

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
і.м. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Микола ЛИТВИН

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

Олександр СИТНИК

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

Олександр МАЙОРОВ

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2011

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – Вип. 5. – 272 с.

Збірник присвячено маловідомим і малодослідженим проблемам княжої доби українській історії, більшість матеріалів стосуються поодиноких аспектів історичних і культурних процесів, насамперед на західноукраїнських землях у XIII–XIV ст., найперше відносин з Центральною та Східною Європою, Візантією і слов'янськими країнами Балканського півострова.

The publication covers single and little worked out issues of Knyazha era in Ukrainian history, the majority of published materials are of historical and historical-cultural orientation. They relate to various aspects of historical and cultural processes, first of all of the Western territories in the XIII–XIV centuries, primarily in their relationships with Central and Eastern Europe, Byzantium and the Slavic countries of the Balkan Peninsula.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Литвин М., професор, доктор історичних наук

Любащенко В., доктор філософських наук

Ситник О., доктор історичних наук

Домбровський Д., доктор габілітований

Майоров О., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства, освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

ВЪ КРОВАВЪЯ БЦЯ

КНЯЗІВСТВО

Юрій ДИБА

“И САНИ ЄЇА СТОЯТЬ ВЪ ПЛЕСЬКОВЪ И ДО СЕГО ДНИ”: ПЕРШИЙ ПРИКЛАД “МУЗЕЄФІКАЦІЇ” ЧИ ЛІТЕРАТУРНА МІСТИФІКАЦІЯ?
9

Ігор СКОЧИЛЯС

ГАЛИЧ ПІСЛЯ ГАЛИЧА: ПОНИЗЗЯ (РУСО-ВЛАХІЯ) У XII–XIV СТОЛІТТЯХ ТА УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА
29

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

ЦЕРКОВНІ РУКОПИСИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСИ XII–XIV СТОЛІТЬ: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ (закінчення)
73

Олександр ГОЛОВКО

ГАЛИЧ І ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ У ПОЛІТИЦІ КНЯЗІВ ПРИДНІПРОВСЬКОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ РУСИ (КІНЕЦЬ XII – КІНЕЦЬ 30-х РОКІВ XIII СТОЛІТТЯ)
117

Віктор МАНДЗЯК

РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ – “DUX GALICIAE ET IMPERATOR BULGARORUM”
131

Adrian JUSUPOVIĆ

WPŁYW HALICKIEGO OTOCZENIA KSIĄŻĘCEGO NA “WŁADZĘ” W PIERWSZEJ POŁOWIE XIII WIEKU, NA PRZYKŁADZIE SUDYSŁAWA
145

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ІКОНИ “МІНІАТЮРНОГО СТИЛЮ” – НЕВІДОМИЙ АСПЕКТ МИСТЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ XIII СТОЛІТТЯ
163

Олександр МАЙОРОВ

МІЖ НІКЕСЮ ТА РИМОМ: КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА У СВІТЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І ДИНАСТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ
189

З М І С Т

Джура ГАРДІ

КИМ БУВ “DER KUNIC VON RÂZEN”, ПРИСУТНІЙ НА ВЕСІЛЛІ ГЕРЦОГА БЕЛИ, МОЛОДШОГО СИНА УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ БЕЛИ IV, І КУНІГУНДИ БРАНДЕНБУРЗЬКОЇ БІЛЯ МІСТА ROTTENBURG У 1264 РОЦІ
199

Леонтій ВОЙТОВИЧ

КНЯЗЬ ЮРІЙ-БОЛЕСЛАВ ТРОЙДЕНОВИЧ: ЕСКІЗ ПОРТРЕТА
209

Jerzy SPERKA

ZARYS MIGRACJI RYCERSTWA ŚLĄSKIEGO NA ZIEMIE RUSI KORONNEJ W OKRESIE PANOWANIA WŁADYSŁAWA JAGIEŁŁY
221

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ІКОНИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА СТОРІНКАХ НОВОГО ВИДАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА
231

Андрій КОПИТКО

ПІДСУМОК СТУДІЙ НАД СЕРЕДНЬОВІЧНИМ ВОЛОДИМИРОМ
247

Юрій ДИБА

НАЙСТАРША АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ПЕРЕМИШЛЯ У НОВІШОМУ ОСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ
260

Мирослав ВОЛОЩУК

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПРАВИТЕЛІВ ГАЛИЦЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ 1198(1199)–1264 РОКІВ
254

РЕЗЮМЕ 266

SUMMARY 267

“И САНИ ЄЇА СТОЇАТЬ ВЪ ПЛЕСЬКОВЪ И ДО СЕГО ДНІИ”: ПЕРШИЙ ПРИКЛАД “МУЗЕЄФІКАЦІЇ” ЧИ ЛІТЕРАТУРНА МІСТИФІКАЦІЯ?

Як свідки історичного минулого матеріальні пам'ятки княжої доби завжди привертали погляди нащадків. Прискіплива увага й піетет до них пояснюються замилюванням у добі, що лягла в основу історичної традиції, залишила після себе твори найвищого мистецького рівня й демонструвала злет державницької ідеї. Особливо шанобливо, закономірно, ставилися до спадщини сакрального мистецтва. Найвідоміша практика вшанування та збереження ікон княжого родоводу, що ставали національними реліквіями, які намагалися за будь-яку ціну отримати для піднесення престижу та освячення владних підвалин держави. За такі реліквії воювали, аби їх здобути вдавалися до підступу, врешті – за них проливали кров. Серед найвідоміших – “Вишгородська” ікона Богородиці, що її Андрій Боголюбський викрав із пограбованого у 1155 р. Києва, вивезена до Владіміро-Суздальської землі й перейменована на “Владімірськую”. Белзьку ікону Богородиці у 1377 р. вивіз до Львова Владислав Опольчик, пізніше вона потрапила до Польщі, де й стала “Ченстоховською”. Холмську ікону Богородиці намагалися використати проти нащадків киево-руської спадщини, заручившись її святістю та чудотворною силою: польський король Ян Казимир брав холмську святиню у похід проти повсталі України та приписав її допомозі “перемогу” над козаками під Берестечком.

Відомі також приклади шанобливого ставлення до сакральних архітектурних пам'яток княжої доби. Так, у 1707 р. львівський єпископ Йосип Шумлянський заповів Крилоському монастирю святого Іллі, що перебував на території давнього Галича, 600 золотих, “*aby takową antiquitas w dalszą nie szła ruinę*”¹. У заповіті єпископ піклувався про стан церкви-ротонди пророка Іллі, збудованої з тесаних білокам'яних блоків. Подібно раніше й Петро Могила турбувався про відновлення київських святинь. Зокрема 1000 золотих митрополит заповів на відновлення Десятинної церкви у Києві “*Na dokończenie Cerkwi nazwanej Dziesięcinney, którą restaurować*

¹ Духовное завещание Иосифа Шумлянского епископа Львовского, Галицкого и Администратора Киевской митрополии,

Львов 12 ноября 1707 // Науковий збірник видавель Литературнымъ Обществомъ Галицко-Русской Матицы. – Львов, 1868. – Год 4, вып. 1–2. – С. 93.

почаłem, aby do końca restawrowana była, z szkatuły mojej gotowych złotych tysięcy naznaczam i zapisuję"².

До унікальних свідчень збереження та вшанування не сакральної, а утилітарної пам'ятки належить літописне повідомлення про сани княгині Ольги, що буцімто зберігалися у Пскові. Під 6455 (947) р. у "Повісті временних літ" в оповіді про так звану адміністративно-господарську реформу княгині Ольги є фрагмент про встановлення погостів по Мсті та Лузі, під якими розуміють річки Новгородської землі. Цей уривок закінчує виносена в заголовок цієї публікації цитата, буквально прочитання якої переконує читача, упродовж тривалого часу у Пскові (літописному Плескові) мали зберігатися сани княгині Ольги, у яких вона мандрувала на північ своєї держави: *"иде олга к новгороду. и оустави по мьсть. погосты и дань. и по лузь погосты и дань и оброкы. и ловища суть по всеи земли. и знамениа и мьста и погосты. и сани ея стоять въ плеськовъ и до сего днѣ"*³.

Згадана літописна фраза неодноразово привертала увагу медієвістів. Незважаючи на те, що від середини X ст., тобто від часу Ольжиної подорожі на Північ, до початку XII ст., коли написано протограф сучасних списків "Повісті...", минуло близько 150 років, й те, що демонстративна реалістичність згаданого "факту" різко контрастує з міфологізованим образом самої княгині Ольги, дослідники здебільшого довірливо ставилися до можливості зберігання саней як реліквії, тим паче, що цей транспортний засіб літописець "прописав" у місті, яке традиційно вважають батьківщиною княгині. Не вдаючись до дискусії щодо псковського походження Ольги – сприйняття літописного вислову *"в Плескова"* далеко не однозначне⁴, – розглянемо дотеперішні трактування неординарного повідомлення про сани, верифікація яких і є метою цієї публікації.

На доказ правдивості літописного переказу про зберігання саней княгині Ольги у Пскові Петро Бутков наводив приклад, що на Колимажному дворі в Москві переховували *"сани Царские, выходные, рьзные, золочене, сдѣланые въ 1682 году для царя Федора Алексеевича"*, – хоча й сумнівався щодо Ольжиних, чи це могли бути *"такія сани, на которыхъ ѣздят зимою"*⁵. Зусиллями

² Духовное завещание Петра Могилы. 1646. Декабря 22 // Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волыньском генерал-губернаторе: в 4 т. – Киев, 1846. – Т. 2. – № XII. – С. 161–162.

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 48–49.

⁴ Рычка В. М. Была ли святая равноапостольная княгиня Ольга уроженкой Пскова?: (историографический этюд) // Псков в российской и европейской истории: международная научная конференция: в 2 т. –

Москва, 2003. – Т. 1. – С. 118–123. Режим доступу: <http://druzhkovka-news.ru/byla-li-knyaginya-olga-urozhenkoj-pskova/>. Вельми показова дискусія, що виникла навколо доповіді Володимира Рички: "Идеи, прозвучавшие в докладе, действовали на краеведов и патриотов Пскова как красная тряпка на быка. Звучало, в частности, что: летописец неверно истолковал название города "Плесков", из которого привели жену князю Игорю, назвав "Псковом" город, который с тем же успехом мог быть древней столицей Болгарии "Плиской". Цит. за: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gubernia.pskovregion.org/number_136/14.php.

популяризатора псковської старовини Александра Князева в місцевій краєзнавчій традиції утвердилося глибоке переконання, що сани Ольги зберігалися на погості Либути (Вибути), начебто в дерев'яній церкві пророка Іллі, попередниці сучасного мурованого храму XV ст.⁶ Алексей Карпов розглядав Ольжині сани в ширшому контексті, нагадуючи про залишені княгинєю “знаменія”, які він вважає “зримым подтверждением ее личного присутствия в той или иной области ее державы”⁷. Збереження саней у Пскові пояснювали, звичайно, зміною погодних умов упродовж тривалої поїздки. За А. Карповим, появу саней “объяснить не трудно: надо полагать, что Ольга прибыла в Псков зимой или в начале весны, по санному пути, а возвращалась обратно уже после того, как снег сошел и дороги просохли, – это обычное дело для древней Руси. Но важнее другое: ее сани были сохранены в Пскове как реликвия, предмет особого почитания, вероятно, даже как своеобразный оберег; предназначенный для защиты города и напоминания всем – и друзьям, и недругам – о том, что он находится под покровительством великой правительницы. Впрочем, дальнейшая судьба Ольгиных саней неизвестна. Скорее всего, они утрачены – возможно, во время одного из псковских пожаров. Во всяком случае, псковские летописи, составление которых относят ко времени не ранее XIII века, ни словом не упоминают о них”⁸.

Допускалося також, що слово “сани” в тексті літопису могло замінити первісне “сени”. Підставу для цього твердження давала нотатка про княжіння Ігоря, Ольжину древлянську помсту та встановлення погостів зі Збірника Румянцевського музею XV чи початку XVI ст. № 358 (арк. 218), що її навів Олександр Востоков, де замість “сани” читається “сени Ольгины стоа” в Пскові”⁹. Як вважав Ілля Щукін, згадані “сени” – це “отдельная столбовая летняя постройка, хорошо известная как по летописным миниатюрам, так и по данным археологических раскопок”, й у XII ст. такі “сени” цілком могли зберегтися в середньовічному Пскові у складі садиби княгині¹⁰. На це А. Карпов зауважив, що слово “сани” є у всіх ранніх літописних списках, а в Новгородському першому літописі мовиться про “санки”¹¹, що начебто заперечує можливість помилки.

Кардинально протилежну позицію зайняв відомий текстолог Олексій Шахматов. Він вважав літописний уривок про подорож Ольги до Новгородської землі пізнішою вставкою новгородських редакторів, які, плутаючи Деревлянську землю з новгородською Деревською п'ятиною, прив'язували

⁵ Бутков П. Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков. – Санкт-Петербург, 1840. – С. 240–241.

⁶ Князев А. Указатель достопамятностей города Пскова. – Москва, 1858. – С. 39.

⁷ Карпов А. Княгиня Ольга. – Москва, 2009. – С. 123.

⁸ Там же. – С. 123–124.

⁹ Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеу-

ма. – Санктпетербург, 1842. – С. 510.

¹⁰ Щукин И. Б. История Пскова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mdc.dax.ru/na-rodine-knyagini-olgi-ot-pskova-do-ustya/2/index.html>.

¹¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва, 1950. – С. 113; Новгородская первая летопись. Берлинский список / Предисловие А. В. Майорова. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 115.

літописні події до близької їм топографії¹². У його реконструкції “Давнього київського зводу” згадка про сани у Плескові відсутня. Наївні намагання новгородських літописців притягувати до Новгородської землі невластиві події відзначав ще Вісілій Татищев: “Новгородские же писцы, не зная сих обстоятельств Древлян, толковали в области Новгородской бытъ, еже тамо Деревская пятаина именуема, и город вместо Коростень Торжек, которое сочинителя гербов градских обмануло, что Торжку положил три голубя и три воробья, нимало не прилично”¹³. Подорож Ольги ставили під сумнів архимандрит Леонід¹⁴, Михайло Грушевський¹⁵ та Дмитрій Ліхачов¹⁶. Врешті, сумніваючись у достовірності фрази “и сани еъ стоят Пльсковъ и до сего дьниъ”, закреслив її і пізніший редактор Іпатівського списку¹⁷. Отже, сумніви в достовірності літописної згадки про подорож Ольги до Новгорода і заснування погостів по Мсті та Лузі залишаються. Поважних аргументів для абсолютної довіри до неї немає. А відтак питання щодо Ольжиних саней у Пскові та можливість їх своєрідної “музеефікації”^{*} необхідно розглянути критично й у ширшому контексті.

По-перше, не витримує критики практичний аргумент А. Карпова, що літописні Ольжині сани могли залишитися у Пскові через зміну пори року під час тривалої мандрівки. Зважаючи на те, що дороги через заболочені та лісисті місцевості – важкопрохідні, їждження колісним (безресорним) транспортом було майже неможливим і дуже обтяжливим. Ще наприкінці ХІХ ст. селяни Вологодської, Костромської та Олонецької губерній і взимку, і влітку їздили на санях-дровнях та волокушах¹⁹. Так, на дорозі від м. Повенца Олонецької губернії до Сумського посаду прочан, що мандрували до Соловецького монастиря, за відсутності возів перевозили лише на санях²⁰. До того ж, як свідчать літописи, сани влітку були значно комфортнішим видом транспорту, ніж колісний, тому ними перевозили поранених та хворих.

¹² Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С. 84–86; Його ж. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського Наукового товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 2. – С. 84–88.

¹³ Татищев В. История российская. – Москва, 1773. – С. 388, прим. 123.

¹⁴ Архимандрит Леонид (Кавелин). Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 59. – С. 218.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1991. – Т. 1: До початку ХІ віка. – С. 457.

¹⁶ Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 2: Приложения / Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. – С. 305–306.

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 49, прим. а а.

* Під музеефікацією у сучасному значенні поняття розуміють сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення пам’яток історично-культурної спадщини до стану, придатного для екскурсійного відвідування та іншого культурно-освітнього використання. Саме таку роль відводять і Ольжиним саням, приймаючи літописне повідомлення про їх перебування у Пскові-Плескові за dokonаний факт.

¹⁹ Анучин Д. Н. Сани, ладья и кони как принадлежности похоронного обряда. Археолого-этнографический этюд. – Москва, 1890. – С. 43.

²⁰ Труворов А. Н. О кончине царевича Симеона Алексеевича и о санях, употреблявшихся при погребении царствовавших

Рис. 1. Тіло князя Володимира кладуть у сани.
 “Сказание о святых Борисе и Глебе”, список XIV ст., арк. 57.

Під 1194 р. літопис повідомляє про перевезення влітку на санях князя Святослава Всеволодовича, у якого була хвора нога: “и возвратиса Сѣбославъ ис Карачева съ Юрьева днѣи. и ѣхаша лѣтъ на санехъ. бѣ бо нѣчто извергълося емоу на нозѣ”²¹. Отож, нагальної необхідності змінювати полозний транспорт на колісний у княгині Ольги не було. Відтак поява літописної згадки повинна мати інші й, очевидно, не сезонні, а практичні, причини. Нагадаємо й про роль саней як транспортного засобу для поховального ритуалу. У цьому ракурсі тема Ольжиних саней не розглядалася. Ще на початку XIX ст. можливість поховання із застосуванням саней ставилася під сумнів. Так, Гавриїл Успенський вважав згадані в писемних джерелах поховальні сани чимось на зразок нош, якими переносили покійника, чи невеликим колісним візком, на якому його везли²². Відкликаючись до його тверджень, Олександр Котляревський доводив, що під цим словом навряд чи можна розуміти сани в теперішньому значенні. На його думку, йшлося, радше, про вид “особой повозки, покойной и небольшой, на ней ездили и летом, ее же с мертвецом иногда поставляли в церкви”²³.

на Руси особ // Русская старина. – 1889. – Т. 62, № 5. – С. 457.

²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 679.

²² Успенский Г. Опыт повествования о

древностях русских. – Харьков, 1818. – Ч. 1. – С. 140–141.

²³ Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. – Москва, 1868. – С. 222.

Рис. 2. Тіло князя Бориса несуть у снях на поховання.
 “Сказание о святых Борисе и Глебе”, список XIV ст., арк. 79 (за І. Срезневським)

Перші спроби ширшого аналізу давньоруського поховального обряду зі снями на основі описів церемонії похорону російських царів та членів їх родини зробив Аскалон Труворов²⁴. Він наголосив, що звичай відносити померлих царів із палаців до місця їх поховання в снях походить із давньоруських часів, на що є кілька літописних вказівок. Ховаючи Володимира Святославовича (†1015), тіло поклали “на сани и везоша и поставиша и въ стѣи бѣи цркви”²⁵. Звичай поховання з використанням саней образно згадує й Володимир Мономах (†1125), пишучи “Повчання дітям” “стѣда на сане”²⁶, тобто – готуючись до смерті. Під час похорону волинського князя Володимира Васильковича (†1288) його тіло “возложиша и на сани. и... привезъшимъ же и во Володимѣрь. оу епѣпью ко стѣи Бѣи и тако поставиша и на санѣхъ во цркви”²⁷. А. Труворов вперше привернув увагу й до зображення поховальних саней у рукописному житті святих Бориса і Гліба (рис. 1–3), що його видав Ізмаїл Срезневській²⁸.

Сани довгий час зберігали свою історичну роль у поховальній обрядовості українців. Так, Микола Біляшівський опублікував малюнок з етногра-

²⁴ Труворов А. О снях, употреблявшихся при погребении русских великих князей, царей и царич // Русская старина. – 1887. – Т. 56, № 12. – С. 836–841.

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 115.

²⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. –

Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. – Стб. 242.

²⁷ Там же. – Стб. 918.

²⁸ Срезневский И. И. Сказание о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV века. – Санктпетербург, 1860. – Л. 57, 79, 128.

Рис 3. Тіло князя Гліба везуть в санях у кам'яному саркофазі.
 “Сказание о святых Борисе и Глебе”, список XIV ст., арк. 128 (за І. Срезневскім)

фічного альбому Домініка де ля Фліза, виконаний з натури в Радомишльському повіті Київської губернії у 50-х роках XIX ст. На ньому зображено поховальну процесію, у якій домовину з тілом покійного влітку час перевозять на санях, запряжених волами (рис. 4). Крім того, М. Біляшівський переповів зміст документа кінця XVII ст., який фіксує ритуал поховання із санями на території колишньої Деревлянщини. Житомирський хорунжий Міхал Ставецький оскаржив у суді дружину свого покійного брата, овруцького чашника, за неналежне, на його думку, ставлення до чоловіка. Всупереч благородному становищу покійного, у травні 1690 р. вдова відвезла його тіло до Овруча для поховання волами, на простих санях²⁹. Наведена документальна згадка доводить, що використання саней у поховальному обряді не відповідало високому соціальному статусу та престижності, як це було в Московії, що відзначив Міхал Васильєв³⁰. Навпаки, вони були традиційним елементом поховального обряду, використання якого осуджували, як непрестижне. Не зважаючи на це, обряд затримався надовго й використовувався й у XX ст. У серпні 1901 р. обряд поховання на санях зафіксований у с. Косарах Чигиринського повіту Київської губернії. Автор нотатки був свідком поховання селянина, домовину якого везли на санях, запряжених

²⁹ *Беляшевский М.* Сани в похоронном обряде // Киевская старина. – Киев, 1893. – Т. 12, № 6. – С. 147–152.

³⁰ *Васильев М. И.* Сани в русском погре-

бальном обряде: История изучения и проблема интерпретации // Этнографическое обозрение. – Москва, 2008. – № 4. – С. 151–164.

Рис 4. Обряд поховання селянина на санях. 50-ті роки XIX ст.
 Радомишльський пов. Київської губ.
 З альбому де ля Фліза (за М. Біляшівським)

двома парами волів. За свідченням селян із Косарів, у їхньому селі та в сусідніх так ховали шанованих, старших людей й тих, хто довго хворів³¹. За дослідженнями Романа Гузія, особливо довго сани використовували в Карпатському регіоні: "...ще в 20–30-х рр. XX ст. в багатьох місцевостях Карпат побутувала практика виключного використання (у будь-яку пору року, в т. ч. й улітку) для цієї мети саней. Подекуди в горах залишки цієї традиції зберігались ще в 70–80-х, а в окремих селах Великоберезнянського, Рахівського, Косівського р-нів і на початку 90-х рр. XX ст."³².

Про поховання жінок у санях давньоруські літописи не повідомляють. Проте проаналізовані в публікаціях А. Труворова та М. Васильєва церемонії царського поховання, у яких використовували давні, зокрема літописні прецеденти³³, передбачали, що не лише московських царів, а й цариць везли до місця останнього спочинку саме на санях. Так, на санях ховали в 1560 р. першу дружину Івана IV Анастасію Захар'їну-Кошкіну; в 1625 р. – Марію Володимирівну, першу дружину царя Михаїла Федоровича; у 1645 р. –

³¹ *Гр. А. Б.* Заметка об обряде погребения на санях // *Известия Императорской Археологической Комиссии.* – Санкт-Петербург, 1902. – Вып. 4. – С. 139–140.

³² *Гузій Р.* Традиційні способи перепровадження померлого на кладовище в похоронній звичаєвості

українців Карпат // *Народознавчі зошити.* – Львів, 2001. – № 3. – С. 528–531; *Його ж.* Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.). Автореферат дисертації кандидата історичних наук. – Львів, 2002.

³³ *Васильєв М. И.* Сани... – С. 157.

Євдокію Лук'янівну Стрешневу, другу дружину царя Михаїла Федоровича; у 1681 – Агафію Симеонівну Грушецьку, дружину царя Федора Олексійовича.

До того ж, царський поховальний обряд також передбачав, що у складі похоронної процесії на санях везли й овдовілих цариць. Навіть більше – цариць вносили до церкви на санях, як це було у згаданій в А. Труворова церемонії поховання царя Федора Олексійовича (†1682): *“А с Красного крыльца государственной гроб и благоверную государыню царицу и великую княгиню Марфу Матвеевну несли в собор Архангела Михаила в санях стольники и стряпчие”*. Так само на санях і виносили вдову із храму, як це відзначено в описі поховання царя Олексія Михайловича (†1686): *“Государыню царицу и великую княгиню Наталию Кириловну несли из церкви в верх в санях, рундуком, на среднюю лестницу”*³⁴. У наступній публікації А. Труворов навів приклад поховання Бориса Годунова (†1605), під час якого царівна Ксенія Борисівна, супроводжуючи покійного царя в останню путь, їхала, не дивлячись на літню пору, в закритих санях³⁵. На підтвердження практики перенесення вдови померлого царя в санях Д. Анучін зачитував і фрагмент з опису церемонії поховання великого московського князя Василя Івановича (†1534): *“Тогда же взяша тѣло великого князя... старцы Троицкие и Осифовские и понесоша его на головахъ... Великую же княгиню Елену несоша ея из еѣ хоромъ в саняхъ на себѣ дѣти боярские, а съ нею шли бояре”*. До доказової бази Д. Анучін залучив також мініатюру “Царственной книги”, на якій зображено згадану процесію з княгинею в санях (рис. 5)³⁶. Вперше цей обряд зафіксовано саме при похованні великого князя Василя у 1533 р., коли велику княгиню Єлену Глинську несли на санях, хоч тіло князя несли на ношах-одрі³⁷.

Отож, успадкована з киево-руського періоду поховальна церемонія московських володарів передбачала не лише використання саней для перевезення тіла до місця останнього спочинку, а й те, що на них несли також овдовілу царицю. Констатація цього факту має безпосередній зв'язок зі зголошеною темою, оскільки аналізований літописний уривок про похід княгині Ольги до Новгороду та її сани у Плескові вміщено безпосередньо після оповіді про загибель князя Ігоря, помсту Ольги деревлянам та ритуали, що їх княгиня-вдова здійснила на могилі чоловіка. Тому проаналізуємо згадку про сани у Плескові в контексті розповідей про поховання князя Ігоря.

Могилу Ігоря згадано двічі, вперше відразу після повідомлення про загибель князя: *“и оубиша игора. и дружину его . бѣ бо ихъ мѣло. и погребенъ быѣ игоръ. и. естѣ могила его оу искоростинѣ города. в деревнѣхъ и до сего днѣ”*³⁸.

³⁴ Труворов А. О санях... – С. 839–840.

³⁵ Труворов А. Н. О кончине царевича... – С. 454.

³⁶ Анучин Д. Н. Сани... – С. 20–22. Про використання саней в поховальному обряді див. також: Панова Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков. – Москва, 2004. –

С. 9, 35–36.

³⁷ Васильев М. И. Сани... – С. 159. Про типологію та конструктивні особливості саней давньоруського періоду див.: Его же. Русские сани: историко-этнографическое исследование. – Великий Новгород, 2007. – С. 18–72.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 43.

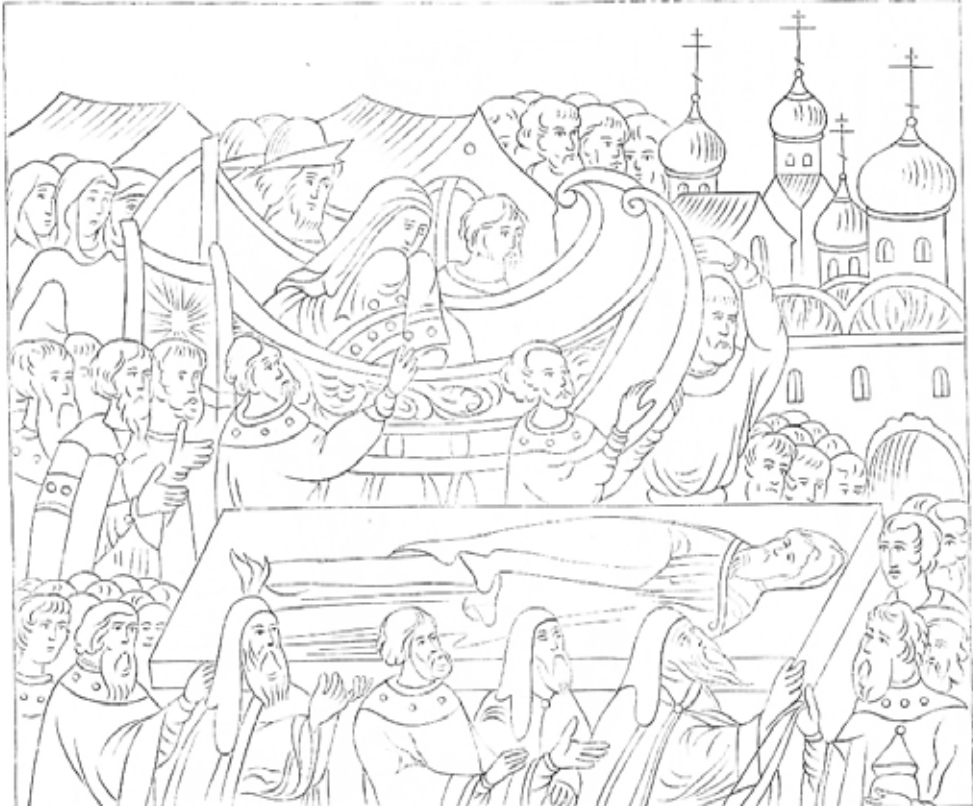

Рис 5. Велику княгиню Єлену несуть у снях на церемонії поховання великого московського князя Василя Івановича.

Мініатюра "Царственной книги" (за Д. Анучіним)

Цей уривок закінчується аналогічно до цитованої фрази про сани у Плескові: "и сани еѣа стоятъ въ плеськовѣ и до сего днѣ". Так літописець неначе демонстративно поєднує обидва факти, розділені в тексті описом остаточного військового упокорення деревлян кївською володаркою.

Вдруге могила згадана в оповіді про вшанування Ольгою поховання чоловіка. За участю княгині здійснені всі необхідні за таких обставин традиційні церемонії, про що вона попередньо повідомила деревлян: "се оуже иду к вамъ . да пристроите меды многы оу города . идеже оубисте мужа моего . да поплачюся надъ гробомъ еѣ . и створю трызну мужю моему"³⁹. Ритуал закінчило споєння та винищення древлянської еліти: "олга же поємши мало дружинъ . и легько идуци . приде къ гробу его . и плакася по мужи своемъ . и повель люде^м съсуги могилу велику . и тако съспоша повель трызну творити . по се^м съдоша Деревлянъ пити ... и потомъ повель ѿтроко^м съчи та . и исъськоша ихъ . ꙗѣ"⁴⁰ (рис. 6).

³⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 45.

⁴⁰ Там же. – Стб. 46.

Рис. 6. Насыпання могили над місцем загибелі князя Ігоря. Ольга плаче над гробом. Радзивилівський літопис, арк. 29

Так, усі необхідні дії поховального ритуалу київського князя виконано через певний час після його загибелі з наказу Ольги. Вона також розпорядилася насипати поховальний курган – “могилу велику”⁴¹. Судячи з пізніших паралелей із практики московського царського двору, поховальна церемонія передбачала також, що вдову приносили на могилу в ритуальних саних. На нашу думку, саме згадку про Ольжині сани, що використовували в ритуалі, здійсненому на місці загибелі чоловіка, пізніший новгородський автор штучно приєднав до літописної розповіді про похід Ольги в Новгородську землю, який О. Шахматов та інші дослідники вважали вигадкою новітніх компіляторів.

Усталеної версії написання слова, яке позначає місце зберігання Ольжиних саней, немає. Різні списки “Повісті временних літ” подають його по-різному⁴²:

⁴¹ Про значні розміри поховального кургану Ігоря згадує В. Татищев: “Могила Игорева. При городѣ Коростенѣ есть холмъ весьма великой на ровномъ мѣстѣ близъ рѣчки, и до днесъ такъ называется, который и я въ 1710. году, идучи изъ Кіева съ командою, осматривалъ, каковыхъ, хотя повсюду много находится, особливо

на Донцѣ скифскіе, но величиною подобнаго не видалъ, кромѣ что у села Царевини близъ Волги приустіи рѣки Сока”. Див.: Татищев В. Н. История Российская. – Москва, 1773. – С. 389, прим. 125.

⁴² Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадокс // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства.

- Лаврентіївський (1377): “въ плєсъковъ”.
- Радзивилівський (1490-ті роки): “въ пьськовъ”.
- Академічний (кінець XV ст.): “въ пєськовъ”.
- Іпатіївський (близько 1425): “въ плєсъковъ”.
- Хлебніковський (XVI ст.): “въ плєсковъ”.
- Комісійний, Новгородського першого літопису (початок 1450-х років): “во пьсковъ”.
- Академічний, Новгородського першого літопису (1440-ві роки): “во пьсковъ”.
- Толстовський, Новгородського першого літопису (1720-ті роки): “во псковъ”.
- Берлінський, Новгородського першого літопису (1738)⁴³: “во псковъ”.

Порівняння варіантів доводить, що у протографі літописного тексту не мовилося про населений пункт. Ритуальні сани Ольга залишила в піску (укр. пісок – пѣськъ, пѣсокъ, песокъ) курганного насипу. Підтвердження імовірності такого прочитання – в Академічному списку “Повісті временних літ”: “и сани еѧ стоѧть въ пєськовъ и до сего днѣи”. Варіант написання “в пєськовъ”, як і “въ пьськовъ” та “во пьсковъ”, трансформовано з “пєсковѣ / пьськовѣ”. Закінчення, подане в південноруській (давньоукраїнській) формі, зі зміною -у/оу на -ови/єви: “пєскоу-пєськовѣ; пьську-пьськовѣ”, подібно до “волоу-волови; коню-конєви; королю-королеви; мужю-мужєви”. До того ж, у літописі чітко вказано спосіб спорудження могили Ігоря насипанням, що притаманний саме піщаним ґрунтам. Ольга повеліла своїм людям могилу “сѣсути” (вар.: “ссоути”, “ссыпати”, “сыпати”, “сѣсыпати”)⁴⁴. Для порівняння, межові могили (кургани) у грамотах XV ст. згадуються, звичайно, як копані⁴⁵. Піщані ґрунти як характерну особливість Овруччини згадує, перед описом місцевих пам’яток, зокрема й Ігоревої могили, Тадеуш Стецкі: “*Najwspanialsze, jak to już powiedzieliśmy, pomniki i zabytki Słowiańszczyzny znajdują się w powiecie owruckim. Pomimo piasków, niepszebytych błot i dróg najniegodziwszych, powiat ten zasługuje na szczegółowe zwiedzenie, tyle w nim jeszcze pamiątek pozostało. ... na gruntach wsi Niemirówki wysoka mogiła nosi nazwę mogiły Igora; tam mały być złożone zwłoki nieszczęśliwego хєcia*”⁴⁶.

Залишати сани на могилі покійного після церемонії поховання було звичною практикою. За Дмитрієм Зелениним, у східних слов’ян “сани часто оставляли (навсегда, или на какое-то время) на могиле или на краю деревни – подальше от дома”⁴⁷. Інколи їх навіть спалювали. Коли ж вони тимчасово залишалися на кладовищі (найчастіше до 40 днів), то їх перевертали догори полоззям і повертали назад голоблі. Якщо ж сани і не залишали, то

Корпус текстів. – Гарвард, 2003. – Т. 10, ч. 1 / Склав і відредагував Доналд Островскі. – С. 382.

⁴³ Новгородская первая летопись. Берлинский список. – С. 115.

⁴⁴ Різничання у літописних списках див.: Повість временних літ. Міжрядкове співставлення... – С. 357.

⁴⁵ Копати // Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Київ, 1977. – Т. 1 (А–М). – С. 495–496; Могила // Там само. – С. 604.

⁴⁶ Stecky T. Wolyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – Т. 1. – S. 275.

⁴⁷ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. – Москва, 1991. – С. 350.

Рис. 7. Сани із поховального човна з Усеберга.
Осло. Музей човнів вікінгів

їх обмивали після церемонії, але голоблі повертали, як це робили і на кладовищі⁴⁸.

Археологічні свідчення використання саней у середньовічній похоронній обрядовості не вельми репрезентативні, адже незначні залишки деревини в поховальних нелегко вирізнити та фіксувати. Усе ж, Ніколай Воронін повідомив про залишки обгорілих саней, виявлені в одному з костромських курганів, які можуть вказувати на те, що покійника спалювали на саях, як спалювали і в човні⁴⁹. До цього свідчення варто додати інформацію про знахідки саней у скандинавських похованнях. Поховальний човен з Усеберга, що його дослідив Габріель Густафсон у 1904 р., виставлено тепер в експозиції музею в Осло-Бігдью. У гробниці всередині човна виявлено два скелети жінок віком 30 та 50 років і супровідні речі, призначені для жінок, а також невеликого чотириколісного воза й четверо саней, вкритих вишуканим різьбленням, розфарбованим різними кольорами⁵⁰ (рис. 7). Четверо саней у парному похованні передбачають, що принаймні двоє з них використовували в супроводі поховальної процесії й залишили після траурної церемонії. Чоловіче поховання у човні виявлено в Орбю на північ від Упсали. Човен був покритий настилем із дощок та полозами від саней, і засипаний землею⁵¹. Судячи з викладу, таких полозів було більше, ніж пара, отже, й тут сани могли використовувати в супроводі покійного до місця останнього спочинку. Обидва приклади доводять, що й класичне скандинавське поховання у човні не виключало можливості використання саней при церемонії поховання як для транспортування померлого, так і для супроводу поховальної процесії.

Отже, як етнографічні, так і археологічні матеріали підтверджують думку, що літописна згадка про Ольжині сани стосується саней, що використовувалися у поховальному ритуалі, влаштованому на місці загибелі чоловіка київської княгині. Оскільки обряд виконувався вже на наявному місці по-

⁴⁸ Васильев М. И. Сани... – С. 153.

⁴⁹ Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения // История культуры древней Руси. Домонгольский период. – Москва; Ленинград, 1951. – Т. 1: Материальная культура

ра. – С. 306.

⁵⁰ Фиркс И. фон. Суда викингов. – Ленинград, 1982. – С. 31–34.

⁵¹ Абрман Х. Викинги. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 58–59.

ховання і тіло Ігоря не перепоховано, може йтися лише про сани вдови. Ці процесійні сани Ольги, очевидно, і залишено в курганному насипі, про що й повідомив літописець у короткій нотатці, що нібито її сани стоять у піску (тобто залишилися у древлянській землі) “і до сього дня”. Цією фразою могла б закінчуватися звістка про помсту древлянам перед поверненням княгині до Києва: “и легъко идуци . приде къ гробу его . и плакаса по мужи своемъ . и повелъ люде^м съсуги могилу велику . и тако съспоша повелъ трызну творити . по се^м стьдоша деревланъ пити . и повелъ олга отроко^м своимъ служити передъ ними . и ркоша деревлане къ олзъ . кдъ суть друзъ наши ихъж^е послахомъ по та . она же ре^с идуць по мнъ съ дружиною мужа мое^с . и тако оупишася деревлане . повелъ отроко^м свои^м пити на на . а сама ѿиде прочь . и потомъ повелъ отроко^м стъчи та . и исьтъкоша ихъ . ~~ѣ~~ . и сани еѧ стоѧть въ пльськови и до сего днѧ . а ольга възрати^с къ киеву . и пристрои воѧ на прокъ ихъ”⁵².

Проте, імовірноше, що згадка про залишені сани могла демонструвати закінчення усієї древлянської епопеї після взяття Іскоростеня та упокорення древлян. У такому разі вона могла завершити неповну фразу про становища і ловища перед текстом про повернення до Києва та оповіддю про похід до Новгороду: “и тако взѧ городъ и пожъже и . старъишини же города . и жъже . и прочѧ люди . овътхъ изби . а другиѧ работъ преда муже^м своимъ . а прокъ остави ихъ платити дань . и възложи на на дань тажъку . и двѧ часті идеѧ киеву . а третъѧта вышегороду къ олзъ . бѧ бо вышегородъ олжинъ гор^о . и иде олга по деревъскои земли . съ снѧмъ своимъ и дружиною своею . оуставляюци оуставы . и оуроки . и суть становища еѧ . и ловища еѧ . и сани еѧ стоѧть въ пльськови и до сего днѧ / и приде в городъ свои киевъ . съ снѧмъ своимъ стѧславо^м / в лъ^м . ~~ѣ~~ . у^т . нѧ . [6455 (947)] иде олга к новугороду . и оустави по мьстѧ . погосты и дань . и по лузъ погосты и дань и оброки . и ловища суть по всеи земли . и знамена и мьста и погосты . (*) и по днѧпру перевъсища . и по деснѧ . и естъ село еѧ олжичи и до сего днѧ . израдивши възвратисѧ къ снѧ своему в киевъ . и пребываше с ни^м въ любви !”. Вважаючи “въ плесъкови” урбанонімом, редактор літописного тексту поправив його на “въ плесъковѧ” і “виправив” фрагмент про сани відповідно до новгородсько-псковських географічних реалій. Зауважимо, що без цього доповнення (див. позначку *) текст про похід Ольги виглядає органічнішим, оскільки не розривається послідовний перелік організаційних звершень княгині.

Все ж, зміну “въ плесъкови” на “въ плесъковѧ” не варто вважати звичайним літературним виправленням. Причина виникнення у пізнішого редактора переконання про можливість зберігання Ольжиних саней як реліквії та предмета особливого шанування криється, насамперед, в агіологічному трактуванні образу великої київської княгині в літописних текстах “Повісті временних літ”, житіях XIII – середини XIV ст., “Каноні на пам’ять преподобної княгині Ольги, баби Володимира” Кирила Туровського (XII ст.), проложних житіях княгині Ольги та “Степенной книге царського родословія” (початок 60-х років XVI ст.). Пишучи про святу Ольгу з історичної дистанції, книжники передовсім створювали ідеальний образ, звично для прак-

⁵² Ипатьевская летопись. – Стб. 48–49.

тики епохи співставляючи її дії з діями біблійних персонажів й коригуючи реальні події відповідно до вимог літературного жанру й залежно від поставлених завдань та особистих уподобань.

Так неодноразово відзначалося, що святу княгиню порівнювали з Євою та Богородицею, проводили прямі паралелі між нею та царицею Савською, а її подвиг співставляли з подвигом Юдифі та Есфірі⁵³. Відзначають також непрямі паралелі: сюжет перебування княгині Ольги в імператора Костянтина нагадує перебування Сари в царя Авімелеха; в місії київської княгині як праматері руського народу дослідники знаходять паралелі з місією Сари для народу Ізраїля; як і біблійна Раав, Ольга протиставляється своєму язичницькому чи/або гріховному середовищу⁵⁴.

У “Кроніку псковскому”, відомому за списком 1689 р., вміщено панегірик княгині Ользі, який *“включает сопоставление ее с библейской “Иезавеллю” (sic!)”*⁵⁵. Дослідників тексту дивує порівняння Ольги з цілком негативним біблійним персонажем. Дружина ізраїльського царя Ахава й донька сидонського царя Етбаала (Ефваала), що зійшов на престіл через вбивство брата, Єзавель увійшла до біблійної історії як високомірна, жорстока і кровожерна жінка. Вона відзначилася відданістю культу Ваала та Астарті, намаганням повернути народ Ізраїлю до ідолопоклонства та переслідуванням пророків Господніх. Можна було б думати, що відкликання до образу біблійної Єзавелі мало продемонструвати жорстокість та цинізм Ольги щодо деревлян. Проте автор “Кроніка псковского” аж ніяк не мав на меті співставляти діяння Ольги та Єзавелі. Ім’я Єзавель (яке означає *“цнотлива, сувора, чиста”*) вжито епітетом для характеристики позитивних рис⁵⁶. Приклад демонструє, наскільки важливим і не завжди прозорим є історико-еклезіологічний аспект аналізу текстів, зокрема й семантика імені.

Християнське ім’я княгині Ольги – Єлена, видається, також має пряме відношення до виникнення літописної вставки про її сани. Але спершу розглянемо книжні порівняння княгині Ольги з матір’ю Костянтина Великого. Яків Мніх (XI ст.) наголошував на взорунні діянь Ольги з життя імператриці Єлени в “Пам’яті та похвалі князю руському Володиміру” (за списком, датованим 70-ми роками XV ст.): *“То все слышавъ князь Володимерь о бабѣ своєї Ользѣ, нареченъи въ святомъ крещенъи Елена, тоя и житѣ*

⁵³ Бедина Н. Н. К вопросу о мариологических мотивах в образе Св. Княгини Ольги // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2007. – № 3. – С. 13–15; *Ее же*. Образ святой княгини Ольги в древнерусской книжной традиции (XII–XVI в.) // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2007. – № 4. – С. 8–12; Малкова Н. А. Святая княгиня Ольга как агиологический тип // Религиоведение. – Москва, 2011. – № 1. – С. 25–31.

⁵⁴ Чекова И. Библиейские коды в лето-

писном повествовании о княгине Ольге // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2011. – № 3. – С. 125.

⁵⁵ Турилов А. А., Чернецов А. В. “Кроник псковский” в контексте русской “легендарной” историографии XVII в. // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2011. – № 3. – С. 113.

⁵⁶ Глубоковский Н. Н. Библейский словарь. – Сергиев Посад, 2007. – С. 108; Вихлянцева В. П. Библейский словарь к русской канонической Библии Синадального перевода 1816–76 гг. – Москва, 1994. – С. 115.

подража святыхъ цѣсарица Елены, блаженныя княгини Ольги⁵⁷. З ділами цариці Єлени співставляється подвиг святої у Проложних житіях XIII–XIV ст.: “по всемоу по^добещуюсе стѣи ѿленѣ. тако же бо она шв^дши въ ер^сльм обр^тте ч^стны кр^сть з^снь. також^де и сии нова єлєни створи. тако име приє в. стѣмь кр^счени^и”⁵⁸. Паралелі між Ольгою та матір’ю Костянтина Великого прочитуються й у “Степенной книге царського родословия” (початок 60-х років XVI ст.): “Тако сія блаженная Ольга, новая Елена, обходящи грады и веси по всей Русстей земли встѣмъ людемъ благочестіе проповѣдая и учаше ихъ вѣре Христове, яко истинная ученица Христова, единоревнительница апостоломъ, дани и оброки легки уставляючи, и кумиры сокрушаю ще и на кумирнскихъ мѣстехъ кресты Христовы поставляючи. И отъ тѣхъ крестовъ многа знаменія и чюдеса содѣвахуся и до сего дни”⁵⁹. Ця тема присутня вже у знаменитому “Слові” митрополита Іларіона у зверненні до святого Володимира Великого: “ты же с бабою твоею ольгою. принесѣшиа кр^ститъ ѿ новаго іер^слма константина града. по всей земли своеи поставивши оутвердиста вѣр^ж”⁶⁰. Віднайдення у Єрусалимі Хреста Господнього зусиллями цариці Єлени порівнюється з принесенням до Руської землі хреста, отриманого Ольгою від патріарха в Константинополі (про це останнє вперше згадав саме митрополит Іларіон). Хрест цей “ннѣ стоить в. киевъ въ стѣи софии. въ олтари на десной странѣ”⁶¹. Патріотичні псковські книжники подавали цю звістку (звичайно, оминаючи її київську прив’язаність) як встановлення хреста на місці майбутнього Пскова: “И ту помолившася святя Господу Богу и постави крест на месте том, крест же тои стоит и до сего дни на том месте в память ея”⁶²; “и на месте том крест постави; крест же тои стоить и до сего дни в память святыхъ”⁶³; “сени Ольгины стоятъ во Псковѣ и крестное постановление”⁶⁴, очевидно, як доказ давності місцевої традиції. Остання цитата зі збірника Румянцевського музею (XV – початку XVI ст.), у якій встановлення хреста* ув’язується з Ольжиними санями/сінями, дуже симптоматична.

Виразні намагання співставити київську княгиню Ольгу з імператрицею Єленою – “тоя и житѣе подража святыхъ цѣсарица Елены” – спонукали і пізнішого редактора “Повісті вremenних літ”, найімовірніше новгородського чи

⁵⁷ Цит. за: Зимин А. А. Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1963. – № 37. – С. 67.

⁵⁸ Цит. за: Серебрянский Н. М. Древнерусские княжеские жития (обзор редакций и тексты). – Москва, 1915. – С. 6.

⁵⁹ Книга Степенная Царского родословия. – Ч. 1 // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 21, 1 пол. – С. 22.

⁶⁰ Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – Киев, 1984. – С. 97.

⁶¹ Цит. за: Серебрянский Н. М. Древнерусские княжеские жития... – С. 6.

⁶² Цит. за: Карпов А. Княгиня Ольга. – С. 359 (Приложение 5: Псковская редакция Жития княгини Ольги).

⁶³ Цит. за: Карпов А. Княгиня Ольга. – С. 363 (Приложение 6: Сокращенная редакция Псковского Жития княгини Ольги).

⁶⁴ Цит. за: Бутков П. Оборона летописи... – С. 240–241.

* Само воно водночас є також очевидною паралеллю до знаного встановлення хреста апостола Андрія на Київських горах та його мандрівкою до Рима через Новгород, наївно аргументованою описом новгородських банних ритуалів.

псковського походження, звернути увагу на свідчення про оригінальну константинопольську реліквію, що зберігалася у вівтарі собору святої Софії. З “Книги Паломник” новгородського архієпископа Антонія (в миру – Добрина Ядрейковичь) довідуємося, що у скарбниці храму серед інших реліквій була і “*тельга сребряна Константина і Елены*”. Ця реліквія⁶⁶, пов’язана з іменем імператриці Єлени, фігурує у відомому за двома основними публікаціями “Книги Паломник”⁶⁷ списку “С” (Савваїтова) та списку “Я” (Яцимирського). У списку “О” (Императорского общества любителей древней письменности) згадана “*тельга*” фігурує вже як “*колесница сребряная*”, тобто, безперечно, колісний засіб пересування. Крім колісниць Костянтина та Єлени, у скарбниці константинопольської Софії могло бути декілька подібних реліквій, адже у списку “Б” (Императорської публічної бібліотеки) згадано “*телеги сребряны*”, а у списку “К” (Копенгагенської королівської бібліотеки) – “*колесницы сребряны*”. Не виключено, що термін “*колесница*” в пізніших списках вжито задля тлумачення та своєрідного “окультурення” первинної “*тельги*”.

Зближення Ольжиної тематики зі срібною колісницею простежується уже в описі скарбниці, адже колісниця згадується у тексті “Книги Паломник” відразу після фрагмента, де описано “*блюдо велико злато, служебное, Ольги Руской*”. Звістка про колісницю розриває текст з описом церковного службового посуду. Ця обставина змусила Ізмаїла Срезневского засумніватися в її призначенні та спонукала вмістити поняття “*тельга сребряна*” у словниковій статті “ТЕЛЪГА” під знаком запитання, окремо від інших цитованих уривків, що мають значення “повозка”⁶⁸. Водночас цитату “*колесницы сребренны*” вміщено у статті “КОЛЕСЬНИЦА” в загальному переліку транспортних засобів⁶⁹. Стиль викладу з розривами і вставками загалом характерний для архієпископа Антонія та й саму оповідь про Ольжине блюдо розділяє коротка вставка про городок на Іспиганській стороні Царгорода. Тому немає суттєвих підстав сумніватися у тому, що колісниця Єлени і Костянтина – колісний візок.

Про вужче практичне застосування “*тельги / колесницы*” зі скарбниці храму святої Софії у Константинополі (парадна, поховальна, декоративна

⁶⁶ Своєрідний приклад зберігання ужиткової речі в якості реліквії знаходимо і в Біблії. Як предмет особливої гордості в аммонітському місті Равві зберігалася залізне ложе аморейського царя, Ога (Втор. 3:11): “Бо тільки Ог, цар башанський, позостав із решти рефаїв. Оце його ложе, ложе залізне: чи ж не воно в Раббі Аммонових синів, – дев’ять ліктів довжина його, і чотири лікті ширина його, на міру ліктем чоловіка”. Аммонітяни зуміли перемогти сильний народ, до якого належав Ог, і значні розміри його залізного ложа нагадували про небуденність цієї перемоги.

⁶⁷ Путешествие Новгородского архієпископа Антонія в Царьград / Предисловие и примечания П. Савваїтова. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 15–16; Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антонія Архієпископа Новгородского в 1200 году / Под ред. Хр. М. Лопарева // Православный палестинский сборник. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. 17, вып. 3. – С. 3, 43, 72.

⁶⁸ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 3. – Стб. 946.

⁶⁹ Там же. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. 1. – Стб. 1249.

тощо) можна лише гадати. Важливо інше – зафіксоване в агіографічних текстах намагання продемонструвати співмірність духовного подвигу руської княгині зі звершеннями тезоіменитої константинопольської імператриці, виразно засвідчене паралеллю між віднайденням Чесного Хреста та діями Ольги з установаження хрестів “по всій Руській землі”, цілком могло виявитися і в літературній “вправі” зі створення “Ольжиної реліквії” за подобою срібної колісниці Єлени у скарбниці константинопольської Софії. Очевидно, що найкраще на роль такої реліквії надавалися сани – звичний для Русі транспортний засіб. Тим паче, що в тексті “Повісті временних літ” уже існував (див. вище) не зовсім зрозумілий пізнішому редакторові епізод про сани Ольги, залишені в насипі поховального кургану. Цей фрагмент достатньо було приєднати до уривка про похід Ольги до Новгороду в наступному абзаці, як сани “въ пѣськови / въ пѣськови” природно для книжника північно-руського походження перетворювалися на сани “въ плєськовѣ / во пѣсковѣ”.

Сьогодні важко бути певним щодо того, коли таке виправлення могло з’явитися. Немає сумніву, що Константинополь ввідвідували і до архієпископа Антонія, й інформація, що в Софії константинопольській зберігаються “блюдо велико злато, служебно, Ольги Руской” та “тельга сребряна Константина і Елены” могла бути відомою в освіченому середовищі і до нього. До того ж, як небезпідставно ствердив Хрисант Лопарєв: “Антоний не все видел сам и не везде был в Цареграде и его окрестностях, о чем он говорит; он во многом довольствовался рассказами вожака или путеводителем. Многие в его книге принадлежат ему лично, но многое может быть простым пересказом какого нибудь не дошедшего до нас Διήγησις⁷⁰”. Така писемна чи усна оповідь, викладена за прийнятою схемою, здатна була існувати і перед зламом XII–XIII ст., коли Антоній відвідав Константинополь. Відомості про “тельгу / колесницю” у скарбниці Софії константинопольської могли бути й у складі якогось житійного тексту, присвяченого святій імператриці. Тому й вставка в “Повісті временних літ” про Ольжині сани у Пскові, здатна була з’явитися і раніше. Нагадаємо хоча би про редагування “Повісті...”, що його, як вважають, ініціював Мстислав-Гарольд Володимирович – князь новгородський (1088–1117), білгородський (1117–1125) та великий князь київський (1125–†1132). Гарольд був одружений зі шведською принцесою Христиною, їх донька Ингеберг взяла шлюб із данським принцом Кнудом II, а інша – Малфіда – з норвезьким королем. На думку Бориса Рибаківа, остання редакція “Повісті...” здійснена в 1118 р. з ініціативи цього проскандинавськи налаштованого князя⁷¹.

Все ж, вставлення уривка про Ольжині сани до контексту оповіді про її мандрівку до Новгороду найлогічніше пов’язується з добою новгородського архієпископа Антонія та його просвітницькою діяльністю. Саме текст “Книги Паломник”, в якому разом з описом Ольжиного служебного блюда, що зберігалося у скарбниці Софії, фігурує й “тельга сребряна Константи-

⁷⁰ Книга Паломник. – С. СXXXII.

ния. Былины. Летописи. – Москва, 1963. –

⁷¹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказа- С. 298.

на і Єлени”, давав прями підстави книжникам потрактувати текст про сани як згадку про реліквію, що зберігалася у Пскові.

Тема вшанування Константина і Єлени в Новгороді має давню історію. Так заснований за Володимира Ярославовича, внука святого Володимира Великого, місцевий Софійський собор був закладений 1045 р. у день пам’яті святих рівноапостольних Константина та Єлени (21 травня за старим стилем), про що свідчить графіті, виявлене у сходовій клітці собору: “почали дѣлати на сѣтааго константина и елени”. Того ж дня закладені також новгородська церква Благовіщення (1179) та церква Преображення в Русі (1198)⁷². Образи святих Константина та Єлени стали також першими настінними зображеннями в новгородській Софії (рис. 7). При розчищенні фрески в 90-х роках XIX ст. над головою Єлени виявлено напис “Олена”. У Новгороді існувала й церква святих Константина і Єлени, заснована 1151 р.: “Въ льто 6659. ...Тъгда же създаша 2 церкви: святого Василия и святую Константина и матере его Елены”⁷³.

У 1126 р. архієпископ Антоній з посадником та новгородцями вибрали наступника новгородського архимандрита, настоятеля Юрієвого монастиря Савватія, який, передчуваючи смерть, назвав ім’я Гречина, попа церкви Константина та Єлени: “Въ льто 6734. ... Въ то же льто прѣставися игуменъ святого Георгия Савватия, архимандритъ новгородьскыи, априля въ 16 день, въ великыи четвърток. Прѣже своего прѣставления Саватиши съзва владыку Антония и посадника Иванка и всѣ новгородце, и запраша братье своеи и всѣхъ новгородьць: “изберете собѣ игумена”. Они же рекоша: “кого ты благословиши”. Онъ же рече: “въвьѣдете Гръцина, попа святую Константину и Елены”⁷⁴.

Новгородська традиція вшанування святих рівноапостольних Константина та Єлени спонукала Антонія до прискіпливого їх вивчення у Константинополі, а відтак – і пов’язування з іменем київської княгині Ольги як нової Єлени. Саме цим можна пояснити демонстративний розрив опису церковного

Рис. 8. Рівноапостольні Константин та Єлена.
Фреска Мартирієвої паперті собору Святої Софії у Новгороді. Кінець XI – початок XII ст.

⁷² Мединцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века. – Москва, 1978. – С. 56–57.

⁷³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 28–29.

⁷⁴ Там же. – С. 64–65.

начиння у скарбниці константинопольської Софії (разом із Ольжиним золотим блюдом) вставкою, у якій згадано *“тельга сребряна Константина і Елены”*. Отож, є всі підстави допускати, що редагування, яке перетворювало Ольжині сани *“въ пѣськови / въ песькови”* на сани *“въ плеськовѣ / во пьсковѣ”* – справа рук новгородських книжників, сучасників архієпископа Антонія.

Поширення цього виправлення у списках *“Повісті временних літ”* треба пов'язати з тривалою пастирською діяльністю Антонія не лише в Новгороді (1210–1218, 1226–1228, 1228–1229), а й Перемишлі (1219–1225), на кафедрі якого його виведено завдяки впливу Мстислава Удатного. Галицько-волинська географія діяльності Антонія розпочалася ще зі знайомства з князем Романом Мстиславовичем, у складі посольства якого він і відбув до Константинополя.

Отже, відповідаючи на поставлене в заголовку цієї публікації запитання, чи цитату 947 р., з *“Повісті временних літ”* про сани у Плескові треба вважати реальним прикладом своєрідної музеєфікації реліквії, пов'язаної з княгинею Ольгою, чи це літературна містифікація, в основі якої лежить втручання у первинний текст, потрібно віддати перевагу останньому твердженню. Все ж, навряд чи це редакторське виправлення можна з певністю назвати навмисним. Природно для середньовічного книжника практику зв'язання описуваних подій з біблійними та агіографічними сюжетними лініями, а дій історичних персонажів – з логікою дій біблійних персонажів чи святих покровителів не можна вважати штучною та надуманою. Вона цілком вкладається у логіку літературного жанру, орієнтованого на ідеальні взірці та культурно-моральні цінності. Тому й туманна для книжника початку XIII ст. сентенція про сани, залишені в насипі поховального кургану (песькови, пѣськови), інтерпретована свідченням про зберігання саней у Пскові як реліквії святої рівноапостольної княгині Ольги. Моделлю для такого трактування літописного тексту стала відомість із *“Книги Паломник”* новгородського архієпископа Антонія про *“блюдо велико злато, служебное, Ольги Рускої”* та *“тельга сребряна Константина і Елены”* у скарбниці константинопольської Софії. Отож, є всі підстави вважати, що літописний фрагмент про *“сани”* княгині Ольги, що зберігалися у Пскові, не має нічого спільного з історичними реаліями, а є тільки одним зі штрихів новішого міфологізованого образу київської княгині.

Національний університет “Львівська політехніка”

ГАЛИЧ ПІСЛЯ ГАЛИЧА: ПОНИЗЗЯ (РУСО-ВЛАХІЯ) У XII–XIV СТОЛІТТЯХ ТА УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Вступні міркування

Винесене в заголовок словосполучення “Галич після Галича” нав’язує до метафори видатного румунського історика Ніколае Йорги, використаної в назві однієї з його книг¹. Класичний у світовій візантиністиці термін “Візантія після Візантії” (румунською “Bizaŋţ după Bizaŋţ”) характеризує вплив греко-візантійської цивілізації на релігійний, політичний, соціальний, культурний та інтелектуальний розвиток наддунайських князівств Волощини і Молдавії після падіння Царгорода 1453 р., а також звертає увагу на наслідки цієї події для християнської Європи загалом. Цей концепт часто застосовують й щодо східного слов’янства, наголошуючи на “довгому триванні” візантійської традиції в українсько-білоруських землях і Московії/Росії після падіння імперії ромеїв у середині XV ст. Семантично насичена метафора Н. Йорги – творчий стимул для реконструкції життєдайного впливу візантійської спадщини на культурно-релігійний простір *Slavia Orthodoxa* доби пізнього Середньовіччя й Нового Часу, що блискуче довів, зокрема, Ігор Шевченко². На мою думку, не менш продуктивно цей концепт можна застосовувати для вивчення феномену “руської/галицької присутності” в Карпато-Дністровському межиріччі й Нижньому Подунав’ї XII–XIV ст. – теренах, де близько 1360 р. постала Молдавія. Робоча теза статті – припущення, що Молдавський воеводат (господарство, князівство) після ліквідації Галицько-Волинської держави (Руського королівства) єдиний продовжив її політичні й культурно-релігійні традиції.

Проблема політичної й еклезіальної належності земель історичного Пониззя (Русо-Влахії) у другій половині XII–XIV ст. тісно пов’язана з особливостями етнічного та конфесійного складу населення Карпато-Дністровського межиріччя й Північного Подунав’я, характером і динамікою демографічних процесів у регіоні, генезою міських поселень, парафіяльної мережі тощо. Для підтвердження чи спростування гіпотези про підпорядкування місцевих осередків державної і церковної влади Галичу необхідно

¹ *Iorga N. Byzance après Byzance.* – Bucharest 1935.

² Йдеться передовсім про класичну

працю: *Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття.* – Львів, 2001. – С. 75–120.

розглянути такі дослідницькі сюжети, як: 1) канонічний статус православної кафедри Аспрокастропа (Білгорода на Дністрі) у XIV ст.; 2) роль галицького митрополита Антонія (1370–1390-1391) у хіротонії перших молдавських владик; 3) обставини відкриття Радівецької, Романської й Сочавської православних кафедр і заснування Сочавської митрополії наприкінці XIV – на початку XV ст.; 4) особливості тогочасної політики Царгорода щодо “Візантійської співдружності націй”; 5) артикуляція історичної пам’яті в Галицькій Русі про територіальну, культурну та духовну єдність з Русо-Влахією. Пошуки сучасних методологічних підходів та залучення нових джерел чи реінтерпретація уже відомих артефактів, сподіваємося, допоможуть хоча би приблизно реконструювати впливи Галицько-Волинського князівства й Галицької єпархії на ці терени. З огляду на те, що історія східнороманського населення у районі Східних Карпат, Пруто-Дністровського межиріччя та Нижнього Подунав’я у добу Середньовіччя досі по-справжньому не інтегрована в українську історіографію, докладніше розглянемо також політичну історію регіону.

Низка дотичних до цієї тематики наукових проблем досі є предметом гострої історіографічної дискусії³. Про рівень опрацювання теми свідчить

³ Належність цих теренів до Галицького князівства заперечує: *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь // Україна кризь віки. – Київ, 1998. – Т. 5. – С. 142–143; *Его же.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – Киев, 1985. – С. 98–106, 109–117. Багато науковців не погоджуються з таким урізанням території галицького столу – див. про це: *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., із змінами і доповн. – Львів, 1999. – С. 55, 102–104; *Дашкевич Я.* Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2001 р.) (далі – Король Данило). – Львів, 2003. – С. 13–15. Компромісну позицію зайняв: *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. Переизд. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 124–127, 130. Дослідник вважав, що влада “південно-західних князів почала поширюватися у верхній течії Дністра лише в другій половині XI ст.”; південніше від цих теренів панували печеніги (пізніше на їхнє

місце прийшли половці), які відрізали слов’янське населення Подунав’я від Київської Русі. Арсеній Насонов також звертав увагу на зацікавлення теребовельського князя Василька наприкінці XI ст. районом нижньої течії Дунаю (цей сюжет як “колонізаційний рух Василька на Пониззі” уперше обговорений у: *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Репр. вид. – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 414–416, 523). Тому цілком логічно, що у другій половині XII ст. Берладь (Берлад) уже перебувала в певній залежності від Галицького князівства, підтримуючи з ним економічні зв’язки. Загалом аргументи українських прихильників “руськості” Карпато-Дністровського регіону, крім уже відомих фактів, зводяться до логічних конструкцій, які, однак, усе ще потребують переконливого доведення. “Зрештою, давні молдавські грамоти писані староукраїнською мовою, а молдавські літописи – церковнослов’янською... Якщо слов’янську церковну номенклатуру... у румунській Церкві ще можна пояснювати давньоболгарськими впливами на цей регіон, то використання мови в діловодстві нічим, крім давньої й довгої політичної належності Нижнього Подністров’я і Попруття до Галицького князівства,

уже той факт, що дотепер в Україні не підготовлено жодного монографічного дослідження (за винятком хіба що праць з археології й, почасти, генеалогії), яке б по суті й аргументовано довело (або ж спростувало) тезу про те, що терени майбутньої Молдавської держави в цей період перебували під контролем представників княжого дому Романовичів. Видані нещодавно в Україні історичні карти “Галицько-Волинська держава (1199–1340 рр.)” та “Галицька митрополія (1303–1347 рр.)” землі Русо-Влахії (для періоду до середини XIV ст.) відносять до юрисдикції Галича⁴. У такій інтерпретації межі Галицької єпархії XII–XIV ст. фактично збігаються з канонічною територією Сочавської митрополії. Водночас упорядники обидвох карт не наважилися включити до складу Галицької митрополії Білгород та прилеглу до нього територію. Реалістичніше державно-політичну належність земель Русо-Влахії подано на мапі Галицько-Волинського князівства середини XIII ст. До Галицького престолу картографи віднесли лише Покуття й Північну Буковину, далі на південь широкую смугу території позначено як так звану буферну зону, напівзалежну від Золотої Орди. Натомість регіон Берладі, Романового Торгу, Текучі та Яського Торгу долучено до безпосередніх володінь ординців, а землі Нижнього Подунав'я, разом із Білгородом і Малим Галацем, автори фактично потрактували як територіальні втрати династії Романовичів, спричинені “кочівницькою експансією”⁵. Водночас ще в середині XX ст. дослідники звернули увагу на тісний зв'язок Білгорода-Дністровського з Галицькою єпархією⁶.

1. Маркування території

Для позначення земель на південь від історичної Галичини, що між гірським масивом Східних Карпат і водними басейнами Пруту й Дністра, руські літописи початково використовували топонім “Пониззя”, який водночас охоплював і регіон Західного та Східного Поділля. Пізніше, у другій половині XIV – першій половині XV ст., візантійські та молдавські джерела паралельно вживають стереотипні й так само дуже промовисті назви – “Русо-Влахія”, “Мавро-Влахія” і “Молдо-Славія” (“Молдославия”, “Россовлахия”, “Русовлахия”, “Рωσοβλαχία”). Традиційний в актах Великої Церкви грецько-візантійський термін “Рωσοβλαχία” позначав не тільки і не стільки багатоетнічність регіону та його політичну належність у минулому до

пояснити не вдасться”: *Войтович Л.* Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 2008. – Т. 256. – С. 46–47. У цій статті, крім ґрунтовної бібліографії проблеми, наведено перелік археологічних, документальних і лінгвістичних фактів, покликаних засвідчити пов'язаність цих теренів із Галицькою Руссю (зокрема йдеться про відповідний вступ “Слова о полку Ігоревім”,

археологічні знахідки в дельті Дунаю тощо: там само. – С. 41–47).

⁴ Національний атлас України. – Київ, 2007. – С. 63, карти 19–20 (підготували Ярослав Ісаєвич та Ярослав Книш).

⁵ Карта устрою Галицько-Волинської держави (Королівства Руського) // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. (Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р. Львів) (далі – Доба короля Данила). – Львів, 2008. – С. 450, 451.

Русі, як, природно, внаслідок походження, – юрисдикційну підпорядкованість місцевих структур Православної Церкви Галицької кафедри. Тому аж ніяк не випадкова “помилка” грецького канцеляриста, який, реєструючи в 1370 р. лист (піттакій) польського короля Казимира III (1333–1370) до патріарха Філотея Коккіна (1353–1354, 1364–1376), за традицією титулував Казимира “кородем Влахії” (“Πιττάκιον τοῦ κράλη τῆς Βλαχίας”)⁶. Без сумніву, цей запис відображає тогочасні й раніші уявлення у Візантії та в інших країнах про Русо-Влахію – територію під владою правителів Галицької Русі (їх “заступав” польський король, який, до того ж, у документах з 1350–1358 рр. титулував себе “кородем Русі”, розглядаючи унію двох королівств найраціональнішою формою анексії⁹), а також як канонічну територію Галицької єпархії (митрополії). Тож хоча термін “Русо-Влахія” контекстуально коректний насамперед для XIV ст., саме він видається найприйнятнішим для окреслення усього простору Карпато-Дністровського межиріччя, що в різні періоди юрисдикційно належав до Галича. Цей географічний маркер дещо “технічний”, адже не фіксується для XII–XIII ст. та не є самоназвою. Так само він, очевидно, не побутував у самому Галицько-Волинському князівстві та в середовищі місцевої Православної Церкви (зокрема, про нього не знають руські писемні джерела). Однак із практичних міркувань він найпридатніший для маркування, оскільки має церковне походження та вказує, по-перше, на етнічну дуалістичність регіону, а по-друге, – його тісний політичний і духовний зв'язок із Галицькою Руссю.

У цей же період (1360) угорські джерела називають Русо-Влахію “країною нашою молдавською”, хоча самі представники Анжуйської династії у своїй титулатурі цей топонім не використовують. Не іменуючись у документах монархами Молдавії, на своє панування над нею вони вказують титулом “короля Галичини, Володимерії, Куманії та Болгарії” (“rex Gallicie,

⁶ Див., зокрема: *Honigmann E. Studies in Slavich Church History // Byzantion. – 1944–1945. – Vol. 17. – P. 158–162.*

⁷ *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, I. Müller. – Vindobonae, 1862. – Vol. 2. – P. 241–245, 494–495; Hurmuzaki E. Dokumente privitoare la istoria românilor. – București, 1915. – Vol. 14, pars 1. – P. 19–20.* Див. також: *Голубинский Е. Е. Краткий очерк истории православных церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской. – Москва, 1871. – С. 331; Григорович В. И. Что значить Россовлахія въ греческихъ документахъ? // Труды третьяго археологическаго съѣзда въ Россіи, бывшаго въ Кіевѣ въ Августѣ 1874 года. – Кіевъ, 1878. – Т. 2. – С. 49–50; Theodorescu R. Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneștii (secolele X–XIV). –*

București, 1974. – P. 213; Spinei V. Moldova în secolele XI–XIV. – București, 1982. – P. 42; Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań, 1996. – S. 22; Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. – Харків, 2008. – С. 4.

⁸ Русская Историческая Библиотека, издаваемая Имп. археографическою комиссією. 2-е изд. (далі – РИБ). – Санкт-Петербургъ, 1908. – Т. 6: Памятники древне-рускаго каноническаго права. – Стб. 125–126 (видавці документа виправили, на їхню думку, неправильне означення “влахійського” (щодо короля Казимира) на “ляського”).

⁹ *Sieradzki J. Regnum Russiae // Kwartalnik Historyczny (далі – КН). – 1958. – Nr 2. – S. 506.*

Lodomerie, Cumanie et Bulgarie, que sciliter regna sunt ab antiquo eidem regno incorporata")¹⁰. На перший погляд ця термінологія “недоречна”, адже Галицько-Волинська держава тоді вже припинила існування, а король Казимир Великий перебрав титул “короля Русі”. Проте й Угорщина, і Польща на той час розглядали Галицько-Волинську державу як окреме королівство, волинська частина якого перебувала в руках легітимного спадкоємця князя Любарта-Дмитра Гедиміновича. Він до смерті у 1383 р. не припиняв боротьби за повне відновлення цієї держави¹¹ (згідно з польсько-угорською угодою 1350 р., “спадкове право” на Руське королівство визнавалося за угорським монархом, який віддав Казимирові III ці землі тільки “у дожиттєве володіння”). Тому припущення, що тут під “Галичиною” розумілася північно-західна частина Карпато-Дністровських земель – первісне ядро Молдавської держави, неправильне¹², адже в титулі королів Анжуйської династії чітко названа “Lodomeria”. Наявність у згаданій титулатурі геонімів “Cumanie et Bulgarie” не полишає сумнівів, що територія Русо-Влахії у другій половині XIV ст. (принаймні Угорщиною) ідентифікувалася як частина Галичини.

За спостереженнями молдавського вченого Миколи Руссева, інший термін на позначення теренів майбутнього Молдавського князівства – “Чорна Влахія” (або “Північна Влахія”, тобто еквівалент візантійської назви “Мавро-Влахія”) – вжив уже перський історик Рашид ад-Дін (1247–1318) в описі походу монгольського полководця Бучека на Угорщину в 1241 р. “Країна волохів і руських” фігурує також у повідомленні єгипетських учених-енциклопедистів Рукн ад-Діна Бейбарса (1245–1325) та ан-Нувайрі (1279–1332) про напад воєначальників чингізидів – Тунгуза й Таза – на землі “билад авлак-ва-р-рус”¹³. Зважаючи на те, що обидва автори писали в період найбільшого зближення й тісних торговельних контактів Золотої Орди з Єгиптом, коли в Нижньому Подністров’ї та Подунав’ї існували потужні ординські міста з єгипетськими факторіями¹⁴, ця інформація особливо важлива. Натомість на термін “Молдавська земля” (“Молдавія”, “Terra Moldaviae”), виведений від гідроніма “Молдова”, натрапляємо в історичних джерелах під 1360 р. Водночас у тогочасних пам’ятках використані й інші топоніми – “Богданія” та “Мала Волощина” (“Valachia Minor”). Із утворенням придунайських князівств у Короні Польській, а також в українських землях, які входили до її складу, на позначення Молдавської держави в XV–XVIII ст. усталилася офіційна назва “Волощина” (“Wołoschy”), тоді як Волоське

¹⁰ *Czamańska I.* Mołdawia i Wołoszczyzna... – S. 309–314.

¹¹ *Войтович Л.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Вип. 5: ПРЭСФΩННМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка

Ярослава Ісаєвича. – С. 153–168.

¹² *Городенко А.* Галицько-волошские связи в XIII–XIV веках // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 88–89.

¹³ *Руссев Н.* Волохи, русские и татары в социальной истории средневековой Молдавии // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 93–95.

¹⁴ *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С. 79–86.

господарство (Угро-Влахію) тут іменували “Мультианією” (“Multany”), спотворюючи румунську назву “Мунтенія”¹⁵.

Цей понятійний екскурс дає підстави для окреслення об’єкта дослідження – Карпато-Дністровського регіону в широкому його значенні – історично контекстуальним та еkleзіально виправданим для XII–XIV ст. терміном “Русо-Влахія”. Натомість для періоду після утворення Молдавського князівства й відкриття Сочавської митрополії вживатимемо усталеного в українських (руських) землях Речі Посполитої окреслення “Волицина” й “Молдавія”, називаючи населення цих земель, відповідно, волохами й молдаванами, а для опису сучасних реалій використовуватимемо актуально загальноприйняті топоніми “Молдова”, “Румунія” та похідні від них.

2. Політичний статус Карпато-Дністровського регіону

Після утворення на початку 1140-х років Галицького князівства й однойменної єпархії їхня південна границя, найвірогідніше, тільки в окремі періоди сягала берегів Дунаю. Винятком були, ймовірно, галицькі анклави на Нижньому Дунаї (насамперед знаменита Бирладська волость), статус яких нагадував ситуацію з Олешею, Тмутараканню чи Білою Вежею. Таке розмежування зберігалось й у другій половині XII – на початку XIII ст. Галицька границя на південь від межі, яку фіксують руські літописи, тобто в малозаселених землях Карпато-Дністровського регіону, що частково перебували під контролем кочовиків, була рухомою й амбівалентною, цілком залежачи від мінливих політичних обставин¹⁶.

Щодо теренів майбутнього Молдавського князівства, то лише належність історичної Буковини до Київської Русі, а із середини XII ст. – і до Галицького князівства, майже не спричиняє історіографічних дискусій. Як припускають, землі на південь від Дністра – галицьке Пониззя – початково управлялися з Теревовлі, потім, можливо, – зі Звенигорода на Дністрі¹⁷ чи

¹⁵История Румынии. И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. – Москва, 2006. – С. 240. Появу Волицини (Угро-Влахії) як незалежної держави в перших двох десятиліттях XIV ст. пов’язують з історичним регіоном Кімпулунг, напівлегендарною особою воеводи Басараба та його перемогою у 1330 р. над угорським королем Карлом Робертом, що завершила затяжне збройне протистояння з Анжуйською династією. Наступник Басараба – воевода Миколай-Олександр (1351-1352–1364) перепідпорядкував Волоську Церкву (раніше канонічно підлягала Тирновській кафедрі) Царгородському патріархату, перевівши митрополита Якинта з Вічини (тут, у Добруджі, православне єпископство відоме з 1264 р.) до Арджеш. У травні 1359 р. патріарх Калліст і Великий синод підтвердили заснування Угро-Влахійської митрополії, що означало

прийняття Волицини до візантійської “співдружності націй”: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna...* – S. 194–199; История Румынии. – С. 175–179, 224.

¹⁶Іван Крип’якевич вважав, що неусталеність південних кордонів Пониззя зумовлювалась незначною чисельністю населення в буковинських лісах (*Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., із змін. і доповн. – Львів, 1999. – С. 23* (карта “Галицько-Волинське князівство у другій половині XIII ст.”), 25). Див. також інші аргументи: *Рабинович Р. Проблема присутствия Галицкой Руси в Карпато-Днестровских землях в 1140–1240 гг. // Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 75–78.*

¹⁷*Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // ЗНТШ. – 2006. – Т. 252. – С. 199–202.*

Ушиці, або ж Бакоти. Належність Пониззя до Галицького князівства засвідчують насамперед матеріали багатолітніх археологічних пошуків. Тільки для періоду до кінця IX ст. на середину 1970-х років тут виявлено понад 200 слов'янських поселень. Дослідники також вказують на розгалужену мережу таких поселень X–XIII ст., частина яких була укріпленими городищами. Порівняно добре вивчено поселення Василів на Дністрі, Ленківці (існувало на місці сучасних Чернівців), укріплені городища в Горішніх Шерівцях на Пруті, Карапчійське в долині Черемошу (урочище Городок), у Ломачинцях на Дністрі, в Перебиківцях на Дністрі та в районі с. Ревно на правому березі Пруту (припинило існування, згодом, наприкінці X ст.)¹⁸. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть, зокрема Богдана Тимощука, вдалося виявити залишки 25 укріплених городищ і селищ ранньокіївського періоду, зосереджених у басейнах Середнього Дністра й Пруту, тоді як у басейні р. Серет збереглися рештки лише чотирьох таких пунктів. З часом кількість давньоруських поселень на Буковині різко збільшилася – з 7 у IX–XI ст. до 29 у XII–XIII ст. На думку Олександра Моці, це пов'язано з ростом військово-політичного потенціалу галицьких князів із роду Ростиславовичів і перенесенням центру їхніх земель до Галича. Важливим чинником став також перехід кочових племен половців із Дністровсько-Прутського регіону до Нижнього Подніпров'я та сходу степових просторів Європи. Це уможливило перетворення Дністра на важливу торговельну артерію для транспортування галицької солі й візантійських товарів¹⁹.

Територія Галицької (Львівської) єпархії у різні періоди виходила за межі політичних і культурних впливів Галицького князівства, Королівства Русі чи Корони Польської. Тому не варто беззастережно прив'язувати галицьку єпархіальну границю до південного кордону Галича, що його багато науковців, покликаючись на літописні дані 1230 р. про “офіційну” південну границю Галицького князівства (“до реки Ушице и Прута”²⁰),

¹⁸ Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды) / Отв. ред. А. П. Черныш. – Киев, 1990. – С. 114–116, 147–148; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – Київ, 1976. – С. 142–168. Див. також: Возний І. Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X–XIII ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2005. – Вип. 9. – С. 323–297; Його ж. Шляхи утворення слов'яно-руських міст X–XIV ст. у межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 107–111.

¹⁹ Моця О. Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення пів-

денноруського прикордоння // Україна в Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.). – 2005. – Вип. 5. – С. 133–138. Водночас історик не схильний відносити до Галицько-Волинського князівства територію Карпато-Дністровського межиріччя, до Дунаю включно, покликаючись до відсутності даних “про постійне тривале поширення на цей район князівської судової влади і, зокрема, обов'язкової сплати податків тутешнім населенням”: Його ж. Карпати у X–XIV століттях // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 341–343). Однак таких відомостей немає й щодо багатьох інших земель-волостей Русі, належність яких до Київської держави під сумнів не підпадає.

²⁰ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). –

проводять південніше Дністра та лінії укріплених поселень Ушиця* – Василів²² – Онут** – Каліус*** – Бакота²⁵. За таким сценарієм галицький кордон заглиблювався на південь, у неозорі ліси Буковини, тільки в районі літописного Кучелмина, який стояв на правому березі Дністра, виконуючи роль сторожової застави “в полі”²⁶.

Справді, в Київському та Галицько-Волинському літописах немає згадок про руські поселення на південь від цього ланцюга укріплених давньоруських городищ. Водночас попередній аналіз писемних джерел і матеріалів археологічних досліджень показує, що Галицька єпархія у другій половині XII ст. сягала далеко на південь, а в окремі періоди її межі могли доходити навіть до берегів Дунаю. Хоча Нижнє Подунав'я у той час традиційно

Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 759. До цього повідомлення літопису привернув увагу: *Головко О.* Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Галич, 10–11 жовтня 2008 р.)*. – Галич, 2008. – С. 23.

* Можливо, у княжу добу торговельний порт; тепер с. Стара Ушиця Кам'янецького р-ну Хмельницької обл.

²² Тепер однойменне село Заставнівського р-ну Чернівецької обл. У давньоруський період тут, на території близько 50 га, розташовувалися замок, торг і пристань, а також існував храм кінця XII – першої половини XIII ст., який виконував функції усипальниці, та, ймовірно, монастирський комплекс: *Томенчук Б.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття: Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 29–38.

** Тепер однойменне село Заставнівського р-ну Чернівецької обл.

*** Тепер с. Каліус Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

²⁵ Територія загоплена. У давньоруський період тут існувало городище-дитинець площею понад 1 га та скельний монастир. Літописну Бакоту на лівому березі Дністра вважають столицею Галицького Пониззя XII–XIII ст. й адміністративним центром усього Подністров'я під управлінням намісника галицького князя (один із них відомий під іменем Милій): *Винокур Й.*

Бакота в історії Галицько-Волинського князівства // *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, держава, традиції. Міжнар. наук. конф. (Галич, 19–21 серпня 1993 р.)*: Тези доповідей та повідомлень (далі – *Галицько-Волинська держава*). – Львів, 1993. – С. 39–41.

²⁶ Зокрема, на правому березі Дністра (сучасна Північна Молдова) археологи виявили добре укріплене городище XII–XIII ст., матеріальні пам'ятки якого співвідносні з культурою Галицької Русі: *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина. – Київ, 1982. – С. 131–140, 181; *Майоров А. В.* Галицько-Вольнская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 229–230. Б. Тимошук локалізує літописний Кучелмин в околицях сучасного с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Однак останнім часом дослідники схильні вбачати літописний Кучелмин у давньому городищі XII–XIII ст., біля с. Мерешівка Окницького р-ну на півночі Республіки Молдова. Городище зі слідами житлово-господарської забудови, розташоване на високому пагорбі Четецує вздовж правого берега Дністра, в минулому було укріпленим форпостом. На його території знайдено багато керамічних виробів, характерних для Галицько-Волинського князівства XII–XIII ст.: *Власенко И., Тельнов Н.* Новые данные о южной границе Галицкой Руси // *Галицько-Волинська держава*. – С. 33–35; *Майоров А. В.* Галицько-Вольнская Русь. – С. 227, 230–231; *Томенчук Б.* Археологія городищ... – С. 38–40.

сприймалося на Русі як “Грецька земля”, а місцеве християнське населення (зокрема, в Бирладі) підпорядковувалося, зазвичай, духовенству Царгородського патріархату. Як доводить Олександр Майоров, терени Галицької Русі в XII – першій половині XIII ст., найправдоподібніше, охоплювали також межиріччя Дністра і Пруту²⁷. Богдан Томенчук упродовж останніх десятиліть дослідив Василівське, Молодіївське на р. Дереглуй (6 км на південний схід від Чернівців), Непоротівське і Карапчівське (с. Карапчів Вижницького р-ну; його пов’язують із літописним Городком на Черемоші) городища на території Чернівецької області²⁸. Найвність значної кількості східнослов’янських поселень у Дністровсько-Прутському межиріччі (зокрема, укріплених городищ із кінця X – початку XI ст. у північних і центральних лісостепових районах теперішньої Молдови) визнає й сучасна молдавська історіографія²⁹.

Прихильники тези про входження теренів пізнішої Молдавії до складу Галицької Русі звертають увагу на те, що Бирладдю володів князь Іван Ростиславович (відомий під прізвиськом Бирладник). Однак майже всі молдавські й румунські історики або рішуче заперечують, або ж замовчують існування Бирладської волості³⁰. Як припускає Леонтій Войтович, Іван Бирладник був сином теребовельського князя Ростислава-Григорія Васильковича (†між 1127–1241) й отримав свій уділ ще за життя батька, або після його смерті – від дядька, галицького князя Ігоря-Івана Васильковича (†1141)³¹. Інші дослідники (як, наприклад, Роман Рабинович) допускають можливість підпорядкування Галичу/Теребовлі літописної Бирладді, але винятково до 1144 р. Водночас вони відкидають імовірність тривалого контролю галичан над теренами Русо-Влахії. Серед інших аргументів “за” і “проти”, зазвичай, наводять свідчення Микити Хоніата про втечу з Константинополя до “Тавроскіфії” (Галицької Русі) у 1164 р. Андроніка Комнина та повідомлення Іоана Кіннама про обставини походу імператора Мануїла I Комнина в 1148 р. проти половців на лівому березі Дунаю³².

²⁷ Тимоцук Б. О. Давньоруська Буковина. – С. 131–140, 181; Майоров А. В. Галицько-Волынская Русь. – С. 229–230.

²⁸ На території Буковини виявлено 35 давньоруських городищ X–XIV ст.: Томенчук Б. Археологія городищ... – С. 20–47.

²⁹ История Республики Молдова. 2-е изд., перераб. и дополн. – Кишинев, 2002. – С. 26–30.

³⁰ Показовий приклад такого підходу – аргументи Петру Панаїтеску (*Panaïtescu P. P. Diploma bîrlădeana din 1134 și hrîso-vul lui Jurg Koriatovici din 1374 // Revista Istorică Româna. – 1932. – Vol. 2. – P. 46–57*) та Лазаря Польового (*Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии. XIII–XV вв. – Кишинев, 1979. – С. 63–64*).

³¹ Якщо це справді так, то Іван Бирладник був першим “по крові” претендентом на

Галицький престіл, отже, дуже небезпечним супротивником Володимирка Володаровича і його сина Ярослава Осмомисла. Це й пояснює незрозумілу, на перший погляд, логіку політичних подій у Галицькому князівстві середини XII ст. та поведінку самого Івана Бирладника. Судячи з літописних звісток, він був доволі популярним серед галичан: *Войтович Л. Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 51–52; Його ж. Перша галицька династія // Генеалогічні записки. – 2009. – Вип. 7. – С. 15–18. Ті ж тези автор виклав у: Його ж. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів // Княжа доба: історія та культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 30–35.*

³² *Bănescu N. Chilia (Licostomo) und das bythinische Χηλή // Byzantinische*

Гіпотеза про належність Подунав'я до Галича ґрунтується на сфальшованій грамоті Івана Ростиславовича 1134 р. месемврійським купцям, у якій опосередковано сказано про володіння князя в пониззі Дністра й Дунаю, серед яких були міста Бирладь, Малий Галич (Галац; напевно, названий так на честь "Великого Галича" на Дністрі) і Текуч³³. Останні дослідження переконують, що цей фальсифікат, все ж, має історичну основу й частково відображає тогочасні реалії, а саме контроль галицьких та інших руських князів в окремі періоди (зокрема, у 1180-х роках) над Подунав'ям (над м. Малий Галич у Нижньому Дунаї). Загадкове м. Бирладь схильні локалізувати в районі Добруджі, на правому березі Дунаю, недалеко від румунського м. Чорноводи (сучасне с. Ескі-Бирлат – Старий Бирлат поблизу Хіршова)³⁴. За версією Леонтія Войтовича, столицею першого уділу Івана Бирладника став географічно найближчий до Пруто-Дністровського межиріччя й Подунав'я Звенигород на Дністрі³⁵, з якого було зручно контролювати величезні простори на південь аж до берегів Дунаю. Саме тут, імовірно, князував Іван Бирладник до 1134–1146 рр., тобто до часу невдалої спроби посісти Галицький стіл у 1146 р. Востаннє оволодіти пониззям Дністра Іван Ростиславович намагався у 1157 р. за участю половців, коли "знайшов повну підтримку населення"³⁶. Наступного року Бирладник вирушив у новий похід на Галич, проте зазнав невдачі. Водночас гіпотезу про існування в цей період окремої Бирладської волості, у васальній залежності від Галича, треба відкинути як бездоказову, незалежно від того, чи має історичну основу грамота Івана Бирладника, чи ні³⁷.

Zeitschrift. – 1928. – Bd. 28. – S. 68–72; Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – Москва, 2000. – С. 117–118; Рабинович Р. Проблема присутствия Галицкой Руси... – С. 75–78.

³³ Публікація грамоти в: Памятники русского права. – Москва, 1953. – Вып. 2. – С. 26. Михайло Грушевський датував документ 1144 р.: *Грушевський М.* Історія... – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 519–521.

³⁴ Див. розгляд цієї проблеми у: *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. – С. 211–240. Його погляди підтримав і розвинув: *Войтович Л.* Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля... – С. 3–18 (наводячи аргументи на користь автентичності грамоти Івана Ростиславовича, автор схиляється до думки, що "володіння галицьких князів наблизилися до Нижнього Подунав'я"); *Його ж.* Знову про дискусію... – С. 42–45; *Його ж.* Князь Іван Бирладник... – С. 52–54. На особливу увагу заслуговують також міркування, викладені у статті: *Рабинович Р. А.*

Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации // Stratum plus. – 1999. – № 5. – С. 357–407.

³⁵ Здогадно, в районі сучасного с. Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл.: *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник... – С. 52–53, 56–57. Найбільшою інтригою грамоти є фраза: "князь Бирладський від стола Галицького", що викликала сумніви в автентичності тексту.

³⁶ *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник... – С. 56–58.

³⁷ Див. аргументи, викладені у: *Коновалова І. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь... – С. 70–80, 192, 195. Тут привернуто увагу до того, що Іван Бирладник між 1145 і 1161 рр. лише декілька разів з'являвся у Нижньому Подунав'ї, тому встановлення у цьому регіоні якогось тривкого осередку його князівської влади визнавати не доводиться, до того ж, на території Бирлада, Галаца і Текуча (перші писемні згадки – відповідно, початок XV ст., XVI ст., 30-ті роки XV ст.) досі не зауважено слідів функціонування

Інше важливе джерело, здатне вказувати на контроль Галича над Карпато-Дністровським межиріччям аж до берегів Дунаю, – візантійська “Хроніка” Микити Хоніата. Розповідаючи про втечу в 1164 р. із Константинополя Андроніка Комнина, двоюрідного брата імператора ромеїв Мануїла Комнина, автор зазначає, що він “досягнув меж Галиці” і його підступно схопили волохи на березі (лівому?) Дунаю³⁸. Однак ця інформація не може підтвердити припущення про границі Галицького князівства по Дунай, адже інші візантійські писемні пам’ятки (скажімо, повідомлення Кіннама про похід імператора Мануїла проти половців 1148 р.) локалізують південну галицьку границю значно північніше від Дунаю.

Деякі нарративні пам’ятки засвідчують поширення у середньовічній Європі стереотипних уявлень про Галицько-Волинське князівство (відоме під збірним геонімом “Русь”) як державне утворення, що його землі сягали берегів Дунаю. Так, у “Пантеоні” Готфріда Вітербозького (1186) Дунай згадано як річку, що протікала землями Русі та Греції³⁹. У географічному трактаті “Описи земель” (“Descriptiones Terrarum”)⁴⁰, який датують 1255–1260 рр., сказано, що “[Болгарія] межує від півночі з Руссю”⁴¹. В одній з англійських енциклопедій – “Про властивості речей” (“De proprietatibus rerum”) Бартоломея Англійського (близько 1250 р.), де серед інших країн вміщено й опис Русі, так само наголошується, що вона (“Ruthia, sive Ruthena”) межує з Грецією⁴². На датованій приблизно 1290 р. Херефордській карті (Англія) Русь локалізована між лівими притоками Дунаю Аланом і Тисою⁴³.

Визначний сицилійський географ Абу Абдаллах Мухаммед ал-Ідрісі (1100–1165) у “Розважаннях втомленого у подорожах по областях” (“Нузхат ал-муштак фі-хтірак ал-афак”), що є компендіумом географічних знань на середину XII ст., писав про міста Галицько-Волинської Русі та територію до Дунаю, яка входила у сферу її впливів. Він назвав п’ять міст, розташованих на карті вздовж Дністра: Сармалі в землі Судумара (Перемишль у розвинутих середньовічних торгово-ремісничих міст, а також масових давньоруських археологічних матеріалів.

³⁸ Никиты Хониата история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Пер. под ред. В. И. Долоцкого. – Санкт-Петербург, 1860. – Т. 1. – С. 165–166.

³⁹ “Fons ibi Danubii primum nanciscitur ortum, cui facit Hungaria, Rutenia, Grecia portum”: Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. Середина XII – середина XIII в. / Сост., пер., коммент. М. Б. Свердлова. – Москва; Ленинград, 1990. – С. 344, 346–347.

⁴⁰ Рукопис виявив американський дослідник Мервін Колкер: Colker M. L. America rediscovered in the Thirteenth Century? // Speculum: A Journal of Medieval Studies. –

1979. – Vol. 54. – P. 712–726. Див. також аналіз пам’ятки у: Górká K. Descriptiones Terrarum. (Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku) // Zapiski Historyczne. – 1981. – Т. 46, zes. 1. – S. 7–16.

⁴¹ Цит. за виданням: Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku: Relacje powstałe w związku z misją Jana di Plano Karpinięgo do Mongołów / Pod red. J. Strzelczyka. – Poznań, 1993. – S. 293.

⁴² Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С. 69, 77, 85.

⁴³ Чекин Л. С. Картография христианского средневековья. VIII–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1999. – С. 152, 154–155.

Сандомирщині), Зака (найвірогідніше, Звенигород), Бармуні/Бармунія (здогадно, П'ятра – Камінь на р. Бистриця), Галісія (столичний Галич) та Секлахи (вміщений на карті ал-Ідрісі між Дунаєм і Дністром). Як бачимо, відомості трактату ал-Ідрісі засвідчують політичну й торговельну активність Русі й, зокрема, Галицького князівства в Карпато-Дністровському регіоні та зростання тут руських впливів. Водночас ал-Ідрісі не інформує про політичний статус земель між Дунаєм і Дністром, хоча й зазначає, що кордони Русі сягали берегів Чорного моря⁴⁴. І. Коновалова, яка докладно проаналізувала ці джерела, доводить, що перелічені в них поселення – “міста Галицько-Волинської Русі й території до Дунаю, які входили до сфери її впливу”⁴⁵. Тобто до земель Романовичів віднесено також терени Карпато-Дністровського межиріччя.

Після монгольської навали 1240–1241 рр. зв'язки Русо-Влахії з Галицько-Волинським князівством ослабли, але Романовичі й надалі зберігали домінуючі позиції в регіоні. У цей період руські князі зіткнулися з конкуренцією Угорського королівства, яке від середини XIII ст. встановило формальний контроль над частиною земель між Карпатами і Прутом. На це, зокрема, вказує анонімний географ початку XIV ст. В описі Східної Європи “*Flos historiarum Terrae Orientis*”⁴⁶ (приблизно 1308 р.): серед інших орієнтальних країн, він стисло характеризує також Русь (тобто землі Галицько-Волинського князівства)⁴⁷. Однак його відомості про те, що “Русь – величезна країна, яка межує з Грецією, Болгарією; ця країна тепер платить данину татарам, а князем її є Лев” (очевидно, Лев Юрійович) та що обидві країни зрощуються тими ж ріками (напевне, Дунаєм)⁴⁸, треба використовувати

⁴⁴ Коновалова І. Г. Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (далі – ДГ). 1990 год. – Москва, 1991. – С. 46–53, 55–57; Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 162–165, 167–168, 189.

⁴⁵ Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 169–171.

⁴⁶ Див. одну з найкращих і найповніших публікацій цієї пам'ятки: Anonymi Descriptio Europe Orientalis anno 1308 exarata / Ed. O. Górka. – Cracoviae, 1916.

⁴⁷ Аналіз “Опису”, метою написання якого було обґрунтування прав хрестоносців на землі “схизматиків”, див.: Коновалова І. Г. “Описание Восточной Европы” 1308 г. как источник по истории Карпато-Дунайских земель // Вопросы источниковедения и историографии истории СССР. Дооктябрьский период: Сборник статей. – Москва, 1981. – С. 6–25 (авторка наголошує, що “неповні й випадкові відомості,

взяті анонімним автором із різних джерел і тому не завжди співзвучні між собою, засвідчують, що інформація про Русь і Болгарію, якою володіли освічені люди Західної Європи на початку XIV ст., вірогідно, не була надто різноманітною й не вирізнялася великою докладністю”: там же. – С. 17). Див. також некритичний коментар: Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – Київ, 1998. – С. 67. Огляд інформації про Русь у цьому джерелі здійснено в: Наумов Е. П. Славянские страны в западноевропейской публицистике XIV в. // Славяне и Запад: Сборник статей к 70-летию И. Ф. Бэцы. – Москва, 1975. – С. 217–225.

⁴⁸ “Juxta hoc imperium [Латинська імперія хрестоносців – І. С.] est et alia terra permaxima, que vocatur Ruthenia, que etiam similiter adiacet Grecie ex eadem parte septentrionis, sicut et Bulgaria, tamen est supra Bulgariam. Nec [autem] terra habet consimiles condiciones cum Bulgariaet ab eisdem fluminibus irrigatur, nisi quod loco imperatoris habet unum

дуже обережно й максимально критично. Ймовірно, наведена інформація про Русь відображає реалії кінця XII ст., коли ще не було створено Другого Болгарського царства (1185), а границі Галицької Русі доходили до берегів Дунаю. Водночас дані “*Flos historiarum Terrae Orientis*” можуть свідчити, що у другій половині XIII – на початку XIV ст. галицько-волинські князі все ще втримували контроль, якщо не над більшою, то принаймні над значною частиною своїх володінь у Русо-Влахії. Принаймні, більшість міст регіону, мабуть, перейшли в безпосередню ординську залежність, тоді як північні терени залишалися у Галицько-Волинській державі, або ж перебували в подвійній залежності від Галича та Орди⁴⁹.

На думку Р. Рабиновича, політично-адміністративне домінування Галича в Карпато-Дністровських землях не обов'язково супроводжувалося значними культурними впливами та присутністю у регіоні великих мас руського населення. Так само культурна перевага Галича не обов'язково переростала в постійну чи в епізодичну політичну залежність⁵⁰. Взнявши до уваги найновіші дослідження та критику опублікованих писемних джерел, автор дійшов висновку, який, з певними застереженнями, є продуктивним для кооперування проблеми існування організаційних структур Галицької єпархії в Русо-Влахії: “Можна припустити, що наприкінці XI – на початку XII ст. на південній окраїні Карпато-Дністровських земель, у причорноморській береговій смузі, від устя Дністра й до устя Дунаю жило осіле, руське за походженням населення, яке в окремі періоди і могло бути підвладним Русі. Однак північніше нижньої течії Дунаю, у глибині Карпато-Дністровських земель, починалася “нічийна” в політичному значенні земля – своєрідна смуга відчуження ал-Ідрісі, що не належала Русі й, отже, перебувала в зоні політичного панування, а можливо, й безпосереднього кочів'я номадів. Усі свідчення, які досі наводилися, ніяк не доводять політичної належності Карпато-Дністровського регіону до Київської Русі. Вони тільки передбачають або можуть передбачати наявність східнослов'янського, а іноді й просто осілого населення в Дністровсько-Дунайському регіоні. Тому твердити про спадкоємність і перехід влади над Карпато-Дністровськими землями від Києва до Галича не доводиться”⁵¹.

Із захопленням Галицької Русі польським королем Казимиром Великим територію Пруто-Дністровського регіону поділено між різними

ducem permaximum virorum, qui vocatur dux Leo”: Anonymi Descriptio Europe Orientalis... – Р. 40–41. Ілона Чаманська вважає, що анонімний автор відносив басейн річок Серет і Прут до Угорщини: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna...* – С. 21–24. Див. також тлумачення цих відомостей в інших дослідників: *Паушто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – Москва, 1950. – С. 302; *Войтович Л.* Штрихи до портрета князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (до кінця

XVIII ст.) (далі – УЦСЄ). – 2005. – Вип. 5. – С. 151.

⁴⁹ *Войтович Л.* Князь Лев Данилович – полководець і політик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 121–122.

⁵⁰ *Рабинович Р.* Проблема присутствия Галицкой Руси... – С. 69–70.

⁵¹ Там же. – С. 74.

державними утвореннями⁵², серед яких на культурно-історичну спадщину Русо-Влахії особливо наполегливо претендували Польща й Угорщина. Так землі, які впродовж майже двох століть так чи інакше підпорядковувалися Галицько-Волинському князівству, потрапили під владу неслов'янських правителів, що поставило у складне становище місцеві структури Православної Церкви. Узагальнення фрагментарних даних наративних джерел і матеріалів археологічних досліджень дає підстави вважати, що творення сталих організаційних структур Галицького владцтва на Пониззі (пізнішій Русо-Влахії) було тривалим процесом. Переважно степовий характер регіону, етнічно строкате населення, кочовий спосіб життя його частини та періодична втрата контролю Галича над цими малозаселеними просторами надзвичайно ускладнювали розбудову парафіяльної мережі й усталення єпархіальної границі Київської митрополії. Тому початково територіальна структура Галицької єпархії (виразно місійна) не була самостійною й лише згодом організаційно виокремилась в намісництво.

3. Етнічне обличчя регіону

Матеріали археологічних досліджень показують, що регіон Східних Карпат і Пруто-Дністровського межиріччя у XII ст. заселяли нащадки тиверців та гето-даки (волохи), а також галицькі “вигінці” й літописні бродники (щодо їхнього етнічного походження та роду занять думки науковців різняться)⁵³. Група джерел XV–XVIII ст. підтверджує етнодуалістичність Молдавського князівства. Головні етнічні групи – русини й волохи – склали основу населення регіону, відмінності суспільного статусу яких навряд чи можна вважати суттєвими. Структуротворче значення обидвох етнічних груп відображене в назві країни⁵⁴, яка стереотипно фігурує в молдавських і візантійських джерелах⁵⁵. Інформація про етнічний склад Карпато-Дністровського регіону збереглася також у географічному трактаті Абу-л-Фіди “Впорядкування країн” (“Таквім-ал-булдан”) та його історичних “Анналах” (“Кітаб ал-мухтасар фі алхбар”). Арабський географ називає ці землі терміном “білад авлак-ва-р-рус”, що, згідно із сучасною інтепретацією, означає країну, в якій спільно живуть волохи та русини, тобто “землю волохів і русинів”. За словами І. Коновалової, таке окреслення “дуже докладно відображає етнічну ситуацію, що склалася на початку XIV ст. у Карпато-Дністровському регіоні”⁵⁶. Йдеться про політичний та економічний вплив

⁵² Русанова І. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981. – С. 83.

⁵³ Див. про це: Pritsak O. Deremela–Brodnyky // International Journal of Slavic Linguistic and Poetics. – 1965. – Vol. 9. – P. 82–96.

⁵⁴ Руссев Н. Волохи, русские и татары... – С. 96.

⁵⁵ Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 241–245, 494–495; Hurmuzaki E. Dokumente

privitoare... – Vol. 14, pars 1. – P. 19–20. Див. також: Голубинский Е. Е. Краткий очерк... – С. 331; Григорович В. И. Что значит Росохлая... – С. 49–50; Spinei V. Moldova... – P. 42; Theodorescu R. Bizanț, Balcani, Occident... – P. 213; Czamańska I. Moldavia i Wołoszczyzna... – S. 22; Однороженко О. Родова геральдика... – С. 4.

⁵⁶ Коновалова И. Г. Арабские источники... – С. 61–62.

на цей край Галицько-Волинської Русі, наслідки масштабної слов'янської колонізації, що почасті продовжувалася і на початку XIV ст., та зростаючу динаміку заселення регіону волохами із сусіднього Угорського королівства (передовсім Мараморощини). Водночас дані Абу-л-Фіди, засвідчують особливість тогочасної етнополітичної й релігійної ситуації у Дністровсько-Дунайських степах – їхню подвійну підлеглисть Візантії та Болгарському царству часів правління Федора-Святослава⁵⁷.

Русини, без сумніву, переважали в Північній і, частково, Південній Буковині (Сочавська волость). Разом із волохами й іншими етносами, вони брали активну участь у колонізації Дністровсько-Прутського межиріччя, посиленій після вигіснення монголо-татарських військ за Дністер у Дике Поле в 60–80-х роках XIV ст. Руське населення досягло центральної частини Молдавії – Бирладського плато, де джерела XV – початку XVI ст. фіксують численні поселення з цими (і дуже подібними) назвами “Руси”, “Руши” тощо⁵⁸. Один зі списків літопису Григорія Уреке XVII ст. оповідає, що коли волоські пастухи з Мараморощини під час полювання досягли сучасної Сочави, то виявили там пасіку русина Єдка (Яцька). Той, за літописним переказом, “як дізнався про поселення марамурешців, відразу ж попрямував і він у країну ляхів, привів багато русинів й оселив їх на річці Сучава вверх і по Сірету до Ботошан”⁵⁹. У північній частині Молдавського князівства в XIV–XV ст., згідно з висновками Л. Польового, “виразно виокремлюється суцільний масив східнослов'янських за походженням топонімів, ...який охоплює всю Буковину й північну частину Дністровсько-Прутського межиріччя, до центральних областей Молдавії... Русинсько-українська топоніміка півночі Молдавії з'єднується з топонімікою України, складаючи єдиний масив поширення характерного спектру слов'янських формантів, особливо суфіксів *-івці*, *-інці*, також на території Галичини та Поділля”⁶⁰. За підрахунками науковця, у середині XIV ст. східнослов'янське (руське) населення кількісно домінувало

⁵⁷ Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 93.

⁵⁸ Я. Ісаєвич стверджував, що “первісно на всій території Молдови були східнослов'янські оселі, але в XIII–XIV ст. сюди прибула значна кількість романізованого населення із Західних Карпат; частина місцевих жителів злилася з новими поселенцями, решта зосередилась у північних і західних волостях новоствореного князівства. ...Більш-менш тривка етнічна межа між українцями і румунами була встановлена після закінчення першої хвилі східнороманської колонізації у XII–XIV ст.”: Ісаєвич Я. Західні та південно-західні межі української етнічної території від Середньовіччя до середини XIX століття: джерела та інтерпретації // Україна: культура спадщина, національна свідомість,

державність. – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 38. Див. також: *Його ж.* Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму // *Його ж.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 68–69; *Його ж.* Формування західної межі української етнічної території // *Історія української культури: у 5 т.* – Київ, 2001. – Т. 2. – С. 31–32.

⁵⁹ Цит. за: *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього Середньовіччя та нового часу). – Чернівці, 2008. – С. 36.

⁶⁰ *Полевой Л. Л.* Очерки исторической географии... – С. 104–106.

в 322 сільських поселеннях Молдавського князівства (майже 40 % від усіх поселень), а в першій третині XV ст. – у 302 селах (26,5 %) ⁶¹. Натомість волоських поселень, за даними молдавської історіографії, було значно більше ⁶². Дослідник соціальної та етнічної історії Молдавії Микола Руссев також звертає увагу на панівний у тогочасній Молдавії білінгвізм і визнає рівну участь русинів та волохів у створенні Молдавської держави ⁶³.

Історики загалом згодні, що на південь від Дністра і букових лісів простягався степ, який, здебільшого, займали кочовики ⁶⁴. Тому хоч землі між Східними Карпатами та Дністром аж до Нижнього Дунаю у XI–XIII ст. і заселяла східнослов'янська людність разом з іншими етносами, це були переважно місійні терени для християнських Церков різних юрисдикцій. Поряд зі слов'янами й волохами, в Русо-Влахії жили половці (кумани), які мали свої кочів'я та здійснювали набіги на Балкани. Вони з'явилися у Північно-Дунайському регіоні наприкінці XI ст., що призвело до ізоляції північнодунайських волохів-румунів від західних і південних слов'ян. Спершу половці контролювали тільки південь Молдавії, проте згодом зона їхнього розселення та впливу покрила більшу частину території Дунайської рівнини та земель на схід і південь від Карпат, а також Угорське королівство. Вважається, що в залежність від них у цьому регіоні потрапили й тогочасні волохи, які нав'язали з куманами певні форми співжиття ⁶⁵.

Половців частково християнізувала Східна Церква, домініканські місії 1221–1223 рр. та архієпископ естергомський з Угорщини Роберт. Останнього папа Григорій IX у липні 1227 р. номінував легатом “для половців і бродників” (“in Cumaniae et Brodnic terra”) та дозволив хрестити місцеве населення, будувати храми й поставляти єпископів. У 1226 р. угорський король проголосив свій сюзеренітет над Куманією, а під 1229 р. джерела згадують половців серед угорських військ Бели IV в його поході до Галичини. Приблизно у 1227–1228(1229?) р. на теренах між Карпатами та річками Дунай, Олг і Серет (Сирет, Сирет), тобто в Нижньому Подунав'ї (майбутніх Валахії та Південній Молдавії), Григорій IX заснував Половецьке католицьке єпископство з центром у Мілково (Мілко) на березі притоки Серету. Нова латинська

⁶¹ *Полевой Л. Л.* Очерки исторической географии... – С. 113. Усього на території Молдавського князівства в середині XV ст. налічувалося близько 1700 (за іншими даними 1600) сільських поселень, а також міста Байя, Білгород, Камен (П'ятра), Нямц, Роман, Серет (Сирет, Сирет), Сочава, Хотин, Чернівці, Ясси та ін. Наприкінці століття населення держави, за приблизними підрахунками, становило 220 тис. осіб: *История Республики Молдова.* – С. 34, 39–42.

⁶² Див.: *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”... – С. 41–45.

⁶³ *Руссев Н.* Волохи, русские и татары... – С. 93–95.

⁶⁴ *Котляр Н. Ф.* Формирование территории... – С. 107–109, 112, 115–116, 168–170; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство... – С. 52; *Винокур І. С.* Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // *Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць.* – Київ; Галич, 1998. – С. 31–34; *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинська Русь // *Україна крізь віки.* – Київ, 1998. – Т. 5. – С. 148–149; *Лукомський Ю.* Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 294–297.

⁶⁵ *История Румынии.* – С. 140–142.

дієцезія, яку очолив домініканський монах Теодорик (Теодоріх), підлягала безпосередньо Апостольській столиці, не входячи до церковних адміністративних структур Угорського королівства⁶⁶. Католицькі місіонери розгорнули активну діяльність, причому всі “псевдоепископи” східного обряду були усунуті зі своїх кафедр і замінені вікаріями Теодорика. Границі дієцезії частково локалізуються за папським посланням до майбутнього короля Угорщини Бели (1235–1270) від 14 листопада 1234 р. Згідно з цим документом та іншими джерелами першої половини XIII ст., дієцезія Куманії охоплювала “землю Бирса” на південному сході Семигороду з м. Брашів (ймовірна резиденція половецького єрарха, який, проте, не мав свого кафедрального храму) та “землю секеїв”, розташовану на північ і північний схід від “Бирси” (тобто райони, які входили до сфери політичних впливів Угорського королівства, а не Галицької Русі). На сході границі дієцезії тягнулися західніше р. Серет. Водночас послання інтерпретує волохів у Східному Прикарпатті як православних, що “приймають усі церковні таїнства не від... єпископа половців..., а від якихось псевдоепископів, які дотримуються обрядів греків”, – папа наказав призначити для них окремого вікарія латинського єпископа Куманії. Інший документ – послання половецького єпископа Теодорика до деканів секейських громад (1229) навіть вказує на перехід частини секеїв і саксів (германців) у православну віру, зумовлений, серед іншого, протегуванням королів Угорщини над половцями, а також економічними чинниками (спробою ухилитися від сплати церковної десятини). В. Пашуто вважав, що Половецьке єпископство спричинилося до переселення в Угорщину орди хана Котяна, – той під час монгольської навали звернувся до Бели IV з проханням надати прихисток, висловивши готовність прийняти католицизм. Куманська дієцезія (“*Terra episcopi Comanorum*”) припинила існування у 1241 р. внаслідок монгольської навали, однак домініканські та францисканські місії в цьому регіоні перебували і в наступному столітті⁶⁷.

Батигів похід змінив етнічне обличчя населення Пруто-Дністровського межиріччя, про що свідчать виявлені тут поховальні комплекси тюркських кочовиків. Після 1241–1242 рр. на цих теренах утвердилися місцеві правителі

⁶⁶ Обставини відкриття половецької дієцезії з’ясовують: *Пашуто В. Т.* Половецкое епископство // *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen: Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag.* – Berlin, 1966. – S. 33–40; *Suttner E. Ch.* Kirche und Theologie bei den Rumänen von der Christianisierung bis zum 20. Jahrhundert. – Freiburg, 2009. – S. 25–26.

⁶⁷ *Пашуто В. Т.* Половецкое епископство. – S. 36–38; *Князький И. О.* О половецких епископиях // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1980. – С. 244–251; *Его же.* Половцы в

Нижнем Подунавье // *Вопросы истории.* – 2000. – № 3. – С. 121–129; *Рабинович Р. А.* Искушение “волошским орехом”, или балканские волохи и русские волхвы // *Stratum plus.* – 2000. – № 5. – С. 376–378; *История Республики Молдова.* – С. 29; *Dobre C.* The Mendicants’ Mission in an Orthodox Land: A Case Study of Moldavia in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // *Annual of Medieval Studies at Central European University.* – 2003. – Vol. 9. – P. 227–234; *Осіян О.* Поширення християнства серед половців в XI–XIV ст. // *Київська старовина.* – 2005. – № 2. – С. 4–6; *История Румынии.* – С. 153–154.

Золотої Орди з резиденціями, можливо, в містах-фортецях Костешти⁶⁸ (за 35 км на південь від сучасного Кишинева) і Старий Ортеїв (Старий Орхей) у долині Дністра (відомий як Нове Місто – Єнгі Шахр, Шахр ал-Джедід)⁶⁹. Натомість інші кочові народи – аланів (зокрема аланська за походженням назва м. Ясси) й половців – татари розселили в центральних і південних районах майбутньої Молдавської держави. Загалом Золотій Орді вдавалося утримувати тут свої позиції до 1370 р.⁷⁰ На переконання Мирона Кордуби, який засигналізував проблему територіального поширення володінь Чингізидів у регіоні, південна частина Східних Карпат підпала під безпосередню владу ординців (згадка 1279 р. про Милківську дієцезію – відновлену Половецьку єпархію з центром у Мілково “на татарському кордоні”). Вчений стверджував, що Середнє Подністрів’я, яке ввійшло до татарських володінь (до околиць Бакоти: невдовзі вона також перейшла під контроль баскаків), могло укладати певну територіальну єдність із Русо-Влахією⁷¹. Це, до речі, опосередковано доводять претензії подільських князів Коріатовичів на молдавський престіл в останній третині XIV ст.⁷²

Наявність аланів, половців-куманів і татар у Карпато-Дністровському межиріччі упродовж XII–XIV ст. засвідчує, що, по-перше, в цей період не могло бути й мови про функціонування єдиного територіального простору Галицької єпархії в Русо-Влахії, а, по-друге, що до місцевих осередків Православної Церкви належали не лише русини та волохи, а й інші етноси. Тому проживання руського населення в тому чи іншому регіоні Русо-Влахії не може бути остаточним і достатнім аргументом на користь належності відповідного терену до Галича. Водночас матеріали археологічних досліджень виявляють, що на півночі сучасної Молдавії частина сільських поселень збереглася і після монгольської навали, поповнюючись переселенцями з півночі. Давньоруські поселення продовжували існувати й у центральній частині Пруто-Дністровського межиріччя в період інтенсивних половецьких набігів аж до появи тут військ Чингізидів. Деякі науковці вважають, що Верхнє й почасті Середнє Подністрів’я та Верхнє

⁶⁸ Матеріали археологічних досліджень цього золотоординського міста (зокрема, проведені в 1993 р.) підсумовує стаття: *Тельнов Н. П., Рябой Т. Ф.* Золотоординский город у с. Костешты в Молдавии // *Stratum plus*. – 2000. – № 5. – С. 108–118.

⁶⁹ *Абызова Е. Н., Бырня П. П.* Исследования в Старом Орхее в 1977–1980 гг. // *Археологические открытия в Молдавии в 1979–1980 гг.* – Кишинев, 1983. – С. 53–76; *Бырня П. П., Рябой Т. Ф.* “Новый Город” золотоординского времени в Молдавии // *Запорізьке козацтво в пам’ятках історії і культури. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.)*. – Запоріжжя, 1997. – Секц. 1–2. – С. 7–11; *Дашкевич Я.* Степові держави на Поділлі

та в Західному Причорномор’ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 115.

⁷⁰ *История Румынии*. – С. 181–182.

⁷¹ *Кордуба М.* Молдавсько-польська границя на Покутю до смерті Стефана Великого // *Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894–1904)*. – Львів, 1906. – С. 3–4.

⁷² Див. розгляд цього сюжету в: *Мицько І.* *Cherchez la femme* або генеалогічний аспект історії Подільської держави // *Семінарій “Княжі часи”*. – Львів, 2002. – С. 31.

Попруття надалі залишалося територією Галицької Русі⁷³. Після перемоги литовських військ над татарами на Синіх Водах близько 1362 р. ці землі почало залюднювати руське населення, яке витісняло татаро-кumanів. До того литовські князі поширили свої володіння не тільки до Чорного моря, а й на правий берег Дністра, де на початку XV ст. з'явилася низка руських міст, частина ще давньокіївського родовету⁷⁴. Такі пізніше молдавські міста, як Білгород, Кілія, Сочава, Хотин та Ясси, також мали “давньоруське обличчя” і відіграли одну з визначальних ролей у розвитку молдавської державності й культури.

Східні романці – волохи⁷⁵ (у “Повісті минулих літ” уперше згадані під 898 р.) осідали здебільшого в гірських і передгірських лісистих районах Східних Карпат, заселених раніше слов'янськими племенами тиверців та уличів, яких витіснили на північ печеніги. Волохи прийняли християнство за візантійським обрядом та освоїли слов'янську писемність, яка аж до середини XVII ст. була основою їхньої духовної культури, що поєднувала фракійські, романські та слов'янські елементи⁷⁶. У XIII–XIV ст. романізоване населення поступово витісняло слов'ян із Західних Карпат у північні й західні волості Молдавського князівства⁷⁷. Молдавське літописання

⁷³ Федотов Г. Б., Чеботаренко Г. Ф. Памятники древних славян (VI–XIII вв.). – Кишинев, 1974. – С. 9; Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. – С. 83.

⁷⁴ Русин. – 2005. – № 2(2). – С. 31–32. Дипломатичні контакти Великого князівства Литовського з Молдавією цього періоду простежує: Мікалаєва Л. Адносіны ВКЛ і Малдаўсага княства ў канцы XV – першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2009. – № 5. – С. 11–17.

⁷⁵ Див. підсумкову працю з історії волохів – предків молдаван і румунів: *Istoria românilor / Red. Acad. Ș. Ștefanescu și T. Mureșanu.* – București, 2001. – Vol. 1–4. Нещодавно оригінальну й водночас дискусійну концепцію етногенезу волохів запропонував дослідник із Кишинева Роман Рабинович: “Решая проблему поиска предков исторических волохов, мы выдвинули гипотезу о цепочке этнических перевоплощений народа, носителя этнонима “волохи”. Народ “между германцами и кельтами” оказался в зоне контактов с “лесным” миром Восточной Европы и в силу различных обстоятельств, в том числе движения готов (“готское посредничество”), испытал его сильнейшее влияние. Нашествие гуннов привело к тому, что волохи разделились:

часть осталась в Восточной Европе, часть двинулась на запад, к Дунаю. Оставшихся, окончательно принявших балтский “облик”, судьба связала с мерей, с пришедшими в регион славянами и Древнерусским государством. Оказавшиеся на западе волохи частью осели в Карпато-Балканском регионе, где, по-видимому, были ассимилированы, а частью передвинулись в Восточно-Альпийскую область. Через несколько столетий последние, уже будучи латиноязычными, мигрировали и в область Карпат и на Балканы, где и стали хорошо известны, как знакомые нам восточнороманские волохи”. Див.: Рабинович Р. А. Искушение “волошским орехом”... – С. 262–390 (цит. на с. 370).

⁷⁶ Молдавська й румунська історіографія традиційно вважають землі Внутрішньокарпатського плато і Карпатських гір на час переміщення сюди східнороманського населення безлюдними або малолюдними, стверджуючи, що східних слов'ян у цьому регіоні було небагато: *История Республики Молдова.* – С. 30–32.

⁷⁷ Полевой Л. Л. Очерки исторической географии... – С. 29–42. Генезу молдавської державності пізнього Середньовіччя та нового часу висвітлює класична праця румунської історіографії: *Iorga N. Geschichte*

дотримується “офіційно-державної” версії про обезлюднення території (нібито з огляду на татарську небезпеку) на час приходу сюди з-за Карпат, із Мараморощини (Марамуреша), волоського воєводи Драгоша (або ж воєводи Богдана). Так, Бистрицький літопис повідомляє, що “в лѣто 6867 (1359) прииде Драгоше воєвода от Угорской земли, от Марамурыша, за туром на лов и господствовал 2 лѣта”⁷⁸. Насправді ж у Карпато-Прутське межиріччя воєвода Богдан переселився лише з невеликою дружиною. Яскраво відображений у місцевій історичній традиції “Великий перехід волохів” був не масштабною акцією переселення, а політичним актом молдавської знаті в її боротьбі з угорським пануванням⁷⁹. Села на волоському праві виникли також у Галичині (як вважається – від останньої третини XIV ст.), коли вона перейшла під владу Угорського королівства й нею управляв угорський намісник Володислав Опольський. Колонізація гірських районів Прикарпаття здійснювалася саме за посередництва пастухів-волохів, які прибували до Галицької Русі з Мараморощини й Молдавії⁸⁰.

des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. – Gotha, 1905. – Bd. 1–2. Див. також новішу монографію: *Gorovei Ș. Întemeirea Moldovei: Probleme controverstate.* – Iași, 1997. Уявлення західноєвропейських учених про культурну й соціально-політичну модель наддунайських князівств сфокусовані у працях: *Alzati C. Terra romena tra Oriente e Occidente. Chiesa ed etnie nel tardo '500.* – Milano, 1981; *Suttner E. Ch. Kirche und Theologie...* – S. 18–24 (автор зосереджує увагу на обставинах християнізації східнороманського населення, пов’язуючи її насамперед з інституційними впливами Болгарського царства та Угорського королівства).

⁷⁸ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – Москва, 1976. – С. 24. Ту саму історичну легенду дослівно цитують і два Слов’яно-молдавські літописи (1359–1504 і 1359–1512) та Молдавсько-польський літопис (1352–1564): там же. – С. 57–58, 60, 105.

⁷⁹ История Румынии. – С. 196; *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”... – С. 36.

⁸⁰ Міграція волохів у Мараморош розпочалася, напевно, ще наприкінці XIII ст., у 30-х роках XIV ст. вона вже стала масовою: *Jawor G. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w różnym średniowieczu.* Wyd. 2-e, uzupełn. – Lublin, 2004. – S. 11–12, 24–25, 29–30, 56–57, 65–66, 71–77). За різними підрахунками, в Галицькій Русі (в межах пізнішого Руського воєводства) існувало близько 300 поселень

на волоському праві. У самій лише Галицькій землі їх було понад 50. Вони розташовувалися не тільки в її південних гірських районах, які мали придатні для випасу овець полонини, а й на рівнинних просторах, зокрема в долинах річок Дністер, Луква, Гнила Липа, Золота Липа і Біла Бистриця, де “волохи” займалися рільництвом і скотарством (усього 73 “волоські села”). Натомість у Львівській землі села на волоському праві (їх налічено до 49) були сконцентровані переважно навколо Дрогобича, Жидачева та Стрия, а також у північно-східній частині повіту (околиці Гологір та Олеска): *ibidem.* – S. 79–97, 124–165. Див. рецензію на цю монографію Юрія Зазуляка: Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2003. – Вип. 38. – С. 729–736. Загалом високо оцінюючи роботу Іжегожа Явора, рецензент наголошує на дискусійності окремих його твержень і висновків, які потребують кореляції й подальшого фахового обговорення. Найгрунтовніше в українській історіографії дослідження проблеми волоської колонізації – монографія: *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: Історичні нариси. – Львів, 2004. Пор. також: *Гошко Ю.* Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. – Київ, 1976. – С. 14–76. Окремі сюжети, пов’язані з волоською колонізацією в Галичині, розглянуто в: *Грбовецький В. В.* Селянське повстання на

Упродовж другої половини XIV ст. і наступних століть відбувалася інтенсивна міграція до Молдавії як із Семигороду (Трансильванії), так і руських земель, зокрема Покуття, Поділля та пізнішої Брацлавщини. Разом із русинами і волохами, сюди прибували також саси (німці), секеї та угорці: назва першої столиці Молдавії – Бая (Байя) походить від угорського слова “рудник”, “копальня” (слов’янський відповідник – Баня). Крім утеч та організованих переселень, русини потрапляли до Молдавії також як бранці⁸¹. Другий Путнянський літопис, інформуючи про успішний для Стефана Великого похід на руські землі, згадує полонених, яких привів господар: “В лѣто 7006 (1498) ...иде Стефан воевода въ Лѣдскою землю и плѣни ѱ, и възѱт 2 града, Теребул и Подхаецъ, и съжеже их, и приведе многы люди въ свою землю”⁸². Мандрівник Блез де Віженар, відвідавши цю країну в 1576 р., зауважив поширення тут, окрім волоської, також “руської та слов’янської мов”. Літописець XVII ст. Уреке визнавав, що “третина молдавського населення говорить руською мовою”. За свідченнями молдавського воеводи-просвітителя початку XVIII ст. Дмитрія Кантемира, руська була найрозповсюдженішою серед тих, “які мешкають на кордоні з Поділлям”. Про домінування русинів у Північній Буковині дізнаємося також з оповіді Лестара Дьюлафі, секретаря семигородського князя, який 1577 р. побував у Чернівцях⁸³.

Динамічне зростання волоського населення на схід від Карпат від кінця XIII ст. (здебільшого переселялося з теренів Угорського королівства, культивуючи тваринництво), а також інтенсивна слов’янська міграція з руських земель (передовсім Галицько-Волинської Русі) стали вирішальними чинниками появи Молдавської держави на мапі Європи.

4. Галич після Галича: утворення Молдавської держави

Втрата Галицькою єпархією (митрополією) величезної за площею та протяжністю кордонів території Пониззя (Русо-Влахії) безпосередньо Прикарпатті під проводом Мухи 1490–1492 років (З історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії). – Львів, 1979. – С. 42–44.

⁸¹ Про один із нападів на руські землі молдавського воеводи Богдана (1509) Молдавсько-польський літопис розповідає: “Anno 7017. 29 juni, w piątek, przeszedł Bogdan voievoda przez Niestz swoimy voisky, a v sobote przisedł pod Camieniecz, a w niedzielę, prima july, posedł sz woiski swemy, poczawsı od brzegu Niestra asz do granicz lıtewsky i palil, voyoval ziemię Polską. I przisedł pod Rohatin i Rohatin spalil i dobył i barzo wielie pobral skarbow, ludzi i plonu wselakiego. Bil w ten czas i pod Lvovem i potem zasz przisedł voiska pod Ploniny i sila zamkow i miast popalil i ludzi wielie prziviod

do Voloch”: Славяно-молдавские летописи... – С. 111. Описаний молдавський напад підтримали на Покутті місцеві руські шляхтичі: *Грабовецький В. В.* Селянське повстання... – С. 80.

⁸² Славяно-молдавские летописи... – С. 73. Опис походу на Галицьку Русь і Поділля маємо й у Бистрицькому літописі: там же. – С. 33. Подібний виклад подій під тим самим роком наводить також Молдавсько-польський літопис: “Anno 7006... posedł Steffan voievoda do ziemie Polsky, voioval ią i dobył duv zamkov, Trębowli i Podaiecz, i spalil; do ziemie szvei tesz prziviodł ludzi wielie”: там же. – С. 110.

⁸³ *Ісаєвич Я.* Західні та південно-західні межі... – С. 38–39; *Кантемир Д.* Описання Молдавии. – Кишинев, 1973. – С. 6–7.

пов'язана з утворенням у Дністровсько-Карпатському регіоні наприкінці 50-х років XIV ст. Молдавської держави. Терени пізнішої Молдавії поступово, але невпинно усамостійнювалися – як політично, так і релігійно – від Галича. За припущенням частини науковців, територіально-політичне утворення “Караула” (“Чорна Влахія”) та “Країна волохів і руських” виникли у Східному Прикарпатті в перші десятиліття монгольського панування й саме ці землі в актах Царгородського патріархату фігурують під назвами “Мавровлахія”, “Молдославія” та “Росовлахія”⁸⁴. Водночас у попередній період у регіоні не могло виникнути такого типу протодержави, яка відіграла б роль буферної зони між Галицькою Руссю й Куманією. На її відсутність непрямо вказує хоча б той факт, що, як слушно зазначає А. Городенко, в титулі, який у 1206 р. одержав угорський володар Андрій, – “короля Галичини, Лодомерії, Куманії та Болгарії” – ще немає згадки про ще якесь державне утворення. Отже, “територія майбутнього Молдавського князівства входила частково до складу Галича й Куманії”⁸⁵, однак границя між ними не була сталою і детермінувалася військовими успіхами кожної зі сторін, а за часів князя Романа Мстиславовича могла сягати й берегів Дунаю.

Після успішного для Польщі й Угорщини походу на Галицьку Русь у 1340–1341 рр. угорський король Людовик (Лайош) Анжуйський поступово взяв під контроль територію на південний схід від Карпат, відтіснивши татар із Дністровсько-Прутського межиріччя до устя Дністра й Дунаю – вирішально на це вплинула перемога угорців у битві в околицях м. Роман 1345 р. Як ствердив Ярослав Дашкевич, уже після перших перемог Угорщини над золотоординцями, угорська сфера впливу поширилася у другій половині 1340-х роках до Серету, а в окремих районах, напевно, – і до берегів Пруту, а наприкінці 40-х – на початку 50-х років того ж століття охопила й сусідню з Трансильванією Прославію – татарську “протодержаву”, відому в пізніших джерелах як Брацлавська тьма. На землях, що раніше належали до Галицько-Волинського князівства, приблизно в 1352–1353 рр. було засновано угорську марку з центром у м. Молдова (Moldvabánya) на березі однойменної ріки (пізніше одержала назву Байя)⁸⁶. Припускають, що до відходу татар із Русо-Влахії спричинилася також епідемія чуми, яка в 40-х роках XIV ст. винищила більшість татарської людності. У 1347 р. угорці відновили й латинське єпископство в Мілкові⁸⁷. Загалом контроль Угорського королівства над Карпато-Прутським регіоном був тоді радше

⁸⁴ Гюзелев В. Извори за средновековната история на България (VII–XV вв.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. – София, 1994. – Т. 1. – С. 215–216, 227, 231–235; Коновалова И. Г. Арабские источники... – С. 73–75, 91–92.

⁸⁵ Городенко А. Галицко-волошские связи... – С. 87–88. На переконання М. Руссева, “незалежно від дати приходу Драгоша ясно, що в Східному Прикарпатті у другій половині XIII ст. вже існувало політичне

утворення, яке перебувало в залежності від монголів і періодично зазнавало нападів з їхнього боку”: Руссев Н. Волохи, русские и татары... – С. 96.

⁸⁶ Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х–50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – 1994. – Вип. 5. – С. 60–62.

⁸⁷ История Румынии. – С. 183–184; Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 20.

формальним, аніж реальним саме це, поряд із тісною пов'язаністю Русо-Влахії із Семигородом (зокрема, Мараморощиною), й уможливило появу незабаром на мапі Європи нового державного утворення. Проте ліквідація Литвою та Угорщиною татарської гегемонії призвела до певного штучного поділу цих земель, які досі творили територіальну спільність (Покуття, Пониззя і Русо-Влахія), зумовлену домінуванням тут від 1240-х років й аж до середини XIV ст. татар. У такому контексті стають зрозумілими наполегливі спроби князів Коріатовичів, які у другій половині XIV ст. володіли Поділлям, опанувати Молдавією. Використовуючи належність Галицької Русі, Поділля та Русо-Влахії до Галицької митрополії (єпархії), Юрій Коріатович намагався навіязати тісніші контакти із новоутвореним Молдавським господарством⁸⁸. Однією з причин зацікавлення Коріатовичів Молдавією була потреба організувати спільну боротьбу з татарами, а також прагнення реалізувати свої “законні права” на молдавський престіл. Супрасльський літопис – єдиний з-поміж руських літописів – повідомляє про запрошення Юрія Коріатовича на престіл та його отруєння напередодні інтронізації⁸⁹. Напевно, в червні 1374 р. Юрій Коріатович справді здійснив спробу здобути престіл за умов політичної дестабілізації в Молдавії у зв'язку зі смертю воєводи Лацка. Очевидно, князь тоді не захопив столиці держави, але йому вдалося утвердитися у її східній частині – Бирладській волості, де його, як писав Матвій Стрийковський, і поховано. Мовчання молдавських літописів про цей історичний епізод може пояснюватися католицьким віросповіданням князя – православні джерела (зокрема пом'яники) не занотували його у своїх диптихах. Після загибелі князя його брат Костянтин, який панував на Поділлі, мав певні політичні впливи в Молдавії та навіть міг контролювати північні волості господарства.

Виникнення нового державного утворення спровокувало у 1359 р. похід на терени колишньої Русо-Влахії польського короля Казимира Великого, який називав себе “дідичем” Галицько-Волинської Русі та прагнув повернути “галицькому доменові” Східно-Карпатський регіон. Безпосереднім приводом до походу Казимира стало, мабуть, захоплення Серета, яке здійснив, найправдоподібніше, воєвода Богдан⁹⁰. Польща потрактувала акцію як “ще

⁸⁸ *Czamańska I.* *Moldawia i Wołoszczyzna...* – S. 24–25, 41–50.

⁸⁹ Супрасльська летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 17. – Стб. 82; Хроника литовская и жемоитская. // ПСРЛ. – Москва, 1975. – Т. 32. – Стб. 139. Інше писемне джерело, де Юрій Коріатович фігурує господарем Молдавії, – його грамота про надання с. Жубровці білгородському намісникові Якші Літавору, яку багато дослідників вважають фальсифікатом: *Costăchescu M.* *Documentele moldavenești înainte de Ștefan cel Mare.* – Iași, 1933. – Vol. 1. – P. 1–4. Ці погляди, зокрема,

репрезентує: *Panaiteșcu P. P.* *Jurii (Jourg) Koriatovic, prince lituanien et la Moldavie // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності: у 2 т.* – Київ, 1928. – Т. 1. – С. 462–465.

⁹⁰ Ігор Мицько доводить наявність “кровних прав” воєводи волохів Богдана на Молдавську державу. На підставі реконструкції поминального реєстру нащадків воєводи – бояр Рогатинських у синодику Унівської лаври дослідник дійшов висновку про спорідненість Богдана (його

один етап підпорядкування руських земель” і намагалася схилити на свою сторону шалки терезів у польсько-угорському протистоянні за Серет. Поразка польських військ від воєводи Шипинської землі Петра в букових лісах поблизу Шипинців призупинила польську експансію на колишні землі Королівства Русі: Казимир III змушений був обмежитися завоюванням частини Галичини та Поділля. Невдача походу спричинила в Марамуреші (Марамороші) ще того ж року повстання проти угорського панування, після придушення якого волоський воєвода Богдан із прибічниками змушений був перебраться через гори до Русо-Влахії. Тут у 1365 р. він підняв нове антиугорське повстання та перетворив військову територіальну одиницю Анжуйської династії – марку – на самостійну державу⁹¹.

Внутрішні усобиці в Золотій Орді середини XIV ст. дали змогу населенню Карпато-Дністровського межиріччя позбутися залежності від татар. Ці події збіглися із приходом до регіону Драгоша і правлінням воєводи з Марамороша Богдана I (1359-1361–1365 або 1361-1363–1367), ймовірно, – русина за походженням, що традиційно вважається початком становлення Молдавської держави. На сьогодні найдостовірнішою видається концепція, згідно з якою на теренах пізнішого князівства до 1359 р. – “офіційно-літописної” дати заснування Молдавії – одночасно існувало декілька політичних осередків влади – протодержав. Одне з цих утворень (з центром у Радівцях) на чолі з Богданом, як припускають, склалося на землях, які раніше належали до держави Романовичів. Інший осередок, що перебував під угорським впливом, контролював Драгош. Ще одну протодержаву локалізують у м. Серет – до 1340-х років включно вона входила до сфери впливів Галицької Русі та була інкорпорована до Молдавського князівства за часів Богдана або ж воєводи Драгоша. У Сереті, згодом, міг сидіти воєвода Лацку (Lațcu) – майбутній господар Молдавії, якого ототожнюють з легендарним вождем Луціусом Апровіанусом (Lucius Arovianus). Найвірогідніше, у 1359 р. Драгош, пануючи в центрі історичної Молдавії, поширив владу на північно-західні терени Русо-Влахії з центром у Радівцях, раніше підконтрольні Богданові. Так він об’єднав обидві протодержави, ставши фактичним “засновником” Молдавського господарства⁹².

хресне ім’я, згідно з інтерпретацією автора, – Михайл) з місцевими володарями Пониззя по жіночій лінії, а через них – і з князями Коріатовичами: *Мицько І. Cherchez la femme...* – С. 24–25, 28.

⁹¹ История Румынии. – С. 184–186, 238–240. Щоправда, у 1378–1387 рр., коли угорцям вдалося відновити своє панування у Галицькій Русі, Молдавія тимчасово повернулася під зверхність Анжуйської династії: там же. – С. 187; *Чучко М.* “И възят Бога на помощь”... – С. 20–21. Генезу й початковий період історії Молдавської держави висвітлено в: История Республики

Молдова. – С. 34–38. Згідно з офіційною концепцією, стосунки між слов’янським і волоським населенням назагал були мирними – з огляду на великий обсяг вільних земель та відмінний спосіб ведення господарства обома етносами – та сприяли формуванню “молдавської народності”.

⁹² Молдавська літописна традиція початки своєї держави пов’язує із кількарічним автономним існуванням військової марки на чолі з Драгошем і Чулешти й марамороськими боярами, яка об’єднала волоські політичні утворення, що вийшли з-під впливу Русі й Золотої Орди.

Майже водночас з польською анексією галицьких земель (1387) та смертю короля Людовіка I, єдиний територіальний простір Галицько-Волинської Русі фактично припинив існування. Це відкрило перед молодю Молдавською державою перспективи долучитися до претендентів на “галицьку спадщину”. І справді, ціною визнання васальної залежності від Польщі воеводі Петрові (Петру) I Мушату (1375–1391) вдалося приєднати так звану Шипинську (Шепенецьку) землю із фортецями Хмільв, Хотин і Цецин, заселену переважно русинами, а також позбавитися нав’язливої “опіки” Угорщини. У вересні 1387 р. у Львові господар склав ленну присягу Короні Польській (її молдавани розглядали як підтвердження рівноправного контракту між партнерами, з обопільними зобов’язаннями та правом на суверенітет). Попри ленну залежність від Польщі, Молдавське князівство перебувало також під покровительством Угорського королівства. Це пояснюється тим, що свою державність волохи формували на теренах, які формально належали до угорських володінь – їх визволили від татарського панування саме угорські королі. До того ж, перші господарі вважалися підданими Корони святого Стефана як її воеводи і князі в Мараморощі⁹³.

Ленна присяга 1387 р. на тривалий час визначила зовнішньополітичні пріоритети Молдавії. Тоді ж вона отримала (очевидно, як феода) від Польщі важливий стратегічний пункт – фортецю-порт Аспрокастрон (інші його назви – Білгород, Монкастро, Четатя-Албе) на Дністровському лимані з багатою колонією генуезьких купців, який до цього перебував у залежності від Литви. Окрім цих теренів, Петро I Мушат упродовж 80–90-х роках XIV ст. приєднав до свого домену південно-західні землі Дністровсько-Карпатського регіону, на які поширювався політичний вплив Угорщини,

Історіографічний огляд проблеми генези Молдавської держави подано у: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna... – S. 26–28, 35–37.* Сфрагістичні символи воевод Молдавії до середини XVI ст. з майже виключно руськомовними легендами, описав: *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. – Харків, 2009. – С. 65–71, 208–227.

⁹³ Восстанне молдавські господарі в особі Стефана III Великого склали ленну присягу Польському королівству в Коломиї 1485 р. Тексти ленних присяг молдавських господарів і бояр наведено: Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссіею. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1. – С. 26–27 (док. № 11); Грамоти XIV ст. Упоряд., вступ. ст., комент. і словники-показчики М. М. Пещак. – Київ, 1974. – С. 120–121, 125–128, 148 (док. № 62, 65–66, 83);

Уляницький В. А. Матеріали для історії взаємних отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахії и Турції въ XIV–XVI вв. // Чтенія въ императорскомъ Обществѣ історіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ. – 1887. – Кн. 3. – С. 50–52, 110–113 (док. № 46, 100). Аналіз цих присяг у ширшому контексті польсько-молдавських взаємин подає: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna... – S. 97–98, 122, 127–128, 276–302.* З 1486 р. Молдавія фактично перестала бути ленником Кракова й почала платити данину Туреччині, потрапивши у васальну залежність від неї (волохи трактували це не як підлеглисть, а як “викуп миру”). Тоді ж господар офіційно визнав зверхність Корони святого Стефана: *История Республики Молдова. – С. 61–63.* Див. також опис розвитку Молдавського князівства під османським пануванням до 1770-х років у: там же. – С. 63–81; *История Румынии. – С. 283–285.*

та далеко на південь відсунув кордон Молдавії з Волооським князівством⁹⁴. Дещо раніше, у 60–70-х роках XIV ст., молдавани поглинули державне татарське утворення на чолі з Деметрієм, ізольоване від центру Орди після Синьоводської битви. Нові територіальні здобутки відобразилися в титулатурі господаря Романа I (1391–1394): “Воевода Молдавії та спадкоємець землі влахів від гір до морського узбережжя” (1392)⁹⁵. Центром князівства стали землі у східному передгір’ї Карпат і басейнах рік Бистриця та Сочава, обмежені з півночі р. Молдова, від сходу – р. Серет, а з півдня – р. Тазлеу. З витісненням ординців, особливо після битви на Синіх Водах 1362 р., кордони держави охопили весь Дністровсько-Карпатський регіон, докладно описаний у Д. Кантемира⁹⁶. Опис водночас маркує й колишню канонічну територію Галицької єпархії (митрополії) у Русо-Влахії.

Втрата Галицькою єпархією в останній чверті XIV ст. Русо-Влахії та утворення на теренах молоді Молдавської держави єрархічних структур Сочавської митрополії призвели до пересунення далеко на північ південної границі Крилоскої Успенської кафедри. З початком XV ст. ця еkleзіальна розмежувальна лінія, припускаємо, стабілізувалася й загалом повторювала конфігурацію польсько-молдавського кордону.

5. Політична й еkleзіальна належність Білгорода-Дністровського/Аспрокастро́на

Найдискусійнішим питанням залишається церковна належність до Галицького владичого престолу Аспрокастро́на (Білгорода), особливо у відносно добре задокументованому XIV ст.⁹⁷ Частина дослідників, зокрема грецьких і румунських, намагається довести давність заснування православної кафедри Аспрокастро́на, зазвичай покликаючись на реєстр єпископії у рукописі XII ст., який датують епохою імператора Алексія I Комнина (1081–1118)⁹⁸. На підставі цього візантійського диптиху, де справді

⁹⁴ История Республики Молдова. – С. 57–58; История Румынии. – С. 240–241; Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 21–22.

⁹⁵ История Румынии. – С. 187–188, 241; Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 37.

⁹⁶ Кантемир Д. Описание Молдавии. – С. 6–8. Коментар: Чучко М. “И взят Бога на помощь”... – С. 22–23.

⁹⁷ Це питання розглядалося у: Скоциллас І. Аспрокастро́н-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. // Ruthenica. – 2009. – Ч. 8. – С. 120–137; Його ж. Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еkleзіального, правового та суспільного статусу // Княжа доба: історія і культура. – 2011. – Вип. 4. – С. 258–261.

⁹⁸ Різні аспекти культурного, релігійного, соціального життя та політичного статусу Білгорода й Кілії розглянуто в: Bănescu N. Maurocastrum – Mo(n)castru – Cetatea Albă // Academia Romane, Memoriile secțiunii istorice. – 1939. – Vol. 22. – P. 165–178; Brătianu G. I. Recherches sur Vicinia et Cetatea Albă. – București 1935; Bromberg J. Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia // Byzantion. – 1938. – Vol. 13. – P. 9–71; Browning R. Asprokastron // The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. A. Kazhdan. – New York; Oxford, 1991. – Vol. 1. – P. 212; Honigmann E. Studies in Slavic Church History. – P. 159–161; Pistarino G. Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzó (1360–1361). – Genova, 1971. – P. 24, 52, 59; Παπαγεωργίου Αγγελική.

є топонім “Маврокастр або Нова Русь”, вони відносять відкриття єпархії на берегах Дністровського лиману до близько 1060–1064 рр., некритично отожднюючи Маврокастрон з Аспрокастроном⁹⁹. Проте зазначений у реєстрі Царгородського патріархату часів Алексія I Комнина Маврокастрон, тобто Чорне Місто, аж ніяк не може бути Аспрокастроном, тобто Білим Містом (сучасним Білгородом-Дністровським). Річ у тім, що в добу Середньовіччя у нижній течії Дністра існували розташовані навпроти два міста на лівому і правому березі річки – Чорний Город (Черн) і Білий Город (Біла Фортеця, Білгород)¹⁰⁰. Обидва поселення список руських міст митрополита Кипріяна кінця XIV ст. нотує як “Бельгород” і “Черн”¹⁰¹, а грецькомовні джерела – як Маврокастр (Маврокастрон) та Аспрокастрон, що є перекладною калькою з давньослов’янської мови. Поселення під назвою Чорна (Черн, Czarn) локалізується на історичних картах XVII–XVIII ст. навпроти турецького Аккермана, на лівому березі Дністра. Тому, якщо у другій половині XI ст. й була заснована єпископія Царгородського патріархату на берегах Дністровського лиману, то її престіл перебував не в Білгороді, а в руському Черні, який церковні грецькі джерела називають “Новою Руссю”, а патріарша канцелярія на грецький лад – Маврокастр.

Матеріали археологічних досліджень та писемні джерела (переважно наративні) засвідчують, що м. Білгород, розташоване за 16 км від гирла р. Дністер, виникло на місці давньогрецької колонії Тіра (Тир) або Офіуса. Згодом колонія потрапила до сфери впливу Римської імперії (I ст. н. е.), до середини III ст. її захопили готи, надалі поселення занепало. Припускають, що після IV ст. Тир узалежнився від Візантії й тут, імовірно, зведено перші християнські храми. Першу ж достовірну згадку про Білгород (Аспрокастрон), згідно з панівною в сучасній грецькій історіографії версією, маємо під назвою Аспрокастро в посланні візантійського імператора Костянтина VII Порфирородного (944–959) “До сина Романа” (“Προς τον ιδιον υιον”) ¹⁰². Джерело пояснює й етимологію топоніма, що нібито походить від грецького перекладу назви поселення, яку дали йому тюркомовні печеніги з огляду на білизну оборонних мурів. В актах Царгородського патріархату Білгород також постійно фігурує як Аспрокастрон. Аспрокастрон-Білгород був відомий арабським купцям і мандрівникам уже в XII ст. як торгове поселення на шляху до Русі.

Політичний статус Білгорода (Аспрокастро) в IX–X ст. не цілком виразний. Грецькі дослідники припускають, що в цей період місто

Аσπρόκαστρο // *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος* // <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10684>. 28 квітня 2009 р.

⁹⁹ Παλαγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο...

¹⁰⁰ На це, зокрема, звернули увагу: *Bromberg J.* Toponymical and Historical Miscellanies... – P. 50–68; *Richard J.* La paranté et les missions d’Orient au Moyen âge (XIII–XVe siècles). – Rome, 1977. – P. 95; *Ševčenko I.*

The Date and Author of the So-Called Fragments of Toparcha Gothicus // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1971. – Vol. 25. – P. 115–188.

¹⁰¹ *Тихомиров М. Н.* “Список русских городов дальних и ближних” // *Исторические записки*. – Москва, 1952. – Т. 40. – С. 238; *Его же.* Русское летописание. – Москва, 1979. – С. 94, 99.

¹⁰² Παλαγεωργίου Αγγελική. Ασπρόκαστρο...

контролювали печеніги. Однак, не виключено, з X ст. воно на тривалий час потрапило під вплив Київської держави. На руськість Білгорода за княжих часів вказує виявлений археологічно культурний пласт, який пов'язують зі східними слов'янами. За опосередкованими даними, в XI ст. місто знову опинилося у сфері інтересів Візантії. Це могло статися після 1016 р., коли греки здійснили військовий похід на хозарів у Північному Причорномор'ї. У XIII ст. Білгород міг також потрапити під владу половців (куманів), а з середини цього ж століття – татар, які опанували все Північне Причорномор'я. Водночас деякі російські та українські історики наполягають, що південне межиріччя Дунаю й Дністра (пізніша Південна Бессарабія, тепер західна частина Одеської області), значну частину території якого займав засушливий Буджацький степ, у різні періоди епізодично або й довготривало контролювали галицько-волинські князі. У середині XIII ст. вони втратили ці землі через монголо-татарську навалу, яка порушила звичні комунікації уздовж побережжя Чорного моря від Олеші до Малого Галича (Галаца)¹⁰³.

З кінця XIII ст. джерела фіксують у Білгороді перші торгові факторії генуезців (1290), які підтримували тісні економічні зв'язки з генуезькими поселеннями Криму, насамперед Кафою. У місті, на відміну від Кілії, існувала нечисленна італійська (генуезька) колонія, жили вірмени, греки й татари. Згідно з відомостями географічного трактату Абу-л-Фіди "Впорядкування країн" (близько 1331), тогочасний Білгород (у джерелі Акджа-Карман), заселений "мусульманами й невірними", перебував під подвійним політичним контролем Золотої Орди та її васала – болгарського царя¹⁰⁴. Упродовж наступного століття обидва головні міста регіону – Білгород (турецька назва – Аккерман) у гирлі Дністра та Кілія в гирлі Дунаю (їх ще називають "бастіонами європейської цивілізації" у Причорномор'ї) – були під золотоординським пануванням. Так, "Житіє святого Іоана Нового" (між 1330–1360) згадує в Білгороді місцевого правителя – золотоординського намісника улусу Джучі. Лише у третій чверті XIV ст. татарські хани остаточно покинули обидва міста (на думку Н. Йорги, Кілію захопив волоський господар Басараб I ще в 1324–1328 рр.¹⁰⁵). У перших десятиліттях XIV ст. над Кілією та Білгородом на короткий період міг запанувати деспот Добруджі. Запровадження адміністративного контролю Генуї датується серединою XIV ст. (за іншими гіпотезами – його початком), коли генуезці, після запеклої боротьби з Венецією, перетворили місто на один із головних центрів міжнародної торгівлі (передовсім хлібом) у басейні Чорного моря. Своє торгове представництво у 1437 р. відкрили також венеційці. Найдавніші списки "Житія святого Іоана Нового", покровителя Молдавської Церкви (їх уклав молдавський книжник Гавриїл у монастирі Нямц у 1438 і 1450 рр.), а також записи нотарія Антонія ді Понцо з 1360–1361 рр. серед торгового населення Білгорода (Асперо Кастро, Маокастро)

¹⁰³ Класичні щодо цього погляди: Паушто В. Т. Очерки... – С. 169.

¹⁰⁴ Коновалова І. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь... – С. 136–137, 209–210; Παλαεωροῦριου Ἀγγελικῆ. Ἀσπρόκαστρο...

¹⁰⁵ Див. сучасне перевидання монографії відомого румунського дослідника: Iorga N. Studii istorice asupra Chilieii si Cetatii Albe. – București, 1990.

виокремлюють болгарів, вірменів, католиків-італійців (у 1318 р. належали до розлогої Кафської дієцезії), грецькомовних євреїв, купців із Візантії, Трапезунда, сарацинів. “Житіє” також згадує одну з християнських церков міста, у якій “сімдесят і більше років” зберігалися мощі святого Іоана Нового. Імовірно, це давній грецький храм святого Іоана Хрестителя. Акти Францисканського ордену 1320–1330 рр. також фіксують присутність у Білгороді монахів-міноритів, які навіть заснували невеликий монастир. Окрім того, “Житіє” повідомляє про численне нехристиянське (язичницьке) населення міста, яке “служить вогню”¹⁰⁶.

З кінця XIV ст. місто та навколишня округа деякий час зберігали певну автономію, поступово інтегруючись до структур Молдавського князівства (до початку XV ст.)¹⁰⁷. За однією з версій, Аспрокастрон (Білгород на Дністрі) міг потрапити під контроль Молдавії ще раніше, близько 1375–1380 рр. Стефан Великий у 1457 р., як припускають, навіть зробив його своєю столицею. Водночас візантійські впливи тут відчувалися й надалі, про що свідчить карбування у місті монет із грецьким написом “Аспрокастрон”.

¹⁰⁶ Докладніше див.: *Руссев Н. Д.* Житие Иоанна Нового: легенды и историческая действительность // Аккерманские древности. – 1997. – Вып. 1. – С. 129–130, 155–159; *Grigorescu F.* Stantul Ioan cel nou de la Suceava în viața credincioșilor. – Suceava, 2003.

¹⁰⁷ Упродовж другої половини XIV – початку XV ст. на межиріччя Дністра й Дунаю (пізнішу Добруджу) претендували Візантія, Волощина, Молдавія, Польсько-Литовська держава, генуезькі міста, Угорщина та турки, тому молдавська територіальна юрисдикція у цьому регіоні була амбівалентною і докладно у джерелах не простежується. На думку дослідників, початки Кілії пов’язані з поселенням Акліба, згаданого в арабському трактаті ал-Ідрісі середини XII ст. “Розважання втомленого у подорожах по областях”. Очевидно, під Аклібою треба розуміти візантійський укріплений військово-морський порт Лікостомо (вперше з’являється у візантійських джерелах IX ст. як Лікостоціон), що в середньовіччі був розташований на острові, навпроти Кілії, яка виникла як невеликий населений пункт, що забезпечував економічні потреби порту Лікостомо. У середині XIV ст. Кілія, розташована на правому березі північного, Кілійського рукава дельти Дунаю, перетворилася на головний торговельний порт у районі Нижнього

Дунаю, що став регіональним центром комерційних операцій генуезців, а також осередком работоргівлі. Це засвідчують, зокрема, опубліковані М. Баларом і Дж. Пісторіно акти генуезького писаря Антоніо ді Понцо, укладені в Кілії у 1360–1361 рр. Натомість Лікостомо залишався резиденцією військового губернатора та єдиним навігаційним орієнтиром при вході кораблів у північний рукав дельти Дунаю аж до середини XV ст.: *Коновалова И. Г., Перхавко В. Б.* Древняя Русь... – С. 99, 109–144; *Balard M.* Gênes et l’Outre-Mer. – Paris, 1980. – Vol. 2; *Ejusdem.* Notes sur les ports du Bas-Danube au XIVe siècle // *Südost-Forschungen.* – München, 1979. – Bd. 38. – P. 1–12; *Bănescu N.* Chilia (Licostomo)... – S. 68–72; *Diaconu P.* Chilia et Licostomo ou Chilia = Licostomo? // *Revue roumaine d’histoire.* – 1986. – Vol. 25, nr 4. – P. 301–313; *Pistarino G.* Notai genovesi... До кінця XIII ст. порт Лікостомо, найвірогідніше, належав візантійцям, а в першій половині XIV ст. контроль над ним перейшов до Генуї. У володіннях молдавського воеводи Олександра Кілія опинилися в 1426 або 1427 р., та вже 1448 р. один з його наступників передав місто угорському правителю, у 1465 р. воно знову відійшло до Молдавії: *Паламарчук С. В.* Забытая земля: историческая область Бессарабия. – Одесса, 2008. – С. 79–91.

Візантійський імператор Іоан VIII Палеолог зупинявся в ньому, повертаючись до Константинополя з Ферраро-Флорентійського собору (1439). У 1420 р. турки вперше здійснили спробу заволодіти Білгородом та Кілією, але за підтримки Литви й Польщі напад відбито. Улітку 1484 р. округи Кілію та Білгород після недовготривалої облоги Османська імперія таки приєднала до своєї провінції Румелія, перейменувавши Білгород після його захоплення 5 серпня 1484 р. на Аккерман¹⁰⁸.

Калейдоскоп політичних подій, соціальних зрушень, культурних впливів та економічних зв'язків ще аж ніяк не означає таких самих калейдоскопічних змін еклезіального статусу місцевих структур Східної Церкви. Незважаючи на це, більшість дослідницьких гіпотез щодо юрисдикційної належності православної громади Білгорода зорієнтовані на політичний статус міста. З іншого боку, в останні десятиліття чимало молдавських, румунських та українських науковців намагаються довести, що у другій половині XIII–XIV ст. Білгород підтримував тісні інституційні зв'язки з Київською митрополією та, зокрема, Галицькою кафедрою, прямо не пов'язуючи це з проблемою політичного статусу. Натомість сусідню Кілію, зазвичай, називають серед церковних округів Царгородського патріархату, оскільки місто певний період перебувало під безпосереднім правлінням Візантії. У висновках історики опираються на один із візантійських реєстрів 1318–1323 рр., де Кілію (“τὰ Κελλία ἤτοι τὸ Αὐκοστόριον”) згадано як місто, що підлягало патріаршому престолу Грецької Церкви¹⁰⁹. Разом із Кілією, до юрисдикції Царгорода (проте тільки в окремі періоди) деякі дослідники відносять і Аспрокастрон¹¹⁰. Досвід руських земель, які в XIV–XV ст. потрапили в залежність від неправославних володарів Великого князівства Литовського і Корони Польської, та історія Східної Церкви на Балканах і в наддунайських волоських князівствах так само переконують, що далеко не завжди поява нового сюзерена “зобов'язувала” місцеві церковні структури до зміни юрисдикції. Щоб з'ясувати, чи діяло це правило щодо Аспрокастро́на, розглянемо свідчення візантійських і руських джерел, які безпосередньо чи опосередковано вказують на його церковну належність, а також обставини й час відкриття Білгородської єпископії.

У найдавнішому переліку єпископій Малої Русі кафедра Аспрокастро́на (Білгорода) не зазначена. Відсутня вона й у реєстрі суфраганій Київської митрополії (зокрема, у списку семи владцтв “Μικρὰν Ῥωσίαν”), укладеному в першому десятилітті правління Михаїла VIII Палеолога (1259–1261–1282)¹¹¹. Отже, Білгородська єпископія заснована вже після утворення

¹⁰⁸ Czamańska I. *Moldawia i Wołoszczyzna...* – S. 77–78, 149–150; Παλαγεωργίου Αγγελική. *Ασπρόκαστρο...*

¹⁰⁹ *Acta et diplomata...* – Vol. 1. – P. 95.

¹¹⁰ Див., зокрема: Паламарчук С. В. О связях земель районов устьей Дуная и Днестра с Константинопольским патриархатом // Древнее Причерноморье: Сб. ст., посвящ. 85-летию со дня рождения

проф. П. О. Карышковского. – Одесса, 2006. – С. 163–166.

¹¹¹ Fijalek J. Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich // КН. – 1896. – S. 487–488; Gelzer H. Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – 1892. – Bd. 13(253). – S. 246–248.

Галицької митрополії, близько 1302–1303 р. Її основою стала православна спільнота міста зі своїм храмом, численні представники якої фігурують у “Житті Іоана Нового”¹¹². Уперше Аспрокастрон з’являється у візантійських реєстрах єпископій Великої Церкви за правління імператора ромеїв Андроніка II Палеолога (1282–1328) та патріарха Атанасія¹¹³. У цих “Notitia episcopatuuum” Аспрокастрон занотований серед суфраганій Малої Русі під номером 156, після Смоленського владичтва. Зауважимо, що укладач грецького реєстру ототожнює місто саме з Білгородом на Дністрі: “τὸ Ἀσπρόκαστρον εἰς τὸ ὁτόμιον τοῦ Ἐλισσοῦ ποταμοῦ” (“Білгород у гирлі річки Елісса”). Водночас візантійський диптих у реєстрі владичих престолів Київської митрополії подає й інший Білгород – поблизу Києва. Цю давню руську єпархію заснував ще святий Володимир Великий, згодом, у 988 р., а в XI ст. її на короткий час навіть піднесли до рангу митрополії. Та після монгольської навали 1240–1241 рр. Білгородське владичтво припинило існування – разом з Юрїївською єпархією його приєднано до митрополичої архієпархії¹¹⁴. У грецькому поліптиху Білгородська єпархія (під назвою “Білгород Великий”) наведена разом із владичтвами Північно-Східної Русі та православними престоломи на теренах сучасної України, що в минулому перебували поза політичними впливами Галицько-Волинського князівства: “τὸ Ἀσπρόκαστρον τὸ Μέγα πλησίον τοῦ Κυέβου”¹¹⁵.

З огляду на тотожність назв, київський Білгород (у реєстрі суфраганій Царгородського патріархату 1170-х років Athen. 1371 він поданий під руською назвою – “ὁ Πελοῦράδων”¹¹⁶) дослідники іноді плутають із дністровським Аспрокастроном, “задаваючи” єпархіяльний статус дністровського Білгорода та, відповідно, продовжуючи існування Білгородської кафедри поблизу Києва. Проте одночасне фіксування актами Царгородського

¹¹² Публікацію див.: *Яцимирській А. И.* Из истории славянской проповеди в Молдавии. Неизвестные проповеди Григория Цамблака, подражания ем и переводы монаха Гавриила. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 3–11.

¹¹³ Присутність Білгородської єпархії “з перервами” в диптихах Царгородського патріархату протягом XIV ст. зауважив: *Meendorff J.* Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century. – Cambridge, 1981. – Р. 78.

¹¹⁴ *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (861–1996). – Львів, 1996. – С. 67; *Голубинский Е. Е.* История Русской Церкви. – Москва, 1998. – Т. 4. – С. 31; *Poppe A.* The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus’ to 1300 // Harvard Ukrainian Studies (далі – HUS). – 1997. – Vol. 21, no 3–4. – Р. 341; *Ejusdem.* L’organisation diocésaine de la Russie aux

IXe–XIIe siècle // Byzantion. – 1970. – Vol. 40. – Р. 169, 172–174.

¹¹⁵ Notitiae episcopatuuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes J. Darrouzès. – Paris 1981. – Р. 403 (notitia 17, Appendix 2). Див. також: *Gelzer H.* Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuuum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte // Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften. – München, 1901. – Bd. 21. – S. 632. Виходячи з грецьких реєстрів єпископій часів Андроніка II Палеолога, Ян Фіялек датував появу православної кафедри в Білгороді-Дністровському “близько 1300 р.”, не аргументуючи, однак, свого припущення: *Fijalek J.* Średniowieczne biskupstwa... – S. 494.

¹¹⁶ Notitiae episcopatuuum... – Р. 367 (notitia 13).

патріархату двох єпархій з однаковою назвою у складі Київської митрополії із чітким топографічним ув'язуванням – до Києва чи Дністровського лиману – фактично спростовує імовірність помилкового запису у візантійському реєстрі єпископій та ототожнення Аспрокастро́на (дністровського) з Білгородом (київським). Тому історіографічним курйозом треба визнати спроби деяких грецьких і румунських істориків “задавнити” родовід кафедри Аспрокастро́на. Виходячи з вміщення у “Notitiae episcopatum” суфраганій Царгорода з 1080 р. на 72-му місці “митрополії Маврокастро́на”¹¹⁷, вони датують відкриття єпископії Аспрокастро́на 80-ми роками XI ст. Насправді ж у цьому диптиху термін “Mavrokastron” означає грецьку назву Чернігова, православна кафедра якого, на думку частини дослідників, між 1059 і 1071 рр. була піднесена до рангу митрополії¹¹⁸.

Як бачимо, візантійські реєстри чітко вказують на появу в Малій Русі, тобто на теренах, політично залежних від Руського королівства та литовських князів, нової православної кафедри Аспрокастро́на. Вона була відкрита після заснування Галицької митрополії, однак не пізніше 1328 р. Можна обережно узалежнити появу нової єпархії від церковно-адміністративної реформи у Візантії 1312 р., коли там відбулася реорганізація мережі єпископій та єрархічних гідностей митрополічних престолів, спричинена необхідністю пристосувати Велику Церкву до нових політичних реалій імперії, що занепадала. Найвірогідніше, відкриття нової єпископії відбулося традиційним для Руської Церкви способом – виокремленням частини території Русо-Влахійського генерального намісництва зі складу Галицької єпархії та входженням до Галицької митрополії на правах однієї з суфраганій. Відкриття у першій чверті XIV ст. Білгородського владіцтва та його інкорпорація до Галицької митрополії навряд чи відбулася без згоди чи навіть безпосередньої участі Романовичів, які намагалися тісніше пов'язати регіон із Королівством Русі.

Існування кафедри Аспрокастро́на впродовж наступних ста років після її заснування засвідчує низка руських і візантійських джерел. У першій половині XIV ст. одного з білгородських єпископів – Кирила – згадано в “Записках митрополита Теогноста” як учасника хіротонії смоленського владика Євфимія (1345)¹¹⁹. Кирило фігурує також у літописі під 1347 р.¹²⁰ Іншим відомим єрархом Аспрокастро́на був Йосиф Мушат († близько 1415,

¹¹⁷ Notitiae episcopatum... – P. 124–125, 344, 350, 382.

¹¹⁸ Poppe A. The Christianization... – P. 351; *Ejusdem*. L'organisation diocésaine... – P. 180–181. Див. також: Назаренко А. В. Митрополії Ярославичей во второй половине XI века // *Его же*. Древняя Русь и славяне (историко-филологическое исследование). – Москва, 2009. – С. 207–245.

¹¹⁹ РИБ. – Т. 6. – Стб. 431–434 (Приложенія; док. № 7). Інші публікації: Васильевскій В. Записки о поставленіи русских епископовъ при митрополитѣ Феогностѣ

въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѣ // Журналъ министерства народнаго просвѣщенія. – 1888. – № 225 (февраль). – С. 451 (“избраніе богоспасаемаго града Смоленска въ присутствіи боголюбимѣйшихъ епископовъ... бѣлгородскаго Кирилла); Г[оловацкій] Я. Новооткрытый источникъ для церковной исторіи Галицкой Руси XIV столѣтія. – Львовъ, 1889. – С. VIII; Regel W. *Analecta byzantino-russica*. – Petropoli, 1891. – P. XXXII–XXXVIII, 52–56.

¹²⁰ Див.: Г[оловацкій] Я. Новооткрытый источникъ... – С. XIX; История

син господаря Петра Мушата й доньки польського короля Володислава Ягайла), послушник монастиря в Нямці та майбутній предстоятель Молдавської Церкви. На кафедру Білгорода його висвятив галицький митрополит Антоній близько 1387 р., й лише після цього господар самостійно перевів владу на Сочавський престіл¹²¹. Із номінацією на престіл Аспрокастропа єпископа Йосифа деякі історики пов'язують появу в Молдавії (та згодом Волощині) Арадського списку Волинської Кормчої 1286 р. Напевно, цей список потрапив до Сочавської митрополії з Галицької єпархії (митрополії) за часів господаря Стефана III Великого, тобто у XV ст., а пізніше був переданий до Арадської єпархії Волоського князівства¹²².

Білгородська (“Белогороцкая”) єпископія також названа у списку суфраганій Київської митрополії кінця 80-х – початку 90-х років XIV ст. (“А се єпископы, елици суть въ мире семъ в Руси”). Збережений у Типографському літописі, цей реєстр серед інших руських єпархій на 5-му місці подає і Білгородську кафедру¹²³. В іншому переліку єпископій Руської Церкви – з Патріаршого (Никонівського) літопису (“Исторія, сирѣчь повѣстникъ, о єпископіахъ елици подлежатъ и послушни суть митрополиту Киевскому и всея Русии”) кафедра Білгорода нотується (у різних його списках) на 17–18-му місці¹²⁴. Наявність у цьому поліптиху на останньому місці Пермського владичтва, існування якого документується від 1383 р.¹²⁵, а також датування XV ст. самого реєстру свідчать, що Білгородська єпархія справді функціонувала принаймні в останній чверті XIV – на початку XV ст.¹²⁶.

иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. (с приложениями). – Москва, 2006. – С. 47. М. Грушевський знав записи митрополичої канцелярії Теогноста, але заперечував існування Білгородської єпархії у середині XIV ст., стверджуючи, що вона не має нічого спільного з кафедрою Аспрокастропа (Акермана): “Уважати сього білгородського єпископа 1345 р. єпископом молдавським, з Акермана, як то роблять з єпископом білгородським 1401 р..., неможливо, та й гіпотеза про молдавську кафедру в Білгороді – Акермані..., взагалі дуже непевна”: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 279.

¹²¹ История Румынии. – С. 242; *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”... – С. 69–70. Див. також: *Голубинский Е. Е.* Краткий очерк... – С. 374; *Gorovei Ș.* Întemeierea Moldovei... – Р. 185–189; *Păcurariu M.* Istoria Bisericii Orthodoxe Române. – București, 1991. – Vol. 2. – Р. 277.

¹²² Арадську Кормчу створив “волох”, який володів слов’янською мовою. Орфографія тексту середньоболгарська, з численними огріхами й русизмами та маргіналіями волоською мовою: *Щанов Я. Н.* Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. – Москва, 1978. – С. 212–213, 246. Опис кодексу див.: там же. – С. 271; *Iufu I.* Manuscrisele slave in bibliotecile din Transilvania și Banat // *Romanoslavica.* – 1963. – Vol. 8. – Р. 452–453, 464–466.

¹²³ Типографская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 24. – С. 233.

¹²⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. XXI.

¹²⁶ Летописный сборник... – С. XXIII. Щоправда, самі упорядники літопису пов’язували цю кафедру не з дністровським Аспрокастроном, а з Білгородом поблизу Києва, вмістивши в диптиху руських єпархів імена відомих на той час білгородсько-київських єпископів домонгольського

6. Ініціативи Царгородського патріархату, хіротонія перших молдавських владик і заснування Сочавської митрополії

З датуванням й канонічною належністю кафедри Аспрокастроно безпосередньо пов'язана й досі гостро дискусійна проблема генези автокефальної Молдавської Церкви. Йдеться про такі, на жаль, "націоналізовані" в історіографіях Центральної та Східної Європи сюжети, як мотиви й "авторство" хіротонії перших молдавських єрархів, роль Царгородського патріархату та галицького митрополита Антонія у них, ареал територіальної локалізації єпархій Сочавської митрополії та співвідношення болгарських, грецьких, руських (галицьких, київських і московських) й угорських впливів у культурному (зокрема, релігійному) житті волохів-молдаван часів пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періодів.

Одну з провідних ролей у подіях, що передували появі на теренах Молдавського князівства Сочавської митрополії, відіграв Царгородський (Вселенський) патріархат. У XIV ст. Вселенська Церква наполегливо намагалася встановити контроль (безпосередньо чи опосередковано) над місцевими православними спільнотами. Цьому сприяла й нова доктрина греків про першість у Пентархії та претензії на "представництво Христа на землі"¹²⁷. Інший вектор політики був спрямований на створення антитурецького союзу православних держав – Болгарії, Візантії та Сербії на чолі зі вселенським Патріархом, а також запобігання "параду автокефалій" локальних Церков на Балканах. Серед практичних наслідків цієї політики – перехід Болгарської Церкви 1393 р. у безпосередню залежність від Фанара, а також позбавлення сербського патріарха титулу¹²⁸. Прискіпливу увагу Царгород намагався приділяти й наддунайським князівствам – Волощині та Молдавії. Як показали наступні події, встановлення візантійського контролю над місцевими християнськими громадами виявилось його найбільшим місійним успіхом у XIV ст.

У 1359 р. на прохання воєводи Олександра Басараба Волоська (Мультанська) Церква виведена з-під підпорядкування Тирнову та приєднана до Царгорода. Подібні еклезіальні механізми Фанар планував застосувати і щодо Молдавії, північні терени якої, принаймні впродовж більшої частини XIV ст., без сумніву, канонічно підлягали Успенській кафедрі у Галичі. Заходи щодо створення "своїх" єрархічних структур у Молдавії розпочалися вже за господаря Петра I Мушата. Виникнення місцевої легітимної, визнаної Царгородом автокефальної Церкви мало би зміцнити політичний

періоду: Никита (згаданий 1072), Лука (згаданий 1088, 1089), Теодор (згаданий 1147, 1148), Денис(?), Йоан(?) та Кириной(?). Див. також: *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви... – С. 67, 92–94 (до білгородсько-київських владик автор помилково відніс і згаданого під 1345 р. єрарха Аспрокастроно Кирила).

¹²⁷ Генезу цієї еклезіальної теорії простежує: *Peri V. La pentarchia: istituzione*

ecclesiale (IV–VII sec.) e teoria canonico-teologica // Bizanzio-Roma e l'Italia nell'alto medioevo. – Spoleto, 1988. – P. 209–311.

¹²⁸ *Шевченко І.* Політика Візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст. // *Його ж.* Україна... – С. 75–80. Див. також: *Tinnefeld F.* Byzantinisch-Russische Kirchenpolitik im 14 Jahrhundert // *Byzantinische Zeitschrift.* – 1974. – Bd. 67, nr 2. – S. 359–384.

статус держави. Як засвідчують акти Царгородського патріархату, головні надії воевода покладав на співпрацю спершу з предстоятелем Руської Церкви Кипріаном, а згодом і з галицьким митрополитом Антонієм. До цього Петра I Мушата змусила необхідність зважати на такий суттєвий еклезіальний нюанс, як право архиєрея хіротонізувати єпископів для своєї канонічної території, якою на той час залишалася Русо-Влахія (Молдавія), а також визнання Візантією еклезіального статусу Русо-Влахії як теренів, що підлягають юрисдикції Київської митрополії або ж Галицької єпархії (митрополії).

Відокремлення молдавських парафій від матірньої Церкви – Галицького престолу – сталося у 1387–1391 рр. (найвірогідніше, восени 1387 р. або ж на початку 1388 р.). Важливою обставиною, яка допомагає зрозуміти генезу Молдавської Церкви та механізми її виходу з-під юрисдикції Галицької кафедри, була присутність київського митрополита Кипріана при складенні ленної присяги молдавського господаря Петра I Мушата у Львові (згідно з анонімною молдавською хронікою зі XVII ст. – 14 вересня 1387 р.) польському монархові Володиславу II Ягайлові (1386–1434) та королеві Ядвізі з Анжуйської династії (1384–1399)*. Петро I Мушат, який незадовго до цього перейшов із латинства на православ'я, склав клятву вірності за східнохристиянським обрядом, “цілуючи власними устами дерево життя у руках київського митрополита Кипріана” (“iuxta ritum et consuetudinem orientalis Ecclesiae lignum vitae in manibus domini Cypriani, Metropolitanus Kyovienensis ore proprio osculantis”)¹³⁰. Під час цих урочистостей, очевидно, молдавський господар і домігся від Кипріана згоди на заснування у своїй країні православних єрархічних структур (та аж ніяк не митрополії, як інколи стверджують)¹³¹. Натомість питання про те, представники якої з локальних

* Підданство Молдавії уможливили такі чинники, як швидке захоплення польськими військами в лютому 1387 р. території Галицької Русі (за винятком Галича) та смерть угорського короля Людовіка Анжуйського (1370–1382). Польща, домігшись від Молдавії васальної залежності, здобула на деякий час контроль над чорноморським узбережжям та забезпечила торговельні шляхи, що через землі Молдавського князівства зв'язували Львів із чорноморськими портами, передовсім з Білгородом на Дністрі та дельтою Дунаю. Не менше в цих торговельних контактах була зацікавлена й Молдавія, адже вони давали змогу отримувати величезні, як на її масштаби, доходи. Водночас родина господаря, молдавські бояри й купці одержали митні пільги, насамперед у торгівлі, та доступ до розподілу земельних маєтностей у

Руському воєводстві й на Поділлі.

¹³⁰ Цит. за публікацією присяги в: *Улянницький В. А.* Матеріали для історії... – С. 1–2 (док. № 1). Перегестовий опис: *Rybczewski E.* Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunq̄ue in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur. – Paris, 1862. – P. 132. Пергаменний акт ленної присяги, укладений для польської сторони латинською мовою, зберігається в: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Dokumenta pergaminowe, № 5334, k. 1.* Див. також: *Costăchescu M.* Documentele moldavenesti înainte... – Vol. 2. – S. 601–602; *Hurmuzaki E.* Documente privitoare... – Vol. 1, pars 2. – P. 295–296 (tabl. IV; репродукція документа).

¹³¹ *История Румынии.* – С. 242; *Demel J.* Historia Rumunii. Wyd. 2-e, popr. i uzupełn. – Wrocław etc., 1986. – S. 115.

Церков та кого саме святитимуть на молдавських єрархів на зустрічі у Львові, як виглядає, не узгоджено¹³². Шляхом укладення ленної присяги православні волохи легітимізували свої культурні-релігійні контакти із місцевою Руською Церквою у Короні Польській, над якою вони тривалий час (особливо у XV–XVI ст.) неформально здійснювали ктиторську опіку. Не з'ясовано, однак, чому саме митрополит Кипріан, а не галицький Антоній, брав участь у львівських урочистостях 1387 р. та чому Кипріана не допущено до поставлення Йосифа сочавським єпископом.

Невдовзі після складення ленної присяги молдавського господаря польському королеві у Львові в середині вересня 1387 р. здійснена хіротонія владики Йосифа. Це відбулося, мабуть, з ініціативи Петра I Мушата¹³³. Саме на прохання господаря, святителем Йосифа виступив галицький митрополит Антоній, який поставив його на престіл Білгорода, що тоді вважався вакантною єпархією Малої Русі, тобто юрисдикційно підлягав Галицькій митрополії. Водночас митрополит рукоположив для Молдавії ще одного єпископа – Мелетія († після 1395 р.), як припускають, – на кафедрі Радівців¹³⁴. На головну роль митрополита Антонія у хіротонії перших молдавських єрархів насамперед вказує постанова синоду Царгородської Церкви від 26 липня 1401 р. Наведені в ній дані унікальні, бо більше ніде не задокументовані. Розслідуючи справу законності свячень Йосифа Мушата, послані від патріарха грецької екзархи звернули увагу на особу Антонія Галицького як законного святителя молдавського владики. Принциповий для нашої теми один з уступів послання патріарха: “Якщо завдяки цьому розслідуванню з'ясується, що єпископа [Йосифа] було на постійно рукоположено в Галичі для Молдавії, то наші вище згадані посланці йому [Йосифові] нададуть право здійснювати свої єпископські функції без жодних обмежень”. Прибувши до Русо-Влахії, екзарх Єремія справді з'ясував, що Йосифа “послано до митрополита Галича, який одержав від [царгородського] синоду владу ординувати єпископів для Малої Русі, частиною якої є Аспрокастрон. Так, після цього він [Йосиф] прибув до них [жителів Молдо-Влахії] на стало [законно], а не внаслідок узурпації, як про це [раніше] мовилося”¹³⁵. Підтверджує поставлення Йосифа галицьким митрополитом

¹³² Czamańska I. *Moldawia i Wołoszczyzna...* – S. 54–55, 68–69, 112.

¹³³ На ролі господаря Петра I Мушата в поставленні перших молдавських владик за посередництвом галицького митрополита і підтримки Польщі наголосив: *Suttner E. Ch. Kirche und Theologie...* – S. 27.

¹³⁴ *Арсеній (Стадницький)*. Изследования и монографіи... – С. 24–25; *История Румынии*. – С. 224, 242; *Чучко М.* “И взят Бога на помощь”... – С. 69–71. Див. також: *Голубинский Е. Е.* Краткій очеркъ... – С. 374; *Гонца А. І.* Studii de istorie... – P. 185–186; *Gorovei Ş.* *Întemeirea Moldovei...* – P. 176,

185–189; *Păcurariu M.* *Istoria Bisericii...* – Vol. 2. – P. 277.

¹³⁵ Цитуємо за коментарем відомого французького візантиніста Жана Даррузеса: “S'ils découvrent grâce à cette enquête que l'évêque a été ordonné régulièrement à Galitza pour la Moldovalachie, nos envoyés susdits lui donneront la faculté d'exercer les fonctions épiscopales sans aucune restriction... Il avait été envoyé au métropolitaine de Galitza, qui avait été reçu du synode le pouvoir d'ordonner des évêques pour les évêchés de Petite Russie dont faisait partie Asprokastron. C'est en vertu de cette ordination qu'il était

і лист синоду до молдавського воєводи Олександра, також датований липнем 1401 р. У ньому чітко сказано, що “єпископа Йосифа зі знатного роду рукоположив до Молдо-Влахії покійний митрополит Антоній з Галича”. Водночас документ повідомляє, що після хіротонії у Галичі Йосиф не обійняв свого канонічного престолу Аспрокастропа, “бо йому перешкодили”¹³⁶. Свячення, що їх здійснив галицький митрополит Антоній – підданий Польського королівства – цілком вписуються в тогочасну модель відносин сюзеренітету між Сочавою та Краковом¹³⁷.

Появу в Молдавському князівстві “своїї” православної єрархії затьмарив конфлікт із Вселенською Церквою. Патріарх Антоній IV (1388–1390, 1391–1397) відмовився визнати хіротонію місцевих владик, відправивши 1391 р. у Русо-Влахію двох своїх екзархів, одним із них був митрополит-грек Теодозій. Головне завдання царгородської місії полягало у встановленні легітимності єпископських свячень Йосифа як законного пастиря Молдо-Влахії (чи “справді митрополит Галича Антоній хіротонізував цього Йосифа”¹³⁸). Тому грецькі ємісари мали скликати, за згодою господаря, “бояр і клир”. Однак посланці патріарха не зуміли закріпитися і були вигнані з країни. Подібна доля спіткала й двох інших візантійських єрархів. Прагненням Царгорода здобути безпосередній контроль над Русо-Влахією зумовило й призначення у Молдавію (“Mauroblachia”) близько 1391–1392 р. патріаршого екзарха, митрополита мітиленського Єремії¹³⁹. Він і мав стати “канонічним” главою Молдавської Церкви замість опального Йосифа. Під час перебування в Русо-Влахії Єремія встиг викласти двох місцевих єпископів (очевидно, це були Йосиф і Мелетій)¹⁴⁰, що призвело до подальшого загострення конфлікту. Патріарх наклав церковне відлучення на все населення Молдавії¹⁴¹, у відповідь господар Роман I прогнав грецького екзарха з Молдавії. Хоча, як зауважив Є. Голубинський, у разі прийняття Єремії Русо-Влахія могла звільнитися з-під опіки Галицької кафедри¹⁴². І все ж, синод зберіг за своїм ставлеником Єремією титул “митрополита Мавровлахії” (“μητροπολίτης Μαυροβλαχίας”), водночас надавши йому в серпні 1394 р. в адміністрування Тирновську Церкву¹⁴³.

venu régulièrement chez eux et non par usurpation, comme on l'avait dit”: *Darrouzens J.* Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople. – Paris, 1979. – Vol. I: Les actes des Patriarches, fasc. VI: Les Registres de 1377 a 1410. – P. 448 (док. № 3226).

¹³⁶ Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 530–532; регестовий опис: *Darrouzens J.* Les registres des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 450–451 (док. № 3227).

¹³⁷ Див. коментарі Жана Даррузеса в: *Darrouzens J.* Les registres des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 449, 451 (док. № 3226–3227).

¹³⁸ *Darrouzens J.* Les registres des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 450–451 (док. № 3227).

¹³⁹ *Ibidem.* – P. 185–186 (док. № 2900).

Див. також: *Голубинский Е. Е.* Краткій очеркъ... – С. 374.

¹⁴⁰ Патріарші листи, датовані травнем 1395 р. та кінцем 1396 р., із підтвердженням екскомуніки, накладеної на “псевдо єпископів” й усіх мешканців Русо-Влахії, наводить: *Darrouzens J.* Les registres des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 262–264, 295–296 (док. № 2995–2996, 3032).

¹⁴¹ *Darrouzens J.* Les registres des actes... – Vol. 1, fasc. 6. – P. 228–231 (док. № 2954–2956).

¹⁴² *Голубинский Е. Е.* Краткій очеркъ... – С. 374.

¹⁴³ В актах Великої Церкви 1393–1394 рр. до свого поставлення на Тирновську

Невдачею закінчилися й наступні місії грецьких єрархів – відповідно, Єремії Мітиленського (вересень 1395 р.) та Михаїла, митрополита вифлеємського (січень 1397 р.)¹⁴⁴.

Лише після цих поразок Візантія вдалася до дипломатичних кроків, аби владнати затяжний конфлікт. Ознаки примирення виявляв і господар Стефан I Мушат. Він скерував до Константинополя посольство на чолі з протопопом Петром (“*πρωτοπαπᾶς κὺρ Πέτρος*”), якого патріарх у травні 1395 р. номінував екзархом до “святої митрополії Росо-Влахійської” (“*ἁγιωτάτης μητροπόλεως Μαυροβλαχίας (Ρωσοβλαχίας)*”)¹⁴⁵. Розпочалися тривалі й затяжні переговори з новим, схильним до компромісу патріархом Матвієм I (1397–1410). Вони мали на меті подолати церковне двовладдя у Молдавії, на митрополичий престіл якої претендували “канонічний” грецький владика Єремія та “реальний” молдавський єрарх Йосиф¹⁴⁶. Зрештою новий господар Олександр Добрий (1400–1432) у 1401 р. таки домігся від предстоятеля Грецької Церкви зняття анафемі з двох молдавських єпископів, усунув із Сочавського престолу Єремію та відновив у правах Йосифа¹⁴⁷. Водночас до Молдавії прибула місія Царгородського патріархату на чолі з Григорієм (Цамблаком), яка привезла грамоту патріарха від 26 липня 1401 р. “молдовлахійському воєводі” Олександрові Доброму (“*μέγας Βοεβόδας πάσης Μολδοβλαχίας*”)¹⁴⁸. У ній мовилося про визнання канонічності свячень

кафедру Єремія зазначений як легітимний “митрополит молдовлахійський”: *Acta et diplomata...* – Vol. 2, p. 223; *Darrouzès J. Les registes des actes...* – Vol. 1, fasc. 6. – P. 240–241 (док. № 2969; мандат Царгородського патріархату). Див. коментар Гайнріха Гельцера, який не наважився на підставі цих згадок датувати фундацію “митрополії Мавровлахії (Росовлахії)”: *Gelzer H. Unge-druckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum...* – S. 611.

¹⁴⁴ Мандат Царгородського патріархату з вересня 1395 р. надано митрополитові Мітилені на місію до Волощини й Мавро-Влахії: *Acta et diplomata...* – Vol. 2. – P. 256–257. Регестовий опис див.: *Darrouzès J. Les registes des actes...* – Vol. 1, fasc. 6. – P. 276–277 (док. № 3011). Описані події коментують: *Арсеній (Стадницький)*. Исследования и монографии... – С. 20; *Чучко М.* “И възят Бога на помощь”... – С. 70; *Gonça A. I. Studii de istorie...* – P. 185; *Gorovei Ş. Întemeirea Moldovei...* – P. 175–184.

¹⁴⁵ *Acta et diplomata...* – Vol. 2. – P. 241–243. Регестовий опис див.: *Darrouzès J. Les registes des actes...* – Vol. 1, fasc. 6. – P. 258–260 (док. № 2992–2993).

¹⁴⁶ Див. відповідь Царгородського патріархату молдавському воєводі Стефанові Мушату, надіслану у травні 1395 р. до Русо-Влахії (“*Ρωσοβλαχία*”, “*Rossovlachia*”): *Acta et diplomata...* – Vol. 2. – P. 243–245. Регестовий опис наводить: *Darrouzès J. Les registes des actes...* – Vol. 1, fasc. 6. – P. 260–262 (док. № 2994).

¹⁴⁷ *Acta et diplomata...* – Vol. 2. – P. 528–532. Регестовий коментований опис див.: *Darrouzès J. Les registes des actes...* – Vol. 1, fasc. 6. – P. 431–433 (док. № 3209). Як припускає І. Чаманська, молдавський господар Олександр тоді звернувся за посередництвом до Григорія Цамблака, племянника тогочасного київського митрополита Кипріяна: *Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna...* – S. 84.

¹⁴⁸ Патріарший лист до “*voivode Alexandre de Moldovalachie*”, датований липнем 1401 р.: *Acta et diplomata...* – Vol. 2. – P. 528–530. Регестр відповідного рішення синоду Великої Церкви від 26 липня 1401 р. прокоментовано: *Darrouzès J. Les registes des actes...* – Vol. 1, fasc. 6. – P. 447–451 (док. № 3226–3227). Див. також: *Голубинский Е. Е.* Краткій очеркъ... – С. 376–377

Йосифа (той не відгукнувся на вимогу патріарха прибути до Царгорода), які здійснив галицький митрополит Антоній. Так, саме у 1401 р. вселенський патріарх підвищив Йосифа до гідності митрополита¹⁴⁹. Царгород погодився на ці зміни, зваживши на загрозу турецького штурму візантійської столиці, внутрішню ситуацію у самій Молдавії, а також плани греків сформувати православну християнську лігу на Дунаї для протистояння османам і зміцнення візантійської “співдружності націй”.

Липнева постанова патріаршого синоду 1401 р. засвідчує прагнення Грецької Церкви покінчити із невизначеним статусом Молдавської Церкви та хаосом, що панував у її управлінні. Посланий до Сочави екзарх мав справедливо розслідувати справу, максимально прислухаючись до прохань “народу і бояр воеводи Александра”, які насамперед домагалися зняття з їхнього пастиря Йосифа неблагословення: “Отож нещодавно звернулися згаданий великий воевода [Олександр] і всі його бояри, клирики, еромонахи та монахи – і листовно, і через зазначених посланців – і благали нашу всечесність і божественний та Священний Синод помиловати згаданого кир Йосифа, щоби священнодіяв і освячував їх і щоб їхній велелюдний народ не залишався надовго без єпископа: адже й кир Єремія нині не має змоги на Синоді виступати й відповідати проти кир Йосифа, бо отримав від Христової Церкви призначення і його було відіслано чинити церковні [діла] до Тирнова. Згадані посланці також повідомляли, що той єпископ кир Йосиф не прийшов до них невідомо звідкіля, як дехто каже, а будучи місцевим і співплемінником одвіку тамтешнього люду, був посланий усіма до митрополита галицького [Антонія], уповноваженого Синодом хіротонізувати владик на єпископства Малої Русі, серед яких був і Аспрокастрон. Отож він і хіротонізував його на законного єпископа для них, і той від початку прийшов до них, а не перейшов до їхньої Церкви невідомо звідки, як подеїкували”¹⁵⁰.

“Парад хіротоній” близько 1387–1388 рр. та подальше втручання Царгорода у процес становлення Молдавської Церкви ще не дає підстав стверджувати, що саме наприкінці 80-х років XIV ст. відкрито й Сочавську

(автор помилково ототожнює кафедру Аспрокастро́на із “бесарабським містом Більці”: там же. – С. 382).

¹⁴⁹ Пізніше титул глави місцевої Православної Церкви окреслювався як “митрополит сучавський і всієї землі Молдавської”, “митрополит сучавський”, “архиепископ і митрополит сучавський”: История Румынии. – С. 224, 242.

¹⁵⁰ “ἀρτίως οὖν ἀνέφερον καὶ ὁ ῥηθεὶς μέγας Βοεβόδας, πάντες τε οἱ ἄρχοντες αὐτοῦ καὶ οἱ κληρικοὶ, ἱερομόναχοι τε καὶ μοναχοὶ καὶ διὰ τῶν ῥηθέντων ἀποκρισариῶν ὑτῶν, καὶ ἐπεὶ νῦν καὶ ὁ κύρ Ἰερεμίας ἀδυνατῶς ἔχει συνοδικῶς ἀπαντῆσαι καὶ ἀντικριθῆναι τῷ κύρ Ἰωσήφ, λαβὼν προμήθειαν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας

Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν Τρίνωβρον ἀποσταλεῖς ἐπὶ τῷ διενεργεῖν ἐκεῖσε τὰ ἐκκλησιαστικά, ἀνέφερον δὲ καὶ οἱ ῥηθέντες ἀποκρισариοι, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος οὗτος κύρ Ἰωσήφ οὐκ ἄλλοθεν ἤλθεν εἰς αὐτοὺς, ὡς ἀνέφερόν τινες, ὅτε ὁ Ἰερεμίας ἐχειροτονήθη, ὡς εἴρηται, ἀλλ’ ἐκεῖθεν ὦν τοπικὸς καὶ συγγενὴς τῶν τοῦ τόπου αὐθέντων, ἐστάλη ὑπὸ πάντων εἰς τὸν μητροπολίτην Γαλιτζίης, ἔνδοσιν λαβόντα συνοδικῶς χειροτονεῖν ἐπισκόπους εἰς τὰς τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας ἐπισκοπὰς, ὧν ἦν καὶ τὸ Ἀσπρόκαστρον, καὶ ἐχειροτονήθη ὑπ’ ἐκείνου γνήσιος ἐπίσκοπος εἰς αὐτοὺς, καὶ ἤλθεν ἀρχῆθεν εἰς αὐτοὺς, οὐκ ἄλλοθεν ἐπιβάς τῆς αὐτῶν ἐκκλησίας, ὡς ἐλαλήθη”: Acta et diplomata... – Vol. 2. – P. 529.

митрополію. Очевидно, упродовж декількох наступних років – до смерті в 1390–1391 р. галицького митрополита Антонія – обидва молдавські єрархи юрисдикційно підлягали Галицькому престолу, а опісля – безпосередньо Царгородському патріархату. Водночас більшість румунських істориків, заперечуючи або ж наголошуючи на “випадковості” участі галицького митрополита в поставленні владики Йосифа, стверджує, що православна митрополія у Молдавії була відкрита ще до святительського акту Антонія чи невдовзі після цього. Натомість такі провідні візантиністи, як Жан Даррузе, коментуючи опубліковані регестові описи актів Царгородського патріархату, зауважують, що відомі на сьогодні грецькі джерела не підтверджують існування до кінця XIV ст. у Молдавії самостійної митрополії. Тому її заснування саме в 1386 р. (на чому, зокрема, наполягав В. Лоран) малоімовірно. Ця хронологія ґрунтується на датуванні “Ектезиса Ніла” – царгородського реєстру єпископій (“Ekthesis Nea”), укладеного за патріарха Ніла (1379-1380–1388), у якому вписана також митрополія Мавро-Влахії (Молдо-Влахії)¹⁵¹. Є. Голубинський теж вважав нотатку в Кодиновому переліку суфраганій Царгородського патріархату про Молдо-Влахійську митрополію “пізнішою допискою”¹⁵². І справді, про її заснування за часів патріарха Ніла нічого не сказано у відомому патріаршому посланні до господаря Олександра 1401 р. У цьому листі Йосиф двічі названий єпископом, а не митрополитом, оскільки тоді ще живим був законний (з погляду Грецької Церкви) митрополит Молдо-Влахії Єремія, який перебував у Тирново. Але, навіть після оголошення Царгородом екскомуніки Йосифові, за ним збережено сан єпископа Аспрокастропа як єрарха, підпорядкованого митрополитові Галича. Саме таке титулування Йосифа вперше виявляємо у згаданому листі патріарха до воеводи Олександра.

Так, грецькі джерела вказують, що канонічне заснування Сочавської митрополії відбулася в 1401 р. До новоутвореної церковної провінції увійшли Сочавська архієпархія та єпархії в Романі й Радоуцах (Радівцях). Такий склад кафедр Молдавської Церкви бачимо в політигах митрополій Царгородського патріархату середини XV ст.: “Ο Μολδοβλαχίας ἤτοι Μπογδανίας ἔχει ταύτας: τοῦ Ῥανδεοῦτζου καὶ // τοῦ Ῥωμάνου” (“[Митрополія] Молдо-Влахії або Богданії має єпископії Рандеуца і Романа”)¹⁵³. Пізніше, у 1597–1598 р., заснована ще одна молдавська єпархія – Гушська (Хушська)¹⁵⁴. Саме тоді Молдавія здобула власну автокефальну Православну Церкву зі

¹⁵¹ Notitiae episcopatum... – P. 418 (notitia 20, nr 39 у списку “καὶ ἐν τῇ Μαυροβλαχίᾳ ἕτερος”); коментар: *ibidem*, – P. 192–193. Див. також: *Gelzer H. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum...* – S. 611–613.

¹⁵² *Голубинський Е. Е. Краткій очерк...* – С. 375–376.

¹⁵³ *Gelzer H. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum...* – S. 636.

¹⁵⁴ *Арсеній (Стадницький). Исследования и монографии...* – С. 31–34; *Голубинский Е. Е. Краткій очерк...* – С. 375–376; *Чучко М. “И взят Бога на помощь”...* – С. 86–88. Частина дослідників, покликаючись на такий хисткий аргумент, як поховання господаря Богдана в 1365 р. у церкві в Радівцях (рум. Rădăuți), допускають можливість існування там уже на той час Молдавської митрополії. Див., наприклад: *Demel J. Historia Rumunii.* – S. 99.

столицею в Сочаві (1677 р. перенесена до Ясс), яка на три з половиною століття стала однією з церковних провінцій Царгородського патріархату – 78-ма, згідно з поліптихом (“Τάξις”) середини XV ст. (“οβ ὁ Μουνοβλαχίας”)¹⁵⁵. З цього часу, очевидно, митрополія в Сочаві й розпочала свою діяльність.

Підсумкові міркування

1. Належність земель Карпато-Дністровського межиріччя та Нижнього Подунав'я (їх умовно називаємо “Русо-Влахією”) до Галицького (Галицько-Волинського) князівства та, водночас, до Галицької єпархії (митрополії) впродовж другої половини XII–XIV ст. мала різні юрисдикційні форми, територіальні межі й хронологічні рамки. На час об'єднання уділу князів Ростиславовичів і формування окремої землі з центром у Галичі та відкриття тут православної кафедри в першій половині 1140-х років територій на схід від Карпат і на південь від середньої течії Дністра фактично були місійними теренами, християнізація яких ще не закінчилася. У цьому регіоні Галицька єпархія зіткнулася з конкуренцією інших конфесій, передовсім католиків, а також православних єрархічних структур Болгарської Церкви й Царгородського патріархату. Окрім слов'ян, у Русо-Влахії з кінця XI ст. жили алани, половці-кумани, а від середини XIII ст. – й інші тюркомовні спільноти, з яких у XIV–XVI ст. сформувався кримськотатарський народ й ареал розселення (кочів'їв) яких був досить значним. Хоча Православна Церква і проводила серед цих етнічних груп християнізацію, її успіхи, очевидно, були епізодичними та обмеженими, втім і через активність у регіоні латинських місіонерів, яким, за підтримки Угорщини, вдалося заснувати Куманську (Половецьку) дієцезію. Тому про формування до кінця XIII – початку XIV ст. єдиного територіального простору Галицької єпархії – від Покуття й Пониззя аж до берегів Дунаю – говорити не доводиться. Припускаємо, що до монгольської навали тільки північні й центральні райони Русо-Влахії становили єдиний географічний простір “Пониззя” руських літописів, який охоплював історичне Поділля (Західне й Східне) та землі, що в середині XIV ст. стали територіальним ядром Молдавської держави. Так, до 1240–1241 рр. ці райони Русо-Влахії адміністративно могли належати до Теревовельського генерального намісництва, децю пізніше підпорядковуватися намісникові галицького владика у Звенигороді на Дністрі, а потім увійти до складу церковно-адміністративного округу Пониззя. Натомість на південь від цього регіону духовна влада була суто номінальною, адже формування організаційних структур Православної Церкви тут лише розпочиналося. Виняток, згодом, становили руські

¹⁵⁵ У XV ст. Сочавська митрополія ще фігурує в поліптихах Царгородського патріархату як Церква Мавро-Влахії: “καὶ ἐν τῇ Μαυροβλαχίᾳ ἑτερος”: *Gelzer H. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatumum...* – S. 629, 632. Є. Голубинський відніс відкриття Сочавської

митрополії до 1401–1402 рр.: *Голубинский Е. Е. Краткий очеркъ...* – С. 376. Припущення авторів однієї з останніх синтез історії Румунії, що митрополічий титул Йосифа згадується в актах Царгородського патріархату вже під 1387 р. (Історія Румунії. – С. 224, 242), не підтверджено.

анклави на Подунав'ї, зокрема знаменита Бирладь із навколишньою округою (гіпотетична Дністровсько-Бирладська волость), де принаймні у 30–50-х роках XII ст. допускаємо перебування православного намісника, підлеглого Галицькій православній кафедрі. Найправдоподібніше, парафіяльної мережі в її класичному розумінні у Русо-Влахії до середини XIII ст. ще не було – існували тільки окремі організовані християнські громади-протопарафії в укріплених східнослов'янських поселеннях (зокрема городищах) і, мабуть, серед інших етнічних груп, які населяли цей регіон. Слов'янські городища добре простежуються археологічно на території Буковини та північних регіонів пізнішого Молдавського князівства і менш виразно – в центральних і південних районах історичної Молдавії.

2. Адміністративне оформлення території Русо-Влахії, що перебувала під юрисдикцією Галицької православної кафедри, ймовірно, відбулося невдовзі після монгольської навали 1240–1241 рр., що радикально змінила історико-географічний ландшафт регіону, а подальший розвиток обумовило утворення в Карпато-Дністровському межиріччі в середині XIV ст. Молдавської держави. Саме від середини XIII і до кінця XIV ст. Галицьке Покуття, Пониззя та райони пізнішої Молдавії становили, найвірогідніше, адміністративну цілісність, перейшовши під безпосередній контроль Золотої Орди. Столітнє ординське панування спричинилося до виникнення на цих теренах церковної організації, об'єднаної в окрему округу на чолі з православним намісником Галицької єпархії, яку ми умовно назвали "Русо-Влахійським генеральним намісництвом". Очевидно, спершу намісник резидував у Коломії – столиці Покуття, а після утворення Молдавського князівства – в Байї чи Сиреті, а згодом у Сочаві – майбутній столиці православної митрополії. Територіальну єдність Покуття та історичної Молдавії з Галицькою Руссю в добу Середньовіччя засвідчує артикуляція молдавськими господарями в XV – першій третині XVI ст. історичної пам'яті про колишню належність Покуття до Русо-Влахії, що було однією зі "стратегій відновлення" їхніх "спадкоємних прав" на цей регіон. Втрата Галицькою єпархією величезної за площею й протяжністю границь Русо-Влахії безпосередньо пов'язана із захопленням Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі) Польщею та, на невеликий період, – Угорщиною.

3. Межі адміністративно-територіальної юрисдикції Русо-Влахії, припускаємо, значно розширилися, особливо в південному напрямку, на зламі XIII–XIV ст. Це було зумовлене зростанням політичної активності Галицько-Волинського князівства (Королівства Русі), сприятливою для Православної Церкви мілітарною й етнокультурною ситуацією в Карпато-Дністровському регіоні, зокрема масовою міграцією із Сemicороду (Трансільванії) на ці землі східнороманського населення – волохів, а також заснуванням у 1302–1303 рр. Галицької митрополії. Цьому територіальному розширенню навряд чи заважали паралельні структури Римської Церкви, що функціонували в Карпато-Дністровському межиріччі у XIII–XIV ст. Куманська дієцезія охоплювала переважно південно-західні райони Трансільванії, а її східна границя проходила на захід від течії Сирету. Натомість пізніша

Баківська дієцезія, юрисдикційно залежна від Латинської Церкви в Польсько-Литовській державі, налічувала щонайбільше кількадесят парафій, зберігаючи впродовж століть виразно місійний характер. Приблизно в той самий період на берегах Дністровського лиману була відкрита кафедра Аспрокастро́на (Білгородська єпархія), канонічно підлегла галицькому митрополитові. Очевидно, єпархія Аспрокастро́на (міста, яке із середини XIII ст. навряд чи входило до сфери політичного впливу династії Романовичів) виникла на місці осідку православного намісника, який, згодом, очолював церковний округ, підпорядкований Галичу.

4. Як і Куманська (пізніше – Мілковська) латинська дієцезія, що охоплювала волохів, куманів, секеїв, угорців та інші етнічні групи, Русо-Влахія була поліетнічною адміністративною структурою Галицького князівства (єпископії). До середини XIII ст. на її території переважали слов'яни, протягом наступних 100 років зростає частка східнороманського населення, а в другій половині XIV ст. це вже була “дволика” християнська спільнота, в основі якої лягли два етноси – східні слов'яни та волохи. Ця етноконфесійна дійсність теренів майбутньої Молдавської держави й відображена в тогочасних греко-візантійських стереотипних назвах регіону – “Молдо-Славія” та “Русо-Влахія”, які не тільки вказували на етнічну специфіку, але передовсім маркували церковно-юрисдикційну належність до Русі, а саме Галицької православної кафедри. Водночас на південь від тогочасних укріплених гродів Роман (Романів Торг), Орхей (Оргей) і Баків (Бакеу) канонічний статус місцевих православних громад довго залишався невизначеним. Світло на їхню юрисдикційну належність кидають події, пов'язані з відкриттям кафедри східного обряду в Аспрокастро́ні-Білгороді (між 1303 і 1328 рр.), заснуванням Молдавського господарства, висвяченням тут наприкінці 1380-х років “своєї” православної єрархії й утворенням близько 1401 р. у межах князівства Сочавської митрополії, з єпископськими кафедрами в Радівцях, Романі та самій Сочаві. Тривале документально підтвержене існування Білгородської єпархії у складі Руської Церкви (Галицької єпархії-митрополії) упродовж більшої частини XIV ст. вказує, що вона охоплювала православні громади, розташовані у Пруто-Дністровському межиріччі та в нижній течії Серету й Бирладу, тобто територію заснованої наприкінці XVI ст. Гушської (Хушської) молдавської єпархії. Південною границею Білгородського владичства було узбережжя Чорного моря, а на півночі її територію обмежували поселення, які на початку XV ст. увійшли до складу Романської єпархії Молдавської Церкви.

5. Провідну роль у заснуванні автокефальної Молдавської Церкви та хіротонії її перших єпископів відіграв галицький митрополит Антоній, юрисдикція якого поширювалася також на Русо-Влахію, яка майже до кінця XIV ст. належала до Галицької православної єпархії й такий еклезіальний статус регіону визнавала Візантія. Відокремлення молдавських єпархій від матірньої Галицької Церкви, найвірогідніше, сталося наприкінці 1387 – на початку 1388 рр. На час смерті митрополита Антонія (†1390–1391) Русо-Влахія фактично вже не підлягала Галичу, хоча канонічно продовжувала

вважатися її суфраганією. Певний вплив на Молдавську Церкву мав і київський митрополит Кипріан. Його особиста участь у складенні васальної присяги молдавського господаря Петра I Мушата польському королеві у Львові (вересень 1387 р.) полегшила вироблення прийнятних для зацікавлених сторін механізмів виходу Русо-Влахії з-під юрисдикції Галицької кафедри. Крім політичних та економічних вигод, Львівська угода 1387 р. дала змогу православним волохам легітимізувати свої культурно-релігійні контакти з місцевою Руською Церквою у Короні Польській, над якою вони тривалий час, особливо у XV–XVI ст., неформально здійснювали ктиторську опіку й допомогли їй зберегти тяглість культурно-релігійної традиції аж до кінця XVII ст.

Український Католицький Університет

ЦЕРКОВНІ РУКОПИСИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСИ XII–XIV СТОЛІТЬ: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ*

8. *Апостол апракос (уривок)*. XII–XIII ст. 24 арк. Пергамен, устав двох почерків². Зміст рукопису: окремі читання з Діянь апостольських. Надійшов із бібліотеки Софійського собору в Новгороді. Вперше його описав Іван Купріянов, віднісши уривок до XIII–XIV ст.³ Після вивчення старовинної палітурки М. Волков дійшов висновку, що рукопис – давніший, а його повний обсяг був усемеро більшим⁴. У мові дослідник виявив ті риси, які виокремив у галицько-волинських пам'ятках О. Соболевський. Останній супроводив публікацію М. Волкова додатком: “Описана тут перша частина Апостола, поза сумнівом, належить до рукописів, що вийшли з-під пера галицько-волинських переписувачів”⁵.

9. *Євангеліє апракос повний “Волинське”*⁶. Кінець XII(?)–XIII ст. 228 арк. Пергамен, устав⁷. Зміст кодексу: євангельські читання на весь рік, місяцеслов (пам'яті князів Бориса і Гліба, перенесення мощів святого Миколая і освячення церкви великомученика Георгія в Києві або Кипарисі), утрени недільні читання, читання на різні випадки. Рукопис прикрашають мініатюри євангелістів Іоана (арк. 1 зв.), Матвія (арк. 40 зв.), Луки (арк. 91) і Марка (арк. 129 зв.), які сидять у кріслах, пишучи або читаючи. Мініатюри відображають візантійський стиль пізньої комнінівської епохи, засвідчуючи обізнаність майстра⁸ з мистецтвом Південних Балкан і Західної Європи та високий рівень професійної культури Галицько-Волинського князівства⁹. Ініціали і заставки відтворюють

* Закінчення, початок у попередньому випуску.

² РНБ. – Соф. 32.

³ *Купріянов І.* Обзорение пергаменных рукописей Новгородской Софийской библиотеки // Известия Второго отделения Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. 6, вып. 1. – С. 34–66 (№ 1–19), вып. 4 (№ 20–37).

⁴ *Волков Н. В.* Статистические сведения... – С. 31; *Его же.* Отрывок Апостола XIII века // РФВ. – 1890. – № 4. – С. 234–239.

⁵ *Его же.* Отрывок... – С. 238.

⁶ Публікація пам'ятки: *Дурново Н. Н.* Хрестоматія... – С. 14–15 (уривок).

⁷ Москва, Державна Третьяковська галерея, бібліотека. – К-5348.

⁸ За припущенням А. Турилова, ініціали старовізантійського стилю з елементами “народної” тератології виписали два майстри: *Турилов А. А.* Галицко-Волинское Евангелие // ПЭ. – 2005. – Т. 10. – С. 340.

⁹ *Некрасов А. И.* Древнерусское изобразительное искусство. – Москва, 1937. – С. 391; *Попова О. С.* Галицко-волинские миниатюры... – С. 283–315; *Ее же.* Византийские и древнерусские миниатюры. – Москва, 2003. – С. 123–151; *Александрович В.* Мистецтво... – С. 46–47; *Кривич Д., Овсійчук В., Черепанова С.* Українське

орнамент старовізантійського типу, нагадуючи Службник єпископа Антонія; в оздобленні архітектурних деталей, які слугують тлом для апостолів, помітний вплив романського стилю¹⁰. Рукопис зберігався (перша згадка 1679 р.) у Синодальній бібліотеці, звідкіля переданий до Центрального державного архіву давніх актів, а на початку 1920-х років – до галереї.

І. Срезневський датував кодекс 1150 р., М. Волков, а також упорядники Каталогу 1984 – кінцем XII(?) – початком XIII ст., М. Дурново – XIII ст., Я. Запаско – 70–80-ми роками XIII ст. Молгожата Сморгоні-Ружицька вбачає у мистецькому стилі мініатюр перехідну епоху від Комнінів до Палеологів, відтак віднесла пам'ятку до XIII ст., а Микола Воронін та Віктор Лазарев – до початку XIV ст.¹¹ І. Ягич вважав місцем створення рукопису Київ¹². Натомість О. Соболевський у мові, а М. Воронін і В. Лазарев, та О. Попова в мистецькому оздобленні визнали галицько-волинські риси¹³. Я. Запаско назвав батьківщиною кодексу Володимир¹⁴. Є також припущення про створення пам'ятки на замовлення князя Лева Даниловича¹⁵.

На думку В. Пуцка, виконавцем мініатюр міг бути візантійський майстер, який мешкав при дворі галицько-волинських князів¹⁶. Олександр Майоров висунув гіпотезу: цей ілюмінатор мав належати до оточення Анни – старшої доньки візантійського імператора Ісаака II Ангела (1185–1195, 1203–1204). Ставши дружиною галицько-волинського князя Романа Мстиславовича (близько 1150–1152–1205), княгиня Єфросинія (ім'я Анни у хрещенні) на початку 1220-х років прийняла постриг. Її сестра Ірина-Марія була дружиною німецького короля Філіпа Швабського (1177–1208), з яким підтримував союзницькі відносини князь Роман. Відтак, походження, родинні зв'язки і мистецькі уподобання Єфросинії міг відобразити автор мініатюр. Тому, за О. Майоровим, княгиня є імовірною замовницею Євангелія¹⁷. Дослідник наголосив на включенні до Галицько-Волинського літопису розповіді про

мистецтво: Навч. посібник. – Львів, 2004. – Т. 2. – С. 165.

¹⁰ Попова О. С. Византийские и древнерусские миниатюры... – С. 144–145.

¹¹ Срезневский И. И. Древние памятники... – Стб. 59–60; Волков Н. В. Статистические сведения... – С. 34, 52; Каталог 1984. – С. 167–168; Дурново Н. Н. Введение... – С. 37; Запаско Я. П. Пам'ятки... – С. 239; Smorg-Różycka M. Ewangeliarz Ławryszewski. – Kraków, 1999. – S. 99–100; Воронин Н. Н., Лазарев В. Н. Искусство... – С. 314–316.

¹² Ягич И. В. Критические заметки... – С. 10–17.

¹³ Соболевский А. И. Очерки... – С. 11–16; Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры... – С. 283–315.

¹⁴ Запаско Я. П. Пам'ятки... – С. 239.

¹⁵ История Украинской ССР. – Киев, 1982. – Т. 2: Вторая пол. XIII – первая

пол. XVII в. – С. 214.

¹⁶ Пуцко В. Г. Византийские художники – иллюминаторы славяно-русских рукописей начала XIII в. // Сообщения Ростовского музея. – Ростов, 2000. – Вып. 10. – С. 77–85.

¹⁷ Майоров А. В. Древнерусское рукописное Евангелие апракос из собрания Государственной Третьяковской галереи: к вопросу о датировке и атрибуции // Вопросы музеологии. – Санкт-Петербург, 2010. – № 1. – С. 160–166; Его же. Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волинской Руси: княгиня и монахиня // Древняя Русь. Вопросы медиевистики (далі – ДР). – Москва, 2010. – № 1(39). – С. 76–106; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Вып. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 432–442.

вбивство короля Філіпа¹⁸, яке в руських землях могло зацікавити насамперед родичів – Єфросинію та її дітей. Цієї розповіді немає в інших давньоруських літописах.

10. *Ірмологій нотований "Григоровича"*¹⁹. Початок XIII ст. Дійшов у трьох частинах: 100 арк.²⁰, які професор Новоросійського університету Віктор Григорович привіз у 1851 р. із Хиландарського монастиря, 72 арк. залишилися у монастирі²¹, окремо зберігаються ще 8 арк.²² Пергамен, устав (на деяких аркушах – пізніший почерк і, частково, палімпсест). На вставних аркушах і полях приписані ірмоси, відсутні, ймовірно, у протографі. Крім ірмосів, вписані інші піснеспіви. Знаменна нотація. Зміст кодексу: збірник церковних співів.

За І. Ягичем, книга створена в Київській землі²³. М. Дурново та Я. Запаско (який зафіксував часте написання ѣ замість е) пов'язали її з Південною Руссю²⁴. Думку Олексія Соболевського щодо галицько-волинського походження²⁵ рукопису прийняли Володимир Іконников та Ілля Шляпкін²⁶. Через відсутність фактологічних свідчень на користь цієї локалізації можна навести історію Хиландарського монастиря і Сербської Кормчої²⁷.

¹⁸ Ипатьевская летопись... – Стб. 723.

¹⁹ Публікація пам'ятки: *Jakobson R. Hir-mologium Mss. Codex Monasterii Chilandarici 308 phototypica depictus // Monumenta Musicae Byzantinae* (далі – ММВ). – Copenhagen, 1957. – Vol. 5b: Série Principale (Facsimiles): *Fragmenta Chilandarica palaeoslavica* (фото-типичне відтворення 72 арк. з Хиландарського монастиря); *Викторов А. Собрание рукописей В. И. Григоровича.* – Москва, 1879. – № 37 (чотири ірмоси); *Соболевский А. И. Приложение...* – 1884. – № 6, прибав. 3. – С. 29–38 (уривки).

²⁰ РДБ. – Григ. 37.

²¹ Афон, монастир Хиландар. – № 308.

²² РНБ. – Q. п. I. 75.

²³ *Ягич И. В. Критические заметки...* – С. 14.

²⁴ *Дурново Н. Н. Введение...* – С. 63; *Запаско Я. П. Пам'ятки...* – С. 217. Див. також: *Бевзенко С. П. Історія української мови.* – Одеса, 1981. – С. 22.

²⁵ *Соболевский А. И. Очерки...* – С. 16–18.

²⁶ *Иконников В. С. Опыт русской историографии.* – Киев, 1908. – Т. 2, кн. 1. – С. 570; *Шляпкин И. А. Русская палеография...* – С. 99.

²⁷ Хиландарський монастир на Афоні у XII ст. відродили сербський правитель Стефан Немані I та його син Растко – майбутній архієпископ Сербії святий Сава (близько 1169–1237). Обитель, відома як центр

слов'янського просвітництва, завдяки святому Саві була пов'язана з афонським монастирем святого Пантелеймона, відомим також як Русік, місцем прощ руських монахів. У Русіку здавна мешкали сербські, в Хиландарському монастирі – руські ченці. Обидві обителі залишили слід у культурній традиції завдяки перекладам богослужбових, канонічних, житійних творів за участю вихідців із Русі. Цей факт обґрунтовано в історіографії, зокрема на прикладі Сербської Кормчої, перекладеної в XIII ст. з ініціативи або за безпосередньої участі святого Сави. Славісти XIX–XX ст. (Ігнатій-Ватрослав Ягич, Франц Міклошич, Олександр Белич, Михаїл Сперанський, Олексій Соболевський та ін.) відзначили в Савиному перекладі елементи давньоруської мови. Нові докази на користь цього див.: *Максимович К. А. Текстологические и языковые критерии локализации древнеславянских переводов (в связи с новым изданием "Пандектов" Никона Черногорца) // Русский язык в научном освещении.* – Москва, 2001. – Т. 2. – С. 210. Вивчення афонського рукописного зібрання доводить наявність у ньому низки церковних пам'яток, що мають галицько-волинські мовні особливості. Див.: *Ильинский Г. Значение Афона в истории славянской письменности // ЖМНП.* – 1908. – № 18. – С. 1–41; *Соболевский А. И. Из переводческой деятельности св. Саввы*

Опис окремих уривків Ірмологія подано в низці праць вітчизняних та зарубіжних дослідників²⁸.

11. *Житіє Сави Освященного*²⁹. XIII ст. 134 арк. Пергамен, устав трьох почерків³⁰. Зміст пам'ятки: повний життєпис подвижника східного чернецтва, засновника Великої лаври в Палестині святого Сави (†532) в перекладі візантійського агіографа VI ст. Кирила Скифопольського. Рукопис, який до початку XIX ст. зберігався у Великій лаврі, подаровано поету і літературному критику Петрові Вяземському. У 1884 р. його син передав кодекс Товариству любителів давньої писемності в Москві. Це найстарший зі збережених руських списків Житія святого Сави.

У рукописі є приписки уставом XIII ст. переписувачів Ворона (арк. 71 зв.) і “попа поломонаря” Кохана (арк. 134), ім'я ще одного переписувача не вказане. На арк. 64 зв.–65 грецьким скорописом XVIII ст. залишено запис прочанина до Єрусалима Ходжи Димитріакі 1737 р., на арк. 71, 134, 134 зв. – записи читачів скорописом XVI–XVII ст., зокрема Николи зі Свищова (1536), еромонаха Парфенія (1628), а також згадка про старця Ісаю.

Місце створення пам'ятки спричинило чимало суперечок. Василій Мочульський та Ігнатій Ягич, вказавши на її походження з Південної Русі, надали перевагу Києву (хоча І. Ягич відзначив часте галицько-волинське написання)³¹. Іван Помяловський у вступній частині до публікації рукопису

Сербского // *Его же*. Материалы... – С. 178–185; *Соловьев А.* Св. Сава и Руси // Српски Књижевни Гласник. Нова серија. – Београд, 1935. – Т. 44, № 3. – С. 221–225; *Troicki S.* Kako treba izdati Svetosavsku krmčiju (Nomokanon sa tumačenjima) // Spomenik. Srpska akademija nauka i umetnosti. Odeljenje istorijskih nauka. Nova serija, drugi razred. – Београд, 1953. – Т. 4. – С. 5–6, 97–103; *Мошин В.* О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. // ТОДРЛ. – 1963. – Т. 19. – С. 28–106; *Smolitsch I.* Le Mont Athos et la Russie // Le Millénaire du Mont Athos (963–1963): Études et Mélanges. – Chevetogne, 1963. – Vol. 1. – P. 279–318; *Tachiaos A.-E.* Mount Athos and the Slavic Literatures // Cyrillomethodianum. – Thessalonique, 1977. – Т. 6. – P. 1–35; *Романенко Е. В., Турилов А. А.* Русско-афонские связи в XI–XVII вв. // ПЭ. – 2002. – Т. 4. – С. 153–171; *Цацанидис П.* Афон и русский Свято-Пантелеймонов монастырь. – Салоники, 2002.

²⁸ *Радојичић Ђ.* Сп. Григоровичева ирмологија // Јужнословенски филолог. – Београд, 1957–1958. – Књ. 22, No 1(4). – С. 265–268; *Хорват Г.* К изучению древнерусских певческих рукописей (Ирмологий ГПБ

Q. п. I. 75) // *Dissertationes Slavicae Sectio Linguistica.* – Szeged, 1977. – Т. 12. – P. 207–234; *Занаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 217–218; *Velimirovič M.* Byzantine Elements in Early Slavic Chant: The Heirmologion // MMB. – 1960. – Vol. 4: Série Subsidia; *Ejusdem.* Grigorovič Heirmologion: Index and concordances // Fundamental problems of Early Slavic music and poetry: Studies on the Fragmenta Chiliandarica Palaeoslavica. – Copenhagen, 1979. – Vol. 2. – P. 171–195.

²⁹ Публікація пам'ятки: Житие св. Саввы Освященного, составленное св. Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе. По рукописи Императорского Общества любителей древней письменности, с присоединением греческого подлинника и с введением / Издал И. Помяловский // Общество любителей древней письменности. – Санкт-Петербург, 1890. – Т. 96 (паралельно з грецьким текстом).

³⁰ РНБ. – Q. 106.

³¹ *Мочульський В. Н.* К истории малорусского наречия. Житие св. Саввы Освященного на пергаментной рукописи XIII в. // ЗИНУ. – 1894. – Т. 62. – С. 383–456; *Ягич И. В.* Критические заметки... – С. 13, 16–17.

навів доволі значний перелік описок у тексті. О. Колесса назвав їх “наростами народної мови, що продираються через скорлупу старослов’янщини”; визнавши південноруське походження книги, він виявив у ній діалектизми³². А. Кримський відніс Житіє до білоруських пам’яток “типу полоцько-смоленських” (критично оцінивши знання О. Колесси у царині “малоруської діалектології”), І. Свенціцький – до західноруських³³. За О. Соболевським та І. Шляпкіним, рукопис переписано в Галицько-Волинській Русі³⁴. Автор ґрунтовного аналізу мови Житія Віктор Виноградов виявив у кодексі чимало південнослов’янських слів, подібних до кирило-мефодіївських текстів, при цьому зазначив, що складність лексичного матеріалу робить остаточний висновок про місце виникнення рукопису непевним³⁵. Деякі дослідники, оминаючи питання локалізації, вбачають, утім, чимало спільного в мові Житія та інших рукописів, віднесених до Галицько-Волинської Русі³⁶. Південно-західний родовід кодексу обґрунтувала М. Гальченко.

12. *Євангеліє апракос повний “Бучацьке”* XIII ст. 160 арк. Пергамен, устав трьох почерків³⁷. Зміст рукопису: євангельські читання на весь рік – від закінчення читання на п’ятницю 11-го тижня після П’ятидесятниці й до початку місяцеслова. На деяких аркушах збережено штамп Хрестовоздвиженського василіянського монастиря у Бучачі Тернопільської області. Уперше кодекс був виставлений у 1888 р. на Археологічно-бібліографічній виставці Ставропігійського інституту у Львові і певний час зберігався в його музеї. Згодом потрапив до Онуфріївського василіянського монастиря у Львові, а після його закриття – до музею.

Місце створення пам’ятки можна припустити на основі її виразних південнорусизмів³⁸. У кодексі збереглися приписка уставом про Успіння святої Анни, матері Богородиці (арк. 3 зв.), дарча півуством XV ст. монастирю у Городищі (1767 р. приєднаний до Кристинопольського монастиря), яку залишив Андрушка Мушатич (арк. 19 зв.), запис дрібним уставом одного з переписувачів (?) “ω(т)селъ почаль Иванко” (арк. 75). Вірогідно, манускрипт зберігався (можливо і був переписаний) у монастирі в Городищі³⁹.

³² Колесса О. Причинок... – С. 4; *Ejusdem*. Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmals “Žitije sv. Savy” // Archiv für slavische Philologie. – Berlin, 1896. – Bd. 18. – S. 203–228 (аналіз мови), 473–523 (загальна оцінка порівняно з іншими південноруськими і галицько-волинськими рукописами та в контексті дискусії, спричиненої публікаціями О. Соболевського).

³³ Цікаво при цьому, що А. Кримський зауважив у тексті майже всі написання, що їх О. Соболевський та І. Ягич вважали галицько-волинськими, однак назвав їх білоруськими (*Крымский А. Е.* Филология... – С. III, V); *Свенціцький І.* Нариси... – С. 41, 47, 62.

³⁴ *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 70–71, 103; *Его же.* Лекции... – С. 48, 49, 57, 58; *Его*

же. Древне-киевский говор... – С. 320; *Шляпкин И. А.* Русская палеография... – С. 99.

³⁵ *Виноградов В. В.* Заметки о лексике “Жития Саввы Освященного” // Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского... – С. 349–353; *Его же.* Орфография и язык Жития Саввы Освященного по рукописи XIII в. // Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. – Москва, 1968. – С. 198.

³⁶ *Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Склярєнко В. Г.* Історія української мови. Фонетика. – Київ, 1979. – С. 27–30.

³⁷ НМЛ. – Рк. Ф. 688/38912.

³⁸ *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 210.

³⁹ Хоча, на думку Ігоря Мицька, Бучацьке Євангеліє, як і Пандекти Антіоха 1307 р.,

Галицько-волинське походження Євангелія визнали П. Владимиров та О. Колесса⁴⁰. І. Свенціцький побачив у ньому діалектизми й спільні лексичні елементи з Галицьким (1144), Полікарповим (1307) і Лавришівським Євангеліями, віднісши кодекс, як і Крестиніопольський Апостол, до рукописів “з т. зв. іншим ґ, що виявлено в усій групі галицько-волинських пам’яток”⁴¹. На думку Віри Свенціцької, “є підстави вважати, що Євангеліє написано під час княжіння Романа Мстиславича, який об’єднав Галицьке і Волинське князівства, або в бунтівний період малоліття синів Романа – Данила і Василька”⁴². Опис мистецьких графічних особливостей пам’ятки поданий у статті Ярослави Павличко⁴³.

13. *Євангеліє апракос повний “Типографське № 7”* XIII ст. 176 арк. Пергамен, устав⁴⁴. Зміст кодексу: євангельські читання на весь рік, місяцеслов (пам’яті Кирила Філософа, князів Бориса і Гліба, перенесення мощів святого Миколая, освячення церкви великомученика Георгія в Києві або Кипарисі), утрени недільні євангелія. Олексій Покровський на основі позначок палітурника Московського печатного двору диякона Івана Арбенєва припустив, що пам’ятка потрапила сюди у 1679 р. До передачі в архів зберігалась у Синодальній бібліотеці.

А. Кримський назвав Євангеліє північноруським, яке написав, радше, суздаець⁴⁵. О. Соболевський, О. Покровський, Я. Запаско визнали його галицько-волинське походження⁴⁶. Цю локалізацію прийняла Тетяна Ільїна, особливо відзначивши оправу, характерну для західноукраїнських пам’яток⁴⁷. На думку О. Покровського, запис попа Микули, який продав книгу в 1600 р. старості Дорофею (арк. 93 зв.–94), також нагадує південно-західне письмо⁴⁸.

14. *Бесіди святого Григорія Великого на Євангелія*⁴⁹ XIII ст. 328 арк. Пергамен, устав двох розмірів (два переписувачі?)⁵⁰. Зміст кодексу: повний

спочатку перебували в бібліотеці Унівського монастиря, див.: *Мицько І.* Святоуспенська лавра в Уневі. – Львів, 1998. – С. 62–63.

⁴⁰ *Владимиров П. В.* Обзор... – С. 114; *Колеса О.* Південно-волинське Городище... – С. 2–3 (на окрему аркуші – репродукція сторінки з рукопису).

⁴¹ *Свенціцький І.* Бучацьке Євангеліє. Палеографічний опис. – Львів, 1911. – С. 1, 7, 14; *Його ж.* Опис... – С. 7, табл. 35–36.

⁴² *Свенцицкая В. И.* Художественное оформление Бучацкого Евангелия // Древнерусское искусство: Рукописная книга. – Москва, 1983. – Сб. 3. – С. 120.

⁴³ *Павличко Я.* До питання про рукопис доби Галицько-Волинського князівства – Бучацьке Євангеліє // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. – Львів, 2005. – С. 123–125.

⁴⁴ ДАДА. – Ф. 381. – Син. тип. 7.

⁴⁵ *Кримський А.* Деякі непевні критерії... – С. 39–42.

⁴⁶ *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 8–11; *Воскресенский Г. А.* Характеристические черты... – С. 40; *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 211–213.

⁴⁷ *Ильина Т. В.* Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков. XII–XV вв. – Ленинград, 1978. – С. 43.

⁴⁸ *Покровский А. А.* Древнее псковско-новгородское письменное наследие. – Москва, 1916. – С. 51–52.

⁴⁹ Публікація пам’ятки: *Соболевский А. И.* Житие прп. Бенедикта Нурсийского по сербскому списку XIV в. // ИОРЯС. – 1903. – Т. 8, кн. 2. – С. 121–137 (уривки); *Birkfellner G.* Das Römische Paterikon: Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung der Dialoge Gregors des Grossen mit einer Textedition. – Wien, 1979. – Т. 1;

збірник євангельських повчань римського папи Григорія Великого (540–550–604), відомого у Східній Церкві як Двоєслов, або Бесідовник. На арк. 1 зв. – мініатюра, на якій у центрі під потрійною аркою зображений Христос, перед Ним святі Григорій Великий і великомученик Євстафій (Плакида), у верхніх кутах – медальйони з архангелами Михаїлом і Гавриїлом. Кодекс надійшов 1852 р. у складі колекції М. Погодіна.

На арк. 41 добре прочитується запис півуставом XV ст. “від князя Юрія Семенович”. За Каталогом 2002, йдеться, вочевидь, про сина литовського князя Лугвенія (Семена) Ольгердовича (1389–1392 – новгородський князь, 1392–1431 – князь мстиславський) Юрія (Георгія) Семеновича (Лугвеневи-ча), який у 1433–1452 рр. був новгородським служивим князем. Судячи із записів, рукопис не пізніше середини XV ст. перебував у Новгороді⁵¹. Крім М. Дурново (“мабуть, північноруський”⁵²), більшість авторів віднесли його до південно-західної писемності. О. Соболевський⁵³ був упевнений у галицько-волинському походженні пам’ятки⁵⁴, пов’язавши її з чесько-моравським перекладом латинського тексту⁵⁵, – просвітницькою діяльністю учнів святого Мефодія і ченців чеського Сазавського монастиря⁵⁶. Ця обитель була осередком слов’янських писемності та богослужіння (чин святого Василя Великого поєднаний з уставом святого Бенедикта Нурсійського), кирило-мефодіївських традицій у царині слов’яномовних перекладів літургійних текстів⁵⁷. Франтішек Мареш також відніс старослов’янський протограф до кола учнів святих Кирила і Мефодія⁵⁸. У рукописі присутні смислові неточності, що

Mareš F. W. An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin // *Slavische Propyläen*. – München, 1979. – Bd. 127. – P. 85–103 (уривки паралельно з відповідними частинами латинського тексту); Великие Четьи Минеи. Март. – Москва; Фрайбург, 1997. – С. 385–669; Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе / Подгот. К. Дидди. – Москва, 2001; *Čtyřicet homilii řehoře Velikého na Evangelia v českocíkevně-slovanském překladu* / K vyd. připravil V. Konzal. – Praha, 2005. – Díl 1: *Nomilie I–XXIV*.

⁵⁰ РНБ. – Погод. 70.

⁵¹ Каталог 2002. – С. 571.

⁵² Дурново Н. Н. Введение... – С. 59.

⁵³ Соболевский А. И. Римский Патерик в древнем церковно-славянском переводе // *Изборник Киевский*. – Москва, 1904. – С. 1–28; *Его же*. Словарный материал двух древних памятников чешского происхождения // *СОРЯС*. – 1910. – Т. 88. – С. 48–52, 55–81, 104–196.

⁵⁴ Зазначена локалізація визнана пріоритетною, див.: *Турилов А. А.* Григорий I

Великий. Переводы сочинений на славянский язык, рукописная традиция // ПЭ. – 2006. – Т. 12. – С. 632–633.

⁵⁵ “Переклад зроблено в країні, де зішлись грецькі і латинські впливи” (*Соболевский А. И.* Церковно-славянские тексты моравского происхождения // *РФВ*. – 1900. – № 1. – С. 154–159).

⁵⁶ *Его же*. Материалы... – С. 48–81.

⁵⁷ Про вплив на церковні рукописи Південної і Південно-Західної Русі XII–XIV ст. католицьких творів чесько-моравського кола див.: *Петров Н. И.* О влиянии западноевропейской литературы на древнерусскую // *ТКДА*. – 1872. – № 5. – С. 1–66; № 6. – С. 463–544; № 8. – С. 705–779; *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне. – Прага, 1935. – Т. 1. – С. 98–157; *Jakobson R.* Some Russian Echoes of the Czech Hagiography // *Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves*. – Bruxelles, 1944. – Т. 7. – P. 155–180; *Гудзий Н. К.* Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы // *Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике*. – Москва, 1960. – С. 12–23;

можуть свідчити про слабку обізнаність переписувача з католицьким твором. Мову кодексу дослідив Павло Копко, виокремивши елементи галицько-волинської говірки⁵⁹. О. Колесса вважав, що пам'ятка переписана у південних межах Підкарпаття⁶⁰. На українські Карпати вказав і Д. Вергун⁶¹. На думку В. Фрис, рукопис міг бути створений на Холмщині⁶². Припускали також його появу в середовищі волинського князя Володимира Васильовича⁶³.

А. Турилов висунув гіпотезу, що зображення святого Євстафія Плакиди на вихідній мініатюрі підказує замовника. Увагу дослідника привернула історична постать XIII ст. з таким ім'ям у Галицько-Волинському літописі. Це Євстафій – син Константина “Рязанца”, ворога Романовичів, яким, вочевидь, був рязанський князь Константин Володимирович. Позаяк Євстафій у літописі постає як “окаянный”, “беззаконный”, “проклятый”, то саме він і міг замовити католицьку книгу⁶⁴. Натомість Олексій Толочко вважає це припущення сумнівним: “На жаль, А. А. Турилов пішов слідом за давньою, цілковито безпідставною і, швидше за все, хибною ідентифікацією Константина з Галицько-Волинського літопису із князем Константином Володимировичем Лаврентіївського літопису. А, отже, справжнього замовника Бесід папи Григорія Великого ще доведеться якийсь час пошукати”⁶⁵. За іншою версією, Євстафій був святим патроном замовника рукопису⁶⁶. За здогадом В. Пуцка, присутність святого мала підказати походження кодексу з монастиря святого Євстахія у Турійську⁶⁷.

15. *Службник перемишльського єпископа Антонія (“Службник Варлаама Хутинського”)*⁶⁸ XIII ст. 30 арк. Пергамен, устав, декілька почерків (останній, можливо, початку XIV ст.)⁶⁹. Зміст рукопису: літургії отців

Kappel G. Die slavische Vituslegende und ihr lateinisches Original // Wiener Slavistisches Jahrbuch. – Wien, 1974. – Bd. 20. – S. 73–85; *Thomson F. J.* A survey of the Vitae allegedly translated from Latin into Slavonic in Bohemia in the tenth and the eleventh centuries // Atti del VIII Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo. – Spoleto, 1983. – P. 331–348.

⁵⁸ *Mareš F. V.* Česká redakce církevní slovanštiny v světle Beséd Řehore Velikého (Dvojeslova) // Slavia. – Praha, 1963. – Ročn. 32, seš. 3. – S. 417–451; *Ejusdem.* Cyrilometodejska tradice a slavistika. – Praha, 2000. – S. 134–152.

⁵⁹ *Копко П. М.* Исследование о языке “Бесед на Евангелия” (св. Григория Великого папы римского) памятника южнорусского XII века. – Львов, 1909. – С. 5.

⁶⁰ *Колесса О.* Рукописні і палеотипні книги... – С. 13.

⁶¹ *Вергун Д. Н.* Карпаторусская литература... – С. 4.

⁶² *Фрис В.* Галицько-волинська книга... – С. 218.

⁶³ *Воронин Н. Н., Гудзий Н. К.* Литература... – С. 22.

⁶⁴ *Турилов А. А.* К вопросу о заказчике и датировке древнейшего списка славянского перевода “Бесед папы Григория Великого (Двоеслова) на Евангелие” (РНБ, Погодин, № 70) // Miscellanea slavica. Сборник к 70-летию Бориса Андреевича Успенского. – Москва, 2008. – С. 86–91.

⁶⁵ *О. Т.* Огляди // Ruthenica. – Київ, 2008. – Т. 7. – С. 242.

⁶⁶ *Александрович В.* Мистецтво... – С. 47; *Сарабьянов В. Д., Смирнова Э. С.* История древнерусской живописи. – Москва, 2007. – С. 205.

⁶⁷ *Пуцко В.* Ілюстрування рукописної книги // Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ, 2010. – Т. 2. – С. 952.

⁶⁸ Публікація пам'ятки: *Буслаев Ф. И.* Историческая хрестоматия... – С. 95–98 (уривки); *Амфилохий (Сергиевский-Казанцев), архим.* Палеографическое описание... – Т. 3. – С. 45–50, 98–102 (уривки з літургій святого Іоана Златоуста і святого Василя

Східної церкви святих Василя Великого (близько 330–379) та Іоана Златоуста (близько 347–407), літургія Передосвячених Дарів, молитви до богослужіння Великого посту, три молитви над тими, хто сповідається, над хворим, молитва на вихід душі з тіла, чин на приготування до Святої Трапези, три молитви на завершення посту. Манускрипт прикрашають мініатюри із зображенням святих Василя Великого (арк. 1 зв.) та Іоана Златоуста (арк. 10 зв.), оновлені, як вважалось донедавна, у XVI ст.⁷⁰ Святителі змальовані з розгорнутими сувоями в руках за іконографією композиції “Літургія святих отців”. Кодекс надійшов із Синодальної бібліотеки, куди потрапив з новгородського Хутинського монастиря.

На арк. 1 зроблено вкладний запис скорописом XVI ст. – “Службник великого чудотворця Варлаама его собинной, прислал ему из Царяграда Никифор патриарх в честь”, який мав би засвідчувати, що манускрипт надіслав з Константинополя патріарх Никифор ігумену Хутинського монастиря Варлааму (†1192)⁷¹. Першим новгородське походження пам’ятки спростував О. Соболевський, який виявив у ній галицько-волинське наріччя⁷². З ним не погодилися А. Кримський, віднісши її до Новгороду (і визнав авторство Варлаама Хутинського)⁷³, І. Ягич – до Києва⁷⁴ (Ю. Шевельов вважав рукопис копією з київського зразка), П. Владимиров – до Південної, М. Дурново – до Західної Русі⁷⁵. Думку Олексія Соболевського підтримали Павло Бузук, Ольга Попова, Яким

Великого); *Муретов С. Д.* К материалам для истории чинопоследования литургии. – Сергиев Посад, 1895. – С. 60–61 (фрагмент); *Рубан Ю. И.* Службник Варлаама Хутинского (ГИМ. Син. 604/343, кон. XII – нач. XIII в.): Описание, тексты, комментарии // Ученые записки Российского Православного университета апостола Иоанна Богослова. – Москва, 1996. – Вып. 2. – С. 99–129; *Афанасьева Т. И.* Славянская Литургия Преждеосвященных Даров XII–XV вв.: Текстология и язык. – Санкт-Петербург, 2004. – Приложения (літургія Передосвячених Дарів); *Камчатнов А. М.* Хрестоматия... – С. 143–146 (уривки).

⁶⁹ ДІМ. – Син. 604.

⁷⁰ Здійснене 1992 р. у Всеросійському художньому науково-реставраційному центрі ім. І. Грабаря дослідження показало, що ні мініатюри, ні заставки рукопису не відновлювались і є автентичними. А між арк. 19–20 (перед формуляром літургії Передосвячених Дарів) мала бути ще одна мініатюра, та цей аркуш втрачений. За однією версією, на ньому був зображений римський папа Григорій Двоєслов, з яким церковна традиція певний час пов’язувала укладання цього богослужбового чину. За іншою версією, мініатюра вилучена

тому, що зображала не Григорія Двоєслова, – адже його ім’я як творця літургії згадується в рукописах лише з XVI ст., а іншого святого. Рукописи, створені до XVI ст., називають авторами літургії отців Церкви святих Єпіфанія Кіпрського або Василя Великого, іноді – константинопольського патріарха Германа (715–730). Див.: *Желтов М. С.* Службник Варлаама Хутинского // ПЭ. – 2003. – Т. 6. – С. 610–611.

⁷¹ Та позаяк патріархи Никифор I (806–815) і Никифор II (1260–1261) не були сучасниками Варлаама, в історіографії спростовано достовірність запису і висунуто припущення, що йдеться, вочевидь, про київського митрополита Никифора (1183–1198). Див.: *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки – Москва, 1869 (репринт: Wiesbaden, 1964). – Отд. 3, ч. 1. – С. 5. Однак і ця гіпотеза сумнівна.

⁷² *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 29–32.

⁷³ *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 55; *Його ж.* Деякі непевні критерії... – С. 53–54.

⁷⁴ *Ягич И. В.* Критические заметки... – С. 13.

⁷⁵ *Шевельов Ю.* Исторична фонологія... – С. 297; *Владимиров П. В.* Обзор... – С. 115; *Дурново Н. Н.* Введение... – С. 70.

Запаско, Юрій Рубан, Тетяна Афанасьєва, Михаїл Желтов та ін.⁷⁶ Наталія Шалигіна, яка вважає, що у створенні Службника взяли участь чотири перепишувачі, відзначила очевидні галицько-волинські мовні риси основної частини рукопису, написаної другим почерком⁷⁷.

Зміст кодексу вказує на належність до архаїчної візантійської традиції, коли літургія святого Василя Великого призначалась для всіх недільних і святкових днів церковного року⁷⁸ та передувала літургії святого Іоана Златоуста⁷⁹. Втім, Тетяна Афанасьєва переконана: позаяк літургія святого Василя є неповною (починається зі звичайної молитви Трисвятого, не має молитов антифону, входження, кадила, предложення), головною тут постає усе ж таки Іоанова літургія з повним послідуванням⁸⁰. Отже, давньоруський рукопис відображає етап переходу від давньої до нової константинопольської редакції літургії святого Іоана Златоуста.

У працях, присвячених мистецьким особливостям Службника та його можливій історії, висловлено думку про створення кодексу на замовлення новгородського архієпископа Антонія, в миру Добрині (†1232), сина новгородського воєводи Ядрея, або Андрея. Антоній відомий також як прочанин на християнський Схід і свідок пограбування у 1204 р. Константинополя хрестоносцями. Між 1219–1225 рр. він посідав єпископську кафедру у Перемишлі⁸¹. В. Пуцко переконаний: саме Антоній був укладачем Службника⁸². Еліса Гордієнко також схильна визнати, що Антоній

⁷⁶ Бузук П. А. Нарис... – С. 10, 20; Воронин Н. Н., Лазарев В. Н. Искусство... – С. 326–328; Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры... – С. 303; *Ее же*. Византийские и древнерусские миниатюры... – С. 107–122; *Ее же*. Миниатюры Хутынского Службника раннего XIII века // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 274–289; Запаско Я. П. Пам'ятки... – С. 213–214; Рубан Ю. И. Службник... – С. 100–112; Афанасьєва Т. И. Славянская литургия Преждеосвященных Даров XII–XV вв.: текстология и язык. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 30; Желтов М. Чин Божественной литургии в древнейших (XI–XIV вв.) славянских Службниках // Богословские труды (далі – БТ). – Москва, 2007. – Сб. 41. – С. 291; *Его же*. Южнославянские переводы литургии Иоанна Златоуста в Службниках XI–XV вв. из российских библиотек // Многократные переводы в Южнославянского Средневековие. – София, 2007. – С. 253–265.

⁷⁷ Шалыгина Н. В. Язык и текстология древнерусского службника Варлаама Хутынского (по рукописи ГИМ. Син. 604,

нач. XIII в.). Автореф. ... канд. филол. наук. – Москва, 2009. – С. 4, 15.

⁷⁸ Див.: Желтов М. Чин... – С. 272–359; Слуцкий А. С. Чинопоследование вечерни литургии Преждеосвященных даров в славянских Службниках XII–XIV вв. // Славяне и их соседи. – Москва, 1996. – Вып. 6. – С. 119–132; Афанасьєва Т. И. Древнеславянские переводы анафоры литургии Иоанна Златоуста в Службниках XI–XIV вв. // Вереница литер: К 60-летию В. М. Живова. – Москва, 2006. – С. 175–192.

⁷⁹ Jacob A. La tradition manuscrite de la liturgie de Saint Jean Chrysostome (VIII–XII siècles) // Eucharisties d'Orient et d'Occident. – Paris, 1970. – P. 112–113.

⁸⁰ Афанасьєва Т. Особенности последования литургий Иоанна Златоуста и Василия Великого в древнерусских службниках XIII–XIV вв. // Ruthenica. – 2007. – Т. 6. – С. 214–215.

⁸¹ Під час перебування Добрині Ядрейковича у Константинополі туди ж прибули послі галицько-волинського князя Романа Мстиславича, який 1200 р. уклав союз із Візантією. Є припущення, що на шляху з

замовив або як знавець богослужбового уставу власноруч написав книгу під час перебування у Перемишлі⁸³. Дослідники взяли до уваги не лише мешкання Антонія у Галицькій землі та Константинополі, а й його “Книгу Паломник”⁸⁴, яка засвідчила літературний хист автора. О. Попова вважає, що витончений вигляд мініатюр Службника виводиться від мистецтва комнінівської Візантії. Їх, можливо, виконав грецький майстер з оточення імператора Олексія III Комніна – Олексія III Ангела, або Комніна (1195–1203), онука знатного вельможі Костянтина Ангела і доньки візантійського імператора Олексія I Комніна. Після захоплення Константинополя хрестоносцями Олексій III Комнін імовірно знайшов притулок при дворі галицького князя Романа Мстиславовича. В. Пуцко підтвердив сліди візантійської художньої школи XIII ст. в мініатюрах. В. Александрович визнав питання про їх автора остаточно не з’ясованим, а саму пам’ятку – ілюстрацією мистецьких традицій княжої доби⁸⁵. Я. Запаско ствердив подібність між ініціалами у Службнику та Юр’ївському Євангелії 1119–1128 рр.⁸⁶

Новгорода до Візантії Добриня відвідав Галичину і міг запізнатися з князем Романом, а повертаючись 1204 р. з Константинополя (можливо з княжими послами), знову на певний час залишився у Галицькій Русі. Своім єпископством тут Антоній завдячує, найвірогідніше, Мстиславу Мстиславичу Удатному (у 1210–1214, 1216–1218 рр. новгородський, 1215–1216 і 1219–1226 рр. галицький князь), який 1210 р. поставив Антонія на Новгородську архієпископію, а після зайняття княжого столу у Галичі і конфлікту новгородців з Антонієм запротегував його кандидатуру на Перемишльську кафедру. Див.: *Прозоровский Д. И.* О родословии св. Антония, архиепископа Новгородского // Известия Императорского Русского Археологического общества. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. 9. – С. 84–93; *Пауцто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 193; *Seemann K. D.* Die altrussische Wallfahrtsliteratur. – München, 1976. – S. 213–221; *Янин В. Л.* К хронологии новгородского летописания первой трети XIII в. // Новгородский исторический сборник (далі – НИС). – Ленинград, 1984. – Вып. 2(12). – С. 89–94; *Пуцко В. Г.* Хутыньские произведения-реликвии первой четверти XIII в. // НИС. – Санкт-Петербург, 2005. – Вып. 10(20). – С. 45–65; *Назаренко А. В.* Антоний // ПЭ. – 2001. – Т. 2. – С. 600–601; *Малето Е. И.* Хожделение Добрыни Ядрейковича в Константинополь // Письменные памятники истории Древней

Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения. Жития. Послания. Аннотированный каталог-справочник. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 89–91; *Гордиенко Э. А.* Варлаам Хутынский и архиепископ Антоний в житии и мистериях XII–XVI века. – Санкт-Петербург, 2010.

⁸² *Пуцко В.* Давньоруські писемність і книга у візантійсько-слов’янському світі // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 45; *Його ж.* Службник перемиського архієпископа Антонія з XIII ст. // Перемишльські дзвони. – Перемишль, 1992. – Ч. 10–12. – С. 13–15. Це припущення підтримали: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 45; *Сарабьянов В. Д., Смирнова Э. С.* История... – С. 202–203.

⁸³ *Гордиенко Э. А.* Варлаам Хутынский и архиепископ Антоний в жизни и мистериях // ДР. – 2003. – № 4(14). – С. 23.

⁸⁴ Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце XII столетия / Предисл. и примеч. П. Савваитова. – Санкт-Петербург, 1872; Книга Паломник: Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского, в 1200 г. / Под ред. Х. М. Лопарева // Православный палестинский сборник. – Санкт-Петербург, 1899. – Вып. 51. – С. 1–39, 71–94. Аналіз твору див.: *Белоброва О. А.* “Книга Паломник” Антония Новгородского (к изучению текста) // ТОДРЛ. – 1974. – Т. 29. – С. 178–185.

⁸⁵ *Александрович В.* Пам’ятки малярства Перемишльської єпархії найдавнішого періоду //

16. *Євангеліє апракос повний* XIII ст. 199 арк. Пергамен, устав, можливо, двох почерків⁸⁷. Зміст кодексу: євангельські читання на весь рік, місяцеслов (пам'ять перенесення мощів святого Миколая Мирлікійського), утрєні недільні євангелія.

У стислому описі рукопису І. Срезневського (дає його приблизно 1250 р.)⁸⁸, М. Волкова та у Каталозі 1984 відсутні вказівки на його локалізацію⁸⁹. Припущення про галицько-волинське походження висловила Л. Жуковська, яка знайшла спільні з Юр'ївським Євангелієм написання⁹⁰. Я. Запаско прийняв це припущення з обережністю⁹¹.

17. *Молитвослов (келійний Часослов, або Чинovníк)*⁹² другої половини XIII ст. 226 арк. зберігаються в Ярославлі⁹³, 1 арк. у 1923 р. переданий до Москви⁹⁴. Пергамен, устав. Зміст рукопису: збірник з порядком чинопослідування незмінних служб добового кола від нічних годин до мефимона (денні години репрезентують дванадцять служб кожної години) з молитвами, які супроводжують вказівки на відповідні псалми, тропарі і стихирі. У порядку служб це: закінчення чину повечір'я з молитвами – дві з них віднесені в історіографії до ігумена Києво-Печерського монастиря святого Феодосія (близько 1008–1074), Сповідання про згрішення перед Богом святого Василія Великого, молитва святих Іоана Златоуста та Єфрема, Слово святого Іоана чорноризця до святої Богородиці, сім молитов "грешного мниха Кюрилла", приписувані руському церковному діячеві і письменнику Кирилу Туровському (1130 – близько 1182), чотирнадцять молитов на різні служби, зокрема молитви на диявола і нечистих духів, до всіх святих, молитви

Церковний календар 2007. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 2006]. – С. 98 (передрук: Наша Віра. – 2007. – квітень, http://nashavira.ukrlife.org/04_2007.html. Пор.: *Його ж.* Вінкельман по ціцеронах або про "іконокарпагознавство" ще раз // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 354–355.

⁸⁶ Запаско Я. П. Пам'ятки... – С. 213–214.

⁸⁷ РНБ. – Погод. 13.

⁸⁸ Срезневский И. И. Древние памятники... – Стб. 119.

⁸⁹ Волков Н. В. Статистические сведения... – С. 53; Каталог 1984. – С. 249.

⁹⁰ Жуковская Л. П. О возможном родстве Юрьевского евангелия и галицко-волинских полных апракосов XII–XIII вв. // Проблемы современной филологии. Сб. статей к 70-летию акад. В. Виноградова. – Москва, 1965. – С. 140; *Ее же.* Текстология... – С. 79, 303, 310, 317, 340.

⁹¹ Запаско Я. П. Пам'ятки... – С. 225.

⁹² Публікація пам'ятки: *Соболевский А. И.* Церковно-славянские стихотворения IX–X вв.

и их значение для изучения церковно-славянского языка // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. – Москва, 1902. – Т. 2. Протоколы. – С. 33–34 (Азбучна молитва); *Его же.* Молитвы на дьявола. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 1–11 (факсиміле арк. 108 зв.–110 зв.); *Его же.* Материалы... – С. 41–45 (молитва проти диявола); *Его же.* Несколько редких молитв из русского сборника XIII в. // ИОРЯС. – 1905. – Т. 10, кн. 4. – С. 70–78 (вісім молитв); *Сперанский М. Н.* Ярославський збірник XIII в. // Науковий збірник за рік 1924: Записки Всеукраїнської АН. Історична секція. – Київ, 1926. – Т. 19. – С. 29–36 (молитви Кирила Туровського); *Mareš F. W.* An Anthology... – Р. 71–80 (вісім молитв); *Конзал В.* Старославянская молитва против дьявола / Пер. с чешского Мельникова Г. П., Турилова А. А.). – Москва, 2002; *Камчатнов А. М.* Хрестоматия... – С. 151–158 (молитва проти диявола).

⁹³ Ярославський історико-архітектурний музей, бібліотека. – № 15481.

⁹⁴ ДІМ. – Барс. 347.

після вечірні – серед них шість молитов із вказівкою на “многогрешного Кюрилла” (Кирила Туровського)⁹⁵, Азбучна молитва (“Азбуковник”), кілька церковних чинів. У збірнику відсутні читання Євангелія та Апостола, а молитви мають, переважно, покайний характер. Унікальне келійного типу послідування денних годин у кодексі (служби нічних годин втрачені) відрізняє його від усіх інших давньоруських часословів студитської традиції⁹⁶. Вісім молитов збірника визнані такими, що мають католицьке походження. Кодекс належав Ярославському Спасо-Преображенському монастирю, потім – бібліотеці Ярославського архиєрейського дому. М. Сперанський припустив, що рукопис створено у Південній Русі, потім перевезено до Ростова, згодом – Ярославля⁹⁷, де від 1787 р. передувала кафедра ростовського єпископа. До Харківського музею переданий у 1923 р. Один аркуш з молитвою Кирила Туровського потрапив до етнографа Ельпідифора Барсова, який досліджував пам’ятку⁹⁸. Мабуть, він і передав його Державному історичному музеєві.

У молитві Іоана Златоуста згадано ім’я можливого переписувача “Феодосія, писавшаго молитву сию” (арк. 49 зв.) з монастиря княжої області (арк. 59 зв., 60–60 зв.). За О. Соболевським, пам’ятка є частиною “великого збірника молитв, подібного до якого між давніми руськими рукописами поки що не знаємо”⁹⁹. М. Сперанський назвав збірник південноруським, перевезеним на північ. Олексій Соболевський і Герольд Вздорнов локалізували його південно-західним регіоном. О. Колесса і Д. Вергун вважали рукопис карпато-руським¹⁰⁰. Я. Запаско відніс його до Київської або Галицько-Волинської землі і припустив, що “дуже рано, мабуть, уже в кінці XIII ст. книга потрапила в Ростово-Суздальське або Владимирське князівство, куди, як відомо, ще з кінця XII ст. з півдня надходили культурні цінності”¹⁰¹. Цю ж думку висловила Наталія Бедіна: рукопис “в потоці міграції культурних цінностей з півдня на північ перевезено в ростовську

⁹⁵ Деякі сучасні автори, як і М. Сперанський, вважають, що Часослов є одним зі списків втраченого “авторського” збірника молитв Кирила Туровського, див.: *Рогачевская Е. Б.* Цикл молитв Кирилла Туровского. Тексты и исследования. – Москва, 1999. – С. 19–23; *Филипповский Г. Ю.* Спасский пергаменный молитвослов и истоки культуры Ярославля начала XIII века // “Минувших дней связующая нить”. Тезисы V Тихомировских чтений. – Ярославль, 1995. – С. 3–6.

⁹⁶ *Слива Е. Э.* Часословы студийской традиции в славянских списках XIII–XV веков (классификация по особенностям состава) // ТОДРЛ. – 1999. – Т. 51. – С. 102–104.

⁹⁷ *Срезневский И. И.* Древние памятники... – Стб. 76.

⁹⁸ *Барсов Е. В.* Харатейный список XIV в. молитв Кирилла Туровского // Труды VII

археологического съезда в Ярославле. – Москва, 1892. – Т. 3. – С. 46–51; *Мусеева Г. Н.* Судьба пергаменного Часослова, “уничтоженного” в 1788 г. вместе со Спасо-Ярославским хронографом // ТОДРЛ. – 1993. – Т. 46. – С. 316–319.

⁹⁹ *Соболевский А. И.* Русские молитвы с упоминанием западных святых // *Его же.* Материалы... – С. 36.

¹⁰⁰ *Сперанський М. Н.* Ярославський збірник... – С. 29–36; *Соболевський А. И.* Материалы... – С. 3, 13–15, 36–37; *Его же.* Молитвы... – С. 2; *Вздорнов Г. И.* Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков. – Москва, 1980. – С. 30; *Колесса О.* Погляд... – С. 11, 19; *Вергун Д. Н.* Карпаторусская литература... – С. 4.

¹⁰¹ *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 236–237.

або владими́ро-суздальську землі, можливо, у керівництво тамтешнім монастирям¹⁰². Така передача могла відбутися з приїздом у Залісся в другій половині XIII ст. київського митрополита, вихідця з Галичини Кирила П. Адже, за твердженням Олега Творогова, "саме Кирило і галицькі книжники, що супроводжували його у Новгород, познайомили Владимиро-Суздальську Русь не лише зі своїми літературними навиками і традиціями, а й з деякими текстами"¹⁰³.

О. Соболевський приділив особливу увагу молитвам, в яких виявив зв'язок старослов'янської писемності з літургійною традицією Західної Церкви, зокрема молитвам римського папи Григорія Великого (молитви до апостола Петра, про визволення від розпусти та угасання плоті), Амвросія Медіоланського, Азбучній молитві, молитві проти диявола та ін. У їх лексичному матеріалі він виявив подібність до словника Бесід святого Григорія Великого на Євангелія, Київського Місалу, або Київських листків (IX ст. чи X ст.)¹⁰⁴ та апокрифічного Никодимового Євангелія (відомого у давньоруських списках з XIII ст.)¹⁰⁵. Олександр Раєвський, вслід за Ізмаїлом Срезневським та Олексієм Соболевським, пов'язав католицькі молитви збірника з чесько-моравськими культурними впливами, зокрема з Сазавським монастирем¹⁰⁶. Деякі молитви, на думку славістів, безпосередньо перекладені з латинського протографа. Я. Запаско відзначив у кодексі цінний матеріал з давньослов'янської і староболгарської поезії, літературної діяльності Кирила Туровського та історії апокрифа.

¹⁰² Бедина Н. Н. Часослов XIII в. из Спасо-Ярославского монастыря // ДР. – 2003. – № 2(12). – С. 70.

¹⁰³ Творогов О. В. Кирилл... – С. 226.

¹⁰⁴ Глаголичний рукопис, що є копією католицького тексту (сім аркушів з уривками Апостольських читань і Місалу), створено у Великій Моравії на основі латинського джерела. Манускрипт віднайшов настоятель Руської духовної місії в Єрусалимі архимандрит Антонін (Капустін) під час перебування у монастирі святої Катерини на горі Синай. У 1872 р. манускрипт передано до бібліотеки Київської духовної академії (НБУ. – ДА/П. 328). Поряд із глаголичними Синайським Місалом XI ст. і Празькими уривками (кінець XI або початок XII ст.), Київський Місал є важливим свідченням взаємин західної і східної літургійних традицій періоду християнізації Східної Європи. До наукового обігу впровадив у 1874 р. І. Срезневський. Факсимільне видання: Німчук В. В. Київські глаголичні листки. – Київ, 1983 (електронний варіант: <http://www.box.net/shared/367hlbbuo>).

¹⁰⁵ Цю думку підтримали чеські славісти:

Vašica J. Literární památky epochy velkomoravské (863–885). – Praha, 1996. – S. 147–158; Ejusdem. Slovanská liturgie sv. Petra // Byzantinoslavica. – Prague, 1939–1940. – Т. 8. – S. 313–332; Ejusdem. Slovanská liturgie nově osvětlená Kijevskými listy // Slovo a slovesnost. – Prague, 1940. – Т. 6. – S. 65–77; Mareš F. W. Cyrilometodějská tradice a slavistika. – Praha, 2000; Konzal V. Staroslověnské legendy českého původu (Nejstarší kapitoly z dějin česko-ruských kulturních vztahů). – Praha, 1976. Вацлав Конзал також визнав галицько-волинське походження збірника, припустивши, що авторство деяких його молитов належить безпосередньо Мефодію, який писав їх під час ув'язнення у швабському монастирі Ельванген або в Рейхенау у 870–873 рр.: Ejusdem. Staroslověnská Modlitba proti ďáblu // Europa Orientalis. – Roma; Salerno, 1992. – No 2. – P. 171–231; Ego же. Старославянская молитва... – С. 77–79.

¹⁰⁶ Срезневский И. И. Древние памятники... – Стб. 76; Раевский А. С. О Часослове библиотеки Ярославского архиепископского дома XIII в. // Труды XI археологического съезда... – Т. 2. Протоколы. – С. 72–73.

18. *Ліствиця Іоана Ліствичника* (“*Архівська Ліствиця*”). Друга половина XIII ст. 103 арк. Папір почергово з пергаменом¹⁰⁷, устав¹⁰⁸. Зміст рукопису: збірник (неповний – починається з середини 3-го слова, закінчується 25-м словом) морально-аскетичних повчань ігумена Синайського монастиря преподобного Іоана Ліствичника (525 – близько 609).

Попри уставний запис на арк. 86 – “в лѣ(т)” 1219 р., О. Соболевський, вважаючи його пізнішим, відніс книгу до XIII–XIV ст. З ним погодились П. Владимиров (“південноруський текст”), М. Волков, М. Дурново. У Каталозі 1984 час створення рукопису уточнено на другу половину XIII ст.¹⁰⁹ А. Кримський побачив у мові пам’ятки “акання”, відтак локалізував її північноруським регіоном¹¹⁰. Натомість О. Соболевський вважав, що Ліствиця є галицько-волинською, бо її мовні і палеографічні особливості у загальних рисах подібні до Виголексинського збірника¹¹¹. Цю думку прийняли І. Шляпкін і Я. Запаско (“елементи галицько-волинської вимови”)¹¹². М. Гальченко на основі лексичного аналізу пам’ятки висунула гіпотезу про її написання на Афоні носієм південно-західного діалекту або на південному заході Русі у межах сучасної України¹¹³.

19. *Устав церковний (уривок)*¹¹⁴. Остання чверть XIII ст. 8 арк. Пергамен, устав¹¹⁵. Зміст уривка: Херувимська пісня, яку виконують під час літургії Передосвячених Дарів. Надійшов з рукописами московського купця, збирача давньоруських книг Олексія Хлудова.

Уривок зберіг запис XIII ст. (арк. 1 зв.) про створення книги за новгородського архієпископа Климента (1276–1299). Однак не слід виключати того, що рукопис міг бути створений і на початку XIV ст. На паперовій обкладинці почерком XIX ст. позначено: “Типик, або Устав великої церкви святої”, а також – “8 аркушів. О. П.”¹¹⁶. Це уточнення, найімовірніше, залишив професор Казанської духовної академії Олексій Попов, який першим описав уривок¹¹⁷. Короткий відгук про пам’ятку подав О. Соболевський. На його думку, йдеться про невідомий з інших давньоруських кодексів чин новгородського Софійського собору, складений за вказівкою архієпископа Климента. При цьому “жодних особливостей новгородського наріччя

¹⁰⁷ Гальченко М. Г. О датировке и особенностях орнаментики Архивской Лествицы – древнейшей восточнославянской рукописи, написанной на бумаге и пергаменте (в прокладку) // Книга. Исследования и материалы. – Москва, 1994. – Сб. 68. – С. 292.

¹⁰⁸ РДАДА. – Ф. 181. – № 452.

¹⁰⁹ Соболевский А. И. Два древних памятника... – С. 94–105; Владимиров П. В. Обзор... – С. 115; Волков Н. В. Статистические сведения... – С. 83; Дурново Н. Н. Введение... – С. 45; Каталог 1984. – С. 300–301.

¹¹⁰ Кримський А. Деякі непевні критерії... – С. 59–60.

¹¹¹ Соболевский А. И. Два древних памятника... – С. 99.

¹¹² Шляпкин И. А. Русская палеография... – С. 99; Запаско Я. П. Пам’ятки... – С. 237.

¹¹³ Гальченко М. Г. О датировке... – С. 296–297.

¹¹⁴ Публікація пам’ятки: *Лисицын М.* Первоначальный славяно-русский Типикон. – Санкт-Петербург, 1911. – Приложения. – С. 113–119 (фотознімок уривка).

¹¹⁵ ДІМ. – Хлуд. 16-д.

¹¹⁶ Каталог 1984. – С. 338.

¹¹⁷ Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. – Москва, 1872. – С. 11–18.

в його правописі немає, а є ті, які присутні в інших галицько-волинських рукописах"¹¹⁸.

20. *Євангеліє апракос короткй "Верковича" ("Палімспест Верковича")*. Кінець XIII ст. 154 арк. Пергамен, устав¹¹⁹. Зміст кодексу: євангельські читання на весь рік, місяцеслов (пам'яті Кирила Філософа, віднайдення мощів папи Климента, перенесення мощів святого Миколая Мирлікійського), утрени недільні євангелія, покажчик євангельських читань заутрені від Великодня до П'ятидесятниці. Надійшов зі збіркою рукописів сербського археолога та етнографа Стефана Верковича.

Антон Никольський вважав, що кодекс переписав один книжник, хоча не скрізь рівним почерком, Я. Запаско – що переписувачів було двоє¹²⁰. На арк. 71 зв.–72 вміщено запис XV–XVI ст. зі згадкою про князя Степана, на арк. 153 – приписка переписувача без зазначення імені. У палімспесті збереглися заставки грецького рукопису та елементи змитого грецького тексту старозавітних читань, написаного унціалом IX ст. Дослідники відзначають українізми кодексу, тому "Євангеліє належить перу галицько-волинського уродженця і переписане з південнослов'янського списку"¹²¹. Такої ж думки П. Владимиров, М. Гальченко, А. Турилов¹²². Я. Запаско вважає, що пам'ятка створена на півдні України¹²³. Є також припущення про її написання на Афоні вихідцем із галицько-волинського регіону¹²⁴. А. Кримський вважав рукопис буковинським¹²⁵. Галицько-волинські особливості Євангелія відзначено в Каталозі 2002¹²⁶.

21. *Мінея святкова (уривок)*. Кінець XIII – початок XIV ст. 7 арк. Пергамен, устав¹²⁷. Зміст уривка: Мінея святкова у поєднанні з місяцесловом (служби і вказівник пам'ятей на 21–23 травня, канон імператору Костянтину та його матері Олені, вказівник пам'ятей на 1–6 червня, служба на перенесення мощів великомученика Феодора Стратилата, вказівник пам'ятей на 9–11 червня, служба апостолам Варфоломію і Варнаві).

Є. Гранстрем віднесла уривок до південно-західного регіону¹²⁸. У Додатку до Каталогу 2002, в якому описано пам'ятки XI–XIII ст., що не увійшли до Каталогу 1984 р., за уривком визнано імовірне галицько-волинське походження¹²⁹.

¹¹⁸ *Соболевский А. И.* Два древних памятника... – С. 94–95.

¹¹⁹ РНБ. – Ф. п. I. 99.

¹²⁰ *Никольский А.* Описание русского Евангелия XIV в. из собрания Верковича // РФВ. – 1894. – № 4. – С. 277; *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 257.

¹²¹ *Никольский А.* Описание... – С. 294.

¹²² *Владимиров П. В.* Обзор... – С. 115; *Гальченко М. Г.* О написании... – С. 292–294; *Ее же.* К истории письменности и языка юго-западной Руси XII–XIV вв. Автореф... канд. филол. наук. – Москва, 1989. – С. 4–5,

8–9; *Турилов А. А.* Древнерусские влияния на книжность южных славян // ПЭ. – 2007. – Т. 16. – С. 167.

¹²³ *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 257.

¹²⁴ *Максимович К. А., Турилов А. А.* Афон и Россия. Русские иноки на Афоне в XI–XVII вв. // ПЭ. – 2002. – Т. 4. – С. 147–153.

¹²⁵ *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 53, 210, 231, 391.

¹²⁶ Каталог 2002. – С. 605.

¹²⁷ РНБ. – Q. 180.

¹²⁸ *Гранстрем Е. Э.* Описание... – С. 48.

¹²⁹ Каталог 2002. – С. 624–625.

22. *Паремійник (уривок)*. Кінець XIII – початок XIV (?) ст. 2 арк. Пергамен, устав¹³⁰. Зміст уривка: паремії Страсної суботи.

Уривок вилучено з корінця Мінеї службової XVI ст., привезеної з с. Біла Криниця. Зміст пам'ятки визначив Микола Бубнов¹³¹, час її створення уточнив Анатолій Турілов у Додатку до Каталогу 2002 (“у мові рукопису наявні галицько-волинські особливості”¹³²).

23. *Тріодь пісна (уривок)*. Кінець XIII – початок XIV ст. 2 арк. Пергамен, устав¹³³. Зміст уривка: служби у суботу і неділю Сиропусного тижня, служба у вівторок першого тижня Великого посту.

На арк. 1 зв. сучасним рукописові почерком (переписувача?) написана кирилична абетка від А до С. Першу згадку про уривок подав М. Волков, який відніс його до галицько-волинської групи¹³⁴. Зміст рукопису, час його створення і мова – “давньоруська (з галицько-волинськими особливостями)” – уточнені в Каталогі 2002¹³⁵.

24. *Стихирар лінейний нотований (уривок)*¹³⁶. Кінець XIII – початок XIV ст. 2 арк., складені зі шматочків, пришитих нитками до подвійного паперового аркуша. Пергамен, устав, знаменна нотоція¹³⁷. Зміст: пісні у Навечір'я Різдва Христового. Фрагмент віднайшов фольклорист і книгознавець Ювеналій Тиховський у рукописному Євангелії другої половини XVI ст., “виявленому на хорах церкви у с. Старому Жукові Волинської губернії (біля Клевані), у дяка Г-ча, який раніше служив у Дубенському”¹³⁸. 1902 р. Ю. Тиховський оприлюднив аркуші на XII Археологічному з'їзді у Харкові. Згодом вони, можливо, зберігались у Волинському єпархіальному давньосховищі в Житомирі, якому було подаровано віднайдене Євангеліє XVI ст. У 1926 р. філолог і бібліограф Павло Симоні передав аркуші Українській академії наук.

Ю. Тиховський відніс уривок до XIII ст. Микола Геппенер (у своєму описі назвав його Канонами Різдва Христового і Богородиці) та Людмила Гнатенко¹³⁹, вслід за Каталогом 1984, датували рукопис початком XIV ст.

¹³⁰ БАН. – Белокриницкое. 62.

¹³¹ Бубнов Н. Ю. Русские и славянские пергаменные рукописи Библиотеки АН СССР // Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги [БАН]. – Ленинград, 1978. – С. 207. Див. також: Бубнов Н. Ю., Мартынов И. Ф. К истории библиотеки Белокриницкой старообрядческой митрополии // АЕ за 1972 г. – Москва, 1974. – С. 68–81.

¹³² Каталог 2002. – С. 643–644.

¹³³ Вильнюс, Библиотека Академии наук Литвы имени Врублевских. – Ф. 19: Собрание Виленской публичной библиотеки. – № 19/10.

¹³⁴ Волков Н. В. Статистические сведения... – С. 34.

¹³⁵ Каталог 2002. – С. 663–664. Див. також: Турілов А. А. Заметки о кириллических пергаменных рукописях собрания бывшей

Виленской публичной библиотеки (ф. 19 БАН Литвы) // Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne. – Kraków, 1997. – Т. 2. – С. 140–142.

¹³⁶ Публікація пам'ятки: Тиховский Ю. Два (неполных) пергаментных листка из Волинского(?) нотного Стихираря XII–XIII вв. // ИОРЯС. – 1904. – Т. 9, кн. 1. – С. 107–109 (весь уривок, методом транслітерації без нотних знаків); Геппенер М. В. (за участю Візира М. П. та Шубинського Й. В.). Слов'янські рукописи... – С. 45–46, 134. – Табл. 7 (арк. 2).

¹³⁷ НБУ. – Ф. I, № 6713.

¹³⁸ Тиховский Ю. Два (неполных) пергаментных листка... – С. 104.

¹³⁹ Каталог 1984. – С. 369; Геппенер М. В. (за участю Візира М. П. та Шубинського Й. В.). Слов'янські рукописи... – С. 45; Гнатенко Л. А. Ідентифікація часу написання українських

Ю. Тиховський вважав, що “за своїм походженням ці аркуші – з великою імовірністю – волинські, за правописом – типово малоруські”. Відсилаючись до публікації Ю. Тиховського, А. Кримський визнав регіоном створення пам’ятки Південно-Східну Волинь, хоча не виключив також і Західної Київщини¹⁴⁰.

25. *Додатки до Галицького Євангелія 1114 р.*¹⁴¹ Кінець XIII–XIV ст. 32 арк. Пергамен, устав. Оправлені разом з Тетраевангелієм 1144 р. (арк. 229–260)¹⁴². Зміст Додатків: євангельські читання (одинадцять читань недільної утрени), місяцеслов, читання на різні треби, вказівки євангельських читань на різні випадки, примітки щодо читання недільних євангелій і час читання кожного євангелиста, короткі оповіді про життя євангелистів, покажчик гласів і недільних євангелій на весь рік. У місяцеслові – пам’яті болгарської преподобної Параскеви Епиватської, названої П’ятниця (Петка), пустельника і чудотворця Іоана Рильського, а також преподобного Феодосія Печерського, князів Бориса і Гліба, перенесення мощів святого Миколая Мирлікійського. У місяцеслові, який збігається з місяцесловом Тирновського Євангелія 1273 р.¹⁴³ (він, на думку О. Лосевої, є базовим для Додатків), записані слов’янські назви місяців, а також деякі грецькі святі (наприклад, преподобний єпископ лариський Ахіллій, мученики Асинкрит і Міропія), не згадані у жодному іншому руському місяцеслові XII–XIV ст. Йдеться про єдиний у складі давньоруських Євангелій-тетр місяцеслов, де вказуються святі на всі дні року (423 пам’яті)¹⁴⁴. Написаний, можливо, замість втраченої частини Галицького Євангелія 1144 р.

На арк. 260 зв. прочитується запис польською мовою зі згадкою про галицького єпископа (без імені). Лексичний аналіз тексту переконав О. Соболевського в його “галицько-волинському наріччі”¹⁴⁵. А. Кримський вважав, що Додатки написані уродженцем Придніпров’я або Східної Волині¹⁴⁶.

26. *Апостол апракос повний “Бибельський” (уривок)*¹⁴⁷. Початок XIV ст. 36 арк. Пергамен, устав двох почерків¹⁴⁸. Зміст кодексу:

канонічних манускриптів XIV ст. Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (за графіко-орфографічними особливостями письма) // Рукописна та книжкова спадщина України (далі – РКСУ). – Київ, 2005. – Вип. 10. – С. 240–262.

¹⁴⁰ *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 208, 210.

¹⁴¹ Публікація: *Амфилохий (Сергиевский-Казанцев), архим.* Четвероевангелие... – Т. 3; *Соболевский А. И.* Приложение... – 1884. – № 12, прибав. 2. – С. 58–59 (уривок з покажчика).

¹⁴² ДІМ. – Син. № 404.

¹⁴³ Порівняння цих місяцесловів див. також: *Турилов А. А.* Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу о формировании болгарского

варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства) // *Palaeobulgarica*. – Sofia, 1999. – № 1. – С. 16.

¹⁴⁴ *Лосева О. В.* Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV вв. // ДР. – 2001. – № 2(4). – С. 29–30; *Ее же.* Русские месяцесловы XI–XIV вв. – Москва, 2001. – С. 38, 42, 53, 82–83. За аналізом О. Лосевої, у цьому календарі яскраво виражені українські діалектні риси. Переписувач узяв з тирновського джерела свідчення про болгарських святих задовго до поширення їх культури у східних слов’ян.

¹⁴⁵ *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 32–34.

¹⁴⁶ *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 517.

¹⁴⁷ Публікація пам’ятки: *Apostolus Bybliensis saec. XIV. Grammatisch-kritisch analysiert / Von Dr. Peter Kopko // Denkschrift*

апостольські читання на понеділок 6-го тижня – суботу 17-го тижня після Пятидесятниці. Знайдений на початку XX ст., якийсь час був власністю українського філолога П. Копка. 1924 р. його придбало Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові від жительки Перемишля Софії Копко, родичі якої походили з села Библо Старосамбірського району Львівської області. До бібліотеки надійшов 1940 р. у складі рукописної колекції Наукового товариства імені Т. Шевченка.

Назва походить від с. Библо, куди пам'ятка, найправдоподібніше, потрапила з якогось василіянського монастиря: ним могли бути Лаврівський чи Добромильський монастирі¹⁴⁹ або інша обитель, яка, за церковним переданням, існувала у межах сучасного села Нове Місто. П. Копко, який підготував до друку рукопис, у коментарях відніс його до галицько-волинського регіону. Порівнявши кодекс з іншими пам'ятками (зокрема, Галицьким 1144 р., Добриловим, Холмським, Волинським, Типографськими № 6 і № 7 Євангеліями та ін.), він визнав найбільшу подібність Апостола до Галицького Євангелія 1266–1301 рр.¹⁵⁰ Цю локалізацію підтримали І. Свенціцький, П. Бузук, М. Дурново, О. Князевська, Я. Запаско (походить з району Перемишля) та ін.¹⁵¹ Я. Запаско у написанні заголовних літер уривка зауважив схожість із Пандектами Антіоха 1307 р., а в лексичі – очевидні українізми¹⁵². Давньоруська мова Апостола з галицько-волинськими особливостями відзначена у Каталозі 2002, церковнослов'янська української редакції з галицько-волинськими особливостями – у Каталозі 2007¹⁵³.

der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaft. Philosophisch-Historische Klasse. – Wien, 1912. – Bd. 55, No 1. – S. 32–103 (електронний варіант: <http://www.archive.org/stream/denkschriften55stuoft#page/n9/mode/1up>).

¹⁴⁸ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка, відділ рукописів. – НТШ № 801.

¹⁴⁹ Збірка рукописів і давніх книг василіянського монастиря святого Онуфрія у Добромилі, разом зі збірками василіянських Лаврівського, Бучацького і Львівського монастирів, свого часу була чи не найбільшою монастирською бібліотекою в Галицькій землі, див.: *Головацький Я.* Коротка відомість о рукописах славянских и русских находящихся в книжници Монастиря Св. Василия Вел. у Львові // *Русалка Дністровая.* – Будим, 1837. – С. 123–124; *Chotkowski W.* Redukcje monasterów bazylijańskich w Galicji. – Kraków, 1922. – S. 11–12; *Кольбух М. М.* Історія формування збірки кириличних рукописних книг відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка //

РКСУ. – 2005. – Вип. 10. – С. 264, 269; *Швед М.* Василіянський монастир Святого Онуфрія у Лаврові. – Львів, 2007.

¹⁵⁰ *Apostolus Bybliensis...* – S. 1–8. П. Копко порівняв кодекс з іншими давньоруськими, зокрема Кристинопольським, і південнослов'янськими рукописними Апостолами, зазначивши у кодексі з с. Библо нетрадиційне розміщення апостольських читань.

¹⁵¹ *Свенціцький І.* Нариси... – С. 41, 45; *Бузук П. А.* Нарис... – С. 20; *Дурново Н. Н.* Введение... – С. 74; *Князевская О. А.* О букве ѿ в рукописи Быбельского Апостола // *Русистика. Славистика. Индоевропейстика.* К 60-летию А. А. Зализняка. – Москва, 1996. – С. 276–281; *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 252; *Баб'як П. Г.* Збірка рукописів бібліотеки НТШ у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України // *Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: Книги і люди.* – Львів, 1996. – С. 46–47.

¹⁵² *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 252.

¹⁵³ *Каталог 2002.* – С. 137; *Каталог 2007.* – С. 11–12.

27. *Євангеліє апракос повний "Полікарпове"*¹⁵⁴ 1307 р. 122 арк. Пергамен, устав, кілька почерків¹⁵⁵. Зміст рукопису: євангельські читання на весь рік, дванадцять страсних читань, місяцеслов (пам'яті Кирила Філософа, князів Бориса і Гліба, Покрову Богородиці, перенесення мощів святого Миколая Мирлікійського, свячення церкви великомученика Георгія в Києві або Кипарисі), утрени недільні читання, три вказівники читань на особливі випадки. Рукопис потрапив на Московський печатний двір до 1679 р., звідти у 1788 р. надійшов до Синодальної бібліотеки.

На арк. 122 зв. переписувач – "раб божій многорѣшный поп Поликарп" залишив запис про закінчення роботи 1307 р. у день святого мученика Фелікса. А. Кримський та І. Шляпкін віднесли рукопис до білоруської чи псковської¹⁵⁶, І. Свенціцький – білоруської, П. Владимиров – південноруської, І. Ягич – південноруської або південно-західної писемності¹⁵⁷. О. Соболевський, Г. Воскресенський, М. Волков, О. Покровський, В. Микитась, О. Лосева назвали кодекс галицько-волинським¹⁵⁸. Ю. Шевельов вважав місцем створення Волинь, Я. Запаско – західні землі України¹⁵⁹. У Каталогі 2002 вказівка на галицько-волинські особливості рукопису відсутня.

28. *Євангеліє апракос короткий "Пантелеймонове"*¹⁶⁰ 1317 р. 128 арк. Пергамен, устав¹⁶¹. Зміст кодексу: євангельські читання від Великодня до суботи Страсного тижня, місяцеслов (пам'яті князів Бориса і Гліба, перенесення мощів святого Миколая Мирлікійського), вказівник читань, недільні читання¹⁶². Придбане у 1763 р.

На арк. 128 залишено запис переписувача – поповича Єська про рік створення рукопису та ім'я замовника – Пантелеймона Мартиновича. Південноруським назвав кодекс П. Владимиров¹⁶³, західноруським – О. Соболевський¹⁶⁴. Л. Жуковська припустила його галицько-волинське походження, Я. Запаско – західноукраїнське¹⁶⁵. У Каталогі 2002 вказівка на галицько-волинські особливості рукопису відсутня.

¹⁵⁴ Публікація пам'ятки: *Калайдович К. Ф.* Иоанн, екзарх Болгарский... – С. 28, 32, 107–108, 112 (уривки); *Буслаев Ф. И.* Историческая хрестоматия... – С. 97–114 (уривки).

¹⁵⁵ ДІМ. – Син. 740.

¹⁵⁶ *Кримский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 54; *Його ж.* Деякі непевні критерії... – С. 12–15; *Шляпкин И. А.* Русская палеография. – С. 99.

¹⁵⁷ *Свенціцький І.* Нариси... – С. 48; *Владимиров П. В.* Обзор... – С. 115; *Ягич И. В.* Критические заметки... – С. 170.

¹⁵⁸ *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 34–40; *Его же.* Лекции... – С. 15; *Воскресенский Г. А.* Характеристические черты... – С. 39; *Волков Н. В.* Статистические сведения... – С. 34; *Покровский А. А.* Древнее псковско-новгородское наследие... – С. 26, 144, 177, 178; *Микитась В. Л.* Украинская литература [XIV–XVI вв.] // История всемирной

литературы. – Москва, 1985. – Т. 3. – С. 487; *Лосева О. В.* Русские праздники... – С. 9.

¹⁵⁹ *Шевельов Ю.* Исторична фонологія... – С. 296; *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 246.

¹⁶⁰ Публікація пам'ятки: *Срезневский И. И.* Древние памятники... – Приложение. Снимки с памятников. – Санкт-Петербург, 1866. – Табл. 38 (три фрагменти); Пергаменные рукописи Библиотеки Академии Наук СССР: Описание... – Иллюстрации, № 30 (знімок арк. 68 зв.).

¹⁶¹ БАН. – № 34.5.22.

¹⁶² Не плутати цю пам'ятку з Пантелеймоновим Євангелієм кінця XII – початку XIII ст. з мініатюрами, що зображають святих Пантелеймона і Катерину (РНБ. – Соф. 1).

¹⁶³ *Владимиров П. В.* Обзор... – С. 115–116.

¹⁶⁴ *Соболевский А. И.* Лекции... – С. 15.

¹⁶⁵ *Жуковская Л. П.* О возможном родстве... – С. 140; *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 250.

29. *Часослов* XIV ст. 146 арк. (без початку і закінчення). Пергамен, устав двох почерків¹⁶⁶. Зміст рукопису: повсякденні служби добового кола.

Думку про галицько-волинське походження пам'ятки відстоював О. Соболевський¹⁶⁷. А. Кримський та І. Свенціцький пов'язали кодекс з Північною або Західною Руссю¹⁶⁸. І. Ягич відзначив у ньому риси південноруської мови, віднісши його до Києва¹⁶⁹, Я. Запаско, враховуючи наявність у тексті галицизмів¹⁷⁰, – до Західної України.

30. *Євангеліє апракос повний "Ковровське"*. Друга половина XIV ст. 148 арк. (без початку і закінчення). Пергамен і папір, устав двох почерків, третім почерком підписані мініатюри¹⁷¹. Зміст рукопису: євангельські читання на весь рік (збережено читання від Великодня до П'ятидесятниці, з вівторка після П'ятидесятниці до Нового літа – початку богослужбового року, від Нового літа до посту, на Страсну неділю) і місяцеслов. На арк. 1 зберігся незакінчений замальовок дванадцяти апостолів – елемент композиції "Зішестя Святого Духа на апостолів". На арк. 1 зв. вміщено чотирифігурну композицію: Іоан Богослов диктує Євангеліє учневі Прохору на острові Патмос, у лівому верхньому куті – поясне зображення архангела Михаїла з розгорнутим сувоєм, у правому – півфігура Христа в сегменті небесної сфери. Рукопис придбано у 1966 р. в Коврові Владимирської області від Єремея Малкіна.

Почерки переписувачів справляють враження належності до різних шкіл книгописання. Мініатюри вказують на замовника або храм, для якого призначався рукопис. Цікаву інформацію подають три записи півуставом XIV ст.(?) про земельні дарування, в яких згадуються деякі імена та населені пункти. На думку А. Турілова, запис про надання десятини церкві Богородиці в Лушнево з повідомленням про княгиню Настасью зробив случський князь Семен Михайлович (†1505), одружений з Анастасією Іванівною Мстиславською¹⁷². Лушнево (Лушнева?), можливо, відповідає сучасному Люшеву на північному сході від Слоніма Гродненської області Білорусі. Очевидно, в кінці XV – на початку XVI ст. рукопис знаходився у Південно-Західній Білорусі. Його перший опис, датування і локалізація належать Л. Жуковській ("яскраві прикмети рукопису з південно-західних областей давньої Русі")¹⁷³, вивчення мініатюр і малюнка – Д. Ліхачову та О. Поповій¹⁷⁴. Я. Запаско повторив філологічні висновки Л. Жуковської ("часте написання нового ъ... змішання букв в і оу на місці етимологічного

¹⁶⁶ РНБ. – Q. n. 1.99.

¹⁶⁷ *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 46–48.

¹⁶⁸ *Кримський А.* Деякі непевні критерії... – С. 21–24; *Свенціцький І.* Нариси... – С. 62.

¹⁶⁹ *Ягич И. В.* Критические заметки... – С. 14.

¹⁷⁰ *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 257.

¹⁷¹ Санкт-Петербург, Институт російської літератури Російської академії наук (Пушкінський дім), древлехранилище. – Р. IV. – Оп. 25. – № 30.

¹⁷² Каталог 2002. – С. 282.

¹⁷³ *Жуковская Л. П.* Пергаменная рукопись XIV в. из собрания Пушкинского Дома (Новое приобретение) // ТОДРЛ. – 1968. – Т. 23. – С. 309; *Ее же.* Пергаменные рукописи Пушкинского дома // ТОДРЛ. – 1969. – Т. 24. – С. 376.

¹⁷⁴ *Лихачев Д. С.* Новые открытия памятников русской письменности и литературы // Вестник АН СССР. – Москва, 1972. – № 4. – С. 56–57; *Попова О. С.* Галицко-волинские миниатюры... – С. 313.

е")¹⁷⁵. Історії рукопису та його мініатюрам присвячені статті В. Пуцка, який відзначив рису, характерну для ілюмінованих галицько-волинських кодексів: розміщення вхідних мініатюр на початку апракосних Євангелій¹⁷⁶. Галицько-волинські лексичні особливості пам'ятки визнано у Каталозі 2002¹⁷⁷.

31. *Євангеліє апракос повний "Луцьке"*¹⁷⁸. Друга половина XIV ст. 262 арк. Пергамен, устав двох (?) почерків¹⁷⁹. Зміст рукопису: євангельські читання на весь рік, місяцеслов зі слов'янськими назвами десяти місяців (пам'яті Мефодія Моравського, освячення церкви великомученика Георгія в Києві або Кипарисі, перенесення мощів святого Миколая Мирлікійського і татарської навали на Русь або, за новішою версією, нападу аварів на Константинополь¹⁸⁰), утрєні недільні євангелія, приписані пізніше стовпи утрєніх недільних читань з гласами Октоїха. Кодекс належав віддавна не існуючому Спаському Красносельському монастиреві біля Луцька (нині територія в межах міста).

На окремих аркушах рукопис заповнений уставом XV ст. У приписках уставом і півуставом і різними почерками XV–XVI ст. згадано луцького єпископа Олексія (арк. 42; тут же подано перелік церковного майна Спаського Красносельського монастиря); вкладну Порфирія, сина Івана, онука Васька Кирдеевича¹⁸¹ та його дружини Настасїї (арк. 153 зв.); вкладну пана Олизара Кирдеевича, маршалка Волинської землі, луцького старости (запис 1483 р.)¹⁸² та його дружини Федосїї (арк. 153 зв., 205); вкладну пінського князя Михайла Костянтинівича, старости володимирського (арк. 262), які

¹⁷⁵ *Запаско Я. П.* Пам'ятки... – С. 52, 56, 267–268.

¹⁷⁶ *Пуцко В. Г.* Ковровское евангелие // Рождественские чтения. – Ковров, 1994. – Вып. 1. – С. 66–74; *Его же.* Галицко-волинское Евангелие из Коврова (болгарско-украинские параллели в книжном искусстве XIV в.) // *Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски": Центр за славяно-византийски проучвания "Ив. Дуйчев"*. – София, 1995–1996. – Т. 88(7). – С. 139–149, 275–283.

¹⁷⁷ Каталог 2002. – С. 279.

¹⁷⁸ Публікації див.: Луцьке Євангеліє XIV століття. – Київ, 2011 (факсиміле); *Бузук П. А.* З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. // *Збірник Комісії для дослідження історії української мови.* – Київ, 1931. – Т. 1. – С. 113–135 (уривки); *Соболевский А. И.* Приложение... – 1885. – № 1, прибав. 2. – С. 68–75 (уривки); *Ковязина М.* Месяцеслов славянского апракосного Евангелия: сентябрь // *Palaeobulgarica.* – 1997. – No 3. – С. 33–53 (місяцеслов).

¹⁷⁹ РДБ. – Рум. 112.

¹⁸⁰ *Лосева О. В.* Русские месяцесловы... – С. 10.

¹⁸¹ У грамоті галицько-волинського князя Юрія Болеслава Тройденівича (1306/1308–1340) генеральному магістру Тевтонського ордену Теодорику з Альденбурга від 20 жовтня 1335 р. згадано Васька Кудиновича або Кудриновича (*Купчинський О.* Акти... – С. 185–186). За гіпотезою О. Востокова, це і є Васько Кирдеевич. Натомість, вірогіднішим виглядає його ототожнення з Васьком Кирдеевичем, який зазначений у письмовій поручі 1388 р. луцького князя Федора Даниловича (близько 1365 – після 1437) польському королю Владиславу II Ягайлу (1351–1434) за пана Олехна із запевненням про його вірну службу (Краків, Бібліотека Чарторийських). Уривок цього документа зі згадкою про Васька Кирдеевича див.: *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 502.

¹⁸² Запис див.: 1483 і 1486. Отказные записи Олизара и Порфирия Кирдеевичей Луцкому Красносельскому Спасскому монастырю, на села с угодьями и десятины // *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археграфическою комиссиею.* – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1: 1340–1506. – С. 104–105.

віддали монастирю землі, а також польського короля Казимира та єпископа Євфимія (арк. 262), ігумена Спаського Красносельського монастиря Феодосія, колишнього кременецького протопіпа (арк. 262 зв.). Записи можуть свідчити на користь створення пам'ятки в самому монастирі. Єпископ Олексій, за твердженням митрополита Макарія (Булгакова), займав кафедру в Луцьку на початку XV ст.: близько 1429 р. він уклав опис майна Спаського Красносельського монастиря¹⁸³. О. Соболевський запис про Порфирія Кирдеевича датував XIV–XV ст., В. Розов – початком (першою чвертю) XV ст.¹⁸⁴. За О. Востоковим, позаяк у записах відзначені історичні особи, а владика Євфимій був луцьким єпископом, можна припустити місцеве походження пам'ятки (“у мові помітний перехід з чисто слов'янського у малоруський або руснацький діалект, який використовують на Волині”¹⁸⁵). До цієї думки схилились також Олексій Соболевський, Помпей Батюшков, Павло Бузук, Микола Каринський, Лідія Жуковська¹⁸⁶. А. Кримський назвав кодекс волинським¹⁸⁷.

б) галицько-волинські рукописи XII–XIV ст., що зберігаються в європейських збірках

32. *Євангеліє (“Градецький уривок”)*¹⁸⁸ XIII(XIV?) ст. 1½ арк. Пергамен, устав¹⁸⁹. Зміст уривка: євангельські читання з Марка, Іоана (арк. 1) і Луки (арк. 2). Виявлений у 1854 р. у Градці Кралові в палітурці кириличого рукопису XV ст., до музею передав чеський філолог-славіст Вацлав Ганка.

В. Ганка припустив, що уривок є частиною старослов'янського рукопису, переписаного в Чехії у XII ст., можливо з останніх пам'яток Сазавського монастиря, богослужбові традиції якого у XIV ст. відновлював празький Емауський монастир¹⁹⁰. Цю гіпотезу підтримав А. Будилович¹⁹¹. Однак, на

¹⁸³ Макарій (Булгаков), митр. История... – Т. 4, кн. 3. – С. 215. Це свідчення підтверджено: Зубрицкий Д. И. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси. – Москва, 1845. – Приложение. – С. 7. Див. також: 1429. Опись Луцкого Красносельского Спасского монастыря // Акты... – С. 47.

¹⁸⁴ Каталог 2002. – С. 296–297.

¹⁸⁵ Востоков А. Х. Описание... – С. 178, 176.

¹⁸⁶ Соболевский А. И. Очерки... – С. 40–46; Вольный. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П. Н. Батюшковым. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 63, 107, 129; Бузук П. А. З історії... – С. 113–135; Каринский Н. М. Историческая хрестоматия по древне-церковнославянскому и русскому языкам. – Петроград, 1914. – С. 41–42; Жуковская Л. П. О возможном родстве... – С. 140; Ее же. Текстология... – С. 38–39, 53, 57, 77, 91. Опис пам'ятки див. також: Bańczerowski J. Исследование о языке Луцкого Евангелия XIV века //

Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1971. – Vol. 17. – P. 1–44.

¹⁸⁷ Крымский А. Е. Украинская грамматика... – С. 210.

¹⁸⁸ Публікація уривка: Hanka V. Hadecký zlomek staroslovanských nedělních evangelií // Časopis českého Musea. – Praha, 1854. – Roč. 28. – S. 66–68 (електронний варіант: <http://books.google.com/books?id=LX3RAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>).

¹⁸⁹ Прага, Народний музей (далі – ПНМ). – Fragm. 15 (шифр за публікаціями XIX – початку XX ст.).

¹⁹⁰ Hanka V. Sazavoemautinum Evangelium nunc Remense. – Praha, 1846. – P. V; Ejusdem. Hadecký zlomek... – S. 70; Ejusdem. O ostatcích slovanského bohoslužení v Čechách. – Praha, 1859. – S. 5–6.

¹⁹¹ Будилович А. С. Общеславянский язык, в ряду других общих языков древней и новой Европы. – Варшава, 1892. – Т. 2. – С. 135.

думку О. Востокова, пам'ятка засвідчує руський правопис XIII ст.¹⁹² О. Соболевський відніс уривок до галицько-волинських пам'яток¹⁹³. Опис подали Віктор Істрин та Олександр Яцимирський, які визнали уривок фрагментом південноруського тексту з так званими галицько-волинськими рисами¹⁹⁴. А. Кримський також згадав його як імовірно галицький¹⁹⁵.

33. *Євангеліє апракос (короткий?)* XIII (XIV ?) ст. 53 арк. Без початку і закінчення. Пергамен, устав¹⁹⁶. Зміст рукопису: євангельські читання на весь церковний рік, перше зі збережених читань – на вівторок Світлого тижня, останнє – вівторок 11-го тижня.

За оцінкою О. Яцимирського, рукопис написаний південноруським правописом, подібним до інших кодексів з так званими галицько-волинськими рисами¹⁹⁷.

34. *Апостол апракос повний* XIII в. 164 арк. Без початку і закінчення. Пергамен, устав двох почерків¹⁹⁸. Зміст рукопису: апостольські читання на весь рік, місяцеслов з тропарями, читання на окремі дні, загальні служби, антифони.

У кодексі вміщено доповнення XV ст. іншим почерком, близьким до скоропису. Його стисло описав О. Яцимирський, відзначивши південноруський правопис, подібний до Градецького уривка¹⁹⁹.

35. *Євангеліє апракос "Софійське"*. Друга половина XIII ст. 26 арк., без початку і закінчення. Пергамен, устав²⁰⁰. Зміст рукопису: євангельські читання на окремі дні церковного року.

Уривок вперше згадав О. Соболевський, приділивши головну увагу його мові, визначивши її як середньоболгарську з численними русизмами. В останніх він зафіксував риси галицько-волинського наріччя і чимало живих народних елементів. "Софійське Євангеліє, попри те, що воно середньоболгарське, у своїй мові показує значну подібність до Євсевієвого Євангелія 1283 р., переписувач першого списував із середньоболгарського оригіналу, а переписувач другого – з руського". При цьому автор нагадав часті подорожі русинів до Болгарії і болгар на Русь; серед них могли бути книжники, які "займалися переписом книг, вносячи до текстів особливості своєї змішаної мови. Їх особливості є частими і в молдавських пам'ятках". О. Соболевський припустив, що Софійське Євангеліє написано в одному з болгарських поселень, сусідніх із руськими, – в Молдавії або на Буковині,

¹⁹² Востоков А. Х. Филологические наблюдения... – С. 216–217.

¹⁹³ Соболевский А. И. Очерки... – С. 48.

¹⁹⁴ Истрин В. М. Отчет командированного за границу за вторую половину 1894 г. // ЖМНП. – 1896. – № 9. – С. 12–14; Яцимирский А. И. Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек // СОРЯС. – 1921. – Т. 98. – С. 585–586.

¹⁹⁵ Крымский А. Е. Украинская грамматика... – С. 210 д.

¹⁹⁶ Бухарест, Библиотека Румунської академії

наук. – Slav. № 5 (шифр за публікаціями XIX – початку XX ст.).

¹⁹⁷ Яцимирский А. И. Славянские и русские рукописи румынских библиотек // СОРЯС. – 1905. – Т. 79. – С. 88–91.

¹⁹⁸ Лейпціг, Міська бібліотека. – Slav. 4 (шифр за публікаціями XIX – початку XX ст.).

¹⁹⁹ Яцимирский А. И. Описание... – С. 521–525.

²⁰⁰ НБС. – № 199 (шифр за публікаціями XIX – початку XX ст.).

які у XIII ст., “хоча були в більшій чи меншій залежності від галицького князя, в церковному відношенні підкорялися болгарському патріархові”²⁰¹. Як бачимо, Софійське Євангеліє, відмінне від апракосного Євангелія XII–XIII ст. (див. II. а. 7), 14 аркушів якого зберігається у Софії. Міркування О. Соболевського опосередковано доповнив Ю. Шевельов, відзначивши взаємовпливи давньоукраїнської і староболгарської мов: “Контакти з болгарами відбувалися на двох рівнях. З одного боку, вочевидь, існувало змішане протоукраїнсько-протоболгарське населення в Семигороді, який у XIII ст. межував із зоною болгарського впливу, а також, можливо, у пониззі Дунаю, звідки – наявність периферійних контактів між обома мовами. З другого боку, певний різновид болгарської мови використовувався як мова Церкви та літератури в цілій країні (Русі – В. Л.), де, мабуть, налічувалося й чимало болгарських священників...”²⁰². А. Кримський відніс рукопис до Буковини²⁰³.

36. *Патерик “Скалігерів”*²⁰⁴. Друга половина XIII ст. 200 арк. Пергамен, устав, без початку і закінчення²⁰⁵. Зміст рукопису: монастирський збірник молитов і 475-ти житійних повчань, серед них – слово святого Ларіона, слово про цей світ, дев’ять запитань і відповідей “Да како восприяли суть праведници”, слово Іоана пресвітера на Преображення, слово Іоана Феолога про Успіння Богородиці, слово святого Єпіфанія, Шестоднев Іоана екзарха, слово святого Іоана Златоуста про смокву і казання про Адама, сім повчань Климента Охридського та ін. Наприкінці збірника вміщено життєписи єгипетських аскетів.

А. Турілов, запевняючи, що кількість рукописів XII–XIII ст. з галицько-волинськими орфографічними особливостями доволі значна, відніс до них і Патерик²⁰⁶. Він зберігається серед дванадцяти староруських та російських кодексів XIII–XVIII ст. з колекції рукописів французького гуманіста-філолога Жозефа Скалігера. В описі збірника зауважено нетипову для давньоруських патериків структуру. Спільні лексичні риси з цим кодексом має ще один рукопис, що зберігається у Лейдені, – Каноник з пасхалією і календарем²⁰⁷, датований 1331–1332 рр.²⁰⁸ Місяцеслов Каноника близький до місяцесловів Холмського, Луцького і Лавришівського Євангелій, проте, на відміну від них, має пам’ять святого князя Володимира Великого (близько 960/963–1015)²⁰⁹.

²⁰¹ Соболевский А. И. Две замечательные рукописи... – С. 6–14.

²⁰² Шевельов Ю. Исторична фонологія... – С. 275.

²⁰³ Крымский А. Е. Украинская грамматика... – С. 206, 210.

²⁰⁴ Публікація пам’ятки: Мейер Х. Славянские рукописи Лейденской университетской библиотеки в Нидерландах // АЕ за 1977. – Москва, 1978. – С. 260–261 (уривки).

²⁰⁵ Лейден, Университетська бібліотека (далі – ЛУБ). – Scal. 74.

²⁰⁶ Турілов А. А. Литература Киевской

Руси. Галицкая епархия: Церковно-Научный Центр “Православная Энциклопедия” // www.sedmitza.ru/text/443505.html.

²⁰⁷ ЛУБ. – Scal. 38 В.

²⁰⁸ Опис у: Van den Baar A. H. Russian church Slavonic kanonnik (1331–1332). A comparative textual and structural study including an analysis of the Russian computus. (Scaliger 38 В, Leyden University Library). – The Hague; Paris, 1968; Мейер Х. Славянские рукописи... – С. 261–262.

²⁰⁹ Лосева О. В. Русские месяцесловы... – С. 383.

37. *Псалтир (уривок)*²¹⁰ XIII – початок XIV (?) ст. 1 подвійний арк. Пергамен, устав²¹¹. Зміст рукопису: уривок 118-го вірша. Знайдений у палітурці богослужбової книги XVI ст.

О. Соболевський відніс уривок до галицько-волинської писемності²¹². Його підтримав О. Яцимирський (“рукопис малоруський з т. зв. галицько-волинськими рисами”²¹³). М. Сперанський виявив у ньому елементи стародавнього оригіналу, а також місцеві лексичні форми і часту зміну е та ѣ, оу і в²¹⁴.

38. *Євангеліє апракос короткий (уривок)*²¹⁵. Середина XIII – початок XIV (?) ст. 2 арк. Пергамен, устав²¹⁶. Зміст уривка: євангельські читання з Іоана, Матвія і Послання апостола Павла до коринтян. Знятий з палітурки латинського Службника XV ст.

М. Сперанський припустив, що аркуші є частиною короткого апракосного Євангелія або якоїсь богослужбової книги, в яку входили окремі недільні читання. У мові уривка він зауважив “південноруські елементи, що зустрічаються в описаних проф. Соболевським пам’ятках”²¹⁷. Микола Шляков звернув увагу на особливий порядок читань, що може ріднити уривок з латинськими текстами, у чому побачив сліди давніх чесько-руських писемних зв’язків²¹⁸. О. Яцимирський відзначив південноруське письмо з так званими галицько-волинськими рисами²¹⁹.

39. *Повчання Єфрема Сирина (уривки)*²²⁰. Кінець XIII – перша чверть XIV ст. 4 арк. Пергамен, устав, два почерки²²¹. Зміст рукопису: слова Єфрема Сирина “До брата занепаłego і про покаєння”, “Про покаєння і майбутній суд”. Надійшли зі збіркою рукописів Перемишльської греко-католицької капітули, де аркушами обклеєно книгу записів за 1699 р.

Ярослав Гординський вважав аркуші частиною двох рукописів, переписаних у Галицько-Волинській Русі з якогось давньоболгарського оригіналу²²². Ю. Шевельов відніс їх до 1300–1325 рр., вважаючи, що вони були написані в Києві або на Волині, а пізніше скопійовані в Перемишлі²²³. Їх описав також Я. Щапов²²⁴.

²¹⁰ Публікація пам’ятки: *Сперанский М. Н.* Пергаменные отрывки русских рукописей в Праге // РФВ. – 1890. – № 3. – С. 98–100.

²¹¹ ПНМ. – Fragm. 19 (шифр за публікаціями XIX – початку XX ст.).

²¹² *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 66–67.

²¹³ *Яцимирский А. И.* Описание... – С. 579–581.

²¹⁴ *Сперанский М. Н.* Пергаменные отрывки... – С. 87–92.

²¹⁵ Публікація пам’ятки: *Сперанский М. Н.* Пергаменные отрывки... – С. 101–104.

²¹⁶ ПНМ. – Fragm. 18 (шифр за публікаціями XIX – початку XX ст.).

²¹⁷ *Сперанский М. Н.* Пергаменные отрывки... – С. 92.

²¹⁸ *Шляков Н.* О пражском отрывке Евангелия // РФВ. – 1900. – № 3–4. – С. 297–299.

²¹⁹ *Яцимирский А. И.* Описание... – С. 583–584.

²²⁰ Публікація пам’ятки: *Гординский Я.* Слова св. Єфрема Сирина в перемиських пергамінових листках поч. XIV в. // ЗНТШ. – 1918. – Т. 126–127. – С. 185–190 (два аркуші).

²²¹ Державний архів у Перемишлі (далі – ДАП). – Fragm. 1.

²²² *Гординский Я.* Слова... – С. 208–209.

²²³ *Шевельов Ю.* Исторична фонологія... – С. 293–298.

²²⁴ *Щапов Я.* Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. – Москва, 1976. – Ч. 2. – С. 65–67. Я. Щапов описав ще два фрагменти, які можуть нас зацікавити. Це 2 арк. зі Збірника євангельських повчань кінця XIII – першої чверті XIV ст., вилучені

40. *Євангеліє апракос повний “Лавришівське”*. Кінець XIII – початок XIV ст. (1329 р.²²⁵). 183 арк. Пергамен, устав²²⁶. Зміст рукопису: євангельські читання на всі дні церковного року (на шість тижнів Великого посту – лише суботні і недільні читання), місяцеслов (пам’яті преподобного Феодосія

з обкладинки книги записів Перемишльської капітули за 1728 г. (ДАП. – Fragm. 2); 10 арк. Євангелія апракос короткого другої половини XIV ст. із записом переписувача (?) Петра-чернеця – на арк. 17 печатка з гербом роду Замоївських (Варшава, Національна бібліотека. – БОЗ. 154): *Щанов Я.* Восточно-славянские и южнославянские рукописные книги... – Ч. 1. – С. 53–54; Ч. 2. – С. 67–68. Про фрагмент Євангелія див. також: *Рогов А.* Кириллические рукописи в книгохранилищах Польши // *Studia Zródloznawcze.* – Warszawa; Poznań, 1969. – Т. 14. – С. 154. Мова цих поки не досліджених уривків подібна до згаданого Повчання Єфрема Сирина. “Кириличні рукописи у зібраннях сучасної Польщі пов’язані переважно із землями Польсько-Литовської держави... тут вони або створювались, або були у вжитку, виявляючи специфіку цих земель у формі заміток на полях, поправок, доповнень, проб пера тощо. Найбільшу частину складають пам’ятки, що походять з південно-східних восводств” (*Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: Katalog. Wyd. 2, zmienione / Oprac. A. Naumow oraz A. Kaszlej przy współpracy E. Naumow i J. Stradomskiego.* – Kraków, 2004. – S. V). Нині у Польщі церковнослов’янські рукописи руської редакції зберігаються у 30 бібліотечних і майже 20 приватних колекціях, однак це лише частина тієї спадщини, яка знаходилась тут до XIX–XX ст. Про драматичну долю церковної писемності давньої Русі та її значні втрати у Польщі див.: *Вальчак-Миколайчакова М.* Кириличні рукописи у фондах бібліотек Познані та околиці // *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології.* – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 262–267.

²²⁵ Л. Жуковська запропонувала цю дату на основі найранішого запису (арк. 88), у якому зазначені земельні надання Юрія Болковича для збудованої його заходами церкви святого Миколая у Лавришівському монастирі повелінням “христоробивого князя Михаїла

Кедиминовича”: *Жуковская Л. П.* Типология... – С. 208. Текст вкладної грамоти див.: *Востоков А. Х.* Описание... – С. 124, № 70; *Розов В.* Українські грамоти. – Київ, 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – С. 7–9, № 4. У приписці до запису вказано про Коріята, “князя новгородського”, і 1329 р. Отже, йдеться про представника русько-литовського роду Гединовичів – Коріята-Михаїла (1308 – близько 1362), князя волинського, волковиського і новогрудського, нащадки якого правили на Волині, Поділлі, у Карпатській Русі та Молдавії. В історіографії створення рукопису пов’язують також з кінцем XIII – початком XIV ст. Див.: *Востоков А. Х.* Описание... – С. 126; *Срезневский И. И.* Древние памятники... – Стб. 205; *Friedelówna T.* Ewangeliaz Ławryszewski. Monografia zabytku. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 5–6; *Александрович В. Smorąg-Różycka Małgorzata.* Ewangeliaz Ławryszewski. – Kraków, 1999. – 158 s., il. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8–9. (Український археографічний збірник. – Т. 11–12). – С. 723–728; *Лосева О. В.* Русские месяцесловы... – С. 6. Йосиф Перфольф відніс пам’ятку до середини XIV ст. Див.: Отчет ординарного профессора имп. Варшавского университета И. И. Первольфа о научных занятиях за границей с 20 мая по 20 сентября 1882 г. // *Варшавские университетские известия.* – Варшава, 1883. – № 2. – С. 47–82. Автори, які досліджували мініатюри Євангелія, схиляються до початку XIV ст. Див.: *Molè W.* Miniatury Ewangeliarza Ławryszewskiego nr 2097 w Muzeum ks. Czartoryskich w Krakowie // *Sprawozdania z posiedzeń Akademii Umiejętności.* – Kraków, 1927. – Nr 31, zesz. 2. – S. 4–5; *Попова О. С.* Русская книжная миниатюра XI–XV веков // *Древнерусское искусство. Рукописная книга.* – 1983. – Сб. 3. – С. 23; *Smorąg-Różycka M.* Ewangeliaz Ławryszewski. – Kraków, 1999 – S. 27 (та ін.).

²²⁶ Краків, Бібліотека Чарторийських. – Сигн. IV 2097.

Печерського, князів Бориса і Гліба, перенесення мощів святого Миколая Мирлікійського, освячення церкви великомученика Георгія в Києві або Кипарисі, запис про “трус” у Руській землі 5 лютого 1107 р., землетруси у Константинополі в 438, 557, 869 рр.), євангельські читання на 29 серпня і вересень. В уставній приписці до Євангелія вміщено Канон на плач Богородиці (датований серединою XIV ст.)²²⁷. Один з найбагатше ілюстрованих рукописів княжої доби. На початку кодексу зображені архангел Михаїл, наприкінці – праведний Йов. У євангельських читаннях, що починаються мініатюрами євангелистів – Іоана (арк. 1 зв.), Матвія (арк. 47 зв.) і Луки (арк. 84 зв.)²²⁸, вміщено ілюстрації з біблійними сюжетами і постатями. У читаннях з Іоана зображені вечеря в Емаусі, Понтій Пилат, Йосиф Аримафейський і сотник, жінки-мироносиці при гробі, зцілення розслабленого в купелі, розмова Христа з фарисеєм, оздоровлення незнайомця, епізод легенди про єдиного рога, що символізує духовну чистоту (найчастіше зображується у вигляді білого коня з рогом у лобі. У ранніх християнських творах єдиного рога постає образом Благовіщення і Боговтілення. У зображенні поряд з дровом, як в ілюстрації Лавришівського Євангелія, єдиного рога може бути алегорією життя грішної людини). У євангельських читаннях з Матвія – розмова Варлаама з Йосафатом²²⁹ і воскресіння доньки Яіра. Ілюстраціями євангельських читань з Луки є “Воскресіння Лазаря” та “В'їзд до Єрусалиму”. Євангельські читання на календарні дні ілюструє “Стрітіння”. Утім, у кодексі завершені лише дві цілосторінкові ілюстрації з архангелом Михаїлом та євангелистом Матвієм, інші мініатюри залишилися у початковому малюнку. На накладеній пластині обкладинки зображений воїн, якого деякі дослідники ототожили зі святим Дмитрієм Солунським, з чим не погодився В. Александрович, припустивши, вміщення на пластині святого Федора (Тірона?), оскільки святий Дмитрій зображався безбородим²³⁰.

В історіографії визнано, що Євангеліє переписане для Лавришівського монастиря Пресвятої Богородиці поблизу Новогрудка в Білорусі²³¹, у якому зберігалось ще на початку XIX ст. Після закриття обителі ченці віддали

²²⁷ *Friedelówna T.* “Kanon” w Ewangeliarzu ławryszewskim // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* (далі – SFPS). – Warszawa, 1972. – Nr 11. – S. 187–199.

²²⁸ М. Сморог-Ружицька вважає: відсутність зображення Марка зумовлена фрагментарністю читань з його Євангелія у кодексі. Див.: *Smorąg-Różycka M.* *Ewangeliarz Ławryszewski...* – S. 32.

²²⁹ Сюжет взято із середньовічного житійного роману індійського походження, що справив значний вплив на християнську писемність. Його церковнослов'янські переклади (як з латинських, так і грецьких протографів) з'явилися на Русі не пізніше XII ст., руські копії – у XIV ст. Він був включений до Прологу, авторські твори (притча “О

человеце белоризце” Кирила Туровського), ілюстративно відтворений в багатьох писемних пам'ятках. Звернення до нього в Лавришівському Євангелії – ще одне свідчення популярності роману в руських землях.

²³⁰ *Александрович В. С.* *Smorąg-Różycka Małgorzata...* – С. 725.

²³¹ За церковним переданням, його заснував на початку XIII ст. син литовського князя Тройната (†1264/1265) преподобний Єлисей Лавришівський. У 1615 р. монастир перейшов до василіян, а 1834 р. рішенням царського уряду його ліквідовано. За історичними студіями, монастир заснував перший православний правитель Литви Войшелк (приблизно 1223–1269; новогрудський князь, з 1264 р. – великий литовський князь). Войшелк уклав

книгу польсько-російському політичному діячеві і меценату, нащадку Коріатовичів, князеві Адаму Чарторійському. Перед 1842 р. Євангеліє потрапило до Румянцевського музею у Москві, та за нез'ясованих обставин звітливо зникло. Якийсь час воно знаходилося у Парижі, де А. Чарторійський перебував на еміграції, а 1872 р. було внесене до Списку рукописів архіву князів Чарторійських у Кракові.

Вкладні записи на полях засвідчують тривале перебування кодексу у Лавришівському монастирі. Окрім Коріята-Михайла Гедиміновича²³², в них згадані: на арк. 1 зв. – князь Дмитрій Ольгердович²³³, який 1384 р. відписав монастирю землі та озера; син київського князя Володимира Ольгердовича (близько 1331 – після 1398) і онук великого литовського князя Ольгерда Гедиміновича, київський удільний князь Олександр (Олелько) Володимирович (†1454) з дружиною (Анастасія – онука великого московського князя Дмитрія Донського); на арк. 83 зв. – великий литовський князь (від 1440 р.) і король Польщі (від 1447 р.) Казимир IV Ягеллон. Збереглася низка вкладних записів, у яких фігурують місцеві мешканці (Лук'ян Шуба з дружиною і дітьми, пані Волкова з сином Яцьком, пан Василій Протасович, сотник

мир з Романовичами, видавши сестру за князя Шварна Даниловича (†1269; князь холмський, галицький – разом з Левом Даниловичем; у 1264–1269 рр. великий князь литовський) і передавши 1254 р. Новгородське князівство Роману Даниловичу (близько 1230 – близько 1261; князь новгородський, у 1252–1254 рр. герцог Австрії). У Галицько-Волинському літописі під 1262 р. записано, що Войшелк “оучини собѣ манастирь. на рѣцѣ на Немнѣ. межи Литвою и Новымгородькомъ”. Його в історіографії ідентифікують з Лавришівським монастирем, першим ігуменом якого став Єлисей. Див.: *Ипатьевская летопись...* – Стб. 830–831, 858–863, 867–869; *Флоря Б. Н.* Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // *Восточная Европа в древности и средневековье.* – Москва, 1978. – С. 320–328; *Огицкий Д.* Великий князь Войшелк (Страница из истории православия в Литве) // *БТ.* – 1983. – Сб. 24. – С. 171–196; *Краўцэвіч А. К.* Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Менск, 1998. – С. 190–213; *Баранаскас Т.* Новогрудок у XIII ст.: історія і міф // *Castrum, urbs et bellum: збірник наукових прац: прысвячаецца памяці прафесара Міхася Ткачова.* – Баранавічы, 2002. – С. 29–444; *Дубонис А.* Борьба за литовский престол после смерти короля Миндаугаса (1264–1268 гг.) // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 133–143; *Vilkul T.* Haličo-voluines

metaštis apie kunigaikščio Vaišelgos vienuolystę // *Naujasis Židinys-Aidai.* – Vilnius, 2004. – No 6. – S. 263–267; *Її ж.* Постриження князя Войшелка: політика князя Данила і стратегії літописців // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 123–129.

²³² Його вкладну для церкви святого Миколая, беручи до уваги запис Юрія Болковича, можна віднести до XV ст. Автор цього припущення, щоправда, пов'язав Юрія Болковича (якого, як і М. Сморгонг-Ружицька, назвав Волковичем) з реконструкцією церкви святого Миколая. Див.: *Нікалаеў М. В.* Гісторыя беларускай кнігі. – Мінск, 2009. – Т. 1: Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 36. В. Розов також зазначив, що приписка до вкладного запису про 1329 р. є пізнішою і належить, імовірно, третій особі.

²³³ Можливо, це другий син великого литовського князя Ольгерда Гедиміновича (близько 1296–1377) Дмитрій (близько 1329–1399; князь трубчевський, брянський, переяслав-залиський, учасник Куликовської битви 1380 р.). Або – з огляду на пізніший час вкладних записів – ідеться про Корибута-Дмитрія (близько 1358/1359–1404) – Ольгердового сина від другого шлюбу з тверською князівною, князя новгород-сіверського, трубчевського, брянського, збарзького, брацлавського, вінницького; він якийсь час володів Новогрудком і маєтностями на Волині.

Офонас, Пашко Обухович, тивун негневицький Гринько, його брат Михаїл з дітьми Семеном і Паньком) та церковні особи (архимандрит лавришівської Никита, старці Васьян і Макарій, никольський піп Панкратій)²³⁴.

Спочатку пам'ятку описав О. Востоков, який вказав на її руську редакцію²³⁵. Учень О. Соболевського М. Волков чи не першим назвав "Краківське Євангеліє початку XIV ст." галицько-волинським²³⁶. Є. Карський відніс його до західноруських²³⁷. З філологічного огляду Євангеліє вивчав І. Свенціцький. Він виявив написання, властиві західноруським пам'яткам, назвавши його білоруським, й зазначив спільних рис з галицько-волинськими рукописами²³⁸. Сучасні філологи обмежуються, переважно, аналізом мовних особливостей кодексу, що доводять його південноруське походження²³⁹ у порівнянні з іншими південнослов'янськими і руськими рукописами²⁴⁰. В. Німчук, який увів Лавришівське Євангеліє до кола пам'яток української мови, підкреслив лексичні риси, визнані в історіографії як галицько-волинські: зміна ѣ та і (свѣдитель), вторинний ("новий") ѣ на місці е в новозакритих складах (камѣнь, оучѣньє) та ін.²⁴¹ На думку Ю. Шевельова, кодекс написаний, можливо, у київсько-поліській діалектній зоні²⁴². Борис Флоря схильний визнати його волинський родовід²⁴³. Волині надає перевагу і В. Александрович²⁴⁴.

²³⁴ Див. також: XIV века. Две записи на имени Лаврашеву православному монастырю // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1867. – Т. 2: 1599–1637. – С. 103, № 64.

²³⁵ Востоков А. Х. Описание... – С. 124.

²³⁶ Волков Н. В. Статистические сведения... – С. 34.

²³⁷ Західноруськими елементами кодексу автор назвав кілька написань: нѣ оусхогѣ, уз замість въз (узлежашихъ), в замість у (всѣченоу), поставивши Лавришівське Євангеліє в один ряд з Четьєю 1489 р. і Паренесисом Єфрема Сирина 1492 р. Див.: Карский Е. Белоруссы. – Варшава, 1903. – Т. 1. – С. 370–372.

²³⁸ Свенцицкий И. С. Лаврашевское Евангелие начала XIV века: (Палеографическо-грамматическое описание) // ИОРЯС. – 1913. – Т. 18, кн. 1. – С. 206–228 (відбиток: Санкт-Петербург, 1913).

²³⁹ Friedelówna T. Ewangelarz Ławryszewski wśród aprakosów staroruskich // SFPS. – 1971. – No 10. – S. 193–198; *Ejusdem*. Uwagi o języku pisarzy Ewangeliarza ławryszewskiego // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia Polska

(далі – AUNC). – Toruń, 1973. – Zesz. 57. – S. 3–25; *Ejusdem*. Ewangelarz Ławryszewski. Monografia... – S. 113–125, 167, 220, 228.

²⁴⁰ Nowakowska K. Wyrazy nazywające zło w cerkiewnosłowiańskim Ewangeliarzu Ławryszewskim // AUNC. – 1994. – Zesz. 283. – S. 119–125; *Ejusdem*. O staro-cerkiewno-słowiańskich rzeczownikach apelatywnych zastępujących w Ewangeliarzu Ławryszewskim wyrazy niesłowiańskiego pochodzenia // AUNC. – 1995. – Zwsz. 300. – S. 79–88; *Ejusdem*. Przemiany ewangelijnego słownictwa cerkiewnosłowiańskiego: rzeczownik w staroruskim Ewangeliarzu Ławryszewskim. – Toruń, 2000.

²⁴¹ Німчук В. В. Пам'ятки української мови // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2004. – С. 454; *Його ж.* Лавришівське Євангеліє // http://www.history.org.ua/?l=EHU&verbvar=Lavrish%В3vske_ewangel%В3e&abcvar=15&bbcvar=33.

²⁴² Шевельов Ю. Історична фонологія... – С. 286.

²⁴³ Флоря Б. Н. Владимиро-Волынская епархия. Книгописание // ПЭ. – 2004. – Т. 8. – С. 731.

²⁴⁴ Александрович В. С. Книжкова мініатюра // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 294.

О. Лосева однозначно називає кодекс галицько-волинським²⁴⁵. Її дослідження доводять неабияку подібність місяцесловів Холмського, Луцького і Лавришівського Євангелій.

Питання локалізації пам'ятки порушено у деяких історико-мистецьких працях²⁴⁶. Я. Запаско стверджує, що немає підстав залучати її до українського писемного корпусу, позаяк Лавришів знаходиться в Білорусії²⁴⁷. Натомість, на думку О. Попової, Євангеліє має галицько-волинське походження. До неї приєдналась М. Сморгонь-Ружицька. Дослідниці завбачили в мініатюрах кодексу особливості візантійської школи перехідної – від пізньої комніновської до ранньопалеогівської епохи, властиві й іншим ілюмінованим рукописам Галичини і Волині, а також вплив західного малярства. Лілія Євсеева підтвердила ці оцінки, виявивши в техніці мініатюр подібність до романських іконографічних взірців. За версією О. Попової і М. Сморгонь-Ружицької, Лавришівське Євангеліє могло бути створене на замовлення Войшелка в одному зі скрипторіїв Галичини або Волині. В. Александрович прийняв це припущення з обережністю. Білоруські автори, спираючись на Галицько-Волинський літопис, визнають Войшелка замовником Євангелія, не виключаючи того, що місцем створення пам'ятки був Лавришівський монастир²⁴⁸.

III. Рукописи, сучасне місце знаходження яких не відоме

1. *Євангеліє апракос ("Лаврівський уривок")* XII–XIII ст. 3 арк. Пергамен, устав. Зміст рукопису: євангельські читання з Матвія і Луки. Виявлений у Городищенському монастирі (в обкладинці богослужбової книги), його датував О. Колесса²⁴⁹. Він вважав, що аркуші вийшли "з того самого культурного осередку, що і т. зв. Кристинопольський Апостол, т. є. із Городища, де виводилася була під той час своєрідна графічна манера". На думку дослідника, уривок перейшов з Городища до василіян у Лаврові після того,

²⁴⁵ Лосева О. В. Русские месяцесловы... – С. 83, 104 та ін.

²⁴⁶ Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры... – С. 289–315; *Ее же*. Русская книжная миниатюра... – С. 9–81; *Smorgoń-Rożycska M.* Miniatury "Ewangeliarza Ławryszewskiego". Zagadnienie stylu // *Folia Historiae Artium*. – Kraków, 1992. – Т. 28. – С. 13–38; *Ejusdem.* Romans chrześcijański "Barlaam i Jozafat" w kulturze średniowiecznej Europy. Uwagi o dwóch miniaturach w "Ewangeliarzu Ławryszewskim" // *Slavia Orientalis*. – Warszawa, 1993. – Nr. 1. – С. 9–27; *Ejusdem.* Sztuka cerkiewna Rusi Halicko-Wołyńskiej. Artystyczna symfonia tradycji bizantyńsko-ruskiej i romańskiej // *Sztuka Kresów Wschodnich*. – Kraków, 1999. – Т. 4. – С. 7–26; *Ejusdem.* Ewangeliarz Ławryszewski... – С. 112–113, 115–116; *Євсеева Л.* Афонская книга образцов XV в.

О методе работы и моделях средневекового художника. – Москва, 1998. – С. 109.

²⁴⁷ Запаско Я. П. Пам'ятки... – С. 54.

²⁴⁸ Напр.: Семянчук А. Лаўрышаўскае Евангелле // *Silva rerum nova: Штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Я. Галенчанкі*. – Вільня; Мінск, 2009. – С. 236–246. Юрій Лабинцев відніс Лавришівське Євангеліє до "литовської кириличної традиції", хоча і визнав, що виявити цю традицію "не так вже і просто". Див.: *Лабинцев Ю. А.* Литовская кирилловская письменность XIII–XV вв. в контексте кирилло-мефодиевской традиции Велико-го княжества Литовского // *Studia Russica*. – Budapest, 1999. – Т. 17. – С. 52.

²⁴⁹ Колесса О. Лаврівські пергамініві листки з XII–XIII в. // *ЗНТШ*. – 1903. – Т. 53. – С. 1–26; *Його ж.* Південно-волинське Городище... – С. 14.

як Городищенський монастир отримав Бучацьке Євангеліє. Стосовно діалектних елементів, виявлених у тексті, О. Колесса зазначив, що “то є скупі останки багатой рукописної спадщини... свідки старинної руської культури, осідком якої був не лише Лаврівський монастир”, а й багато інших обителей, “де на невеличкому просторі вспіла продертися така сильна закрутка живої народної мови”²⁵⁰. При цьому автор зауважив паралелі в орнаментіці Лаврівського уривка і Бучацького Євангелія, а в їх мові – подібність до Галицького Євангелія 1144 р. і Життя святого Сави Освященного.

2. *Псалтир (уривок)* XII–XIII ст. 3 арк. Пергамен, устав. Зміст уривка: служба святого Іоана Златоуста з доповненням буденних служб. Аркуші віднайшов О. Колесса у Городищенському монастирі разом з фрагментами Тріоди XVII ст. в старовинній обкладинці Службника XVIII ст. з церкви села Хлівчани біля Городища, який у XIX ст. зберігався в церкві села Довжево на північ від Белза Львівської області. На думку О. Колесси, письмо Псалтиря подібне до Кристинопольського Апостола²⁵¹. Уривок описав також Я. Гординський, який доповнив свідчення про нього новими даними: спершу ерейський Службник знаходився у приватній збірці Ф. Лисяка з Довжева. При цьому, крім уривка Псалтиря, Я. Гординський описав ще 18 фрагментів інших богослужбових рукописів, вклеєних поміж аркушами Службника, написаних уставом і, найімовірніше, у другій половині XIII ст. На його думку, мова Псалтиря і фрагментів “в головній основі церковнослов’янська, та в ній уже багато елементів чисто руських і то південно-руських”, отже, рукописи створені, мабуть, на тій території, де їх було знайдено²⁵².

3. *Мукачівські листки (уривок Тріоди цвітної)*. Друга половина XII–XIII ст. 2 арк. Пергамен, устав. Зміст уривка: старозавітні читання з Ісаї та Єзекіїля, що їх промовляють на вечірній Великій п’ятниці і на утрєні Великої суботи, повчання священникові для служби у вівтарі. Аркуші викликають “великий інтерес для ознайомлення зі старими біблійськими текстами, а також з найстаршою формою церковних богослужбових книг”²⁵³. Їх виявив О. Колесса в Мукачівському василіянському монастирі святого Миколая на Чернечій горі й відніс до Карпатської Русі²⁵⁴. І. Панькевич, який працював з рукописами О. Колесси і бачив уривок, у стислому описі вказав: він написаний, вочевидь, у західноукраїнських землях, звідки перейшов на південь Карпат, за фонетикою відрізняється від норми церковнослов’янської мови, даючи зразок народної розмовної мови того часу.

4. *Імстичівські листки* XIV ст. Про них, поряд з Мукачівськими листками, згадав О. Колесса. Але в самого О. Колесси, та інших авторів (див. роботи В. Микитася), які також називають Імстичівські листки серед давніх рукописів Карпатського краю, опис пам’ятки і дані про місце її перебування відсутні.

²⁵⁰ Колесса О. Лаврівські пергаминоні листки... – С. 1.

²⁵¹ Там само. – С. 2–3.

²⁵² Гординський Я. Уривки Псалтири XIII–XIV в. // ЗНТШ. – 1911. – Т. 106. – С. 22.

²⁵³ Панькевич И. Мукачевские пергаменные

отрывки (из наследия проф. Александра Колессы) // Byzantinoslavica. – 1919. – Т. 16, No 1. – С. 20, 35.

²⁵⁴ Колесса О. Лаврівські пергаминоні листки... – С. 6.

5. *Молитовник “Півустав Ужгородський”*. Друга половина XIV ст. 207 арк., без початку і закінчення. Пергамен, устав, елементи півуставу, два почерки²⁵⁵. Зміст рукопису: настільна книга для монастирських щоденних і святкових богослужінь; духовні настанови і приписи щодо порядку богослужіння, монастирського побуту; індіктион на церковний рік із синаксарем та витягами з Прологу й Міней. Кодекс, яким спершу володіла родина Черських в Ужгороді, подарував бібліотеці Ужгородського товариства “Просвіта” канонік Георгій Шуба. До музею переданий 1945 р., викрадений 1971 р.

У синаксарі (пам’яті преподобного Феодосія Печерського, святого Кирила з вказівкою про нього як першовчителя, що “переклав грамоту” з грецької мови та хрестив слов’ян і болгар, на перенесення мощів князів Бориса і Гліба) записані старовинні слов’янські назви місяців, подібні до Віденського Октоїха. На арк. 116–123 вміщені пасхальні таблиці та ключі для визначення дат Великодня на долоні й календарні астрономічні кола. Рукопис зберіг пізніші записи румунською мовою, передані слов’янськими літерами, що їх переклали О. Колесса і Я. Запаско. Серед них: на арк. 78–81 – про те, що книгу купив під Іван з Горнищ, на арк. 95–101 – про диякона Теодора з Тульчи, який віддає цю книгу до храму Благовіщення у селі Вамі (?) Великій. На арк. 151 у синаксарі вміщено приписку про смерть митрополита київського і всієї Русі Олексія (†1378); на арк. 193 зв. – румунський запис слов’янськими літерами з датою 1706 р. зі згадкою про попа Тому з села Великі Гаївці (біля Ужгорода). О. Колесса вважав, що рукопис переписано на Закарпатті, можливо для Грушівського монастиря, після знищення якого в другій половині (наприкінці?) XVII ст.²⁵⁶ він зберігався у церквах на кордоні з румунським населенням²⁵⁷. Я. Запаско припустив, що село Горнищ – можливо, сучасне Горінчово Хустського району (Південне Закарпаття). Я. Запаско підкреслив наявність у мові њ замість е²⁵⁸, О. Колесса – південнослов’янський вплив, а також “замітне консервативне стремління писців задержати старинну церковно-слов’янську основу текстів, якими вони користувалися; але це їм часто не вдається, і вони мимоволі піддаються впливові народної мови., яка продирається через церковно-слов’янську підкладку”²⁵⁹. О. Колесса

²⁵⁵ Ужгород, Закарпатський краєзнавчий музей. – І–479.

²⁵⁶ Хоча деякі джерела зберігають відомості про ченців з цієї обителі й у XVIII ст. Див.: *Жаткович Ю.* Нарис історії Грушівського монастиря на Угорській Русі // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 153–159; *Монич О.* Мараморошська святиня: нариси історії Грушівського монастиря. – Ужгород, 2008. – С. 57–80. Існує також припущення про виготовлення у монастирі

1690 р. чи 1693 р. гравірованого Антиминса мараморошського єпископа Йосифа Стойки (†1711), див.: *Крालицький А.* Список монастирей чина св. Василя Великого, существовавших некогда в Мараморошине и истёртых императором Иосифом II 1788 г. // Науковий збірник Галицько-руської Матиці за 1865 г. – Львів, 1865. – Вып. 1. – С. 52; *Его же.* Следы книгопечатания монастыря Грушевского // Там же. – Вып. 2. – С. 111–114.

²⁵⁷ *Колесса О.* Ужгородський “Полуустав”... – С. 58.

²⁵⁸ *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 266.

²⁵⁹ *Колесса О.* Ужгородський “Полуустав”... – С. 51.

відзначив також діалектні елементи кодексу, ряд фонетичних норм, поширених в інших західноукраїнських пам'ятках. Його зразком був, найправдоподібніше, скорочений варіант повного уставу Києво-Печерського монастиря²⁶⁰. Рукопис описав також В. Микитась²⁶¹.

6. Житійні збірники з Мукачівської греко-католицької єпархії²⁶²

1) *Життя святих*, "написані на пергамені уставом чи не XIII ст.", з бібліотеки мукачівського єпископа Василя Поповича (1796–1864). Єдине повідомлення про рукопис подав І. Срезневський, який оглянув збірник під час відрядження на Західну Україну у 1842 р., не вказавши зміст і обсяг.
2) *Житіє святого Кирила XIV* ст. 2 арк., з Мукачівського василіянського монастиря. Єдине повідомлення про фрагмент подав І. Срезневський.

7. Збірники Онуфрійського василіянського монастиря у Львові

1) *Збірник житій*. До 1250 р. 150 арк., неповний. Переписаний з давнішого тексту. Його стисло описав І. Срезневський без уточнення змісту²⁶³.
2) *Збірник житій святих, казань і апокрифів*. Приблизно 1300 р., без початку і закінчення. Зміст рукопису: житія святого Онуфрія Пустельника та інших отців Церкви, страсті великомучениці Варвари, священномучеників Козьми і Даміана, чуда і діяння святого Миколая, явлення Авраама з Михаїлом архистратигом, діяння апостолів Андрія і Матвія, житіє святої Єфросинії, слово Єремії про Древо Чесне, страсті святого Євстафія і дружини його і чада його та ін. Збірник оглянув і описав І. Срезневський²⁶⁴, особливо виокремивши в ньому "Житие и хождение святителя Еуфросинии", полоцької княжни. У XVI ст. митрополит Макарій (Булгаков) включив Житіє Єфросинії Полоцької до Великих Четв'ях-Міней під 23 травня. Архієпископ Філарет (Гумилевський) відніс створення Житія Єфросинії Полоцької до 1200 р., а його список у Збірнику – до XIV ст.²⁶⁵ Уже в О. Соболевського, М. Волкова та Е. Калужняцького Збірник названий серед втрачених²⁶⁶. У відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, до

²⁶⁰ Колесса О. Ужгородський "Полуустав"... – С. 36.

²⁶¹ Микитась В. Л. Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею. – Львів, 1964. – С. 21–24; *Його ж.* Давня література Закарпаття. Нариси літератури Закарпаття доби феодалізму. – Львів, 1968. – С. 69–72.

²⁶² Про ці рукописи див.: Донесення ад'юнкта-професора Срезневского г. министру народного просвещения // ЖМНП. – 1843. – № 2. – С. 47–49.

²⁶³ Донесення... – С. 49; *Срезневский И. И.* Древние памятники... – Стб. 122.

²⁶⁴ Донесення... – С. 60; *Срезневский И. И.* Древние памятники... – Стб. 162. У 1843 р. він назвав Збірник серед рукописів бібліотеки Онуфрійського монастиря, а в 1882 р. – серед збережених у Львівській бібліотеці (?).

²⁶⁵ *Филарет (Гумилевский), архиеп.* Обзор... – С. 58.

²⁶⁶ *Соболевский А. И.* Очерки... – С. 66; *Волков Н. В.* Статистические сведения... – С. 9; *Калужняцкий Е. И.* Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских. – Киев, 1877. – С. 68. Подібне повідомлення див.: *Орлов В.* Евфросиния Полоцкая. – Минск, 1992. – С. 95. Однак свідчення М. Волкова суперечливі. Вказуючи на збірник XIV ст. (№ 575, "зберігається у Львівській бібліотеці") як втрачений, автор, водночас, подає його у загальному списку церковних рукописів, які дійшли до нас з XII–XIV ст. У цьому ж списку автор згадує також Збірник житій (150 арк.) із василіянського монастиря (№ 572), але не уточнює, чи цей другий збірник також числиться серед втрачених.

якої у 1940 р. потрапили монастирські зібрання, втім з Онуфріївського монастиря, збірник (як і попередній 1250 р.) відсутній. Водночас, 1910 р. до бібліотеки Академії наук у Санкт-Петербурзі з колекцією рукописів І. Срезневського надійшов один аркуш з Життя Єфросинії Полоцької, датований XIII ст.²⁶⁷ Чи не може він бути частиною львівського збірника? Це питання залишається відкритим.

IV. Рукописи, місце знаходження яких встановити не вдалося

1. *Пролог "Люблінський" (уривок)*²⁶⁸. Кінець XIII – середина XIV ст. 3 арк. Пергамен, устав. Зміст рукопису: Мінея на січень, закінчення слова святого Євагрія про смиренних, початок житій святих Єрмола, Стратоніка, Петра, Стефана, уривок повчання "Про царство небесне", початок і закінчення житія преподобних отців на Синаї і в Раїфі убитих. За свідченням Ігора Лося, уривок виявив у палітурці латинської книги XVII ст. польський учений Єронім Лопацинський²⁶⁹. І. Лось визначив зміст аркушів. На підставі частой зміни ѣ і е, оу і в та ін. він припустив, що "уривок Прологу написаний в області галицько-волинських говірок"²⁷⁰.

V. Рукописи, які можна віднести до галицько-волинського регіону

1. *Євангеліє Никольського єдиновірчого монастиря* XII–XIII ст. 108 арк. Згадав О. Соболевський у нотатці до статті М. Волкова²⁷¹: "Ще одна галицько-волинська пам'ятка нещодавно знайдена мною у Никольському єдиновірчому монастирі у Москві. Це – Євангеліє XII–XIII ст., придбане... настоятелем монастиря архимандритом Павлом Пруським у 50-х роках в одного старообрядця, який своєю чергою придбав його, разом з багатьма іншими рукописами, в м. Холмі. Воно (без початку і закінчення) складається з 108 аркушів, прикрашених особливим, своєрідним орнаментом, якого, мені здається, не доводилось зустрічати в інших рукописах". М. Волков, услід О. Соболевському, включив рукопис до галицько-волинської групи²⁷². Євангеліє (108 арк.) з Никольського єдиновірчого монастиря (№ 150), яке придбав архимандрит Павло Пруський, згадує також Г. Воскресенський. За його описом, рукопис переписаний уставом XII ст. двома почерками, зберіг євангельські читання з середини четверга четвертого тижня після П'ятидесятниці до четверга Сиропусного тижня, має деякі спільні написання з Галицьким Євангелієм 1144 р.²⁷³ З поданих в інших виданнях цій характеристиці відповідає Євангеліє-апракос повний кінця XIII ст., вказане у Каталозі 1984 під № 338²⁷⁴, що налічує 108 арк. Рукопис надійшов у 1917 р.

²⁶⁷ Пергаменные рукописи... – С. 49.

²⁶⁸ Публікація пам'ятки: Лось І. Л. Люблинские отрывки // СОРЯС. – 1900. – Т. 67, № 5. – С. 7–8.

²⁶⁹ Відтак, нині уривок може знаходитися у Люблінській публічній воєводській бібліотеці ім. І. Лопацинського з його колекцією рукописів. Щоправда, ця колекція обіймає переважно рукописи XVI–XIX ст.

²⁷⁰ Лось І. Л. Люблинские отрывки... – С. 12.

²⁷¹ Волков Н. В. Отрывок Апостола... – С. 238–239.

²⁷² Его же. Статистические сведения... – С. 34, 95.

²⁷³ Воскресенский Г. А. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI–XVI вв. – Москва, 1894. – С. 43; Его же. Характеристические черты... – С. 35.

²⁷⁴ ГИМ. – Хлуд. 170-д.

з колекцією О. Хлудова, укладеною, зокрема, з рукописів московського Никольського єдиновірчого монастиря. Проте в огляді рукописів зібрання О. Хлудова²⁷⁵ вказане Євангеліє відсутнє. У Каталогі 1984 та кількох згадках про Євангеліє-апракос кінця XIII ст.²⁷⁶ його галицько-волинське походження не зазначено.

2. Євангеліє апракос короткий. Початок (?) XIV ст. 117 арк. Пергамен, устав²⁷⁷. Зміст рукопису: євангельські читання на окремі дні церковного року, місяцеслов (пам'яті князів Бориса і Гліба, перенесення мощів святого Миколая Мирлікійського та князів Бориса і Гліба, освячення церкви великомученика Георгія у Києві або Кипарисі), недільні утрени євангелія. Рукопис належав колекціонеру старожитностей Миколаю Матруніну, у 1820 р. надійшов до зібрання М. Румянцева.

Кілька вкладних записів дозволяють припустити історію побутування рукопису: на арк. 117 зв. півустанов XV ст. вказано, що це Євангеліє дав раб Божий, і названі імена – Мамак Федор, Матфей Боброєдов, Іван Никифоров, Лукьян Максимов, зазначено передачу книги церкві святого Спаса при великому князі Кизимирі та єпископі “Семіоне”. Нижче півустанов XVI ст. записано про передачу Євангелія Митрофаном Івановим церкві пророка Іллі. На думку Н. Тихомирова, прийняту у Каталогі 2002, перший запис датований між 1 вересня 1491 р. і 7 червня 1492 р. (день смерті польського короля Казимира IV Ягеллона)²⁷⁸. А єпископ Симеон – імовірно, холмський єпископ, про якого згадує Волинський короткий літопис під 1492 р.²⁷⁹ За іншою версією, записи слід датувати першою половиною 40-х років XV ст., коли Казимир Ягеллон ще не був королем, а Євангеліє покладено спочатку на престол храму в ім'я святого Спаса села на Ладосні Черсвятського двору, потім передане до полоцької церкви пророка Іллі. Відтак, Симеон – радше, полоцький єпископ, згаданий у полоцьких грамотах²⁸⁰.

У Каталогі 2002 галицько-волинські лексичні риси рукопису не зазначено. За Я. Запаском, Євангеліє написано у межах України²⁸¹. О. Лосева однозначно називає його галицько-волинським²⁸².

3. Євангеліє тетр. Друга половина (середина?) XIV ст. 128 арк., без початку. Пергамен, устав²⁸³. Зміст рукопису: євангельські читання на всі дні церковного року, вказівник євангельських читань, місяцеслов, що нагадує місяцеслов Луцького Євангелія (пам'яті князів Бориса і Гліба, перенесення

²⁷⁵ Попов А. Описание...; Его же. Описание... – Первое прибавление. – Москва, 1875.

²⁷⁶ Каталог 1984. – С. 294; Щепкина М. В., Протасьева Т. Н., Костюхина Л. М., Голышенко В. С. Описание пергаментных рукописей Государственного Исторического музея. Ч. 1: Рукописи русские // АЕ за 1964 год. – Москва, 1965. – С. 165; Жуковская Л. П. Типология... – С. 331.

²⁷⁷ РДБ. – Рум. 108.

²⁷⁸ Каталог 2002. – С. 210–211.

²⁷⁹ Волинская краткая летопись //

ПСРЛ. – Москва, 1980. – Т. 35. – С. 122.

²⁸⁰ Кузьмин А. В. К истории бытования пергаменного кодекса (РГБ. Ф. 256. № 108) на территории Великого княжества Литовского в XV – начале XVI в. // Румянцевские чтения: материалы международной конференции (10–12 апреля 2007). – Москва, 2007. – С. 192–201.

²⁸¹ Запаско Я. П. Доброписці... – С. 58.

²⁸² Лосева О. В. Периодизация... – С. 26, 35.

²⁸³ РДБ. – Рум. 117.

мощів святого Миколая Мирлікійського, освячення церкви великомученика Георгія в Києві). Вказівник на арк. 128 зв. дописаний, імовірно, тим же переписувачем, хоча його почерк має окремі відмінності.

Рукопис віднесено до службових Тетраевангелій, які в деяких рисах подібні до апракосних Євангелій. Тератологічні композиції та орнаментальна стилістика кодексу (його “орнаменти відносяться до південно-західноруської мистецької традиції”²⁸⁴) нагадує Луцьке Євангеліє.

4. *Євангеліє тетр.* Друга половина (третя чверть?) XIV ст. 269 арк. Пергамен, папір, устав (частина втрачених аркушів доповнена півуставом XVIII ст.)²⁸⁵. Зміст рукопису: євангельські читання на всі дні церковного року, місяцеслов з відсиланнями до євангельських читань, вказівник євангельських читань на різні випадки і стовпи утрених недільних читань з гласами Октоїха. Кодекс у 1828 р. подарував Товариству історії і старожитностей російських московський купець-старообрядець і колекціонер Іван Царський.

У мові рукопису стверджено українські і білоруські риси та елементи середньоболгарської лексики, що може свідчити про болгарське походження протографа. На палітурці збережено записи польською (зі зверненням до пана Олександра), латинською і румунською (але кирилицею) мовами, на арк. 77–85 – запис скорописом XVII–XVIII ст. частково румунською, частково кирилицею. Павло Строев, який помилково датував рукопис XVI ст., відніс його до Молдавії або Валахії²⁸⁶. А. Турилов уточнив датування і визнав, що рукопис якийсь час перебував у цьому регіоні²⁸⁷. Враховуючи мовні особливості та покрайні записи, можна припустити походження Євангелія з української території на межі з Молдавією.

У стислому переліку пам’яток XIV ст. Я. Запаско називає ще низку рукописів, які, на його думку, написані у межах Галицько-Волинської землі. Це – *Євангеліє апракос* (РДБ. – Рум. 109), *Євангеліє апракос* (РДАДА. – Син. тип. № 8), *Євангеліє апракос* (РДАДА. – Ф. 381. – Син. тип. № 9), *Євангеліє апракос* (РДАДА. – Ф. 381. – Син. тип. № 20)²⁸⁸. За автором, додаткового вивчення, яке б підтвердило відповідну локалізацію, потребують також *Псалтир* (РНБ. – Син. 67) і *Триодь пісна* (Кременецький краєзнавчий музей. – № 7415 I–9104)²⁸⁹. Утім, припущення автора про галицько-волинський родовід названих апракосних Євангелій XIV ст. не підтверджене у Каталогі 2002. Хоча, наприклад, за твердженням Л. Жуковської, очевидно є лексична подібність Типографського Євангелія № 7 і Євангелія Рум. 109: “Рум–109

²⁸⁴ Каталог 2002. – С. 437. Про цей рукопис див. також: Волков Н. В. Статистические сведения... – С. 57 (автор не згадав його серед галицько-волинських пам’яток); Восток А. Х. Описание... – С. 181–182 (стислий опис без вказівки на регіон походження); Жуковская Л. П. Текстология... – С. 43, 54, 58, 80, 119 (мовні характеристики).

²⁸⁵ РДБ. – ОИДР 31.

²⁸⁶ Строев П. М. Библиотека импера-

торского Общества истории и древностей российских. – Москва, 1845. – С. 12.

²⁸⁷ Турилов А. А. Предисловие (Опыт авторецензии) // Дополнения к “Предварительному списку славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР”. (М., 1988) / Сост. Н. А. Охотина, А. А. Турилов. – Москва, 1993. – С. 11, 26. – Примеч. № 40; Каталог 2002. – С. 433–435.

²⁸⁸ Запаско Я. П. Доброписці... – С. 58–59.

²⁸⁹ Його ж. Пам’ятки... – С. 54.

написане пізніше і, отже, може брати початок від Тип-7, та, імовірно, йде від близького до нього за діалектною належністю списку"²⁹⁰.

У пошуках галицько-волинських церковних рукописів не залишимо поза увагою незначні за обсягом малодосліджені уривки і фрагменти. Деякі опосередковані свідчення дозволяють припустити їхній зв'язок з Галичиною і Волиною. Погана збереженість цих фрагментів, кількість яких доволі значна²⁹¹, серйозно ускладнює їх вивчення і локалізацію.

Звернімо увагу на пергаменні уривки Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, які описали М. Геппенер, Н. Гнатенко, С. Маслов, М. Петров та ін. У колекції зберігаються, зокрема, невеликі рукописи, що їх подарував А. Петрушевич Університетові святого Володимира у Києві, уривки, виявлені в корінцях оправ актових книг, у бібліотеках Кременецького ліцею, єзуїтської колегії "Regia" та інших навчальних закладів Волині²⁹², де їх використовували в обкладинках латинських шкільних курсів XVII–XVIII ст. Назвемо найцікавіші для нашого огляду пам'ятки. 1) *Молитовник*²⁹³ другої половини – кінця XIII ст. 3 арк., з фрагментами заамвонної молитви святому Миколаю Чудотворцю, заамвонної молитви за упокій, молитви перед причащенням, виявлені в палітурці актовій книги Володимирського земського суду 1612 р. На думку М. Геппенер, рукопис писали два переписувачі і, позаяк на арк. 1 згадано "князя нашого", – у землях якогось князівства чи за якогось князя. А "якщо ми співставимо ці дані із зовнішніми обставинами віднайдення уривка у старій, вірогідно місцевого виробництва палітурці Володимиро-Волинської актовій книги, мимоволі постає питання, чи не перебуває наш рукопис у якомусь зв'язку з тією жвавою книжною діяльністю, яку відзначає літопис на Волині у часи княжіння Володимира Васильковича"²⁹⁴. В описі уривка, поданому в Каталозі 1984 (названий Службеником), зазначені його особливі заамвонні молитви і

²⁹⁰ Жуковская Л. П. Текстология... – С. 335.

²⁹¹ Фрагментарне збереження багатьох рукописів Західної України засвідчує значні втрати її церковно-писемної спадщини, зумовлені історичними катаклізмами і міжцерковною боротьбою. "Взагалі була тенденція старі видання замінити більш новими, головним чином тому, що нові видання були правильніші старих. З часу поширення унії у Львівській єпархії, а особливо від Замойського синоду 1720 р., уніатські єпископи наказали старі православні видання прибирати або виправляти": Крип'якевич Ів. Невикористане джерело до історії старої книги // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 263. Зазначене цілком певно можна віднести не лише до друкованих, а й рукописних пам'яток.

²⁹² "В основному найдавніші слов'янські рукописи київських зібрань, які не були органічно пов'язані з історично складеними на місці зібраннями рукописів, потрапили до Києва відносно недавно у складі багатьох окремих зібрань і колекцій": Геппенер М. В. (за участю Візира М. П. та Шубинського Й. В.). Слов'янські рукописи... – С. 6.

²⁹³ Публікація пам'ятки: Геппенер Н. В. Отрывок пергаменного молитвенника кирилловского письма конца XIII в. (Из находок в старых переплетах) // ТОДРЛ. – 1961. – Т. 17. – С. 621–622.

²⁹⁴ Геппенер Н. В. Отрывок... – С. 622–623. Водночас М. Геппенер вказав на існування ще багатьох рукописних фрагментів, зокрема з палітурок актів Володимирського земського суду за 1596 і 1598–1599 рр., Володимирського міського суду за 1595 і 1696 рр., які й досі не вилучені і не вивчені.

нестандартний склад²⁹⁵. 2) *Слово Єфрема Сирина про прекрасного Йосифа* початку XIV ст., фрагменти кількох аркушів з обкладинки латинського підручника²⁹⁶. 3) *Псалтир*²⁹⁷ першої половини – середини XIV ст., 1 подвійний арк., зі збірки А. Петрушевича. Читання з 138 (уривок), 139 і 140 (1–4) віршів богослужбового або навчального призначення²⁹⁸. Уривок дослідила Варвара Адріанова-Перетц, яка відзначила у ньому фонетичні українізми, новий ь, перехід ou і в та ін., його південно-руські риси²⁹⁹.

Значну кількість рукописних уривків і фрагментів XII–XIV ст. має Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. На думку І. Свенціцького, “ближчий розгляд цих текстів виказує звісні нам дотепер ціхи дуже правильного найстаршого східнослов’янського правопису без слідів північно-руських місцевих говірок. Зате написи з похідним ь... виразно стверджують галицько-волинське походження цих пам’яток”³⁰⁰. Йдеться, насамперед, про уривки з опису І. Свенціцького³⁰¹. 1. *Богослужбова книга (Мінея службова ?)* XII ст., 2 фрагменти з канону. 2. *Євангеліє апракос короткий* XII ст., 1 подвійний арк., закінчення євангельських читань на 10-ту неділю після П’ятидесятниці, взятий з палітурки. 3. *Богослужбова книга (Октоїх?)* XIII ст., фрагмент. 4. *Євангеліє апракос короткий* XIII ст., уривок з євангельських читань циклу Нового літа, взятий з палітурки рукописного Євангелія 1588 р. з церкви села Ялин (біля Санока, Польща). 5. *Євангеліє апракос короткий* XIII ст., 2 подвійних арк., закінчення євангельських читань на суботу 3-го тижня після П’ятидесятниці, взяті з палітурки. 6. *Євангеліє апракос повний* XIII ст., 1 арк., закінчення євангельських читань на вівторок і початок читань у середу М’ясопусного тижня, взятий з палітурки. 7. *Євангеліє* XIII ст., фрагмент, євангельські читання на П’ятидесятницю (уточнення змісту Л. Жуковської³⁰²). 8. *Євангеліє* XIII ст., 4 фрагменти, євангельські читання від Луки. 9. *Октоїх (?)* XIII ст., 2 фрагменти зі стихир ангелам, взяті з палітурки рукописного Апостола XVI ст. (знайдений під час експедиції в Закарпатті у 1909 р.). 10. *Повчання ченцям* XIII ст., 1 арк., повчання про працелюбне і подвижницьке життя, з рукописної Мінеї службової XVI ст. з церкви містечка Стара Сіль біля Самбора Львівської обл. 11. *Збірник повчань (?)* XIII ст., 2 арк., повчання священникові, взяті з палітурки. 12. *Богослужбова книга (Пролог?)* кінця XIII – початку XIV ст., 5 фрагментів одного аркуша з палітурки книги з церкви с. Курилівка (біля Лежайська, Польща). 13. *Євангеліє апракос повний* кінця XIII – початку XIV ст., 1 арк., закінчення євангельських читань на вівторок і незавершене читання на четвер Сиропусного тижня, з палітурки. 14. *Євангеліє апракос* першої

²⁹⁵ Каталог 1984. – С. 328–329.

²⁹⁶ *Геппенер М. В.* (за участю Візира М. П. та Шубинського Й. В.). Слов’янські рукописи... – С. 41–43.

²⁹⁷ Публікація пам’ятки: *Адріанова В.* Київський уривок Псалтиря XIV віку // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* – Київ, 1908. – Кн. 2. – С. 98–100.

²⁹⁸ *Геппенер М. В.* (за участю Візира М. П. та Шубинського Й. В.). Слов’янські рукописи... – С. 52–54.

²⁹⁹ *Адріанова В.* Київський уривок... – С. 96–97, 101–104.

³⁰⁰ *Свенціцький І.* Опис... – С. 5.

³⁰¹ Там само. – С. 6–36. – Табл. 1–19 (фото відтворення уривків).

³⁰² *Жуковская Л. П.* Типология... – С. 321.

половини XIV ст., 2 арк., євангельські читання у Страсний тиждень, з палітурки Ірмологія XVIII ст. з церкви села Ісаї Турківського району Львівської області. 15. *Євангеліє апракос* першої половини XIV ст., 3 арк., євангельські читання з Матвія, з друкованої Тріоди цвітної (Київ, 1630)³⁰³.

І. Свенціцький назвав ще 17 фрагментів XII–XIV ст., зміст яких складно визначити. У Каталог 1984 потрапило 6 з них (названі рукописами невизначеного змісту)³⁰⁴, водночас список І. Свенціцького тут доповнено ще кількома фрагментами, вивезеними в різні часи з Галичини. Серед них, зокрема, уривок, датований кінцем XIII ст., який надійшов до колекції Національного музею після публікації І. Свенціцького й описаний лише у Каталозі 1984. Це – 3 арк. кінця XIII ст., імовірно з *Параклитика* (уривок 3-го гласу, зі служби на утрени, канони в п'ятницю і суботу), придбані шляхом обміну з Національним музеєм Перемишльської землі у Перемишлі (Польща). *Євангеліє апракос повний* кінця XIII – початку XIV ст., 1 арк., євангельські читання з Луки, закінчення читання на вівторок і незакінчене читання на четвер Сиропусного тижня, з палітурки; на аркуші зберігся штамп “Союзу прихильників національного музею у Львові”, надійшов у 1939 р. (очевидно, пізніше віднайдена частина одного з уривків, які описав І. Свенціцький)³⁰⁵.

Низка фрагментів церковних рукописів XIII–XIV ст. зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника. Вони надійшли з колекціями А. Петрушевича і Наукового товариства ім. Шевченка, походять насамперед з теренів Західної України. В їх описі³⁰⁶ особливий інтерес мають рукописи (і таких більшість), написані “церковнослов'янською мовою української редакції”. 1. *Кормча XIV титулів без тлумачень* останньої чверті XI – початку XII ст., 2 арк., 104–107 правила Карфагенського собору (393–419). 2. *Євангеліє апракос* кінця XII – першої половини XIII ст., 2 арк., євангельські читання в середу 4-го тижня і в понеділок–вівторок 5-го тижня після Великодня. 3. *Повчання* кінця XII – першої половини XIII ст., 1 арк., повчання про спасіння душі (?). 4. *Триодний читій збірник* XII ст., 1 подвійний арк., слово на неділю митаря і фарисея. 5. *Бесіда Косми Пресвітера* середини – другої чверті (середини?) XIII ст., 1 арк., слово четверте болгарського письменника-полеміста Козьми Пресвітера, автора “Бесід на новоявлену ересь богомилів” (кінець X ст.)³⁰⁷. 6. *Євангеліє апракос* XIII ст., 2 арк., євангельські читання на Страсний тиждень. 7. *Євангеліє апракос повний* XIII ст., 1 арк., євангельські читання на четвер–неділю 13-го тижня після

³⁰³ Більшість уривків описана також: Каталог 1984. – С. 251–252, 255–256, 268–269, 270, 272–273, 277–278, 308–309, 344; Каталог 2002. – С. 356–357.

³⁰⁴ Каталог 1984. – С. 285–286, 373.

³⁰⁵ Там само. – С. 308–309, 348.

³⁰⁶ Каталог 2007. – С. 3–28. Окремі уривки описані також: Каталог 1984. – С. 252, 254–255, 361; Каталог 2002. – С. 362–363, 646–647.

³⁰⁷ Більшість руських списків цього

полемічного твору збереглися з XV–XVI ст. Тому, на думку Михайла Попруженка, “львівський” уривок, датований серединою – другою чвертю XIII ст., є вельми цікавим і цінним свідченням раннього існування його копії: *Попруженко М. Г.* Святого Козьми пресвітера Слово на еретика и поучение от божественных книг // Памятники древнего письма и искусства. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 167. – С. XII.

П'ятидесятниці. 8. *Євангеліє апракос повний* XIII ст., 2 арк., євангелійські читання на понеділок 7-го тижня після Великодня. 9. *Повчання* (?) XIII ст., 1 арк., повчання на богородичне свято (?). 10. *Пролог* XIII ст., липень–серпень, 2 арк., слово про мовчання і смирення. 12. *Пролог* XIII ст., вересень і листопад, 4 арк., уставні вказівки і проложне читання про диякона Авива, житіє святого Мартина, читання в день Собору святого архистратига Михаїла. 13. *Апостол апракос* третьої чверті XIV ст., 1 арк., апостольські читання в 5-у неділю і суботу 6-го тижня Великого посту. 14. *Євангеліє апракос* початку XIV ст., 5 фрагментів одного аркуша, євангелійські читання у Великий четвер на утрні. 15. *Мінея святкова* кінця XIV ст., 2 арк., закінчення служби на Благовіщення Пресвятої Богородиці. 16. *Октоїх* (?) середини XIV ст., 2 арк., піснеспіви (стихири?) на вівторок, середу, четвер і п'ятницю до Богородиці, пророків та ін. 17. *Повчання* (?) останньої чверті XIV ст., 1 арк., повчання на Страсний тиждень (?). 18. *Повчання* (?) XIV ст., 3 арк., фрагменти тексту повчального змісту. 19. *Пролог* середини XIV ст., липень, 2 арк., житіє священномученика Аполінарія, повчання і пам'яті святим на 23 липня. 20. *Пролог* середини XIV ст. на липень, 1 арк., читання на священномученика Павла, слово святого Єфрема про довготерпіння. 21. *Пролог* середини XIV ст., липень, 1 арк., читання про священномучеників Якинфа, Ємиліяна з Доростолу, Феодосія. 22. *Пролог* середини XIV ст., червень, 1 арк., повчання на пам'ять святих апостолів Петра і Павла. 23. *Пролог* кінця XIV ст., 1 арк., повчання і житіє, в якому згадується брат Кирило. 24. *Пролог* кінця XIV ст., грудень, 1 арк., тексти повчання, алуарія, прокимна та проложного життя, і 29 на 28 грудня³⁰⁸.

Згадаємо також рукописні уривки колишньої Віленської публічної бібліотеки, які у XIX ст. описали Петро Гільтебрандт і Федор Добрянський, що нині зберігаються в Бібліотеці Академії наук Литви імені Врублевських (фонд № 19)³⁰⁹. Деякі з них подані у Каталозі 1984, Каталозі 2002 і в статті А. Турілова. Пишучи про ці “уривки, окремі аркуші, клаптики і шматочки”, Ф. Добрянський, зокрема, зазначав, що вони “зібрані на досить великому просторі, починаючи від Галичини і доходячи до східних меж Литви”³¹⁰. Нашу увагу привернули 8 уривків XIII–XIV ст., віднайдених у межах Галицько-Волинського князівства, або привезених зі Львова й переданих бібліотеці від галицького письменника і вченого Якова Головацького за часів його головування у Віленській археографічній комісії³¹¹. 1. *Євангеліє апракос повний* XIII ст., 2 арк., євангелійські читання на різні дні після П'ятидесятниці. 2. *Євангеліє апракос повний* XIII ст., 2 арк., євангелійські читання на четвер Страсного тижня, з обкладинки латинської книги³¹². 3. *Євангеліє* XIV ст.,

³⁰⁸ Укладачі Каталогів 2007 вважають, що окремі аркуші проложних читань можуть складати фрагменти однієї книги.

³⁰⁹ Опис див.: Турілов А. А. Заметки... – С. 113–143. Автор уточнив датування і зміст уривків, наведених у Ф. Добрянського. Частина уривків цього фонду, що увійшла до Каталогів 2002, названа тут рукописами з

галицько-волинськими особливостями.

³¹⁰ Добрянский Ф. Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки церковно-славянских и русских. – Вильна, 1882. – С. XLI–XLII.

³¹¹ Там же. – С. 15–26, 29–31.

³¹² Датовані також: Жуковская Л. П. Типология... – С. 321; Ее же. Текстология... – С. 363.

1 арк., євангельські читання з Матвія, з палітурки якоїсь книги. 4. *Євангеліє* XIV ст., 1 арк., євангельські читання з Луки, Матвія та Іоана, з обкладинки латинської книги. 5. *Євангеліє* XIV ст., 3 арк., євангельські читання з Луки і Матвія, які пожертвував берестейський єпископ Євгеній³¹³. 6. *Пролог* XIV ст., 1 подвійний арк., життя святих на 27–28 жовтня, залишки латинського напису. 7. *Тлумачення на Євангеліє Феофілакта, єпископа болгарського* кінця XIII – початку XIV ст., 1 арк., євангельські читання з Луки, притчі про несправедного судю, митаря і фарисея, з прибутково-видаткової книги католицького монастиря розариток. 8. *Збірник 12-ти місяців* XIV ст. із читаннями з Апостола і тропарями святим (зокрема, Феодору Студиту), 1 арк., зберігся фондушевий запис XVI ст. для церкви в Тракаї³¹⁴.

Недостатньо вивчені також невеликі рукописні пам'ятки Бібліотеки Російської Академії наук у Санкт-Петербурзі. Це, зокрема, – 1. *Євангеліє апракос* XIII ст., 1 арк., із колекції П. Сирку, зібраної з буковинсько-молдавських рукописів. 2. *Часослов* XIII ст., 1 арк., з колекції О. Яцимирського, частина якої придбана від румунського антиквара в Яссах у 1895 р. 3. *Пролог* XIV ст., 1 арк., з обкладинки латинської книги XVII ст., що надійшла у XIX ст. з Вільнюса. 4. *Євангеліє апракос повний* XIII–XIV ст., 2 арк., зі згадкою про Євстафія, архиєпископа Супрасльського монастиря, та митрополита київського і всієї Русі (без імені), привіз зі Львова Е. Калужняцький. 5. *Устав про піст і єпитимії* XIII–XIV ст., 1 арк., уривок старослов'янського єпитимійника “Заповідь святих отець” в руській редакції з колекції О. Яцимирського, який знайшов його 1892 р. у скельному скиті в Городищі на Дністрі у Бессарабії³¹⁵. Серед церковних рукописів молдавсько-української колекції Наукової бібліотеки Московського державного університету знаходиться *Псалтир* XIV ст., 1 арк., з корінця Уставу церковного XVII ст., що надійшов у 1983 р. з села Білоусівка Чернівецької області³¹⁶. Частина рукописів зазначених колекцій уже описана у Каталогі 2002 і віднесена до галицько-волинської писемності. Можливо, згадані уривки знайдуть своє місце в його наступному випуску.

Чи можна вважати поданий перелік більш або менш вірогідних галицько-волинських манускриптів XII–XIV ст. остаточною? Мабуть, ні. На вивчення чекає ще чимало давньоруських пам'яток в українських і зарубіжних зібраннях³¹⁷, адже їх опрацьований досі корпус усе ще далеко не

Опис: *Petrauskienė V. Rusų rankraštinė knyga Lietuvos bibliotekose // Rusų knygos spausdinimo pradžia ir Lietuva. – Vilnius, 1966. – Т. 3. – Р. 66; Каталог 1984. – С. 252–253.*

³¹³ Описано також: *Гильтебрандт П.* Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки. – Вильна, 1871. – Вып. 1. – С. XXXIII.

³¹⁴ Окремі уривки описані також: *Каталог 2002. – С. 618, 651–652.*

³¹⁵ *Пергаменные рукописи... – С. 25, 26, 48, 66, 98, 148; Каталог 1984. – С. 372.*

³¹⁶ *Кобяк Н. А., Поздеева И. В.* Славяно-русские рукописи... – С. 103–110.

³¹⁷ У наш перелік не включено пам'ятки, походження яких лише припускається. Наприклад, А. Кримський неодноразово згадував про Волинське П'ятикнижжя XIV ст. зі збірки Троїцько-Сергіївської лаври, однак не навів доказів на користь цієї локалізації (Див.: *Крымский А. Е.* Украинская грамматика... – С. 201, 295 б, 376, 408). І. Ягич відзначив стилістичну і мистецьку близькість Туровського і Юр'ївського Євангелій до

вичерпаний³¹⁸. Відтак, не виключаємо: наведений список може бути доповнений новими рукописами, що сприятиме подальшим науковим студіям над церковно-писемною спадщиною Галицько-Волинської Русі.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

галицько-волинських пам'яток (*Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи... – С. 79–80; Его же. Труд Стасова “Славянский и восточный орнамент” // Вестник изящных искусств. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 6, вып. 2. – С. 176*). “Нічого білоруського” у мові Туровського Євангелія не побачив також О. Соболевський (*Соболевский А. И. Новый труд... – С. 53*). Г. Воскресенський, О. Соболевський, П. Владимиров не визнали білоруським й Оршанське Євангеліє. Григорій Крижановський, оминаючи питання локалізації манускрипту, засвідчив у ньому, поряд з очевидними “білорусизмами”, галицько-волинські риси (*Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. – Киев, 1889. – С. 22, 24*). На його думку, палеографічні особливості Оршанського Євангелія наближають рукопис до Рязанської кормчої 1284 р. Порівняльний аналіз цих пам'яток здійснила Л. Жуковська. Вона виявила чимало подібного у структурі та мові Юр'ївського Євангелія (діалектні особливості, так званий новий ґ) з іншими євангельськими текстами, які “територіально приурочені до галицько-волинської мовної області” (*Жуковская Л. П. О возможном родстве... – С. 137*). При цьому дослідниця припустила, що переписувач Юр'ївського Євангелія Федор походив з Карпат, позаяк у записі на арк. 231 сам себе назвав угринцем. В. Пуцко зазначив в декорі Юр'ївського Євангелія подібність до латинських манускриптів романського стилю, яким добре володіли вихідці з Угорщини (*Пуцко В. Г. Художественный декор Юрьевского евангелия // Ars Hungarica. – Budapest, 1979. – No 1. – P. 7–21*). На думку Олексія Некрасова, мистецькі особливості дозволяють

припустити створення пам'ятки у Галичі (*Некрасов А. И. Древнерусское изобразительное искусство. – С. 80–81*). Натомість В. Пуцко нагадує про близькість галицько-волинської рукописної школи з київською, відтак – чимало спільного в їх мистецьких формах. Утім, зазначені міркування наразі не підкріплені спеціальними дослідженнями. Не потрапило поки що у наш перелік Євангеліє апракос першої половини XIV ст., 2 арк., євангельські читання на окремі дні церковного року, що нині зберігається в Університеті імені Карла і Франца у Граці. Уривок описав і датував Г. Біркфелльнер, який відніс його до східнослов'янської редакції з переважанням південноруських рис, а також відтворив його фотомеханічним і наборним способами в латинській транскрипції. Див.: *Birkfellner G. Ein kyrillisches Pergamentfragment (Evangelienlektionar) älterer Redaction in Graz // Wiener slavistisches Jahrbuch. – Wien, 1972. – Bd. 17. – S. 37–54*. Однак ця стаття наразі нам недоступна. Відомості про неї див.: *Баранкова Г. С., Астахина Л. Ю. Публикации и описания русских рукописей за рубежом с 1971 по 1975 гг. (Библиографический обзор) // История русского языка. Исследования... – С. 384–396*. Мова та історія віднайдення уривка, зазначені в останній статті, можуть свідчити на користь його галицько-волинського походження.

³¹⁸ Це показав, зокрема, опис рукописів афонських монастирів, серед яких виявлено низку нових кодексів і рукописних уривків XV–XVI ст. галицько-волинського походження. Див.: *Славянские рукописи Афонских обителей / Сост. А. А. Турилов, Л. В. Мошкова. Под ред. А.-Э. Н. Тахиаоса. – Фессалоники, 1999*.

Олександр ГОЛОВКО

ГАЛИЧ І ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ У ПОЛІТИЦІ КНЯЗІВ ПРИДНІПРОВСЬКОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ РУСІ (КІНЕЦЬ XII – КІНЕЦЬ 30-х РОКІВ XIII СТОЛІТТЯ)

З моменту утворення наприкінці XI ст. незалежних князівств у Прикарпатті, а саме: Перемишльського, Тереховського та Звенигородського – вони, а з початку 40-х років XII ст., створена на їх основі Галицька земля-князівство, відігравали значну роль у політичному житті східнослов'янського світу. Хоч галицькі володарі не претендували на київський великокнязівський стіл, вони постійно були суб'єктами активного політичного життя Русі, а Галицька земля впродовж усього століття перебувала у сфері політичних інтересів багатьох князів із династії Рюриковичів.

Після смерті у 1198 р. (може 1199 р.) князя Володимира Ярославовича Галич знову став об'єктом уваги багатьох князівських родин. Крім волинського князя Романа (мав володіння в Західній Волині з центром у Володимирі, проте, на нашу думку, був найсильнішим князем Волині), який досить швидко завоював місто й утворив об'єднане Галицько-Волинське князівство, Галич вкотре привернув увагу князів з інших земель, перш за все Придніпров'я. Відзначаючи це, необхідно наголосити: не можна погодитися з думкою Олександра Горського, який вважає, що Галицьке князівство належало до тих руських земель, які з кінця XII ст. не мали власної династії і стало спільним “загальноруським” володінням¹.

Насправді в 1199 р. у Галичі припинилась династія Ростиславовичів, носії якої отримали Прикарпаття за рішенням Любецького з'їзду, а після короткого володарювання Романа Мстиславовича, у 1205 р. Галицька земля стала на тривалий час каменем спотикання між численними претендентами. Але конфронтація між різними володарями – не доказ існування якогось особливого статусу Галицької землі серед інших давньоруських. Подібними конфліктами рясніє уся історія Середньовіччя, коли конкуренти нерідко позбавляли престолу законних володарів.

У літературі щодо обставин приходу князя Романа Мстиславовича до Галича привертається увага до допомоги, що її надали волинському князеві поляки, сприятливої ситуації для завоювання для Романа, яка складалася через внутрішню війну в Угорщині². Проте зрозуміло, що “галицьке

¹ Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. – Москва, 1996. – С. 7.

² Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич і його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – Київ, 2001. – С. 144–145.

питання” мало б цікавити й князів інших земель. З приводу позиції останніх доволі красномовно писав краківський хроніст Вінцентій Кадлубек: “Unde Russiae princeps, quidam vi, quidam arte, nonnulli utrocque modo vacantem student rapere principatum”³. Отже, не тільки Роман, а й інші князі претендували на спадщину Володимира Ярославовича і тільки зазначені особливості висвітлення подій останніх років XII ст. у літописанні призвели до того, що про це ставлення можна лише здогадуватися, хоча водночас давно звернуто увагу, що подальшу, вже після оволодіння Галичем, війну Романа з Рюриком Ростиславовичем і чернігівськими Ольговичами спричинили дії волинського князя в Галицькій землі.

На наш погляд, значний інтерес становить інформація Василя Татищева про спробу волинського князя задля вирішення питання “галицької спадщини” укласти угоду з недавнім суперником, київським князем Рюриком Ростиславовичем. До цього привернув увагу Олександр Майоров. Як відзначено в праці російського історика XVIII ст., “галичане учинили совет послать к Рюрику и просить его о наставлении, кого князя избрать. Другие желали Романа Мстиславича. Роман, уведав о том, премея злону в лещь, послал к тестю своему Рюрику, прося у него прощения, а притом позволения и помочи, чтоб ему получить Галицкое княжение. Но Рюрик, опасаяся сего гордаго и властолюбиваго князя допуститъ ему так сильное княжение, объявил ему, что он, не учиня о том со всеми князи совета, не может учинить и звал его купно с другими князи на съезд”⁴. У зіставленні з іншими джерелами ця інформація виглядає правдивою, щобільше, вона пояснює причини наступних конфліктів між Романом та Рюриком під час походів нового галицького князя до Південної Русі.

Під 6710 (1202) р. у Суздальському літописі повідомляється: “Вста Рюрик на Романа и приведе к собе Олговичев в Киев, хотя пойти к Галичу на Романа. И упереди Роман, скопя полкы Галичские и Володимерские и въеха в Русскую землю”⁵. Уже відзначено, що цей похід Романа відбувся наприкінці 1200 – на початку 1201 р.⁶ Рішення Рюрика про війну з колишнім зятем – тепер вже не тільки волинським, а й галицьким князем – прийнято раніше, можливо, відразу ж після згаданих невдач для Романа переговорів про долю Галича. Київському князеві для ведення бойових дій треба було зібрати власні війська, встановити контакти з чернігівськими

³ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica / Ed. A. Bielowski. – Lwów, 1872. – Т. 2. – Р. 193–449 (тому руські князі, хто за допомогою сили, інші завдяки хитрощам, а деякі обома засобами прагнуть зайняти вільне князівство).

⁴ Татищев В. Н. История российская. – Москва; Ленинград, 1964. – Т. 3. – С. 165; Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и го-

родская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 324–325.

⁵ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. Издание второе // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. – Стб. 417.

⁶ Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 229–230.

володарями, ті також мали підготуватися до походу. Тому виглядає спірним погляд сербського історика Джури Гарді, який вважає, що похід Романа на Київ відбувся зразу після завоювання Галича, ще до відрядження посольства до Візантії на початку 1200 р.⁷

Суперники Романа готувалися до кампанії, під час якої хотіли підкорити Галицьку землю, впродовж першої половини 1200 р. У чомусь їх плани були подібними до намірів, які вони ж прагнули реалізувати наприкінці 1205 – на початку 1206 р., коли після смерті князя здійснили спільний похід під стіни Галича. Цього разу, як видно з літопису, Рюрику Ростиславовичу та його чернігівським союзникам не тільки не вдалося організувати експедицію, а й відстояти Київ у зіткненні з волинськими і галицькими полками.

Після походу князя Романа на Київ подальша доля столиці і Київської землі була вирішена, але вже не у стосунках з переможеними придніпровськими володарями, а взаєминах із суздальським князем Всеволодом Велике Гніздо. У Суздальському літописі про це записано: “И посади великий князь Всеволод и Роман Ингваря Ярославича в Києве”⁸. Михайло Грушевський звернув увагу на відсутність в інших літописах згадки про участь князя Всеволода у вирішенні питання про київський стіл, проте справедливо відзначив, що його перехід до родича Романа, східноволинського князя Ингвара, мусів би бути узгоджений з північноруським князем. Можливо, що якусь угоду галицького і суздальського князів укладено ще до походу князя Романа на Галич⁹.

Справді, інформація Суздальського літопису відрізняється від свідчень інших джерел. Зокрема, за Воскресенським літописом: “...и посади Роман Ингваря Ярославича в Києве”¹⁰. Микола Котляр писав про похід Романа на Київ як настільки стрімкий, що не було часу спорядити посланця до Всеволода для узгодження питання про спадкоємця Рюрика¹¹. Проте справа нового статусу Києва, безперечно, не могла пройти мимо могутнього північного володаря. Участь Всеволода у вирішенні долі Києва пояснюється великим політичним і військовим авторитетом суздальського князя, зокрема на півдні Русі. Безумовно, Всеволода Юрійовича турбувала ситуація у Києві та Київській землі через те, що в сусідньому Переяславі правив його син Ярослав.

Залучення Всеволода до вирішення долі київського столу було свідченням на слабкості, а великого політичного та дипломатичного хисту Романа Мстиславовича як політика. Князь Роман розумів, що Всеволод Юрійович не може бути надійним політичним партнером, але в тих умовах із

⁷ Харди Ђ. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма. – Нови Сад, 2002. – С. 82. Близьку позицію щодо швидкого походу Романа на Київ див.: Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – Киев, 1987. – С. 154–155.

⁸ Лаврентьевская и Суздальская летопись... – Стб. 418.

⁹ Грушевский М. С. Очерк истории Киев-

ской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – Киев, 1891. – С. 263.

¹⁰ Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 107. Аналогічна інформація також: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 10. – С. 34.

¹¹ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002. – С. 217.

ним доводилося рахуватися і зробити йому певні політичні пропозиції, від яких суздальський володар не міг би відмовитися. Після походу князеві Роману треба було узгодити з Всеволодом утвердження Інгвара на київському столі.

У сучасній літературі ведеться палка дискусія щодо правдивості твердження В. Татищева, що після походів на Київ (другий відбувся у 1203 р.) князь Роман Мстиславович, бажаючи припинити міжусобиці і забезпечити умови для стабільного захисту південноруських кордонів від половців, запропонував створити систему “доброго порядку” державного устрою. Цей “добрий порядок”, перш за все, зводився до того, щоб шість наймогутніших князів – суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, половецький і рязанський – обирали київського князя як головного володаря¹².

Свого часу М. Грушевський, розглядаючи повідомлення В. Татищева, вважав його пізньою підрубкою¹³, проте ставлення до нього в історіографії змінилося. Так, Борис Рибаків, Микола Котляр та Петро Толочко висловилися за вірогідність такого проекту¹⁴. Нещодавно додаткові важливі аргументи на користь реальності системи “доброго порядку” навели Леонтій Войтович та Олександр Майоров¹⁵.

Олексій Толочко у спеціальній статті, а потім монографії про Василя Татищева поставив під сумнів вірогідність системи “доброго порядку” Романа Мстиславовича. Історик вважає, що поява розповіді про нього пов’язана з певними установками російського ідеологічного життя XVIII ст., які прагнув провести В. Татищев, використовуючи сюжет з давньоруської історії¹⁶.

¹² Татищев В. Н. История российская. – С. 169–170.

¹³ Грушевський М. С. Очерк истории... – С. 267.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – Москва, 1963. – С. 163; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. – Киев, 1980. – С. 182–183; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – Киев, 1985. – С. 120–121.

¹⁵ Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів. – Київ, 1990. – С. 114; Його ж. Роман Мстиславович і утворення Галицько-Волинського князівства // Волинь і Галичина у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 26–28; Майоров А. В. Кто предоставил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславовича // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – № 3(29). – Сентябрь. – С. 67–69; Его же. Проект “Доброго порядка” Романа Мстиславовича в свете изучения Академической рукописи второй части “Истории Российской”

В. Н. Татищева // Специальные исторические дисциплины. – Киев, 2007. – Вып. 15. – С. 135–149; Его же. О работе В. Н. Татищева над текстом проекта Романа Мстиславовича (в свете изучения академической рукописи второй части “Истории Российской”) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия: история. – 2007. – № 4. – С. 10–17; Его же. Политико-географические представления В. Н. Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2008. – № 1. – С. 89–100.

¹⁶ Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславовича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 22–36; Его же. “История Российская” Василия Татищева: источники и известия. – Москва, 2005. Аналогічні погляди див.: Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства. XIII – першої половини XIV століть. Дослідження, тексти. – Львів, 2004. – С. 415–430.

Факти з життя Південної Русі, біографії Романа Мстиславовича початку XIII ст. дають, на наш погляд, додаткові аргументи на користь можливості створення його проекту нового політичного устрою. Перш за все, друга поява Романа Мстиславовича в Галичі у 1199 р. мала б змусити князя задуматися над подальшою долею його володінь. Даріуш Домбровський справедливо привернув увагу до ідейно-політичного аспекту творення нового за суттю державного формування об'єднаного князівства двох земель – Галицької і Волинської¹⁷. На нашу думку, вже тоді князь Роман зробив перший крок до вироблення нової системи організації влади на Русі. Завоювання Києва призвело до спільного з суздальським князем Всеволодом Юрійовичем призначення на київський стіл Інгвара Ярославовича. Пізніше майже в той же спосіб київським князем стали спочатку Рюрик Ростиславович, а потім його син Ростислав. Свого часу такий порядок отримання престолу в Києві, коли двоє наймогутніших володарів Русі, не претендуючи особисто на трон, домовлялися про спільний контроль над ним через опіку над номінальним володарем Києва, ми визначили як систему колективного патронату¹⁸.

Проте зазначений порядок потребував вдосконалення і легітимізації, що й спонукало князя Романа шукати домовленості з іншими володарями Русі про встановлення відповідних чітких правил. У системі політичного життя Русі сама ідея вирішення порядку організації князівської влади не була новинкою якщо згадати хоча би про князівські з'їзди кінця XI – початку XII ст. До практики створення системи колективної князівської відповідальності вдавався і суздальський князь Всеволод Юрійович. Після того, як у 1189 р. Галич зайняв Володимир Ярославович, він вимагав не тільки від руських князів, а й володарів Угорщини та Польщі не претендувати на Галич (“Всеволод же Соуждальский присла ко всем князем и ко королеви в Ляхы и води е ко крсту на своємь сестричиче, Галича не искати николи же под нимь. Володимер/ же утвердився в Галиче и оттоле не быс на нь никого же “не шукати Галича”)¹⁹. На початку XIII ст. пропозиції князя Романа мали велике значення не тільки в контексті створення системи заміщення київського столу, а й фактично для утвердження Романа Мстиславовича в Галичі, легітимізації створення типологічно нової держави – Галицько-Волинської.

Спроба впровадження системи “доброго порядку” повністю узгоджувалася і не протирічила конкретній діяльності галицького князя, зокрема діям після другого походу проти половців навесні 1204 р., коли він здійснив на

¹⁷ *Dabrowski D.* Halicz w koncepcjach politycznych Romana Mściśławowicza i jego następców (wybrane zagadnienia) // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008. – Галич, 2008. – С. 170.

¹⁸ *Головко О. Б.* Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславовича //

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали других всеукраїнських читань). – Черкаси, 1992. – С. 16; *Його ж.* На чолі об'єднаного князівства: загадкові та невідомі сторінки біографії Романа Мстиславовича // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 56 та ін.

¹⁹ *Ипатьевская летопись // ПСРЛ.* – Санкт-петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 667.

півдні Русі “мироположение в волостех, кто како терпел за Рускую землю”²⁰. Проект Романа Мстиславовича реально враховував і тогочасний розклад політичних сил. Поява серед князів-виборців рязанського і полоцького була значною поступкою галицько-волинського володаря суздальському князеві Всеволоду, гарантувала останньому половину голосів на виборах київського князя, оскільки і Рязань, і Полоцьк перебували під значним впливом Суздаля.

Система нового порядку заміщення київського столу майже не залишала Романові Мстиславовичу надій стати київським князем, проте гарантувала його родині спадкові права на галицький трон, перекреслювала можливість зазіхання на Галич інших князів, створювала умови для подолання вірогідної конфронтації з суздальськими володарями. Відсутність у списку князів-“виборців” волинського князя дає підставу вбачати Волинь у системі “доброго порядку” складовою єдиного галицько-волинського державного комплексу. Додатковим аргументом на користь того, що в розповіді В. Татищева про намагання князя Романа створити нову систему державного управління присутня реальна історична база, є іменування в літописному повідомленні про битву на р. Калці у травні 1223 р. серед князів – учасників походу проти монголів “старійшинами” саме київського, чернігівського та галицького князів (тобто трьох із шести володарів, згаданих у проекті Романа Мстиславовича!)²¹.

Отже, на наш погляд, є усі підстави довіряти інформації В. Татищева, про проект “доброго порядку”, який запропонував Роман іншим давньоруським князям. Але, згідно з відомостями того ж автора, ті не захотіли збиратися на князівський з’їзд. Дуже насторожено до проекту поставився суздальський князь Всеволод, вірогідно через те, що реалізація такої пропозиції юридично робила його рівним іншим п’ятьом князям – суб’єктам запропонованої нової системи політичного устрою, а також обмежувала втручання суздальських князів у справи Південно-Західної Русі.

Невирішеність питання про успадкування галицького столу далася звнаки у подіях після несподіваної смерті Романа Мстиславовича. Як і після смерті Володимира Ярославовича наприкінці XII ст., у Придніпров’ї в другій половині 1205 р. виникла коаліція київських та чернігівських князів, яка прагнула захопити Галич, але на цей раз вже не мала серйозного суперника в особі могутнього галицького володаря. Проте спочатку, завдяки вмійлі дипломатії княгині Анни – ставши правителькою при малолітньому синові Данилові, вона уклала в Сяноку угоду з угорським королем Андрієм II про протекцію Королівства Угорщини над спадщиною Романа Мстиславовича – вдалося відстояти столицю Прикарпаття. Після невдалої облоги Галича, коаліціанти змушені були відступити²².

Навесні 1206 р. галицькі бояри на чолі з Володиславом Кормильчичем, розсварившись із княгинєю, звернулися за допомогою до чернігівських

²⁰ Лаврентьевская и Суздальская летопись... – Стб. 420.

²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 741. Пор.: Завадская С. В. К вопросу о “старейшинах”

в древнерусских источниках XI–XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1989. – С. 36–42.

²² Ипатьевская летопись. – Стб. 717.

князів. Ініціатором створення нової коаліції був чернігівський князь Всеволод Святославович Чермний²³. До неї увійшли путивльський князь Володимир Ігоревич із братами Романом і Святославом²⁴, смоленський князь Мстислав Мстиславович²⁵, а також половецькі орди. Під час переходу війська через Київську землю до них приєдналися дружини київського князя Рюрика Ростиславовича та загопи берендеїв. Учасники коаліції, судячи з інформації Суздальського літопису, домовились про узгодженість дій з поляками, які повинні були напасти на волинські володіння Романовичів²⁶. Військо коаліції, вірогідно, підійшло до Галича наприкінці весни – на початку літа 1206 р.

Суздальський літопис повідомляє: “Слышав же Галичане с Романовичема, аже идетъ ротъ на ня силна отвсюду, и убояшася зело, и послашася к королеви, помочи прося у него”²⁷. Отже, можна думати, що в Галичі існували різні політичні угруповання. Прихильники Романовичів знову звернулися до угорського короля²⁸, але за деякий час (приблизно в середині літа 1206 р.) Анна з синами, не дочекавшись допомоги від Андрія II, “бежаста из Галича в Володимерь в вотчину свою”²⁹. Важливо відзначити, що Суздальський і Галицько-Волинський літопис по-різному трактують причини цієї втечі. Перше джерело пояснює її загрозою з боку поляків та коаліції південноруських князів, а галицький книжник вважає цю подію спричиною діями Володислава Кормильчича³⁰.

Ісидор Шараневич свого часу відзначав, що в середовищі галицького боярства тоді утворилося два угруповання. Одне орієнтувалося на сина суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо, переяславського князя Ярослава, а друге – на чернігівських Ігоревичів³¹. Проте, за Суздальським літописом, ініціатива запросити Ярослава Всеволодовича належала перш за все угорському королю Андрієві II (“Бяше бо король с Галичаны здумав переже послал в Переяславль по Ярослава Всеволодовича”³²).

Володимир Пашуто вважав, що “владимиристо-суздальські князі прагнули утвердитися у Південно-Західній Русі”³³. Так угорський король порушив не тільки домовленість із княгинею Анною, а й вірогідну угоду з поляками про спільну опіку над малолітніми Романовичами. Такий хід Андрія II обумовили складна для угорців ситуація у Галицькій землі, де вони не мали підтримки, та наявність у короля серйозних суперників у самій Угорщині, що заважало зосередити зусилля на реалізації східної політики. Запрошуючи Ярослава

²³ Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // *Orientalia Christiana*. – Romae, 1927. – № 37, maio. – Tabl. 4. – Nr. 34. – P. 19.

²⁴ Ibidem. – Tabl. 4. – Nr. 44. – P. 19.

²⁵ Ibidem. – Tabl. 9. – Nr. 11. – P. 39.

²⁶ Лаврентьевская и Суздальская летопись... – Стб. 426.

²⁷ Там же. – Стб. 426.

²⁸ Там же. – Стб. 426–427.

²⁹ Там же. – Стб. 427.

³⁰ Там же. – Стб. 427; Ипатьевская летопись. – Стб. 718.

³¹ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от наидавнейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 68.

³² Лаврентьевская и Суздальская летопись... – Стб. 427.

³³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 184.

Всеволодовича, король сподівався, що авторитет суздальського князя Всеволода, батька переяславського князя, дозволить його синові утвердитися у прикарпатському краї і водночас союзницька угода з обома князями сприятиме встановленню угорського контролю над Галицькою землею.

Проте події розвивалися не за цим планом. Ярослав Всеволодович дійсно вирушив до Галичини (вірогідно, вже восени 1206 р.), проте, дізнавшись, що під стінами Галича стоїть велике військо південноруських князів, відмовився від своїх планів³⁴. Угорський гарнізон, з'явившись тут за сяноцькою угодою з осені 1205 р., не дочекався союзника і відчувши безперспективність подальшого перебування у столиці, яку перед тим покинула княгиня із синами, залишив місто, розв'язавши руки місцевим магнатам на чолі з Володиславом Кормильчичем. Той вступив у переговори з Ігоревичами, синами чернігівського князя Ігора Святославовича, близькими родичами по жіночій лінії галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла. Незабаром Ігоревичам вдалося завоювати не тільки Галицьку землю, а й волинські володіння Романовичів із центром у Володимирі.

Позиції Ігоревичів у Південно-Західній Русі у другій половині першого десятиліття XIII ст. були настільки стійкими, що галицький князь Володимир Ігоревич, на що вперше звернув увагу Денис Зубрицький³⁵, навіть допомагав чернігівському князеві Всеволоду Святославовичу Чермному в боротьбі за київський стіл ("и из Галича приде к нему Володимеръ Игоревичъ")³⁶. Це свідчило про стабільність володарювання Ігоревичів у Галицькій та західній частині Волинської земель (східна Волинь належала двоюрідним братам Романовичів, синам Ярослава Мстиславовича – Інгвареві та Мстиславу).

Значимо, що кінець першого десятиліття XIII ст. пройшов взагалі під знаком різкого посилення позицій чернігівських Ольговичів у Південній Русі³⁷. Тому, мабуть, не випадково у джерелах певний час немає інформації про якісь конфлікти між Ігоревичами та боярськими олігархами прикарпатського краю. Але невдовзі ці дуже амбіційні князі почали сваритися між собою, що зразу позначилося на їхніх позиціях як у Південній Русі загалом, так і в Галицькій та Волинській зокрема. "По сем же долгу времени минувшу, мятежь бысть межи братома и Володимером и Романом"³⁸. Усе це, зрештою, призвело до поразки Ігоревичів і небаченого випадку – їх повішення в Галичі наприкінці серпня 1211 р.

Історія загибелі Ігоревичів засвідчує можливу участь у цих подіях не тільки галицьких бояр або волинських князів, а й південноруських володарів. У Воскресенському літописі під 6722 (1214) р. є така згадка: "В то же лето изгони Всеволод Чермный, сын Святославль, правнук Олгов, внуку

³⁴ Лаврентьевская и Суздальская летопись... – Стб. 427.

³⁵ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества. – Львов, 1855. – Ч. 3. – С. 41.

³⁶ Лаврентьевская и Суздальская летопись... – С. 429.

³⁷ Коваленко В. Чернігів і Галич // Гали-

чина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 154–164; Його ж. Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до XVIII ст. – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 77–101.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 719.

Ростиславле из Руси, тако рек: “братью мою два князя повесиле вы в Галице, яко злодея, и положили есте укор на всех; и нету вам части в русское земли”³⁹. Отже, є підстави думати, що сини померлого в 1212 р. у Чернігові Рюрика Ростиславовича⁴⁰, вірогідно, Ростислав і Володимир Рюриковичі, мали достатньо серйозну причетність до драматичних подій вересня 1211 р., наслідком яких була загибель Ігоревичів. Імовірність участі Рюриковичів у боротьбі за Галич доводить те, що напередодні, у 1210 р., син Рюрика Ростиславовича Ростислав недовго сидів у Галичі, відвоював його на короткий час саме від Ігоревичів.

М. Грушевський у цьому зв'язку писав, що після смерті Рюрика Ростиславовича та суздальського володаря Всеволода Юрієвича, Всеволод Чермний прагнув посилити свої позиції у Південній Русі та використати участь родичів Рюрика у конфлікті в Галичі, щоб позбавити їх влади в “Руській землі”⁴¹.

У 1214 р. краківський князь Лешко Бялий та угорський король Андрій II домовилися у словацькому місті Спіші про поділ Галицької землі. До ситуації був долучений папа Інокентій III, який на прохання Андрія II доручив естергомському архієпископові коронувати королем “Галиції” свого малолітнього сина Коломана. Іноземне захоплення Галича не пройшло повз увагу руських князів. Зокрема, особливе зацікавлення Галичем виявив тодішній новгородський володар Мстислав Мстиславович Удатний. Його інтерес був не випадковим. Саме через нього, ймовірно, Лешко, який посварився з угорським королем, у 1215 р. запропонував Мстиславу Мстиславовичу зайняти Галич.

Напередодні Липицької битви 1216 р. нащадки Всеволода Юрійовича, за свідченням Никонівського літопису, фактично планували здійснити перерозподіл усіх руських земель на свою користь: “Таже князь велики Юрьи Всеволодовичь и брат его его князь Ярослав Всеволодович, со всею братьею своею и со всеми боары и мужи своими, вшедше в шатер, начяша делити грады: великому князю Юрью Всеволодовичю Володимерь и Ростов, а Новгород князю Ярославу Всеволодовичю, а Смоленск князю Святославу Всеволодовичю, а с Киева возмем дань и князя в нем посадим из своих рук, а Галича также дань возмем; и целоваша крест, и написаша грамоты тако быти непреступно”⁴². Отже, Галич цікавив не тільки новгородського князя Мстислава, а й його сусідів – суздальських князів.

Після утвердження Мстислава Мстиславовича в Галичі, не дивлячись на періодичні гострі конфлікти князя та його союзників за владу, певний час джерела не дають інформації про якусь зацікавленість чернігівських та північноруських князів галицькими питаннями. Це було здебільшого обумовлено ситуацією, яка на той час склалася у Придніпровській та Північно-Східній Русі. На півночі досить гострі конфлікти виникли між нащадками

³⁹ Воскресенская летопись. – С. 117.

⁴⁰ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – Москва, 1977. – С. 161; Березков Н. Г. Хронология русского

летописания. – Москва, 1962. – С. 104.

⁴¹ Грушевский М. С. Очерк истории... – С. 274.

⁴² Летописный сборник... – С. 72.

Всеволода Юрійовича Велике Гніздо, а у Придніпров'ї точилася ворожнеча між представниками смоленської та чернігівської гілок Рюриковичів.

Але головне пояснення відсутності активнішого інтересу князів Придніпровської та Північної Русі до Галича, що ним з 1219 по 1227 р. (з перервами) володів Мстислав Мстиславович Удатний, право якого не ставили під сумнів не тільки означені князі, а й волинські правителі, перш за все самі Романовичі. Така ситуація пояснюється як чималою силою князя, його авторитетом серед князівської династії Русі, так і легітимними правами на галицький стіл. Нам відомо лише про епізодичні факти допомоги, яку князі надавали Мстиславу Мстиславовичу. Так, зокрема, під час війни за Галич, який у 1220 р. зайняли угорці, він залучив тодішнього київського князя Мстислава Романовича та невідомих на ім'я інших князів. Воскресенський літописець, описуючи невдалий похід князя Мстислава Удатного на Галич, пише: "Тое же зимы иде на Галичь Мстислав Романовичь из Киева, и Мстислав же Мстиславич из Торчскаго, и инии князи с ними и Половци; пришедшим же им, и королевичь затворися во граде Галичи; они же бишася у града половину дня и разыдошася по земли воевать, и много зла сотвориша, города и селка пожгоша, и много полон вземше поидоша"⁴³.

Проте тема Галича відродилася у політиці придніпровських Рюриковичів після відходу Мстислава Мстиславовича з міста й особливо після його смерті навесні 1228 р. Саме тоді, на думку М. Грушевського, склався союз сина відомого на початку XIII ст. чернігівського князя Всеволода Святославовича Черного Михайла та київського князя Володимира Рюриковича⁴⁴. Навесні 1228 р. локальний конфлікт довкола міста Чорторийська, яке Данило та Василько Романовичі відвоювали від пінського князя Ростислава, переріс у ширше протистояння. Суперник Данила Романовича приєднався до київського князя Володимира Рюриковича та чернігівського князя Михайла Всеволодовича, що призвело до створення антиволинської коаліції. До неї долучився половецький хан Котян. Противники Данила вступили в переговори з угорським королевичем Андрієм та боярином Судиславом, сподіваючись на підтримку угорських і галицьких сил⁴⁵. Отже, після смерті тестя, Мстислава Мстиславовича, волинський князь Данило Романович, претендуючи на повернення Прикарпаття, зіткнувся з ворожою коаліцією, яка реально не тільки протистояла його галицькій політиці, а й несла загрозу владі Романовичів на Волині.

Данило Романович зробив спробу вирішити конфлікт засобами дипломатії. Спершу він прагнув домовитися з головними суперниками, київським та чернігівським князями Володимиром Рюриковичем та Михайлом Всеволодовичем. Але коли це не дало результату, волинський князь

⁴³ Воскресенская летопись. – Стб. 128. Майже така ж інформація вміщена і в Московському літописному зводі. Див.: Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1949. – Т. 25. – Стб. 118. Тверський літопис також розповідає про спільний похід Мстислава Мстиславовича

і Мстислава Романовича на Галич, правда, дещо інакше. Див.: Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 15. – Стб. 332.

⁴⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2. – С. 243.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 752.

скерував: “Павла свого посла ко Котяневи”⁴⁶. Місія волинського дипломата мала успіх: хан не тільки не приєднався до суперників Данила, а й здійснив рейд до Галицької землі, що змусило, вірогідно, Судислава та королевича Андрія відмовитись від антиволинських дій на боці Михайла та Володимира. Окрім цього, Данило привів із Польщі велике військо на чолі з воеводою Пакославом, внаслідок чого Мстислав і Володимир зняли облогу зі східно-волинського міста-фортеці Крем’янця і відступили на схід.

Далі Романовичі вирішили переслідувати суперників: “Данил же и Василко, собравша Ляхы многы, идоста Кыеву”⁴⁷. Знаменним було приєднання до Романовичів белзького князя Олександра, який завжди відчував політичну кон’юнктуру. М. Грушевський справедливо відзначив залежність успіху волинських князів від дипломатії Данила, а також пов’язаність їхньої удачі із певною слабкістю коаліції суперників. До цього необхідно додати, що між чернігівським та київським князями почали посилюватися чвари, які згодом призвели до конфлікту⁴⁸.

Ситуація змінилася тому, що Михайло Всеволодович повернувся “до широких планів свого діда і батька – на Київ і Галичину”, причому остання його цікавила навіть більше, ніж місто на Дніпрі. Союзником Михайла був князь Ізяслав, якого М. Грушевський ототожнює з князем Ізяславом Мстиславовичем⁴⁹. Іншого погляду дотримується М. Котляр, який вважає, що згаданий Ізяслав – новгород-сіверський князь Ізяслав Володимирович, племінник Ігоревичів, повішених у Галичі⁵⁰.

Наприкінці 20-х років зовнішньополітична активність Романовичів зростає. І тут варто задати не тільки про доволі успішний похід волинського війська вглиб Польщі у 1229 р., а й посилення контактів Данила та Василька Романовичів зі суздальськими князями: “Потом же времени минувшу, еха Василко Суждалою на веселье шурина свого, ко великому князю Юрью, поем Мирослава со собою и ины”⁵¹. Суздальський літопис під 6738 р. розповідає: “Того же лета великий князь Юргий ожени сына своего старейшего Всеволода Володимерною Рюриковича и венчан быс в великий церкви зборней святые Богородици священным епископом Митрофаном месяца апреля в 14 день в неделю антипасхи”⁵². І. Шараневич вважав, що весілля відбулося у 1229 р.⁵³, проте Микола Бережков довів, що його треба віднести до початку 1230 р.⁵⁴ Оскільки Романовичі весь 1229 р. перебували в Польщі, то, на наш погляд, коментована подія, вірогідно, дійсно сталася наступного року, а саме у квітні 1230 р. Зазначимо, що суздальський князь Юрій (Георгій) – син Всеволода Юрійовича (Велике Гніздо)⁵⁵. У тексті йдеться про шлюб Юрієвого сина Всеволода і княжни Марини,

⁴⁶ Там же. – Стб. 753.

⁴⁷ Там же. – Стб. 753–754.

⁴⁸ *Грушевський М.* Історія... – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 46.

⁴⁹ Там само. – Т. 2. – С. 245; *Пауцто В. Т.* Очерки... – С. 214.

⁵⁰ *Котляр М. Ф.* Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису // Український іс-

торичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 95–102.

⁵¹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 758.

⁵² *Лаврентьевская и Суздальская летопись...* – Стб. 453–454.

⁵³ *Шараневич И.* История... – С. 49.

⁵⁴ *Бережков Н. Г.* Хронология... – С. 108.

⁵⁵ *Baumgarten N.* Genealogies... – Table X. – № 6.

доньки смоленського князя Володимира Рюриковича⁵⁶. Василько Романович одружився з донькою Юрія Всеволодовича Дубравкою⁵⁷, тому його шуряком, якого Галицько-Волинський літопис не називає, і був Всеволод Юрійович. Поїздка Василька з посольством до далекого Суздаля, видається, мала не тільки особисте, а й політичне значення, була покликана сприяти налагодженню стосунків між волинською і суздальською династіями. Породичання з представниками могутніх князівських родин Русі мало важливе значення для Романовичів за умов, коли вони готували чергову спробу повернення влади в Галичі і Галицькій землі.

Взимку 1232–1233 рр. у Середньому Подніпров'ї виник конфлікт між київським князем Володимиром Рюриковичем та чернігівським Михайлом Всеволодовичем. Данило Романович вимушений був втрутитися, виступивши третейським суддею. За деякий час у 1233 р. знову відновилася війна Данила з угорським королем Андрієм. Повідомлення про її початок волинський князь отримав у Києві. Галицько-волинський літописець докладно розповідав про цю війну. Для боротьби з угорцями Данило Романович запросив на допомогу половецького хана Котяна, київського князя Володимира Рюриковича та смоленського Ізяслава Мстиславовича, проте останній зрадив волинського володаря, розорив його місто Тихомль у Східній Волині, а потім повернувся додому⁵⁸.

Смерть королевича Андрія, вірогідно, взимку 1233–1234 р., створювала передумови для утвердження князя Данила Романовича в Галичі, але в цей час спалахнула велика війна в Середньому Подніпров'ї, де проти київського князя Володимира Рюриковича виступили Михайло Всеволодович чернігівський та Ізяслав Мстиславович смоленський. Упродовж 1234 та 1235 рр. Данило воював проти ворогів князя Володимира. На початку 1235 р. "Поиде князь Володимир Рюриковиць с кыяны и Данило Романович с галицаны на Михаила Всеволодовича Чермного к Чернигову"⁵⁹. Похід на Чернігівщину пройшов назагал вдало для Данила та Володимира, проте навесні 1235 р. до Південної Русі вторглася половецька орда, яку привів князь Ізяслав Мстиславович. Наприкінці травня 1235 р. біля Торчеська відбулася жорстока битва, де дружина Ізяслава разом із половцями завдали раті Данила Романовича і Володимира Рюриковича тяжкої поразки. У полон до кочовиків потрапили союзник Данила, князь Володимир Рюрикович та боярин Мирослав. Восени 1235 р. галицькі бояри змусили Данила Романовича покинути Галич: смоленський та чернігівський князі тоді ж захопили Київ і Галич ("...а Михаил седе в Галице, а Изяслав в Киеве")⁶⁰. Як писав М. Грушевський, тоді Чернігівщина, Київщина та Галичина "знову злучилися в союзних руках"⁶¹.

⁵⁶ *Baumgarten N. Genealogies...* – Table IX. – № 37, 22.

⁵⁷ *Ibidem.* – Table X. – № 17.

⁵⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 767–770.

⁵⁹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего извода.* – Москва, 1950. – С. 284.

⁶⁰ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 771; Лав-

рентьевская и Суздальская летопись... – Стб. 513; *Летописный сборник...* – Стб. 104; *Новгородская первая летопись...* – С. 285. Див.: *Котляр М. Ф.* Коментар до літопису // *Галицько-Волинський літопис / За ред. М. Ф. Котляра.* – Київ, 2002. – С. 220.

⁶¹ *Грушевський М.* *Історія...* – Т. 2. – С. 245.

У 1236–1237 рр. волинські князі воювали проти нового галицького князя Михайла Всеволодовича та його союзника, мазовецького князя Конрада. У той час, в 1236 р., спільник Михайла Ізяслав Мстиславович втратив Київ, куди прийшов представник владими́ро-суздальської династії Ярослав Всеволодович. На початку 1238 р. останній, довідавшись про загибель брата Юрія Всеволодовича в битві з монгольськими військами на річці Сить (3 березня 1238 р.), повернувся на батьківщину – до Суздаля. Місто на Дніпрі зайняв Михайло Всеволодович, а в Галичі залишився його син Ростислав. “И потом приде Ярослав Суждальский и взя Киев под Володимером, не мога его держати, иде паки Суждалю. И взя под ним Михаил, а Ростислава сына своего, остави в Галичи”⁶².

Зміна політичної ситуації створила передумови для нового повернення Данила Романовича до Галича. На початку 1238 р. князь здійснив похід на Галич проти Михайла Всеволодовича, але вдалося лише зайняти Перемишль. Згодом волинська адміністрація домовилася з литовськими князями та правителем Новгород-Сіверського Ізяславом Володимировичем, які здійснили напад на Мазовію, де правив головний на той час союзник князя Михайла – Конрад⁶³. Данило прагнув залучити угорського короля Беду IV, для чого здійснив дипломатичну місію до Угорщини. Коли вона зазнала фіаско, волинські князі почали готуватися до походу на підтримку австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга. Необхідно зазначити, що невелика приальпійська Австрія з цього часу стає важливим фактором центрально-європейської політики Романовичів.

Після того, як князь Михайло Всеволодович зайняв Київ, у Галичі залишився його син Ростислав. Влітку 1238 р. вони відвоювали від Данила Перемишль, але це був останній їх успіх. У другій половині 1238 р., скориставшись відсутністю князя Ростислава в Галичі, Данило підійшов до міста і після триденної облоги взяв його: “Данило же вниде во град свой и прииде ко пречисте святей Богородици, и прия стол отца своего, и обличи победу, и постави Немечских вратех хоругвь свою”⁶⁴. Тема Галича у стосунках Романовичів із Михайлом Всеволодовичем і, особливо, його сином Ростиславом не закінчується, але, оскільки суперники втратили володіння у Придніпров’ї, потребує окремого розгляду.

Наприкінці необхідно відзначити слушність думки А. Горського, що конфлікти 30-х років XIII ст. на Русі, особливо жорстока війна між південно-руськими князями, в якій взяли участь володарі Чернігівщини, Київщини, Волині та Галичини, відіграли вкрай негативну роль у переддень і навіть на початковому етапі монгольського вторгнення до Східної Європи⁶⁵.

Верховна Рада України

⁶² Ипатьевская летопись. – Стб. 777.

⁶³ Там же. – Стб. 776.

⁶⁴ Там же. – Стб. 778.

⁶⁵ Горский А. А. Русь. От славянского расселения до Московского царства. – Москва, 2004. – С. 181–188.

РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ – “DUX GALICIAE ET IMPERATOR BULGARORUM”

У світовій історії завжди були яскраві особистості, яким завдяки власним здібностям і збігові сприятливих обставин вдавалося реалізувати свої задуми і плани та залишитись у пам'яті наступних поколінь з епітетом “Великий”. Однак ця ж історія знає ще більше прикладів, коли діяч зазнає фіаско у намаганнях досягти більшого й, зрештою, в оцінках сучасників і пізніших дослідників вивляється “авантюристом” чи “маріонеткою в чужих руках”.

Українська історія багата яскравими постатями. До них належить і представник чернігівської гілки династії Рюриковичів-Ольговичів Ростислав Михайлович, який боровся за галицький престіл, а його діяльність впливала на політику багатьох країн Центрально-Східної Європи.

У літописах Ростислав Михайлович не знайшов докладного відображення. Літописання Ольговичів не збереглося, Галицько-Волинський літопис, відредагований на Волині в середовищі його противників, постать князя, очевидно, подав фрагментарно і переважно в негативному світлі. Вперше Ростислав Михайлович згаданий під 1230–1231 рр., коли князував у Новгороді¹. Епізоди боротьби за галицький престіл упродовж 1236–1245 рр. висвітлені докладніше, але інформація про князя і тут надто лаконічна². Відомості про його діяльність в Угорщині та Болгарії розсіяні по різних хроніках, зокрема, у візантійського сучасника Георгія Акрополіта³ та архівних матеріалах, частину з яких опублікували угорські дослідники XIX ст.⁴ Загалом, ці джерела про Ростислава Михайловича доволі фрагментарні, виникли не в оточенні князя та залишають чимало місця для аналітичних роздумів і здогадок, до того ж, оцінки літописців некритично перейняли сучасні українські історики.

¹ Новгородская первая летопись старшего извода // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва; Ленинград, 1950. – Т. 3. – Стб. 68–70, 275–278; Тверская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1965. – Т. 15. – Стб. 352–357.

² Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 715–938.

³ Акрополит Г. Летопись великого лого-

фета Георгия Акрополита // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 3. – С. 145–150, 175–176.

⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – Buda, 1829. – Т. 4, Vol. 1. – P. 254, 454; Ibidem. – Buda, 1829. – Т. 4, Vol. 2. – P. 218; Ibidem. – Buda, 1832. – Т. 4, Vol. 3. – P. 197–198.

Перші дослідження постаті князя Ростислава Михайловича з'явилися ще в середині XIX ст. на піку популярності ідей слов'янофільства та панславізму, їх авторами були визнаний чеський історик Франтішек Палацький (1842)⁵ та російський дослідник болгарського походження Спіридон Палаузов (1851)⁶. Окремі епізоди його біографії вивчали болгарський історик Василь Ніколов Златарські⁷, російський візантиніст Федір Успенський⁸, російський емігрантський історик Володимир Прокоф'єв⁹, сучасний сербський історик Джура Гарді¹⁰ та інші¹¹. Найповніше постать князя розглянута у працях угорських дослідників Густава Вензеля¹² та Мора Вертнера¹³.

В українській історіографії діяльність Ростислава Михайловича розглядається побіжно, в контексті його боротьби з Данилом Романовичем за Галицьке князівство, де він постає ставлеником частини галицького боярства та угорським маріонеткою, з коротким доповненням про його останні 20 років життя в Угорському королівстві¹⁴. Цілісна біографія Ростислава Михайловича так і не досліджена і подальше вивчення цієї постаті, пов'язаної з важливими епізодами європейської історії XIII ст., надалі актуальне.

⁵ *Palacky F.* O ruském knížeti Rostislavovi otci královnny české Kunhuty // *Časopis Muzea Královsvi Českiego* – 1842. – Т. 16, nr 1. – С. 23–41.

⁶ *Палаузов С. Н.* Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII веке. – Санкт-Петербург, 1851.

⁷ *Златарски В.* История на Българската държава презь срѣднитъ вѣкове. – София, 1972. – Т. 3: Второ българско царство. България при Асѣневци (1187–1280). – С. 456–471.

⁸ *Успенский Ф. И.* История Византийской империи. – Москва, 1997. – Т. 5. – С. 269, 309.

⁹ *Прокоф'ев В. Г.* Ростислав Михайлович, русский князь XIII века // Юбилейный Сборник Русского Археологического Общества. – Београд, 1936. – С. 131–159.

¹⁰ *Харди Б.* О перекулу мачванского “бана” Ростислава Михайловича // Споменица Историјскогo Архива “Срем”. – 2003. – Т. 2. – С. 15–22; *Його ж.* Ростислав Михайлович “Dominus de Machou” // *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*. – Т. 6, sv. 1. – Врно, 2006. – С. 60–72; *Його ж.* Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 193–207; *Його ж.* Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. –

Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 197–203.

¹¹ *Дворник Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – Київ, 2005. – С. 92; *Fine Jh. V. A. Jr.* The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest. – Ann Arbor, 1994. – P. 159, 170–177.

¹² *Wenzel G.* Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla királynak veje. – Budapest, 1887.

¹³ *Wertner M.* Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie) // *Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie*. – Berlin, 1889. – Т. 22, Bd. 2. – С. 178–194; *Ejusdem.* Az Árpádok családí története. – Nagy Beeskerek, 1892. – Old. 463–475.

¹⁴ Див., наприклад: *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 32, 34, 37, 54, 56, 97, 100, 128, 142; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 197–198; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 53–62, 67; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 184; *Бойко О. Д.* Історія України. – Київ, 2002. – С. 92; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 102–103; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети

Дата народження Ростислава Михайловича залишається дискусійною. За Леонтієм Войтовичем, він народився у 1219 р.¹⁵, а Леонідом Махновцем – 1223 р.¹⁶ На нашу думку, Ростислав Михайлович народився в 1219 р. у Новгороді-Сіверському, а перші дитячі роки провів у Чернігові, де з 1223 р. правив його батько¹⁷.

Ростислав був третьою дитиною в сім'ї князя Михайла, сина Всеволода Святославича Чермного (Рудого) і Марії-Анастасії з династії П'ястів, та Олени, доньки Романа Мстиславовича і Предслави з дому Рюрика Ростиславовича, й, можливо, його названо в честь прадіда – великого київського князя Ростислава Мстиславовича († після 1240 р.), засновника династії смоленських князів. Він мав старших сестер Марію і Єфросинію-Феодулію, але брати – Юрій, Мстислав, Симеон і Роман – були молодшими¹⁸.

Про дитинство князя Ростислава відомостей не збереглося. Можна тільки припустити, що “пестуном” княжича міг бути боярин Федір (довірена особа батька, разом з ним його стратили монголи 20 вересня 1246 р.¹⁹), який навчав його сестру Єфросинію-Феодулію філософії, риторики та граматики²⁰. Зрозуміло, що, крім загальноосвітнього рівня, основою виховання княжича була лицарська наука, адже “молодий воївник мусів пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, мусів навчитися кидати копям, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати топором, їздити верхи конем, ходити на лови, веслувати, боротися рукопац”²¹. Бойову майстерність він вдосконалював і пізніше, вже перебуваючи в Угорщині. В Іпатіївському літописі зберігся опис епізоду участі Ростислава Михайловича в лицарському турнірі напередодні битви поблизу Ярослава. Князь “загіяв гру” з лицарем Воршем, але противник вибив його з сідла, при цьому він вивихнув плече²². Останнє свідчить, радше, про запальну вдачу Ростислава, ніж слабкий вишкіл. Лицарські поєдинки на турнірах були передбачуваними.

Політична доцільність нерідко змушувала князів ставити синів на княжі столи у доволі юному віці. Михайло Всеволодович, який боровся за старшинство на Русі, у 1230 р. мусів залишити в Новгороді малого Ростислава. Можна припускати, що той опинився під опікою висвяченого в 1229 р. архієпископа Спиридона (новгородських архієпископів обирали з-поміж трьох кандидатів за жеребкуванням і кандидатуру Спиридона витягнув власне юний княжич). Новгородський престіл залежав від конкуренції боярських партій, а також становища батька, тому князювання Ростислава виявилось недовгим – інша партія бояр закликала суперника Михайла Всеволодовича,

еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 418–419; Котляр М. Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 30–45.

¹⁵ Войтович Л. Княжа доба... – С. 418.

¹⁶ Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 506.

¹⁷ Войтович Л. Княжа доба... – С. 408.

¹⁸ Там само. – С. 418–419.

¹⁹ Іпатъевская летопись. – Стб. 795.

²⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. – С. 244.

²¹ Історія українського війська: У 2 ч. / За ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 37.

²² Іпатъевская летопись. – Стб. 801.

князя Ярослава Всеволодовича з Владимиро-Суздальщини, а той, пробувши два тижні в місті, залишив синів Федора та Олександра. Малолітній Ростислав із колишнім посадником Внездом Водовіком на короткий час зупинився в Торжку, звідкіля у 1231 р. повернувся до Чернігова²³.

Невдовзі молодий князь опинився у вирі політичної боротьби Ольговичів з Мономаховичами. У 1234 р. на допомогу великому київському князеві Володимирові Рюриковичу зі смоленських Мономаховичів прийшов галицько-волинський князь Данило Романович з волинських Мономаховичів. Наприкінці року сили Мономаховичів оточили Чернігів, але завдяки хитрості Михайла Всеволодовича були розгромлені і мусили зняти облогу²⁴. Невдовзі, наприкінці травня 1235 р., під Торчеськом дружини Володимира Рюриковича й Данила Романовича розбила половецька орда, що підтримувала іншого претендента на великокнязівський престіл – Ізяслава Мстиславовича з тих же смоленських Мономаховичів. Після битви Данило Романович прорвався з рештками дружини у свої землі, а Володимир Рюрикович із іншою частиною київського та галицького війська замкнувся у місті, яке взяли половці через зраду бояр Молибоговичів і Григорія Васильовича. Князь Володимир із дружиною та галицький боярин Мстислав потрапили до половецького полону. Київ зайняли дружини Ізяслава Мстиславовича та Михайла Всеволодовича²⁵.

Порозумівшись з новим київським князем, Михайло Всеволодович вирішив скористатися ослабленням Романовичів, вступивши в боротьбу за галицьку спадщину. Як звернув увагу Л. Войтович, певні династичні підстави чернігівський князь мав. Він був одружений з Оленою Романівною, донькою Романа Мстиславовича, старшою сестрою Данила і Василька Романовичів. Князь Роман одружився з їхньою матір'ю Єфросинією-Анною Ангел²⁶, проте це сталося ще до того, як він змусив стати черницею свою першу дружину Предславу Рюриківну. Трактуючи внаслідок цього Данила та Василька бастардами, Михайло Всеволодович вважав легітимними права на спадщину Романа своєї дружини, а отже й власні²⁷. Прагнення чернігівського князя підтримували певні кола галицького боярства, зорієнтовані на позицію угорського баронства, – вони прагнули розділити владу зі своїми князями і боролися проти політики Романовичів, заснованої на візантійських зразках. Виступ галицького боярства змусив Данила Романовича виїхати до Угорщини, а Галич прийняв Михайла Всеволодовича. Галицькі бояри розраховували, що Михайло Всеволодович, який боровся за Київ, не затримається надовго, а молодий Ростислав змушений буде розділити владу з боярською верхівкою.

Зрештою, так і сталося. Знайшовши спільну мову з Даниловими союзниками – мазовецьким князем Конрадом I та угорським королем Белою IV, у

²³ Новгородская первая летопись... – Стб. 68–70, 275–278; Тверская летопись. – Стб. 352–357.

²⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 772–773.

²⁵ Там же. – Стб. 773–774.

²⁶ Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 2. – С. 349–362.

²⁷ Войтович Л. Княжа доба... – С. 35.

1237 р. Михайло Всеволодович помирився з Данилом Романовичем, уступивши йому Перемишль і, залишивши в Галичі Ростислава, зайняв Київ, покинений його суперником Ярославом Всеволодовичем після розгрому монголами владимиро-суздальських військ на річці Сіті. Цей останній злет Ольговичів випав на період, коли монголи вже спустошили північно-східні землі.

У Галичі Ростислав Михайлович розраховував на підтримку значної частини боярства, лідер якої, боярин Григорій Васильович, в 1238 р. став двірським і це була перша згадка про цей уряд у Галицькій землі²⁸. Двірський, очевидно, тотожний палатині в Угорщині, відтіснив із першої позиції серед боярства тисяцького. Підтримувала князя і церковна ерархія: єпископ галицький Артемій та невідомий на ім'я єпископ перемишльський²⁹, напевно, вихідці з місцевого боярського середовища.

Чому ж галицька еліта так обстоювала Ростислава Михайловича аж до його остаточної поразки у 1245 р.? Причин можна назвати чотири:

1) династична – Ростислав Михайлович був онуком Романа Мстиславовича по жіночій лінії (“по кужелю”), отже, міг претендувати на галицький престіл, репрезентуючи бічну гілку спадкоємців першого галицько-волинського князя, зважаючи також на те, що місцева еліта намагалась не допустити встановлення спадкової династії, до того ж, молодий князь не одружився, а це залишало поле для дипломатичних маневрів боярської верхівки;

2) об'єктивна – новий і маловідомий у князівстві правитель не був популярним у народі, а, отже, мусів опиратися на місцеві боярські родини, що він і зробив, роздаючи головні посади їх провідникам;

3) суб'єктивна – політична недосвідченість 20-річного князя робила з нього в очах боярської верхівки ідеальне уособлення обмеженої князівської влади, як це було в сусідньому Угорському королівстві чи в далекому Новгороді Великому, де Ростислав Михайлович уже князував;

4) дипломатична – “вокняжіння” Ростислава Михайловича в Галичі було результатом антиволинської угоди між галицьким боярством і Михайлом Всеволодовичем, яких об'єднала спільна боротьба з Романовичами на тлі зростання їх військово-політичного потенціалу наприкінці 1230-х років, що й примусило Белу IV Угорського відмовитись від підтримки свого конкурента в Галичі (події навколо намагань Романовичів піти походом на підтримку австрійського герцога Фрідріха II Сварливого проти імператора Фрідріха II Гогенштауфена³⁰).

²⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 774, 777, 789–791; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – С. 128.

²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 777, 793, 794. Дещо дивне упушення літописцем імені людини, яка обіймала доволі високу церковно-політичну посаду у князівстві та була вороже налаштована проти Романовичів: чи це не один із незаконнонароджених синів попереднього галиць-

кого князя Володимира Ярославовича від попівни Володимир-Іван або ж син ще одного бастарда Володимира Ярославовича, Василька, від шлюбу з Федорою, донькою князя Романа Мстиславовича, адже бастарди тодішньої еліти могли обирати церковну кар'єру, як це було в середньовічній Західній Європі?

³⁰ *Войтович Л.* Союз галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. //

Тому з Ростислава Михайловича не потрібно робити “маріонетки” в руках галицьких бояр чи угорського короля – тогочасні політичні реалії у Європі (“Велика хартія вольностей” 1215 р. в Англії, “Золота булла” 1222 р. в Угорщині) та Русі приводили до обмеження влади монархів на користь еліт, але це не свідчило про падіння могутності правителів, радше навпаки. Під таким оглядом постать юного Ростислава Михайловича подібна до молодого Данила Романовича: обидва для Галича “чужинці”; обидва замолоду “маріонетки” в руках боярства; обидва шукали підтримки в Польщі та Угорщині; обоє були хоробрими воїнами, не раз брали безпосередню участь у битвах.

Перед від’їздом до Києва у 1238 р. Михайло Всеволодович відібрав від Данила Романовича Перемишль і “був тоді межі ними іноді мир, іноді війна”³¹, можна сказати перманентна війна, коли кожен із суперників відстежував можливі помилки іншого. Залишений у Галичі Ростислав Михайлович змушений був виконувати волю батька, який вирушив походом на литовських князів, союзних Данилові, він ослабив оборону міста. Волинські князі негайно скористалися з цього. Одержавши звістку про його відсутність, Данило Романович увійшов до Галича, який без бою здали двірський Григорій Васильович і єпископ Артемій. Ростислав Михайлович, довідавшись про падіння оточеної столиці, відступив до Угорського королівства³².

Але події вже розгорталися за монгольським сценарієм. 18 жовтня 1239 р. ординці здобули Чернігів, на допомогу якому прийшов тільки сіверський князь Мстислав Глібович. Михайло Всеволодович залишив і Київ, виїхавши до Угорщини, де перебував Ростислав. Невдовзі Київ зайняв князь Данило Романович, прогнавши звідтіля смоленського Ростислава Мстиславовича. Залишивши в Києві тисяцького Дмитра³³, Данило Романович взявся за пошуки союзників для організації відсічі монголам.

Шукав союзу з угорським королем і Михайло Всеволодович, сподіваючись скріпити його шлюбом Ростислава з донькою Бели IV Анною. Не домогшись успіху на переговорах, вигнанці перебралися до мазовецького князя Конрада. Той звів їх з Данилом Романовичем, своїм давнім союзником. Після переговорів (Джура Гарді слушно припустив, що зустріч князів могла відбутися у Холмі навесні чи влітку 1240 р.)³⁴ досягнуто угоди. Ростислав Михайлович отримав Луцьке князівство, а Михайлові Всеволодовичу був обіцяний Київ і повернута дружина Олена Романівна, захоплена під час походу волинських військ на Київ. Крім того, вигнанцям надано значні запаси продуктів: пшеницю, мед, худобу, овець. Але так тривало недовго. Дізнавшись про захоплення Києва (6 грудня 1240 р.), Михайло Всеволодович із сином втекли спочатку до Конрада I, звідтіля – до Сілезії, де в м. Серадзі їх пограбували місцеві городяни-німці, а після Легніцької перемоги монголів (9 квітня 1241 р.) – знову до Мазовії, звідки втікачі прибули на Русь. Михайло Всеволодович почав княжити в Києві (1241–1244), а Ростислав – у Чернігові, проте недовго³⁵.

Проблеми слов’янознавства. – Львів, 2007. – Вип. 56. – С. 55.

³¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 777.

³² Там же. – Стб. 777–778.

³³ Там же. – Стб. 782–785.

³⁴ Гарді Д. Остання зустріч... – С. 198.

³⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 782–784, 789.

На той час Данило Романович, повернувшись з Угорщини, намагався домовитися про союз з угорським королем, скріплений династичним шлюбом, після відходу монголів прагнув відновити порядок у Галицькій землі, де бояри спішили розподілити між собою землі княжого домену. Так одними з перших у 1241 р. були схоплені колишній двірський князя Ростислава Григорій Васильович, який претендував на Перемишльське Підгір'я, та “попів онук” Доброслав Суддич (власник Пониззя, Бакоти і Коломиї)³⁶.

Не тільки галицькі бояри, а й Ростислав Михайлович спішив скористатися з хаосу у Галицькій землі після монгольського погрому. Наприкінці 1241 р. поблизу Бакоти з'явилося військо чернігівського князя Ростислава Михайловича – він розраховував на підтримку болохівських князів та своїх прихильників з галицьких бояр. Через сильний опір місцевої залози, якій прийшов на допомогу з військом печатник (канцлер) князя Данила Кирило, Ростислав зазнав невдачі. Болохівські князі з-поміж витіснених із Луцька Інгваревичів, поспішили стати данниками монголів, через що Данило Романович спрямував проти них каральну експедицію³⁷.

Ростислав Михайлович на початку 1242 р. за допомогою боярина Володислава Юрійовича здобув Галич, негайно надавши Володиславу уряд тисяцького. Але коли навесні того ж року поблизу міста з'явилися війська Романовичів, Ростислав разом зі своїми прибічниками, зокрема єпископом Артемієм, відійшов аж до Щекотова. До рук Романовичів потрапили декілька бояр – прихильників Ростислава, а його військо розгромили монголи, повертаючись з Угорського королівства. Князь Данило Романович тим часом продовжував переслідувати супротивників: сам очолив похід у район Бакоти і Каліуса на Дністрі, а його двірський Андрій без бою взяв Перемишль, де схопив слуг місцевого єпископа, серед них і співака Митусу, “який колись із гордості” не хотів служити князю Данилові³⁸.

Знову вимушений втікати до Угорщини, Ростислав раптом одержав неочікувану допомогу від Бели IV. Вирішивши підтримати претензії на Галич, король у 1244 р. погодився на його одруження зі своєю донькою Анною³⁹. В Угорщині він отримав спочатку замок Фізер у Земплині із селами Вишнево й Оріхово, а десь у першій половині 1245 р. – Земплинську та Березьку жупи⁴⁰. Навряд чи закарпатські володіння він одержав як королівський міністеріал у управлінні: радше королівський зять отримав їх в лен. З нього – з переважно слов'янським населенням – князь набрав дружину, з якою невдовзі вирушив на завоювання Галича.

У шлюбі Ростислава з Анною народилося шестеро дітей, доля яких склалася по-різному. Сини Михайло та Бела були князями Мачви (загинули, відповідно, у 1270 і 1272 рр.)⁴¹. Л. Войтович вважає болгарського царя Івана III Асеня (1279–1280) сином Михайла Ростиславовича⁴², хоча чимало

³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 789–791.

³⁷ Там же. – Стб. 791–793.

³⁸ Там же. – Стб. 793–794.

³⁹ Там же. – Стб. 794.

⁴⁰ Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Львів, 2002. – С. 107.

⁴¹ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg... – Old. 18–19; Войтович Л. Княжа доба... – С. 420; Štrtr O. Kunhuta Uherská královna Česka. – Praha, 2008. – S. 7.

⁴² Войтович Л. Княжа доба... – С. 425–426.

сучасних істориків підтримують версію, за якою Іван III – син царя Міцо Асеня і Марії, доньки Івана II Асеня⁴³. Оскільки Марія після загибелі першого чоловіка стала дружиною Михайла Ростиславовича, ця проблема залишається дискусійною⁴⁴. Донька Ростислава Марія була дружиною двох болгарських царів – Михайла I Асеня і Коломана II Асеня⁴⁵. Наступна донька Кунегунда стала дружиною чеського короля Пржемысла II Оттокара, а після його загибелі – чеського бургграфа Завіші Вітковича із Фалькенштейна (Розенберга)⁴⁶. Інша донька, Агрипина, вийшла за краківського і сандомирського князя Лешка II Чорного, з яким розлучилася між 1271–1274 рр.⁴⁷ Наймолодша донька Маргарита стала абатисою монастиря Діви Марії на острові посеред Дунаю в районі Будапешта (тепер руїни монастиря святої Маргарити на однойменному острові)⁴⁸.

У 1244 р. до двору Бели IV прибув із Києва князь Михайло Всеволодович, але, за словами літописця, “король угорський і син його Ростислав честі йому оба не вчинили, і він, розгнівавшись на сина, повернувся до Чернігова”⁴⁹, звідкля у 1246 р. поїхав до Бату-хана, просячи волості, де його вбив за наказом хана путивльський боярин Доман⁵⁰.

На нашу думку, ця суперечка була не так родинною, як політичною – Михайло Всеволодович, радше, хотів знову стати галицьким князем, відсунувши на другий план сина, з чим Ростислав і Бела IV рішуче не погодились. Адже в 1244 р. Ростислав Михайлович, одержавши допомогу від тестя, перейшов Карпати до Перемишля. На річці Січниці його військо зіткнулось із силами, які очолили перемишльський князь Лев Данилович, белзький князь Всеволод Олександрович та досвідчені воєводи – двірський Андрій і стольник Яків Маркович (опікуни молодих князів). Князь Ростислав здобув перемогу, однією з причин якої була втеча з поля бою князя Всеволода. Однак головні сили під проводом Данила Романовича примусили Ростислава відступити до Угорщини⁵¹.

Наступний похід Ростислава Михайловича на Галич відбувся за підтримки угорського війська на чолі з баном Фільнієм (Філею) та загону краківського князя Болеслава V Сором'язливого, іншого зятя угорського короля, одруженого з сестрою Анни – Кунегундою ще в 1239 р. Князя Данила підтримали Конрад I Мазовецький та Міндовг Литовський⁵².

⁴³ *Fine Jh. V. A. Jr.* The late medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest. – Ann Arbor, 1994. – P. 196.

⁴⁴ *Wertner M.* Az Árpádok családi története. – Old. 473. Див. також: *Божилів І.* Фамілія на Асеневці (1186–1460). – Софія, 1985.

⁴⁵ *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 420; *Šretr O.* Kunhuta Uherská... – S. 8.

⁴⁶ *Wenzel G.* Rosztizlaw galicziai herceg... – Old. 19; *Войтович Л.* Княжа

доба... – С. 420; *Šretr O.* Kunhuta Uherská... – S. 21–62.

⁴⁷ *Wenzel G.* Rosztizlaw galicziai herceg... – Old. 19–20; *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 420; *Šretr O.* Kunhuta Uherská... – S. 8.

⁴⁸ *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 420.

⁴⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 795.

⁵⁰ Там же. – Стб. 795.

⁵¹ Там же. – Стб. 797.

⁵² Там же. – Стб. 800–801.

17 серпня 1245 р. дійшло до остаточного розв'язання у сорокарічній “війні за Романову спадщину” – битва на р. Сян поблизу Ярослава. Не будемо зупинятись на перебігу самої битви, адже її задокументував літописець⁵³ (вірогідно, її учасник) та докладно проаналізували українські історики⁵⁴. Варто лише наголосити, що це була найбільша поразка в житті Ростислава Михайловича: він утратив своїх впливових прихильників – за наказом Данила Романовича страчено тисяцького Володислава Юрійовича та бана Фільніня⁵⁵.

Після Ярославської битви Ростислав Михайлович більше не з'являється на руських землях і зникає з поля зору літописців. Десять у вересні 1246 р. у Зволени (тепер Центральна Словаччина) на зустрічі Бели IV і Данила Романовича відбулося примирення, скріплене шлюбом перемишльського князя Лева Даниловича з принцесою Констанцією⁵⁶. Так Ростислав Михайлович втратив останню надію на галицький престіл та свої закарпатські володіння.

На чужині Ростислав Михайлович, який так і не відмовився від титулу галицького князя⁵⁷, досить швидко став учасником австро-угорської боротьби, що закінчилася поразкою австрійців у битві на річці Лейта 15 червня 1246 р. Там загинув герцог Фрідріх II Сварливий – останній представник династії Бабенбергів, як пише хроніст, від руки “короля Русі”, яким міг бути, на думку істориків, тільки Ростислав Михайлович⁵⁸, на той час бан Славонії (востаннє згаданий з таким титулом 2 червня 1247 р.⁵⁹), тобто не простий королівський намісник, оскільки Славонію та Далмацію часто давали в управління Арпадам іноді з герцогським титулом, а іноді з титулом бана. Позаяк Ростислав носив і далі титул “короля Русі”, він не потребував герцогського титулу.

Але після укладення галицько-угорського союзу Бела IV мусив продемонструвати відмову від підтримки претензій Ростислава Михайловича на галицький престіл. Тому Ростислав Михайлович отримав у лен землі, віддалені від галицьких кордонів (Мачву, провінцію, до якої входили сербські землі під владою Угорщини), з титулом господаря (у тогочасних угорських офіційних документах – *Dominus*). Хоча перша згадка про Ростислава Михайловича як правителя Мачви датується 28 червня 1254 р.⁶⁰, сербський історик Д. Гарді, поділяючи погляд Г. Венцеля і М. Вертнера⁶¹, вважає, що він отримав її набагато раніше – в тому ж таки 1247 р., а не 1251 чи 1254 рр. як найчастіше твердять⁶². Адже малоімовірно, що королівський зять довго

⁵³ Ипатьевская летопись. – Стб. 801–805.

⁵⁴ Костомаров М. Князь Данило Романович Галицький // Його ж. Галерея портретів. – Київ, 1993. – С. 63–64; Грушевський М. Історія... – С. 59–62; Войтович Л. Князівські династії... – С. 417–418.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 804.

⁵⁶ Гарді Д. Остання зустріч... – С. 195.

⁵⁷ Codex diplomaticus... – Т. 4, Vol. 1. – Р. 454; Грушевський М. Історія... – С. 67.

⁵⁸ Грушевський М. Історія... – С. 68; Legendy a kroniky koruny uherské // Příprava vydání R. Pražák; překlad D. Bartoňková,

J. Nechtová. – Praha, 1988. – S. 164; Войтович Л. Союз галицьких Романовичів... – С. 55; Гарді Д. Остання зустріч... – С. 196.

⁵⁹ Codex diplomaticus... – Т. 4, Vol. 1. – Р. 454.

⁶⁰ Ibidem. – Р. 254; Ibidem. – Т. 4, – Vol. 2. – Р. 218; Войтович Л. Княжа доба... – С. 418.

⁶¹ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herczeg... – Old. 14; Wertner M. Az Arpadok csaladi tortenete. – Old. 466.

⁶² Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 23; Войтович Л. Княжа доба... – С. 418.

був без “князівського” забезпечення й статусу в Угорщині як гідної компенсації за Галичину⁶³.

Нове володіння Ростислава Михайловича з центром у Белграді (теперішній столиці Сербії) охоплювало території між Великою Моравою і Дриною, що течуть паралельно і впадають, відповідно, у Дунай та Саву. Адміністративний поділ князівства не відомий, але, крім Мачви, господареві була підвладна територія північно-східної Боснії (Бродський і Сребреницький комітати)⁶⁴.

Бела IV не створював для свого зятя спеціальної територіальної одиниці, а тільки відновив її. Мачва (попередня назва Срем, латинською *Sirmia*) упродовж першої половини XIII ст. й так, на думку сербського історика угорського походження Петера Рокаї, була місцевим відповідником апанажу⁶⁵, тобто частиною спадкових земельних володінь, що надавалися некоронюванним особам королівської родини, а ті передавали їх у спадок нащадкам, що вже носили титули князів.

Такий висновок підказують факти, що їх навів Д. Гарді, – Сремом-Мачвою після її захоплення угорцями володіли спочатку Маргарита, сестра короля Андрія II (від 1223 р. і до смерті, рік якої не відомий), а потім її сини Вільгельм де Сент-Омер (1233–1238) та Калоян Ангел (близько 1238–1242) з титулами, відповідно, *dux Sirmii* та *Dominus Syrmie*. Новий правитель – Ростислав Михайлович – теж одержав титул *Dominus de Machou*, а після його смерті провінцією правили вдова Анна (1264–1270), *domina de Mazo*, разом із синами Михайлом і Белою (1269–1272), *dux de Macho*. Із загибеллю Бели Ростиславовича чоловіча лінія цієї династії вигасла, але після нетривалого правління банів з угорських магнатів упродовж 1272–1280 рр. Мачвою знову володіли особи королівської крові – королева-маги Єлизавета Куманка (1280–1282) *Ducissa de Machou*, а потім її зять, колишній король Сербії Стефан Драгутін (1284–1316), перший сербський правитель, що управляв з Белграда. Відповідно, робить висновок Д. Гарді, Мачву XIII ст. доцільно називати не банатом, а князівством – цей статус провінція втратила лише за часів короля Карла-Роберта Малого (від 1319 р.)⁶⁶.

Сам титул *Dominus* (господар) Д. Гарді трактує аналогом *dux* (князь, герцог), який вживався замість угорського титулу XII ст. *urum* (господар), тожогого візантійському *despot*, що надавався родичам імператора⁶⁷.

Про внутрішню політику Ростислава Михайловича нічого не відомо. Але добре znana його зовнішньополітична діяльність, пов'язана не так із Сербією союзника Угорщини Стефана Уроша I, як із Чеським королівством (влітку 1253 р. Ростислав Михайлович разом з Белою IV брав участь у спустошливому поході на Моравію, а під Тренчином, тепер Західна Словаччина,

⁶³ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович... – С. 200.

⁶⁴ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 24–25.

⁶⁵ Рокай П. “Gyletus dux Sirmii” // Збор-

ник Матице Српске за историју. – 1983. – Т. 27. – С. 127.

⁶⁶ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович... – С. 199–202.

⁶⁷ Там само. – С. 202.

мав переможну сутичку з чеським загоном⁶⁸) та, особливо, Болгарським царством, що переживало не найкращі часи.

Юний болгарський цар Михаїл I Асень 1256 р. остаточно зазнав невдачі у війнах проти Сербії і Нікейської імперії та змушений був шукати шляхів перемир'я з новим імператором Феодором II Ласкарісом⁶⁹. Цар звернувся до свого тестя Ростислава Михайловича, з донькою якого, Марією, одружився у 1255 р.⁷⁰ Ростислав одразу вирушив із Белграда до тодішньої болгарської столиці Тирново, а звідти – до Феодора II. Як писав С. Палаузов за Г. Акрополітом: “Поява цього посередника у грецькому таборі, попереджена спеціальним посольством Михаїла, справила чимале враження. Великі почесті надано йому та його оточенню і мир був підписаний для того, щоб болгарі віддали імператору фортецю Чепену. Ростислав же, багато обдарований, повернувся до Тирнова”⁷¹.

З цим епізодом пов'язана ще одна історія, що засвідчує двоєке ставлення нікейського двору до Ростислава Михайловича. Одразу ж після перемир'я до Феодора II прибув чоловік, безумовно знатний, який сповістив, нібито Ростислав (Роз-Ур у грецькому літописі) дав брехливу клятву і його зять, цар Михаїл I Асень, не прийме договору на жодних умовах. Феодор II спочатку схилився до версії незнайомця (“Пристрасть до грошей довела його [Ростислава – В. М.] до того, що він відважився на таку не безчесну справу”), але після тривалої дискусії з великим логофетом Г. Акрополітом змінив думку, покаравши інформатора⁷².

Як показали наступні події, Ростислав Михайлович не порушив слова і війна Болгарії з Нікейською імперією не розпочалася, але доля його зятя склалася трагічно. Михаїл I Асень, якого болгарські бояри (боляри) почали вважати угорським васалом, впав жертвою дворцевого перевороту – був убитий на полюванні. Щоб утриматися при владі, вбивця – двоюрідний брат Коломан, вирішив примусити колишню царицю Марію Ростиславівну вийти за нього заміж. У той же час звістка про вбивство Михаїла I Асеня дійшла до Белграда і Ростислав Михайлович спішно виступив до Тирново на порятунок доньки. Це була його остання військова кампанія. На початку 1257 р. Ростислав Михайлович зайняв Тирново, вигнав Коломана II Асеня, а сам повернувся до Відіна, де проголосив себе царем Болгарії⁷³ (тобто здобув суверенний титул) й у грамотах почав використовувати титулатуру “князь Галичини та цар Болгарії” – “dux Galiciae et imperator Bulgarorum”⁷⁴. Хоча його так і не визнано в Тирново⁷⁵,

⁶⁸ Прокофьев В. Г. Ростислав Михайлович... – С. 131; Гарді Д. Остання зустріч... – С. 199.

⁶⁹ Успенский Ф. И. История... – Т. 5. – С. 269.

⁷⁰ Златарски В. История... – С. 456–457, 462–464; Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 159.

⁷¹ Акрополит Г. Летопись... – С. 145–146; Палаузов С. Н. Ростислав Михаило-

вич... – С. 46.

⁷² Акрополит Г. Летопись... – С. 147–151; Успенский Ф. И. История... – С. 269.

⁷³ Акрополит Г. Летопись... – С. 175–176; Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 46–47; Златарски В. История... – С. 465–471; Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 170–171.

⁷⁴ Успенский Ф. И. История... – С. 309.

⁷⁵ Там же. – С. 309.

усі вчинки та претензійний титул показують, що Ростислав залишався не угорським васалом, а амбітним самостійним політиком, який використовував кожную нагоду. Але “завзяті та зарозумілі боляри відмовилися мати за царя чужоземного князя й васала Угорщини”⁷⁶, тобто серед болгарської еліти підтримки він не мав.

У 1257 р. в Тирново проголошено царем Міцю, одруженого із сестрою покійного Михаїла I Асеня⁷⁷, який прийняв ім'я Міці Асеня. С. Палаузов помилково вважав його Михайлом, сином Ростислава Михайловича (ім'я “Міча” скорочено від “Михайло”)⁷⁸, натомість Джон Файн правильно вказав, що “Міча” – скорочення імені “Дмитро”⁷⁹.

Однак зніжений і “жіночий” характер Міці не задовільнив бояр, і вони вибрали нового царя – серба Костянтина Тиха, який, аби “влада його була благовидною і щоб вважали його правителем за правом спадковості”⁸⁰, розлучився зі своєю дружиною й одружився з Іриною, донькою імператора Феодора II Ласкаріса й онукою болгарського царя Івана II Асеня. Новий тирновський цар вигнав попередника до Меземврії⁸¹. Невдовзі Міця загинув і з його вдовою одружився син Ростислава Михайловича Михайло⁸².

Тобто, Ростислав Михайлович, який надалі утримував під своєю владою східну частину Болгарського царства зі столицею у Відні, не полишив намірів позмагатися за болгарський престіл якщо не для себе, то для старшого сина. Князь мусив взяти участь у війні за австрійську спадщину, яку провадив його тесть і сюзерен Бела IV. Наступний етап цієї боротьби закінчився битвою поблизу Кресенбрунн (тепер Австрія) 12 липня 1260 р., де у складі угорського війська воювали також болгарини та боснійці (їх прислав і, гіпотетично, очолив Ростислав Михайлович⁸³), і галицька дружина на чолі з Данилом Романовичем, який вкотре переховувався в Угорщині від монголів⁸⁴, одержавши від угорського короля, правдоподібно, колишній уділ Ростислава у Спіші, Земплині та Берегу. Бела IV програв битву й наступного року у Відні підписано мирний договір між Чехією та Угорщиною. Цікаво, що мир між ворожими королівствами доручили укласти сербському цареві Стефану Урошу I та Ростиславу Михайловичу⁸⁵, що підтверджувало

⁷⁶ Дворнік Ф. Слов'яни... – С. 92.

⁷⁷ Палаузов С. Н. Ростислав Михаїлович... – С. 47; Златарски В. История... – С. 471; Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 172.

⁷⁸ Палаузов С. Н. Ростислав Михаїлович... – С. 51.

⁷⁹ Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 172.

⁸⁰ Акрополит Г. Летопись... – С. 175.

⁸¹ Там же. – С. 175–176; Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 49–50; Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – P. 172.

⁸² Wertner M. Az Árpádok családi története. – Old. 473.

⁸³ Wenzel G. Rosztizlaw galicziai herceg... – Old. 9; Прокофьев В. Г. Ростислав Михайлович... – С. 145; Гарді Д. Остання зустріч... – С. 202.

⁸⁴ Грушевський М. История... – С. 76, 519; История Венгрии: В 3 т. – Москва, 1971. – Т. 1. – С. 162; [Urban J.] Kressenbrunn (12.7.1260) // Čornej P., Bělina P. Slavné bitvy naši historie. – Praha, 1993. – S. 27.

⁸⁵ Палаузов С. Н. Ростислав Михаїлович... – С. 47.

його статус суверена. Віденський мир 31 березня 1261 р. виявився важливою віхою і в родинному житті Ростислава Михайловича – його донька Кунегунда 25 жовтня 1261 р. стала дружиною чеського короля Пржемисла II Оттокара⁸⁶.

Після цього Ростислав Михайлович здійснив нову спробу захоплення усієї Болгарії. Тільки так можна пояснити невдалий похід угорського війська на чолі з королевичем Стефаном, свояком князя Ростислава, у 1262–1263 рр. до Тирново⁸⁷.

Ростислав Михайлович тримав Мачву, Бродський і Сребреницький комітати в Боснії та Східну Болгарію аж до смерті перед 15 липня 1264 р.⁸⁸ (цікаво, що того ж літа помер і головний його суперник у боротьбі за галицький престіл – король Данило Романович). Князівство Мачва було поділене між його синами Михайлом і Белою, а Відін у 1265 р. перейшов до Болгарії, де правив Яків-Святослав⁸⁹, як вважають, споріднений з галицькою княжою родиною⁹⁰.

Спроба відтворення цікавої, сповненої бурхливих пригод, біографії князя Ростислава Михайловича, звичайно, не тільки доповнює наші знання з вітчизняної історії, а дозволяє дещо по-іншому оцінити еліту Русі-України. Ростислав Михайлович був значною політичною фігурою в Європі XIII ст., гідним довготривалим суперником короля Данила Романовича.

Національний університет “Львівська політехніка”

⁸⁶ Гарді Д. Остання зустріч... – С. 196.

⁸⁷ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович... – С. 50–51.

⁸⁸ Codex diplomaticus... – Т. 4, Vol. 3. – Р. 197–198; Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia / Ed. A. Theiner. – Romae, 1859. – Т. 1. – Р. 273; Войтович Л. Княжа доба... – С. 41.

⁸⁹ Fine Jh. V. A. Jr. The late medieval Balkans... – Р. 175.

⁹⁰ Любащенко В. Кормча книга: сторінка з українсько-болгарських взаємин // Проблеми слов'язознавства. – 2009. – Вип. 58. – С. 58; Її ж: Київські митрополити Кирило II і Петро Ратенський: історичні паралелі // Княжа доба. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 228.

Adrian JUSUPOVIĆ

WPLYW HALICKIEGO OTOCZENIA KSIĄŻĘCEGO NA “WŁADZĘ” W PIERWSZEJ POŁOWIE XIII WIEKU, NA PRZYKŁADZIE SUDYSŁAWA

Kronika halicko-wołyńska, jak nie raz było podnoszone w literaturze problemu, jest przekazem unikatowym. Już Nikołaj P. Daszkiewicz uważał ją za ważne źródło ponieważ “znajdują się w niej świadectwa osób żyjących w tamtych czasach. Niektórzy z nich, być może, brali nawet udział w opisywanych przez nich wydarzeniach. Byli wówczas blisko [księcia] Daniela [Romanowicza], cały czas z nim... Latopis ten nie składa się z suchych, oderwanych rocznych zapisów rozmaitych wydarzeń, lecz ma charakter jednolity”¹. Poza tym słusznie zauważył, źródła tego nie można porównać z żadnym innym latopisem, pod kątem szczegółowości zawartych w nim informacji. Co najważniejsze jednak badacze dziejów Rusi Halicko-Wołyńskiej są zgodni, że omawiany zabytek piśmienniczy to źródło wiarygodne². Pojawiające się na jej kartach postacie, głównie członkowie elity ruskich i krajów ościennych, znajdują potwierdzenie w innych źródłach – zarówno latopisarskich jak i z kręgu kultury łańciskiej. Jak podkreślił Włodzimierz Dworzaczek, “wartość dla badań genealogicznych będą miała przede wszystkim te [kroniki], które dotyczą wydarzeń współczesnych autorowi i charakterem swym zbliżają się do pamiętnika. Zawarte tam wiadomości były czerpane w znacznie większym stopniu z tego, co kronikarz sam widział lub słyszał od naocznych świadków, niż z tego co wziął ze źródeł pisanych”³.

Należy jednak z dużą ostrożnością podchodzić do osądów i informacji podanych przez kronikarza. Dzieło, które pisał miało być kroniką dworską wychwalającą książąt z dynastii Romanowiczów⁴. To ich sukcesy przede

¹ Mychaïł Tichomirow (*Тихомиров М. Н.* Развитие исторических знаний в Киевской Руси, феодально-раздробленной Руси и Российском централизованном государстве (X–XVII вв) // *Очерки истории исторической науки в СССР* – Москва, 1955. – Т. 1 – С. 63) udowodniał, że Kronika halicko-wołyńska – to świecki zabytek piśmienniczy, o czym świadczą z jednej strony rzadkie i niesystematyczne informacje o życiu miejscowej Cerkwi, z drugiej zaś częste wzmianki o książęcym dworze i związanych z nim zudziach.

² Literatura zob.: *Jusupović A.* Elity ziemi halickiej i włodzimierskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne. – Warszawa, 2011. – S. 17–30 / (mps., Biblioteka Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego).

³ *Dworzaczek W.* Genealogia. – Warszawa, 1959. – S. 54.

⁴ Por.: *Котляр Н. Ф.* Роман и Романовичи в исторической и поэтической традиции // “Древнейшие Государства Восточной Европы. Genealogia как форма исторической памяти”. 2002. – Москва, 2004. – С. 115–120.

wszystkim miały być uwydatnione, zaś opozycji bojarskiej zdeprecjonowane. Widoczną próbę manipulowania rzeczywistością (lub zwyczajną niewiedzą), spotykamy przy okazji Wołodysława Kormiliczicza. Kronika sugeruje, że bojarzyn ów zmarł w więzieniu węgierskim po tym jak został zdjęty z urzędu namiestnika węgierskiego w 1214 r. Tym czasem dokumenty donacyjne Andrzeja II dla Wołodysława wskazują, że Kormiliczicz nie trafił do więzienia i najprawdopodobniej zmarł około 1231–1232 r.⁵ Dyskusyjne również wydaje się podejście kronikarza do osób opozycyjnie nastawionych do rządów Romanowiczów. Do takich osób należy między innymi Sudysław.

Sudysław mimo, że przez blisko 20 lat lawirował między dworami chcącymi opanować księstwo halickie i aktywnie uczestniczył w ich życiu politycznym oraz wpływał na kariery wielu bojarów, nie doczekał się całościowego opracowania⁶. Tymczasem należał on do osób dobrze poświadczonych źródłowo. W Kronice halicko-wołyńskiej wzmiankowany jest siedemnaście razy. Postać ta z racji swojej opozycyjnej działalności w stosunku do planów opanowania Halicza przez Daniela i Wasylka Romanowiczów, postrzegany był przez kronikarza i otoczenie synów Romana Mściśławowiczów, jako postać negatywna – jako “buntownik ziemi Ruskiej”. Naturalnie powyższy odbiór postawy Sudysława jest subiektywny, lecz nawet w nim przebija jego wybitna rola w życiu politycznym opisywanego regionu.

Nim przejdziemy do głównych rozważań, należy rozwikłać pewne zagadnienie, wpływające w istotny sposób na identyfikację Sudysława. Problematiczna mianowicie wydaje się jego filiacja. Część badaczy uważa, że był synem Bernarda⁷. Wniosek taki wysunęli na podstawie zapisu w Kronice halicko-wołyńskiej. W czasie wyprawy na Halicz w 1211 r. lub 1212 r. wojska polskie prowadził Sudysław Bernartowicz. Jak zostało przed laty

⁵ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Inde ab anno DCCCC usque ad anno MCCXXXV / Red. R. Marsina. – Bratislava, 1971. – T. 1. – Nr 229, 394. – S. 179–180, 281–282. Por.: Пауцмо В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 141. Autor ten zauważył, że w 1218 r. “Ladislao Rutheni” którego powiązał z Wołodysławem Kormilicziczem, otrzymał winnice w Pagan od Andrzeja II. Myrośław Wołoszczuk wskazuje na jeszcze jeden dokument z r. 1232, z którego wnioskuje, że Wołodysław zmarł między 1231, a 1232 r. Czytamy w nim: “...quosdam homines de villa Pagan, in comitatu Nitriensi commorantes, olim tempore bone memorie Iohannis Strigoniensis archiepiscopi, mortuo Rutheno Ladislao...”. Zob.: Волощук М. Володислав Кормильчич: Венгерская бытность 1214–1232 г. // Древняя Русь. – 2009. – № 3(37). – С. 19–20.

⁶ Problem indywidualizacji postaci oraz kierunek badań prozopograficznych opisałem

w: Юсупович А. Причинки до просопографії еліти Галицької і Володимирської земель (1205–1269). Проблеми індивідуалізації постатей // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2010. – Т. 260, ч. 1. – С. 86–104.

⁷ Петрик А. М. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2001. – Вип. 5. – С. 35–36; Його ж. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2002. – Вип. 6. – С. 111–112; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 635. Omówienie zagadnienia zob.: Волощук М. М. До питання про етнічне та соціальне походження Судислава (Бернатовича?) // Думка. Прикарпатський Вісник НТШ. – 2008. – № 3(3) – С. 131 (tu literatura).

przekonująco udowodnione kronikarz prawdopodobnie pomylił litery "a" i "d" i zamiast Sulisław (był to kasztelan sandomierski⁸) napisał Sudysław⁹. Do tego zagadnienia powrócił ostatnio Myrosław Wołoszczuk badacz z Iwanofrankiwska, który starał się udowodnić, że wielokrotnie wzmiankowane w *Kronice halicko-wołyńskiej* imię Sudysław jest tożsame z imieniem Sulisław oraz Subislaus. Obserwacja ta pozwoliła mu wyselekcjonować członka węgierskiej elity, zapisanego w dokumentach Arpadów jako Subislaus i utożsamić go z Sudysławem¹⁰. Założenie, na którym opiera się cała hipoteza posiada zasadniczy błąd, gdyż de facto mamy do czynienia z trzema różnymi imionami: Sudysławem (polski Sędzislaw; łac. *Sudzilauus, Sandislavo, Sandislaos, Sudizlaus, Sudizlaus, Zandyzlaum, Sandislaus, Sandoslaos, Zodislavo*¹¹), Sulisławem (łac. *Sulizlaus, Sulislav, Sulislaus, Zulizlaus, Zulyzlaus*¹²) oraz Sobiesławem (*Subislaos, Sobeslaos, Sobezlaus, Zobezlawus, Sobezlaos, Sobeslaus, Sobezlavo, Sobelislav, Sobieslaus, Sobizlai, Sobozlavi*¹³). W związku z powyższym należy odrzucić hipotezę Myrosława Wołoszczuka i uznać, że w znanych nam dokumentach węgierskich nie zachowała się wzmianka o Sudysławie.

Po raz pierwszy pojawia się Sudysław na kartach *Latopisu Hipackiego* pod rokiem 6716 (faktycznie lato 1211 r.¹⁴). Wówczas wraz z Wołodysławem Kormiliczicem i Filipem uciekł na Węgry, aby uniknąć rzezi bojarów opozycyjnie nastawionych do rządów synów Igora Światosławowicza. Tam prosił króla Andrzeja II, by ten dał im Daniela Romanowicza na księcia Halicza "Król z wielką miłością posłał wojów w sile znacznej, wielkiego dworskiego Pota, powierzając mu dowództwo nad wszystkimi wojskami. Imiona będących z nim wojewódów to: pierwszy Piotr Turowicz, drugi Banko, trzeci Mika Brodaty, czwarty Łotocharot, piąty Mokjan, szósty Tibrec, siódmy Marcel, i wielu innych, o których nie sposób opowiedzieć i napisać"¹⁵. W wyprawie tej postać Sudysława została zmarginalizowana i przyćmiona przez Wołodysława Kormiliczicza. Pozwala to na przypuszczenie, że należał w tym czasie do stronników Kormiliczicza, wspierających go w jego planach i działaniach.

Wyprawa na Halic zakończyła się pojmaniem Iгореwiczów i osadzeniem na stolcu Daniela Romanowicza. Zapewne Wołodysław Kormiliczicz liczył na to, że wraz ze swoimi stronnikami będzie rządził w księstwie w imieniu

⁸ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy. – Wrocław etc., 1990. – T. 4: Urzędnicy Małopolscy XII–XV wieku. Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego. – S. 172, poz. 727.

⁹ *Balzer O.* Genealogia Piastów. – Kraków, 2005. – C. 475.

¹⁰ *Волющук М. М.* До питання... – С. 132–138.

¹¹ Por.: *Słownik staropolskich nazw osobowych / Red. W. Taszycki.* – Wrocław etc., 1977. – T. 5. – S. 34, 36.

¹² *Ibidem.* – S. 250–252.

¹³ *Ibidem.* – S. 137–138.

¹⁴ *Грушевський М.* Хронологія подій галицько-волинської літописи // ЗНТШ. – 1901. – Т. 41. – С. 10–11.

¹⁵ "король же с великою любовью посла воевь в силе тяжце и великого дворьского Пота. поручивь ему воеводство надо всеми воими имена же бывши воеводамь с ним: первыи Петрь Тоуровичь, вторыи Банко, трети Мика Брадатый, четвергыи Лотохаротъ, пятыи Мокьянь, шестыи Тибрець, седмы Мароцель и инии мнози ихже не мощно сказати и ни писати": *Ипатьевская летопись // Полное собрание руських летописей (далі – ПСРЛ).* – Санкт петербург, 1908. – Т. 2 – Стб. 724.

nieletniego podówczas starszego syna Romana Mściśławowicza. Nadzieje te rozwiła księżna Maria¹⁶, która, zaraz po tym jak pojawiła się w mieście, zagarnęła władzę i zaczęła rządzić w imieniu swojego małoletniego syna Daniela Romanowicza. Wdowa po Romanie Mściśławowiczu zjawiła się w Hali-czu, prawdopodobnie wraz z włodzimierskim otoczeniem, rozpoczynającym zapewne przejmować co bardziej intratne stanowiska. W zaistniałej sytuacji Wołodysław Kormiliczicz najprawdopodobniej wraz ze swoimi współpracownikami, czyli Sudysławem, Filipem, Jawołodem i Jaropełkiem doprowadzili do usunięcia pod koniec 1211 r. lub na początku 1212 r.¹⁷ księżnej Marii i jej otoczenia. Zaczęli tym samym rządzić w imieniu Daniela Romanowicza kumulując przy tym wszystkie najważniejsze funkcje dworskie w swoich rękach, stając się de facto władcami księstwa halickiego.

Zaistniała sytuacja doprowadziła do interwencji króla węgierskiego, Wołodysław Kormiliczicz został pochwycony i wywieziony na Węgry, Kronika halicko-wołyńska nie informuje nas jedynie co się stało z Filipem¹⁸. Dowiadujemy się z kolei, że Sudysławowi pozwolono się wykupić: "Sudysław zaś na złoto się zamienił – inaczej mówiąc dał wiele złota, żeby się wykupić"¹⁹. Sudysław posiadał znaczne kontakty wśród elit węgierskich, swoją córkę wydał za wojewodę króla Andrzeja II – Filię²⁰. Być może ocalił się przed więzieniem dzięki posiadanym wpływom. Prawdopodobnie na ewentualny wykup było stać także Wołodysława, nie pozwolono mu jednak na to, ze względów na niebezpieczeństwo jakie mógł stwarzać dla świeżo ustanowionej w Hali-czu władzy.

Wierni stronnicy Wołodysława (być może jego bracia)²¹ Jawołod i Jaropełk udali się do Peresopnicy do księcia Mściśława Jarosławowicza Niemego. Na miejscu

¹⁶ Hieronim Grala udowadnia, że druga żona Romana Mściśławowicza, a matka Daniela i Wasylka Romanowiczów nosiła imię Maria: *Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściśławowicza // Slavia Orientalis*. – 1982. – R. 31. – Nr 3–4. – S. 124–125. Omówienie literatury zob. *Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. – Kraków, 2008. – S. 264–266.

¹⁷ *Грушевський М. Хронологія...* – С. 11–12. Por.: *Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. Отъ найдавейшихъ времянь до року 1453*. – Львовъ, 1863 – С. 72.

¹⁸ Możemy się tylko domyślać, że Filip został także wywieziony na Węgry i osadzony pod strażą podobnie jak Wołodysław Kormiliczicz: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 728. Por.: *Шараневич И. История...* – С. 73.

¹⁹ "Судислав же во злато пременися рекше много злата давъ избави": *Ипатьевская летопись*. – Стб. 728. Por.: *Шараневич И. История...* – С. 73.

²⁰ Pośrednio z przekazu, który dotyczy wydarzeń 1221 r. (*Грушевський М. Хронологія...* – С. 17) dowiadujemy się, że Sudysław posiadał córkę. Czytamy w nim, że Filia zmobilizował Węgrów, bojarów halickich i "Sudysława teścia" ("Судислава цятя": *Ипатьевская летопись*. – Стб. 736) i Polaków, a następnie wyprawił się na Daniela Romanowicza. Z relacji tej wynika, że nieznaną z imienia córką Sudysława została żoną wojewody węgierskiego Filii. Małżeństwo to miało zapewne wzmocnić pozycję Sudysława na dworze węgierskim i wśród miejscowych elit.

²¹ *Литвинова А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*. – Москва, 2006. – С. 69. Analizując przekazy dotyczące Wołodysława, Jawołoda i Jaropełka, autorzy doszli do wniosku, że byli to bracia. Fakt zaś, że Jaropełk nosi imię typowe dla dynastii książęcej uznali, za podstawę do wysunięcia hipotezy, że Kormiliczicze mogli być spokrewnieni z dynastią książęcą. Jakkolwiek hipoteza o

przekonali peresopnickiego władcę, aby uderzył na Halicz²². Pierwsze uderzenie poszło na Busk, zaś ostrzeżona wdowa po księciu Romanie Mściśławowiczu i jej otoczenie opuścili Halicz. Ostatecznie miasto zostało zdobyte w 1212 r.²³ Trudno oprzeć się wrażeniu, że akcja Jawołoda i Jaropełka miała pomóc Wołodysławowi. Pokazała ona pozycję Kormilicziców w Haliczu, a w konsekwencji uświadomiła Arpadom, że poparcie Wołodysława jest bezcenne, jeżeli chcą utrzymać miasto i całe księstwo. Kormiliczicz może przebywać w więzieniu, ale posiada jeszcze znaczne wpływy w ziemi halickiej. Owa intryga wpłynęła zapewne bezpośrednio na uwolnienie Wołodysława i zawarcie jakiegoś porozumienia między królem węgierskim a Kormilicziczem, której przejawem było postawienie tego ostatniego na czele wojsk mających wyprzeć Mściśława Jarosławowicza z księstwa halickiego²⁴.

Tymczasem Sudysław po wykupieniu się z niewoli węgierskiej najpewniej wsparł działania, jakie podjęli Jawołod i Jaropełk, mające na celu uwolnienia Wołodysława Kormiliczicza i odzyskanie wpływów w Haliczu. Za taką hipotezą przemawia przypuszczenie, iż trudno byłoby zająć miasto księciu Mściśławowi Jarosławowiczowi Niememu w 1212 r.²⁵ bez pomocy miejscowych elit²⁶. Porównując dzieje Wołodysława Kormiliczicza, Sudysława, Filipa, Jawołoda i Jaropełka trudno oprzeć się wrażeniu, że elity halickie prowadziły swoistego rodzaju grę o wpływy z władcami dążącymi do opanowania księstwa halickiego, realizując przy tym własne interesy.

Król węgierski widząc nieskuteczność swoich działań oraz zależność między utrzymaniem wpływów w księstwie halickim, a poparciem miejscowych elit, na początku jesieni 1213 r.²⁷ wypuścił Wołodysława Kormiliczicza i dał mu wojsko by ten opanował ziemię halicką i w jego imieniu sprawował nad nią rządy namiestnicze²⁸. Po zdobyciu Halicza i objęciu urzędu przez Wołodysława, Sudysław zapewne aktywnie go wspierał. Można się domyślać, że 1213 lub na początku 1214 r.²⁹ gdy Leszek Biały wraz z koalicją książąt ruskich wyprawił się na Halicz Sudysław stanął po stronie węgierskiego namiestnika³⁰.

W 1214 r.³¹ po umowie w Spiszu króla Andrzeja II z księciem Leszkiem Białym, na mocy której syn króla węgierskiego Koloman miał poślubić córkę

pokrewieństwie Jawołoda, Jaropełka i Wołodysława jest niezwykle prawdopodobna biorąc pod uwagę ich ścisłą współpracę, należy zaznaczyć, że przekaz na podstawie którego teza została wysunięta brzmi następująco "Володиславу же ведену бывшю во Угры, Яволоду и Ярополку брату его бжавшю в Пересопьницю ко Мьстиславу" (Ипатьевская летопись. – Стб. 728). Użyte w nim słowo "брату" wskazuje na pierwszy stopień pokrewieństwa tylko i wyłącznie między Jawołodem a Jaropełkiem.

²² Ипатьевская летопись. – Стб. 728.

²³ Грушевський М. Хронологія... – С. 12.

²⁴ Za taką interpretacją przemawia kolejny przekaz dotyczący Jawołoda i Jaropełka. W czasie wyprawy księcia polskiego Leszka Białego i książąt ruskich, która miała miejsce

w 1213 lub na początku 1214 r. (Грушевський М. Хронологія... – С. 13), bracia występują jako wojewodowie haliцьcy (Ипатьевская летопись. – Стб. 730). Jak wynika z narracji Kroniki halicko-wołyńskiej Wołodysław Kormiliczicz nakazał im aby bronili Halicza podczas gdy sam stanął do walki na otwartym polu. Ostatecznie wojska Kormiliczicza zostały rozbite nad rzeką Bóbrką przez księcia krakowskiego, jednak miasto nie zostało zdobyte.

²⁵ Грушевський М. Хронологія... – С. 12.

²⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 728.

²⁷ Грушевський М. Хронологія... – С. 12.

²⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 729.

²⁹ Грушевський М. Хронологія... – С. 13.

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 729–730.

³¹ Грушевський М. Хронологія... – С. 13.

księcia krakowskiego Salomeę i wspólnie mieli rządzić w Haliczu³², Sudysław nadal pozostał wierny Arpadom. Gdy w tym samym roku Andrzej II odwołał ze stanowiska Wołodysława Kormiliczicza, wówczas Sudysław, wraz z Benedyktem Łysym, wojewodą węgierskim³³, objęli rządy namiestnicze, w imieniu nieletniego podówcza, zaledwie sześćoletniego Kolomana.

Gdy pod koniec 1215 r. lub na początku 1216³⁴ doszło do konfliktu w wyniku, którego Andrzej II odebrał księciu krakowskiemu Przemyśl i Lubaczów³⁵, wówczas Leszek Biały wysłał posłów do Nowogrodu po Mścislawa Mścislawowicza Udatnego ze słowami: "Bratem mi jesteś. Pójdź i zasiądź w Haliczu"³⁶. Mścislaw po tych słowach niezwłocznie podążył do Halicza. Sudysław dowiedziawszy się o wyprawie zorganizował wiec, na którym postanowiono wezwać Daniela na pomoc. Romanowicz nie zdążył przyjechać na czas, dlatego też "Benedykt Łysy uciekł na Węgry z Sudysławem, a Mścislaw Mścislawowicz [w 1217 r.³⁷] zasiadł w Haliczu"³⁸.

Po zajęciu Halicza Mścislaw Mścislawowicz umacniał swoje panowanie w ziemi halickiej i prawdopodobnie jeszcze w tym samym roku zajął Przemyśl³⁹. Daniel Romanowicz nie rywalizował z nowym księciem halickim, lecz szukał u niego wsparcia w przygotowywanej wyprawie na księcia krakowskiego w celu odzyskania swojej ojcowizny. Gdy Mścislaw Udatny odmówił, młodzi Romanowicze na własną rękę zorganizowali wyprawę, w wyniku której zajęli Brześć, Ugrowsk, Wereszczyn, Stołpie, Kumów i przygraniczne ziemie⁴⁰.

W kolejnym roku Leszek Biały zorganizował wyprawę odwetową zakończoną porażką⁴¹. Widząc, że posiada niewystarczające siły zwrócił się do króla węgierskiego o pomoc, rezygnując nawet z Przemyśla i Lubaczowa⁴².

³² Ипатьевская летопись. – Стб. 730–731. Por.: *Котляр Н. Ф.* Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 131–132; *Holly K.* Kňazná Salomea a uhorský-poľské vzťahy v rokoch 1214–1241 // *Historický časopis*. – 2005. – Nr 53.1. – S. 6–10. W 2003 r. ukazała się praca zbiorowa poświęcona zjazdowi w Spiszu. Por.: *Procházková N.* Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241 // *Terra Scepusiensis*. Stan badań nad dziejami Spiszu. – Wrocław, 2003. – S. 243–249; *Klatý M.* Uhri, Uhorsko a Spiš v haličskej kronikárskej tradícii. Kultúrno-antropologická analýza "Haličsko-volynského latopisu" // *Terra Scepusiensis*. – S. 251–268.

³³ Być może jest to ta sama osoba, która była wspomniana pod rokiem 1205 i 1206. Zob.: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 731–732.

³⁴ *Грушевський М.* Хронологія.... – С. 13–14.

³⁵ Por.: *Holly K.* Kňazná Salomea... – S. 15.

³⁶ "братъ ми еси! Пойди и сяди в Галиче". *Ипатьевская летопись*. – Стб. 731.

³⁷ *Włodarski B.* Polska i Ruś 1194–1340. –

Warszawa, 1966. – S. 68–73.

³⁸ "Бенедиктъ Лысы бежа во Угры со Сулавома а Мстиславъ седе в Галичи": *Ипатьевская летопись*. – Стб. 732. Por.: *Головко О. Б.* Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Київ, 2007. – Вип. 7. – С. 76.

³⁹ Por.: *Włodarski B.* Polska i Ruś... – S. 71–73.

⁴⁰ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 732.

⁴¹ Там же. – Стб. 732–733. Por.: *Holly K.* Kňazná Salomea... – S. 15; *Головко О. Б.* Галицький період... – С. 80–81.

⁴² Leszek Biały miał powiedzieć: "не хочю части в Галичи". Zob.: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 732. Przemyśl i Lubaczów były częścią ziemi halickiej. Wcześniejsze wydarzenie także nie pozostawiają wątpliwości, że chodzi właśnie o te miasta. Andrzej II po wyprawie z 1214 r. dał Leszkowi Białemu Przemyśl i Lubaczów, które w kolejnym roku odebrał. Por.: Там же. – Стб. 731.

Andrzej II przyjął propozycję i w 1219 r.⁴³ wysłał swoje wojska na Przemyśl. Pod tym miastem doszło do połączenia obu wypraw – węgierskiej i polskiej – i po jego zdobyciu koalicja ruszyła w kierunku Gródka, który jak pisze autor *Kroniki halicko-wołyńskiej*: "odłączył się, ponieważ w nim byli ludzie Sudysława"⁴⁴. Określenie "ludzie Sudysława" odnosi się do elity ziemi halickiej, która jak pokazały późniejsze wydarzenia była w stanie zorganizować pułki mające za zadanie wesprzeć dążenia Arpadów w opanowaniu księstwa halickiego. Dowiadujemy się między innymi o Wołodysławie Witkowiczu i Glebie Wasylewiczu⁴⁵.

Mściśław Mściśławowicz wysłał tymczasem swoich wojewodów Dymitra, Mirosława z Halicza i Michałka Glebowicza, aby spacyfikowali zbuntowane miasto. Jednak w wyniku odsieczy węgiersko-polskiej zostali zmuszeni do wycofania się spod miasta. W czasie odwrotu został rozbity pułk dowodzony przez Michałka Glebowicza, a on sam został zabity⁴⁶.

Daniel Romanowicz na prośbę księcia Mściśława Mściśławowicza Udatnego zamknął się w Haliczu, został zmuszony opuścić miasto z powodu niekorzystnego dla koalicji ruskiej przebiegu wydarzeń*. Gdy próbował się przedrzeć do Włodzimierza⁴⁸ "dogonił go niewierny Wołodysław Witkowicz. Skierowawszy się na niego, ruszyli w pościg i zabrali mu konia"⁴⁹. Mimo schwytania dowódcy, walki trwały całą noc, zostało wziętych wielu jeńców. Nad ranem przybył Gleb Wasylewicz, który miał wesprzeć Wołodysława Witkowicza. Prawdopodobnie widząc jego klęskę zawrócił pułk i zapewne przybył do Sudysława i koalicji węgiersko-polskiej.

Mimo sukcesu Daniela Romanowicza pod Tołmaczem* w ostatecznym rozrachunku Halicz został opanowany i zasiadł w nim Koloman. Jego wojewoda Filia przystąpił do umacniania rządów węgierskich w królestwie halickim. Poczynania królewicza poza oddziałami Węgrów⁵¹ i Polaków wspierała część elity ziemi halickiej z Sudysławem, teściem Fili oraz "Łazarzem i z innymi

⁴³ Грушевський М. Хронологія... – С. 15–16. Por.: *Włodarski B.* Polska i Ruś... – S. 68–73.

⁴⁴ "Городокъ бо бе отложился бяхуть в ньмь людье Судиславлѣ": *Ипатьевская летопись*. – Стб. 733. Por.: *Головко О. Б.* Галицький період... – С. 81–82.

⁴⁵ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 734.

⁴⁶ Там же. – Стб. 733.

* Mściśław Mściśławowicz nie mógł się bić z wojskiem węgierskim. Zapewne podczas odwrotu, siły ruskie zostały znacznie osłabione. Wniosek ten potwierdza informacja o śmierci wojewody Michałka Glebowicza i rozbicia pułku prowadzonego przez niego. Książę w tej sytuacji wysłał Dymitra do Halicza by tam wraz z księciem Danielem Romanowiczem bronili miasta.

⁴⁸ Fakt, że zmierzali do Włodzimierza potwierdza miejscowość, niedaleko której

doszło do bitwy. *Kronika halicko-wołyńska* podaje, że był to Tołmacz (*Ипатьевская летопись*. – Стб. 734), położony na północ od Halicza i około 37 km od Dźwinogrodu. Por.: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. B. Chlebowskiego*. – Warszawa, 1892. – T. 12. – С. 366.

⁴⁹ "угони и неверньи Витович Володиславъ. Наворотившеся на нь и прогнаша и коня от него отяша": *Ипатьевская летопись*. – Стб. 734.

* Po wygranej bitwie Daniel skierował się na południowy-wschód w kierunku Dniestru.

⁵¹ Dowiadujemy się o czterech wojewodach węgierskich: Iwanie Lekinie, Dymitrze, Bocie i Uzie – został zastrzelony w czasie bitwy w 1221 r.: *Ипатьевская летопись*. – Стб. 737. Por.: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 17.

bojarami [halickimi]⁵². Sudysławowi nie udało się zgromadzić wokół siebie wszystkich bojarów halickich, część z nich jak podaje kronikarz “rozpierzchła się, ponieważ [Filia za bardzo – A. J.] zhardział”⁵³. Zapewne Filia zaczął ułatwiać karierę urzędniczą ludziom z otoczenia swojego teścia Sudysława. Wszyscy, będący poza wpływami Sudysława, musieli szukać szczęścia na innych dworach, albo stać się “klientami” zięcia Filii.

Sytuacja ta pokazuje podziały jakie zachodziły wewnątrz elity oraz sympatie jej członków. Dość oczywiste staje się stwierdzenie, że wraz ze zmianą władzy następowało też przesunięcie w ramach elity urzędniczej. Co za tym idzie aktywna dotychczas elita stawała się bierna, albo zmuszona była emigrować. Ich majątek, rola i funkcja społeczne były zależne od władzy. Zmiana władcy mogła oznaczać dla nich degradację społeczną, nierzadko połączoną z majątkową. Podobną sytuację obserwujemy na przykładzie Kormilicziców czy później u Żyrośława i Sudysława. Są to przykłady skrajne, gdyż wywodzili się oni z rodzin, które od co najmniej dwóch pokoleń tworzyły elitę, predystynowaną od chwili narodzin do wiodącej roli. Książę chcąc kontrolować to środowisko musiał z nimi współpracować, a nawet wybaczać “zdradę stanu”.

Sudysław brał aktywny udział w walkach mających na celu podporządkowanie ziemi halickiej władcy węgierskiemu. Walki te zakończyły się w 1221 r.⁵⁴, kiedy wraz z Połowcami wziętymi od Kotjana* powrócił książę Mściśław Mściśławowicz Udatny. Pokonał on wojska koalicji węgiersko-polsko-ruskiej⁵⁶. W czasie walk pochwycony został Filia⁵⁷.

Sudysław zaś jak wynika z przekazu zamknął się w Haliczu. “Poszedł Mściśław do Halicza i była bitwa u bram grodu. Obrońcy wdrapali się na sklepienie cerkwi, a niektórzy z nich wdrapali się dzięki linie, a konie ich zdobyto. Na cerkwi zostało zbudowane miejsce obronne. Oni strzelali w mieszkańców i rzucali w nich kamieniami. Zaniemogli z pragnienia, gdyż nie było tam wody. Kiedy przyjechał Mściśław, oni poddali się i zostali ściągnięci z cerkwi. Daniel [Romanowicz] przyjechał z małą drużyną i z Demjanem tysięcznikiem, ale w tym czasie [kiedy te wydarzenia się rozgrywały] on nie przyjechał. Potem przyjechał Daniel do Mściśława [Mściśławowicza] i będzie radość wielka: Bóg ocalił ich od obcych. Wszyscy Lachowie i Węgrzy zostali zabici, a niektórzy wzięci do niewoli, a inni uciekli, utonęli, albo zostali zabici przez smerdów, nikt spośród nich nie został ocalony – taka była łaska Boża dla ruskiej ziemi. Potem przyprowadzili Sudysława do Mściśława [Mściśławowicza], który nie uczynił jemu zła, lecz okazał miłość. Ten zaś objawszy jego nogi, obiecał, że zostanie sługą jego. Mściśław uwierzył jego słowom, obdarzył go wielką czcią i dał jemu Dźwinogród”⁵⁸.

⁵² “и Лозоря і инъ”: Ипатьевская летопись. – Стб. 736.

⁵³ “ини разбегошася загорде бо ся бе”: Ипатьевская летопись. – Стб. 736.

⁵⁴ Грушевський М. Хронологія... – С. 17.

* Kotjan był teściem księcia Mściśława Mściśławowicza Udatnego.

⁵⁶ Gdy szala zwycięstwa przechyliła się na

stronę węgiersko-polską, Aleksander Bełski odstąpił od księcia Mściśława Mściśławowicza i zaczął wspierać księcia Krakowskiego Leszka Białego: Ипатьевская летопись. – Стб. 736.

⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 737.

⁵⁸ “Мъстиславу поиде к Галичю. Бившимъ же ся имъ о врата градная, и возбегоша же на комары церковныя, и ини

Mściwaw z racji pozycji Sudysława nie mógł postąpić inaczej. Dając mu w zarząd Dźwinogród książe załatwiał dwie rzeczy. Po pierwsze nie mogąc zdegradować go społecznie, gdyż wypędzony z Halicza znalazłby spokojną przystań na Węgrzech i równocześnie dalej miałby wpływy w ziemi halickiej, mógł mieć jego poczynania pod kontrolą. Po drugie dawał wyraźny sygnał grupie bojarów skupionych wokół Sudysława, że mogą liczyć na łaskę i urzędy podczas jego rządów.

Wierność Sudysława została wystawiona na próbę w czasie wyprawy króla Andrzeja II, posiłkowanego przez Polaków⁵⁹ na Halicz pod koniec 1226 lub na początku 1227 r.⁶⁰ Po zdobyciu Przemyśla koalicja skierowała się na Dźwinogród, który zapewne zdobyła. Jak wynika z dalszej relacji, Sudysławowi udało się przedrzeć do księcia Mściwaw Mściwawowicza, a ten wysłał go z poselstwem do księcia Daniela Romanowicza "z tymi słowami: "nie odstępуй ode mnie". Temuż [Daniel] odparł: „Mam prawdę w sercu swoim”⁶¹. Pomoc udzielona przez Romanowiczów, jak i wcześniejsze sukcesy wojewody krzemienieckiego i Mściwaw pod Dźwinogrodem⁶² znacznie osłabiły króla węgierskiego. W zaistniałej sytuacji swojej szansy dopatrywał się Sudysław i dlatego "przeszkadzał jemu, ponieważ miał oszustwo na sercu i nie chciał śmierci króla, gdyż pokładał w nim wielkie nadzieje”⁶³. Zapewne z powodu utraty przewagi militarnej król zdecydował się na uaktywnienie byłego sprzymierzeńca w osobie Sudysława. Mógł on liczyć na zaszczyty w przypadku opanowania Halicza przez króla. Obecnie zaś, torpedował działania Mściwaw Mściwawowicza wspomagając tym samym Węgrów.

Sudysław po wycofaniu się króla węgierskiego dalej wspierał jego działania na rzecz opanowania Halicza. Potwierdzenie tego widać w wydarzeniach, które rozegrały się tuż po 1227 r. Sudysław wraz z Glebem Zeremeowiczem namówili księcia Mściwaw Mściwawowicza, żeby nie przekazywał Halicza Danielowi Romanowiczowi, lecz królewiczowi Andrzejowi⁶⁴. Dotychczasowa elita zapewne bała się, że oddanie miasta spowoduje odsunięcie jej od urzędów

же ужи возвлачишася, а фаре ихъ поима-ша. Бе бо градъ створень на церкви, онем же стреляющимъ и камение мещущимъ на гражаны. Изнемогахоу жажею водною, не бе бо воды в них. И прихавшю же Мьстиславу и вдашася ему и сведени быша со церкви. Данилови же прихавшю в мале дружине с Демьяномъ тысячкымъ, не бе бо приехалъ во время то. Потом же приеха Даниль ко Мьстиславу и бысть радость велика, спасъ Богу от инопленикъ. Все бо Угре, и Ляхове убьени быша, а инии яти быша, а инии бегающе по земле истопоша, друзии же смерды избьени быша, и никому же утекли тако бо милость от Бога Роуской земле. Потом же приведоша Судислава ко Мьстиславу. Оному же не помыслившю о немъ зла, но милость ему показавшю.

Он же обуимая нозе его, обещася работе быти ему Мьстиславу же веровавшю словесемъ его. И честью великою почтивъ его и Звенигородъ дасть ему”: Ипатьевская летопись. – Стб. 737.

⁵⁹ Z posiłkami został wysłany Pakosław Iпатьевская летопись. – Стб. 749.

⁶⁰ Грушевський М. Хронологія... – С. 19–20.

⁶¹ "рекли: "не отступаи от мене". Оному же рекшю: "имамъ правду во сердци своемъ": Ипатьевская летопись. – Стб. 749.

⁶² Ипатьевская летопись. – Стб. 749.

⁶³ "же браняшеть ему, бе бо имеяшеть леть во сердци своемъ, не хотяше бо пагубы королеви, имеяше бо в немъ надежу велику": Ипатьевская летопись. – Стб. 749.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 750.

przez bojarów włodziemskich i tę część Haliczan, która “chciała Daniela i stąd odprawili [posłów]” do Daniela z informacją o planach księcia Mściława⁶⁵.

Kolejna wzmianka opisuje wydarzenia końca 1228 r.⁶⁶ Wówczas znajdujemy Sudysława na dworze królewicza Andrzeja, będącego w Haliczu. Fakt ten jedynie wzmacnia dotychczasowe wnioskowanie, potwierdzając, że we wcześniejszym okresie był bardzo aktywnym działaczem na rzecz interesów Arpadów. Kierował on “kampanią propagandową” wśród bojarów halickich na rzecz króla. Zapewne ściśle współpracował z Glebem Zeremeewiczem od momentu pojawienia się jego na dworze księcia Mściława Mściławowicza⁶⁷.

Pod koniec 1228 r. zebrała się koalicja książąt południoworuskich: Michał Wsiewołodowicz Czernihowski, na czele z Włodzimierzem Rurykowiczem⁶⁸, do której dołączył także królewicz Andrzej oraz Połowcy. Daniel Romanowicz na wieść o zbliżającej się koalicji udał się do Polaków po pomoc, a posła swojego Pawła posłał do Kotjana, który przekonał chana połowieckiego, by przeszedł na stronę Romanowiczów. Chan wycofał się z koalicji, a wracając do siebie spustoszył ziemię halicką⁶⁹. Daniel i Wasylko Romanowicze tym czasem wraz z wojewodą Pakosławem, stojącym na czele posiłków lackich i Aleksandrem Wsiewołodowiczem księciem bełskim, udali się na Kijów⁷⁰. “Po drodze

⁶⁵ “хотящимъ Данила, отгуду же послаша”: Ипатьевская летопись. – Стб. 750.

⁶⁶ *Грушевський, М.* Хронологія... – С. 22.

⁶⁷ Po raz pierwszy o Glebie Zeremeewiczu dowiadujemy się w związku z wypadkami jakie się rozegrały w 1213 lub 1214 r.: Ипатьевская летопись. – Стб. 729–730. Por.: *Грушевський М.* Хронологія... – С. 13. Wówczas pełnił służbę na dworze księcia Mściława Jarosławowicza Niemego. W 1217 r. Gleb Zeremeewicz pojawia się jako uczestnik walk o Halicz między koalicją polsko-węgierską a ruską z Mściławem Mściławowiczem na czele, po stronie tego ostatniego. W czasie zmagania wraz z Danielem Romanowiczem przebywał w Haliczu (“Изииди из града! Даниль же изииде с Дмитромъ тысячкы и с Глебомъ Зеремеевичемъ и со Мирославомъ изиидоша из града”: Ипатьевская летопись. – Стб. 734.). Być może Mściław Jarosławowicz Niemy, który wspierał Romana Mściławowicza, a teraz także jego starszego syna wysłał swojego wojewodę, by ten wspomógł militarnie młodego Romanowicza. Prawdopodobnie słowa kronikarza – “Мъстиславъ бо бе со всеми князми Рускыми” (Ипатьевская летопись. – Стб. 733) – odnoszą się między innymi do księcia peresopnickiego. Następnie Gleb Zeremeewicz wzmiankowany jest w związku z wydarzeniami 1227 r. (por.: *Грушевський М.*, Хронологія... – С. 19–20), już jako członek

elity halickiej. Wówczas wraz z Sudysławem przekonał księcia Mściława Mściławowicza, by oddał Halicza nie Danielowi Romanowiczowi, lecz królewiczowi Andrzejowi synowi Andrzeja II: Ипатьевская летопись. – Стб. 750. Trudno określić czas kiedy niedawny wojewoda peresopnicki przeszedł na służbę do księcia halickiego (*Веселовский С. Б.* Исследования по истории класса служных землевладельцев. – Москва, 1969. – С. 466–469, uważa, że dwór wielkiego księcia składał się z miejscowych i przyjezdnych ludzi, którzy wstępowali na służbę na podstawie swojej wcześniejszej reputacji. Właśnie dzięki niej zajmowali odpowiednie miejsce w dworskim porządku. Por.: *Котляр Н. Ф.* Двор галицких Романовичей (XIII в.) // Древняя Русь – 2008. – № 1(31). – С. 62). Datą post quem jest rok 1219, czyli walki o Halicz, a *ante quem* 1227 r. Prawdopodobnie Gleb Zeremeewicz został zwerbowany po bitwie nad Kalką w 1223 r., kiedy to księciu Mściławowi Mściławowiczowi brakowało ludzi.

⁶⁸ Por.: *Dąbrowski D.* Włodzimierz Dymitr Rurykowicz i jego stosunki z Danielem Romanowiczem. Kartka z dziejów politycznych Rusi w I poł. XIII w // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”. – Львів, 2009. – Т. 1: На пошану Михайла Рожка. – С. 76–77.

⁶⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 753. Por.: *Котляр Н. Ф.* Дипломатия... – С. 277.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 753–754.

[do Kijowa] spotkali posłów od Włodzimierza i Michała: Wracisława Pietrowicza i Jerzego Toligieniewicza, którzy chcieli zawrzeć pokój. Pokój został zawarty i powrócili do Polski"⁷¹.

Po tym jak książę Mściśław Mściśławowicz abdykował w końcu 1227 r.⁷² i przekazał Halicz królewiczowi Andrzejowi, nastąpił podział bojarów halickich. Część przeszła na służbę do królewicza węgierskiego, a reszta pozostała wierna Mściśławowi. Po jego śmierci w 1228 r. nastąpiła dekompozycja dworu. Co bardziej obrotni, jak na przykład Gleb Zeremeewicz i Sudysław⁷³ bez problemu utrzymali swój status społeczny i urzędy, przechodząc na służbę do Andrzeja, pozostali np. Mirosław, czy Wołodysław zostali zmuszeni szukać nowego dworu⁷⁴. Oczywiście wyborem w tej sytuacji staje się dom Romanowiczów, z którym bojarzy nieraz zetknęli się w czasie rządów Mściśława. Zapewne właśnie ta grupa w 1230 r.⁷⁵ wysyłała poselstwo do księcia Daniela z informacją, że Halicz stanął przed nim otworem, gdyż zabrakło w nim Sudysława, który był w stanie skonsolidować wokół siebie znaczną liczbę bojarów halickich. Tym samym królewicz pozostał w grodzie otoczony bojarami, którzy byli gotowi bez wystrzału wpuścić Romanowicza. By ten stan utrzymać Daniel wysłał swojego wojewodę Demjana na Ponizie na którym przebywał podówczas Sudysław⁷⁶. Zapewne ten bojar halicki miał za zadanie spacyfikować, przyłączyć i podporządkować ponownie Ponizie administracji Halicza*.

⁷¹ "Сретеша же послы от Володимера и Михала и: Воротиславъ Петровичъ, Юрьи Толигневичъ, хотяще мира. Умиришася и Ляхове возвратишася въспять": Ипатьевская летопись. – Стб. 754.

⁷² Грушевський М. Хронологія... – С. 21.

⁷³ Mikołaj Daszkewicz (*Дашкевич Н. П.* Княженіе Данила Галицкаго. По русскимъ ииностраннымъ известіямъ. – Кіевъ, 1873. – С. 47) uważał, że Sudysław rządził wspólnie z królewiczem Andrzejem. On także tłumiał wszelkie bunty.

⁷⁴ Mirosława i Wołodysława w 1230 r. spotykamy jako zwolenników Romanowiczów. Zob.: Ипатьевская летопись. – Стб. 759. (Problem występowania dwóch Mirosławów zob. w: *Jusupović A.* Mirosław-piastun i Mirosław halicki w przekazach Kroniki halicko-wołyńskiej // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes Testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 769–783; *Його ж.* Причиники до просопографії... – С. 86–104.

⁷⁵ Грушевський М. Хронологія... – С. 23.

⁷⁶ W 1230 r. Demjan uczestniczył w zorganizowanej naprędcie wyprawie na Halicz. Gdy Wasylko Romanowicz pojechał z piastunem Mirosławem i innymi na wesele do Włodzimierza nad Kłazmą wówczas do Da-

niela Romanowicza przybyło poselstwo od bojarów halickich, którzy doradzili synowi Romana, że jeżeli chce zdobyć Halicz, to nastał najlepszy moment, gdyż "Князю же Данилови будущу во Оугровьще, прислаша Галичане рекуще яко: "Соудиславъ шель есть во Понизье, а королевичъ в Галичи ость. А поиди борже": Ипатьевская летопись. – Стб. 758. Daniel nie czekając zebrał wojsko i podążył do Halicza, a Demjana wysłał na Sudysława (*Пауцмо В. Т.* Очерки... – С. 211) błędnie podał, że Daniel Romanowicz przeciwko Sudysławowi wysłał wojewodę Mirosława, który mógł przeszkodzić starszemu Romanowiczowi w zdobyciu miasta, w przypadku, gdyby udało mu się do niego przedostać. Zadanie wojewody było niezwykle istotne dla całej kampanii. Kronika halicko-wołyńska wprawdzie podaje, że Sudysław nie oparł się Demjanowi, jednak samą wyprawę należy uznać za porażkę wojewody, gdyż Sudysław nie tylko się uratował, ale udało mu się przebić do oblężonego królewicza Andrzeja. Ostatecznie zamierzony cel wyprawy został zrealizowany, czyli Halicz został zdobyty i tym zapewne należy tłumaczyć brak wyciągnięcia konsekwencji przez Daniela względem swojego wojewody.

* Mściśław Mściśławowicz ostatni rok życia na Poniziu spędził. Zapewne po

Sudysław uległ wojskom Demjana, jednak udało mu się uciec i przebić do Halicza, który był oblegany przez Daniela Romanowicza⁷⁸.

W czasie działań wojennych Daniel Romanowicz zajął dwór Sudysława, znajdujący się poza miastem, na tym samym brzegu co ono: „Daniel [Romanowicz] zajął dwór Sudysława. Ile tam było wina, owoców, jedzenia, kopii, strzał – ciężko zliczyć! Potem kiedy Daniel spostrzegł, że jego ludzie upili się, nie chciał rozbijać obozu w pobliżu miasta lecz poszedł na drugą stronę Dniestru. Sudysław tej nocy przybył do grodu; pochwyceni zostali ludzie z jego wojska i powiedzieli, że Sudysław jest już w Haliczu. Daniel zatrzymał się w Ugolnicach na brzegu Dniestru. Haliczanie i Węgrzy wyjechali na lód i strzelali. Gdy nastał wieczór, kiedy załamał się lód, rzeka wezbrała, podpalili most na Dniestrze – to zrobił bezbożny, zły Siemionko, przez rudość swą, podobny lisowi”⁷⁹.

Daniel Romanowicz jeszcze przed wyprawą rozesłał sługi po ziemi halickiej, aby sprowadzili jego popleczników. Po przybyciu Włodzimierza Ingwarowicza i Demjana wraz zwerbowanymi bojarami halickimi, wojska przepравиły się przez rzekę. Miasto zostało zdobyte a królewicz wraz z Sudysławem pochwyceni. Starszy Romanowicz wypuścił obydwu i odeskortaował ich do Dniestru: „Z nim uszedł jeden Sudysław, w którego rzucali kamieniami krzycząc: „Precz z grodu, buntownika ziemi!”⁸⁰. Sytuacja ta pokazuje jak wysoką pozycję miał Sudysław na dworze węgierskim. Był on w końcu teściem wojewody Filii, który z pewnością wspierał jego działania. Jak możemy wnioskować z przekazu został on potraktowany jak wojewoda królewicza, którym zapewne był, a nie jak zwykły członek elity halickiej. Przypuszczenie to potwierdza jego wyprawa na Ponizie i wypuszczenie go wraz z królewiczem Andrzejem z niewoli Daniela Romanowicza. Na dworze węgierskim, zapewne był on traktowany jako „ekspert” w sprawach księstwa halickiego. Warto przypomnieć w tym miejscu Wołodysława Kormiliczicza, który miał na tyle silną pozycję, że w czasie wyprawy Andrzeja II na Halicz w 1211 r. był w stanie przekonać mieszkańców Przemyśla do poddania miasta. Wydaje się, że pozycja Sudysława była porównywalna, a może nawet mocniejsza. Prawdopodobnie posiadał on nie tylko dobra w ziemi halickiej, ale także mógł zostać obdarowany przez władcę z dynastii Arpadów dobrami na Węgrzech.

Jeszcze w tym samym roku królewicz Andrzej i Sudysław przekonali Andrzeja II i jego syna Belę (późniejszego Belę IV), aby wyprawić się na Halicz: „Sudysław ciągle mówił: „Idźcie na Halicz i zdobądźcie ziemię ruską. Jeśli

jego śmierci teren ten uniezależnił się od administracji halickiej.

⁷⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 758–759.

⁷⁹ „Даниль же взя дворъ Судиславль, якоже вино, и воща, и корма, и копии, и стрелъ пристранно видити! Потом же Даниль видивъ люди своя яко испилися. Не хоте стати въ города но иде на ину страну Днестра. Судиславу же тое ночи во-бегъшю во городъ. Яти бывше от вои его людие, и рекоша яко Судиславъ уже в Галичи. Даниле стоаше Угльничехъ на березе

Днестра. Выехавшимъ же Галичаномъ . и Угромъ и стреляшася на леду. Вечеру же бывшу и ледомъ воставшимъ и реце наводнившися. Зажоша мость на Днестре; безаконныхъ лихихъ Семейнюко подобный лисици, черьмности ради”: Ипатьевская летопись. – Стб. 758–759.

⁸⁰ „Изииде же с нимъ единъ Судиславъ, на нъм же метаху камение, рекуше „изииди из града мятежниче земли”: Ипатьевская летопись. – Стб. 759–760.

nie pójście oni staną się silniejsi od nas"⁸¹. Na czele wyprawy stanął Bela. Źródło milczy o udziale Sudysława w kampanii halickiej, ale prawdopodobnie uczestniczył w niej jako doradca i wojewoda. Przedsięwzięcie zakończyło się porażką. Nie dość, że nie udało się zdobyć Halicza, to jeszcze wojska Beli zdziesiątkowała zaraza. Demjan kontratakiem zmusił królewicza do odwrotu. Wojowie węgierscy ginęli z powodu choroby albo w czasie ucieczki⁸².

Zdaje się, że ta wyprawa zniechęciła króla do dalszych kampanii mających na celu zdobycie Halicza. Sudysław jednak nie dawał za wygraną. Nieopanowanie Halicza przez władcę węgierskiego w perspektywie ograniczałoby jego pozycję. Po pierwsze utraciłby swoje dobra w ziemi halickiej*. Po drugie zdawał sobie sprawę, że był potrzebny na dworze węgierskim póki były plany opanowania Halicza. Zaniechanie takowych mogło spowodować osłabienie jego pozycji. Po trzecie brak interwencji dawał czas księciu Danielowi Romanowiczowi na podporządkowanie sobie Halicza i odciążenie od Sudysława części elity. Jak można wnioskować z wydarzeń w Wiszni 1230 lub 1231 r.⁸⁴, starszy Romanowicz prowadził negocjacje z bojarami halickimi, aby przy współpracy z nimi rządzić nowymi nabytkami i być może, aby podzielić urzędy między nich a otoczeniem księcia. Poza tym pozostawała kwestia unormowania stosunków. Należy pamiętać, że część elit halickich wspierało rządy węgierskie w Haliczu, a niektórzy przez lata działali na szkodę Romanowiczów. Mogli oni czuć się niepewnie politycznie i ekonomicznie, gdyż nie wiedzieli jak postąpi z nimi Daniel Romanowicz. W takiej sytuacji wystarczyła iskra w postaci plotki, lub zasianie wśród bojarów większej niepewności, aby doprowadzić do eskalacji konfliktu. Na czele takiej grupy stał między innymi Filip, który pod pretekstem rozmów zaprosił starszego Romanowicza do Wiszni⁸⁵. W czasie

⁸¹ "Судиславу глше непрестанно: "изидете на Галичь, и примете землю Рускую. Аще не поидеши укрпятися": Ипатьевская летопись. – Стб. 760. Пор.: *Дашкевич Н. П.* Княжение... – С. 46.

⁸² Ипатьевская летопись. – Стб. 760–761.

* Prawdopodobnie gdyby Sudysław chciał powrócić do Halicza, Daniel Romanowicz przyjął by go i zwrócił zajętą ojcowiznę. W tym okresie pozycja starszego syna Romana była bardzo słaba, co pokazują opisywane wyżej wydarzenia. Książę halicki nie mógł sobie pozwolić na zaangażowanie w sytuację. Musiał pokazać, że każdy nawet największy zdrajca ma szansę na kontynuowanie kariery na jego dworze (najlepiej tą prawidłowość pokazuje spisek na życie Daniela Romanowicza; książę pojął część intrygantów, ale publicznie im wybaczył, by w ten sposób przekonać innych do współpracy i dać sygnał, że dotychczasowe poczynania bojarów halickich nie mają znaczenia; por. Molibogowiczów), co oczywiście najwyższe stanowiska zajęliby jego zaufani, czyli otoczenie włódczynie.

Sudysław nie mógł liczyć, że zajmie równie prestiżową pozycję w strukturze urzędniczej co za czasów węgierskich rządów na tym terenie. Dla niego byłaby to po prostu degradacja społeczno-polityczna.

⁸⁴ *Грушевський М.* Хронологія... – С. 23.

⁸⁵ "Филипп безбожнии зва князя Данила во Вишьню": Ипатьевская летопись. – Стб. 762. Najprawdopodobniej chodzi o Sądową Wisznię. Галицко-вольнская летопись. Текст, комментарий, исследование / Под ред. Н. Ф. Котляра. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 225. Пор.: *Рамич А. А.* Древнерусские городища в Судовой Вишне // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии – Москва, 1965. – С. 39–41. Пор.: *Беликова Т. В.* Княжеская власть и боярство Юго-Западной Руси в XI начала XIII вв. – Ленинград, 1990. – С. 113 (mps, Ленинградский ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени государственный университет имени А. А. Жданова, УДК 947.027). Można wnioskować z tego

tego spotkania syn Romana Mściśławowicza miał być zamordowany. Plany spiskowców pokrzyżował Demjan, który wysłał posła Konstantego, aby ten ostrzegł księcia. Daniel powrócił do Halicza i przystąpił do likwidacji spisku⁸⁶.

Pikanterii sytuacji dodaje fakt uczestnictwa w intrydze kuzyna księcia halickiego, Aleksandra Wsiewołodowicza księcia bełskiego. Być może za całą intrygą stał Sudysław. Zapewne skontaktował się on z księciem bełskim⁸⁷, obiecując mu Halicz i niezbędne poparcie bojarstwa, którym faktycznie dysponował. Hipotezę tą pośrednio potwierdza uczestnictwo w spisku Filipa, który przecież w pierwszej dekadzie XIII wieku ściśle współpracował z Sudysławem i Wołodysławem Kormilicziczem⁸⁸. Kontakty te najprawdopodobniej nie zostały zerwane także później. Z Kroniki halicko-wołyńskiej możemy wnioskować, że do całego spisku poza Filipem Sudysław zwerbował także klan Molibogowiczów, Wołdrysa i Wołodysława Juriewicza⁸⁹. Z kolei analizując wcześniejsze jego kontakty z dużą dozą prawdopodobieństwa do spiskowców można zaliczyć Gleba Zeremeewicza i Siemionka Rudego⁹⁰. Aleksander Wsiewołodowicz był zapewne żywo zainteresowany opanowaniem Halicza. Dalszy przebieg wypadków, pozwala sądzić, że Sudysław wykorzystał w swoich planach ambicję księcia i przy jego pomocy doprowadził do zaognienia sytuacji w ziemi halickiej. Plan był majstersztykiem. Zarówno niepowodzenie spisku, jak i samo zabójstwo sprzyjało interesom Sudysława. Oba warianty powodowały zamieszanie na ziemi halickiej*. Ostatecznie wykrycie spisku wywołało popłoch wśród uczestników zmywy i strach przed ewentualną zemstą księcia Daniela Romanowicza. Ukryli się oni wraz z Aleksandrem Wsiewołodowiczem w Przemyślu. Miasto to z racji swego położenia było idealne. W razie porażki można było stąd uciec na Węgry.

Gdy w 1231 r.⁹² zbliżała się wyprawa karna do Przemyśla ksiązę bełski nie wytrzymał napięcia i uciekł na Węgry. Tam spotkał się z Sudysławem⁹³. W źródle nie ma wzmianki o spotkaniu Aleksandra Wsiewołodowicza z królem

fragmentu, że opisywany postać stała na czele bojarów halickich. Grupa ta zapewne pod pretekstem przeprowadzenia rokowań z nowym księciem halickim na temat "nowego porządku", zaprosiła go do Wiszni. Opozycja dość starannie wybrała miejsce spotkania z Danielem. Wisznia zapewne była dobrami Filipa, położona na wschód od Przemyśla, niedaleko od dzisiejszego Lwowa wydawała się idealnym miejscem do negocjacji. W razie niepowodzenia przedsięwzięcia spiskowcy mogli schronić się w Przemyślu, mieście nie po raz pierwszy chroniącym opozycyjnie nastawionych bojarów i w razie czego uciec na Węgry.

⁸⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 762–763.

⁸⁷ Z analogiczną sytuacją spotykamy się w roku 1233 (por.: Грушевський М. Хронологія... – С. 24), kiedy to Sudysław namówił księcia Aleksandra Wsiewołodowicza,

aby ten odstąpił od Romanowiczów i przyłączył się do kampanii królewicza Andrzeja. W zamian miał otrzymać Halicz, być może i tym argumentem zachęcił Sudysław Aleksandra do przystąpienia do spisku, mającego na celu zamordowanie Daniela Romanowicza. Zob.: Ипатьевская летопись. – Стб. 771.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 727.

⁸⁹ Там же. – Стб. 762–764.

⁹⁰ Пор.: Ипатьевская летопись. – Стб. 748–750.

* Zapewne gdyby drugi scenariusz zakończył się sukcesem, Sudysław udałby się do władcy Węgier i powiedział, że są sprzyjające warunki do zajęcia Halicza. Jeżeli nie byłoby odzewu ze strony Arpadów przeszedł na służbę do Aleksandra Wsiewołodowicza.

⁹² Грушевський М. Хронологія... – С. 23.

⁹³ Ипатьевская летопись. – Стб. 764.

węgierskim, co pozwala sądzić, że Sudysław albo działał na własną rękę nie informując władcy Węgier, albo za jego cichym przyzwoleniem. Przybycie księcia ruskiego uwiarygodniało chaos panujący w Haliczu. Sudysław zapewne udał się do Andrzeja II i poinformował go o sprzyjających warunkach dla opanowania Halicza. Król węgierski pospieszenie zorganizował kampanię, a księciu bełskiemu nie pozostawało nic innego jak przyłączyć się do działań. Na zdobycie Halicza nie miał szans, a na domiar złego utracił również Bełż⁹⁴. Potrzebował w tej sytuacji silnego protektora jakim był władca węgierski. Kampania 1232 r. zakończyła się zwycięstwem wojsk dowodzonych przez Arpadów.

W marcu 1233 r.⁹⁵ królewicz Andrzej zorganizował kolejną wyprawę przeciwko Danielowi Romanowiczowi. Towarzyszył mu książę Aleksander Wsiewołodowicz, Gleb Zeremeewicz i Sudysław⁹⁶. Cała trójka ruskich towarzyszy walczyła obecnie o swój byt: Aleksander o pełne uniezależnienie się i odbicie Bełża, Gleb Zeremeewicz i Sudysław o odzyskanie wpływów w Haliczu i utracone dobra. Sudysław we wzmiankowanym przekazie prowadził pułki węgierskie, jako wojewoda królewski, przeciwko Danielowi Romanowiczowi. Bitwa, która miała miejsce pod Szumskiem, mimo, że pozostała nierozstrzygnięta, zmusiła oddziały węgierskie do wycofania się w kierunku Halicza⁹⁷.

W tym samym roku odbyła się kolejna wyprawa: "Królewicz i Sudysław posłali Dyjanisza na Daniela Romanowicza. Daniel zaś udał się do Kijowa i sprowadził stamtąd Połowców i Izjasława przeciw nim; Daniel z Izjasławem [Włodzimierzowiczem] i Włodzimierzem [Rurykowiczem] w cerkwi przysięgli jeden drugiemu. Wyruszyli oni przeciwko Dyjaniszowi. Izjasław złamał umowę, gdyż rozkazał grabić ziemię Daniela. On zdobył Tychom i powrócił do siebie, a Włodzimierz z Danielem i Kotjanem zostali sami"⁹⁸. Przekaz ten ponownie potwierdza, że Sudysław należał do osób, które miały największy wpływ na politykę węgierską w Haliczu i, że królewicz konsultował z Sudysławem wszelkie przedsięwzięcia. Kronikarz czyni go współdecydem.

Daniela Romanowicza przygotowującego obronę swoich ziem przed wyprawą króla węgierskiego wspierał również Izjasław Włodzimierzowicz, który być może za sprawą Sudysława zdradził go. Izjasław, aby nie pozostać stratnym, najechał ziemię Daniela i powrócił do Nowogródka. Sytuacja wydaje się analogiczną do tej z końca roku 1228 r., lub początku 1229 r.⁹⁹, kiedy to Paweł doprowadził do wycofania się z kampanii przeciwko księciu Danielowi chana połowieckiego Kotjana, który nie tylko opuścił grono agresorów, ale spustoszył także ziemię halicką¹⁰⁰.

⁹⁴ Там же. – Стб. 763.

⁹⁵ Грушевський М. Хронологія... – С. 24.

⁹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 767–768.
W wyprawie uczestniczyli także książęta bołochowscy.

⁹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 769.

⁹⁸ "Королевичъ же и Судиславъ выведе Дьяниша на Данила. Даниль же еха Киеву, и приведе Половце и Изяслава противуо

имъ. И со Изяславом водися у бжницю, и со Володимеромъ . придоста противу Данилу. Изяславъ же льсть створи и веле вовевати землю Данилову. И взяша Тихомль и возвратишася оставшшуся Володимеру с Даниломъ и Котяневи": Ипатьевская летопись. – Стб. 770.

⁹⁹ Грушевський М. Хронологія... – С. 22.

¹⁰⁰ Ипатьевская летопись... – Стб. 753.

Kolejna wzmianka o Sudysławie dotyczy wydarzeń z końca 1233 r.¹⁰¹ Wówczas Romanowicze wraz z kuzynem Aleksandrem Wsiewłodowiczem wyprawili się na Halicz. Na miejscu przywitała ich „dostojniejsza część Haliczan”¹⁰². W mieście w dziewięcioletnim oblężeniu został Sudysław, królewicz węgierski i Dyjanisz. „Sudysław zaś posłał [posła] z oszukańczymi słowami do Aleksandra: „Oddam tobie Halicz tylko odstąpi od swojego brata. Ten odstąpił precz”¹⁰³. Daniel i Wasylko Romanowicze w zaistniałej sytuacji wycofali się spod Halicza i powrócili do Włodzimierza. Sytuacja ta po raz kolejny pokazuje, jak duże wpływy w ziemi halickiej posiadał Sudysław.

Przypuszczam, że jego współpraca z Arpadami skończyła się wraz ze śmiercią Andrzeja w roku 1234. Jak podaje Kronika halicko-wołyńska uciekł na Węgry¹⁰⁴. Zaraz przed tą informacją dowiadujemy się, że Haliczanie wysłali Siemionka Rudego do księcia Daniela Romanowicza. W tej konkretnej sytuacji pod słowem „Haliczanie” znajduje się określenie bojarów sprzyjających rządowi węgierskiemu w Haliczu. Jak wynika z dalszego przekazu misja zakończyła się sukcesem i dotychczasowi bojarzy opozycyjnie nastawieni do rządów Daniela Romanowicza są wzmiankowani jako dworzanie starszego syna Romana Mściśławowicza¹⁰⁵. Być może Siemionko Rudy prosił o łaskę także dla Sudysława¹⁰⁶.

Jak wynika z analiz Sudysław należał do członków elity halickiej. Z relacji kronikarza możemy wnioskować, że pochodził z Halicza, niedaleko, którego posiadał swój dwór i zapewne również dobra. Dzięki wydaniu swojej córki za wojewodę węgierskiego posiadał kontakty na dworze Arpadów. Z omówionych wzmianek wynika, że prawdopodobnie utrzymywał stosunki z bojarstwem południowych udzielnych księstw ruskich. Liczba przekazów jego dotyczących jednoznacznie wskazuje, że była to postać wybijająca się spośród elity halickiej. Można przypuszczać, że posiadał charyzmę i inteligencję, która czyniła z niego znakomitego sprzymierzeńca. Zalety te dostrzegł zarówno dwór Arpadów z którym współpracował przez większość latopisarsko poświadczonych działalności, jak i książę Mściśław Mściśławowicz Udatny.

Zebrane w niniejszej pracy dane umożliwiają częściowe odtworzenie wzajemnych powiązań i zależności między bojarami a władcami, tak z ziemi

¹⁰¹ Грушевський М. Хронологія... – С. 24.

¹⁰² „болшаа половина Галича”: Ипатьевская летопись. – Стб. 771.

¹⁰³ „Судиславъ же лествю посла ко Александрови, река: „дамъ тебе Галичь поиди от брата”. Он же поиде прочь”: Ипатьевская летопись. – Стб. 771.

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 771.

¹⁰⁵ Jedną z takich osób jest Gleb Zere-meewicz, którego Daniel Romanowicz w 1234/1235 r. wysłał na pomoc księciu Włodzimierzowi Rurykowiczowi do Włodzimierza. Zob.: Ипатьевская летопись. – Стб. 772.

¹⁰⁶ Po śmierci królewicza Andrzeja bojarzy haliccy wpadli w poploch, doszło do

wewnętrznego rozbitcia popleczników rządów Arpadów w księstwie halickim. Sudysław uciekł na Węgry, zaś „послаша Галичане по Данила Чермного Семьюнька”: Ипатьевская летопись. – Стб. 771. Fakt, że Siemionko reprezentował niegdyśszych stronników Sudysława potwierdza dalszy przekaz kroniki dotyczący wydarzeń 1234/1235 r., w którym czytamy, że Daniel Romanowicz na pomoc księciu Włodzimierzowi Rurykowiczowi do Włodzimierza wysłał Gleba Zere-meewicza: Там же. – Стб. 772. Do niedawna był to bojar aktywnie wspierającego działania węgierskie na rzecz odzyskania Halicza.

halickiej jak i włodzimierskiej. Jawi się nam wówczas obraz, w którym przeciwagą dla księcia były osoby zakorzenione w miejscowym społeczeństwie, działające na korzyść wspólnoty i obdarzone jej poparciem. Dysponowały one nie tylko majątkiem, ale także wpływem na kreowanie karier mniej znaczących bojarów. Czynniki te przekładały się na ich zaplecze i możliwości polityczne. Owe postacie ze względu na oddziaływanie społeczne były kluczowymi sojusznikami dla władców chcących opanować księstwo. Sudysław jest tego najlepszym przykładem. O jego poparcie w zajęciu ziemi halickiej zabiegali zarówno suwereni rusczy jak i węgierscy. Do grona jego popleczników należy zaliczyć: Filipa, Wołodysława Witkowicza, Gleba Wasilewicza, Iwora Moli-bożicza, Molibogowiczów, Wołdrysa, Jańca być może Klimiata z Gołych Gór i Nezdila (męża Nezdilowej). Sudysław dzięki swojemu zięciowi – wojewodzie węgierskiemu Filii – posiadał znaczne wpływy na dworze Arpadów. Tak szerokie poparcie pozwalało mu na przeprowadzanie szeroko zakrojonych działań politycznych oraz nierzadko na lawirowanie między władcami. Gdy Sudysław po śmierci królewicza Andrzeja wycofał się z aktywnej działalności dominującą rolę w społeczeństwie odgrywał Grzegorz Wasylewicz oraz Dobrosław Sudicz. Z tym ostatnim współpracował między innymi Iwor Molibożicz, Łazor Domazirec oraz Zbysław Stanisławowicz. O zapleczu wielu członków elit nie mamy żadnych informacji, jednak narracja kroniki nie pozostawia żadnych wątpliwości, że ich pozycja w społeczeństwie była znaczna. Można wymienić jako przykład takie osoby jak: Demjan, Żyroslaw [halicki], Wołodysław Juriewicz i wielu innych. Należy pamiętać, że mimo wszystko kronikarz opisuje środowisko, z którym miał styczność na co dzień i z którego być może sam się wywodził. Choć czasami jego relacje dla celów panegirycznych dyskredytują poszczególnych członków elit*, to jednak odzwierciedlają rzeczywiste układy, procedury oraz powiązania¹⁰⁷.

Dotychczasowe syntezy opisujące dzieje społeczeństwa halickiego oraz włodzimierskiego nierzadko formułują tezy w oparciu o działalność jedynie

* Jak choćby w przypadku Wołodysława Kormiliczicza czy też Dobrosława Sudicza,

¹⁰⁷ Kronika halicko-wołyńska uzupełnia również dzieje polskich XIII wiecznych elit urzędniczych, jak choćby Sięgniewa (1252–1255 – kasztelan lubelski; 1255–1264 – kasztelan sandomierski; Urzędnicy Małopolscy... – S. 138, 220, nr 515 i 965), Sąda syna Dobiesława wojewody sandomierskiego (ibidem. – S. 220, nr. 963), kasztelana sandomierskiego Sulisława (ibidem. – S. 172, nr 727). i wielu innych. W przypadku tego ostatniego dzięki Kronice halicko-wołyńskiej dowiadujemy się, że był synem Bernarda (Ипатьевская летопись. – Стб. 725; por.: Balzer O. Genealogia Piastów. – S. 475). Z analogiczną sytuacją spotykamy się w przypadku osób pełniących służbę na dworze

węgierskim. Ponad to trzeba podkreślić, że paradoksalnie biogramy jednoznacznie wskazują ciężenie elit halickich w kierunku Arpadów. Zaprezentowane życiorysy (w pracy: Jusupović A. Elity...) nie pozwalają na wskazanie nawet jednej osoby, która wspierałaby politykę polską na terenie księstw halickiego i włodzimierskiego. Tłumaczyć to należy zapewne tym, że dwory małopolski i mazowiecki zainteresowane były poszerzeniem terytorium o przygraniczne miejscowości. Poza tym nie były w stanie rywalizować o wpływy w księstwie halickim z Węgrami. Owszem dwór krakowski zawierał sojusze z Arpadami, jednak celem nie było opanowanie całej ziemi halickiej, lecz co najwyżej przesunięcie granicy nieznacznie na wschód. Szczególnie zależało władcom Krakowa w pierwszej połowie XIII w. na Przemysłu.

najważniejszych postaci, które wywarły największy wpływ na dzieje omawianego terenu, ignorując ich zaplecze polityczne. Nierzadko to właśnie ono odgrywało najważniejszą rolę w historii. Sudysław miałby zapewne kłopoty ze zdobyciem w 1232 r. Jarosławia, gdyby nie działania Nezdilowej. Planowanie zaś zamachu na Daniela Romanowicza w 1230 r. lub na początku 1231 r. nie byłoby możliwe bez zaangażowania Molibogowiczów. Należy pamiętać, że każda jednostka ożywia grupę i nadaje jej bardziej realistyczny obraz, pozwalając na jej precyzyjniejsze scharakteryzowanie. Nawet szczątkowa wiedza może okazać się pomocna podczas próby zrekonstruowania sposobu myślenia członka elity, jego światopoglądu, możliwości kariery oraz wpływu na bieżące sprawy polityczne. Opisana postawa Sudysława jedynie potwierdza teza Tatyjany Bielikowej, że “w arsenale halickich bojarów i społeczeństwa znajdowały się te same środki nacisku na księcia, co w innych ruskich ziemiach. Jedni częściej z nich korzystają, drudzy zaś niezmiernie rzadko”¹⁰⁸. Owa obserwacja, uwzględniona w metodyczno-badawczych założeniach, powinna determinować studia nad elitami ruskimi.

Ягеллонський університет

¹⁰⁸ Беликова Т. В. Княжеская власть... – С. 56–57.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ІКОНИ “МІНІАТЮРНОГО СТИЛЮ” – НЕВІДОМИЙ АСПЕКТ МИСТЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ XIII СТОЛІТТЯ

Судячи зі збереженого тексту Галицько-Волинського літопису¹, “візантійська присутність” (безперечна в достатньо широкому спектрі її конкретних виявів) мало цікавила літописців князя Данила Романовича та його племінника – князя Володимира Васильковича. На сторінках літопису не відображено навіть найважливішого моменту візантійських династичних зв’язків – походження другої дружини засновника Галицько-Волинського князівства – князя Романа Мстиславовича – матері й бабусі обох князів². Тим більше в єдиному систематичному літературному джерелі до історії Галицько-Волинської держави марно шукати переказів можливих візантійських слідів у мистецтві, й, зокрема, – іконах. Хоча автори тексту, все ж, трохи “разговорилися” про будівельні та церковні вподобання своїх правителів, внаслідок чого з’явилися виняткові для літописання київської традиції свідчення щодо Холма князя Данила Романовича³ та численних церковних пожертв його племінника⁴. Правда, про візантійський іконопис у них немає

¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2.

² Підсумок висловлених із цього приводу думок див.: *Dąbrowski D. Ród Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich* (Biblioteka Genealogiczna. – Т. 6). – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 34–44. Найновіша пропозиція щодо ідентифікації особи княгині: *Майоров А. В. Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2010. – № 1. – С. 76–106.*

³ Ипатьевская летопись. – Стб. 843–846 (Л. 281 об. – 282). Втім, скупі літописні розповіді про храми й інші пам’ятки Холма досі розглядали незмінно поверхово, поодинокі автори здебільшого переказували традицію, яку започаткував Дмитрій Іловайскій (*Иловайский Д. Даниил Романович Галицкий и*

*начало Холма // Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья / ...издано П. Н. Батушковым. – С.-Петербург, 1887. – С. 40), нерідко супроводжуючи її “від себе” також відверто фантастичними коментарями. Докладніше див.: *Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–72.* У статті вперше зроблено спробу послідовно відійти від незмінно досі практикованого тиражування поширеної “нерозбірливої традиції” й запропоновано аргументоване адекватне відчитання та витлумачення поодиноких не завжди з належною коректністю сприйнятих фрагментів літописної оповіді.*

⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 925–927 (Л. 305). Коментований виклад літописного

жодного слова. Певним винятком може бути сприйнята, хіба не зовсім виразна, прихована вказівка короткого опису холмської церкви святих Козьми і Дем'яна: “и волтарь прст,ого Дмитреа стоить же ти. предъ бочными двѣрми красенъ. принесенъ издалеча”⁵. Сам відзначений у такий очевидно інтригуючий спосіб і внаслідок цього загадковий об'єкт при цьому не названо. Здогадно в ньому можна вбачати “принесений здалека” образ святого Дмитрія Солунського, якому посвячено відповідний вівтар. Оскільки мощі мученика зберігалися в Солуні, слугуючи осередком релігійного культу одного з найшанованіших святих воїнів, випадало би здогадуватися, що йдеться про ікону, спроваджену власне звідтіля⁶. Практика, зафіксована в достатньо докладно описаному у джерелах перенесенні до Полоцька списку Ефеської ікони Богородиці⁷, а також наявність ряду реплік шанованих візантійських ікон Богородиці – від Вишгородської⁸, в пізнішій російській традиції – Владимирської (Москва, Державна Третьяковська галерея, далі – ДТГ)⁹, до “Одигітрії” з Успенської церкви в Дорогобужі (Рівненський обласний краєзнавчий музей)¹⁰ – здатні подати такий імпорт досить поширеним для княжої України явищем¹¹. Однак йдеться, все ж, тільки про здогад, до

тексту див.: *Ручко W. Pochwała księcia Włodzimierza Wasylkowicza jako źródło do studiów nad sztuką Wołynia XIII w. // Slavica Orientalis. – 1975. – № 1. – S. 307–317. Пор.: Стерлигова И. А. Древнерусское церковное убранство по данным “Летописца Владимира Васильковича Вольнского” // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – С.-Петербург, 1997. – С. 269–273.*

⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 845 (Л. 282).

⁶ *Александрович В. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 147.*

⁷ *Шалина И. А. Богоматерь Эфесская-Полоцкая-Корсунская-Торопецкая: исторические имена и архетип чудотворной иконы // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси / Редактор-составитель А. М. Лидов. – Москва, 1996. – С. 200–251.*

⁸ Новіші дослідження вбачають у ній репліку однієї з шанованих ікон константинопольського Влахернського монастиря: *Этингоф О. Э. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XII веков. – Москва, 2000. – С. 131.*

⁹ *Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – Москва, 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века. – № 1.*

¹⁰ Про неї див.: *Александрович В. Дорогобужська ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII – початку XIV століття // Його ж. Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 7–76. Добирку репродукцій із численними фрагментами, однак, здебільшого, з достатньо віддаленим відтворенням унікальних колористичних особливостей оригіналу, запропоновано: Богородиця-Одигітрія другої половини XIII століття з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з Дорогобужа / Тексти до альбому: З. Лильо-Откович, В. Откович, Т. Откович. – Львів, 2007. – С. 7–24.*

¹¹ За результатами найновіших досліджень, ця широка практика одного з найважливіших аспектів взаємозв'язків із візантійською культурою зберігалася ще деякий час і наступної доби польсько-литовського утвердження на українських землях: *Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – Київ, 2010. – С. 1029–1049. Пор.: Його ж. Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження*

того ж, самого образу давно вже немає. Розмова ж про найраніші ікони Галицько-Волинського князівства у їх візантійських зв'язках можлива тільки на основі реальних, нині уже вкрай нечисленних, пам'яток – як оригінальних, так і пізніших очевидних реплік втрачених протографів відповідного часу з виразним переказом їх історичних особливостей.

Жодна із впроваджених досі до наукового обігу ікон, які на підставі формально-стилістичних ознак можуть бути віднесені до XIII ст., не піддавалася докладнішому вивченню¹². Українська наука, тривалий час – через відсутність не тільки потенційної “відваги”, а насамперед здатного формувати таку поставу належного комплексу дослідницьких зусиль з опрацювання а осмислення найдавнішої складової національного мистецького доробку, – не знаходила можливості переступити від початку їх вивчення “канонічний” для найстаріших зразків власного станкового релігійного малярства рубіж кінця XIV ст., до якого при перших кроках їх засвоєння віднесено найстаріші західноукраїнські ікони. Тому ще й нині вона виявляється не готовою сприйняти власну найдавнішу малярську спадщину. Ситуацію поки не змогла змінити навіть відзначена перспектива новітнього активного прилучення до світового наукового досвіду. Основним гальмом виявляється “історична” вже прив'язаність до іконографії й нездатність глибше (а то й взагалі) сприймати вимову стилістичних особливостей поодиноких зразків¹³. Відкриті упродовж останніх двох десятиліть можливості нового погляду на фонд найдавніших ікон Галицько-Волинського князівства виявилися використаними винятково скромно. Серед усе ще “не запотребуваних” його явищ виділяється уже досить давно поставлена самими пам'ятками, однак “не побачена” проблема створених у XIII ст. найраніших ікон галицько-волинської доби, які започатковують безперервний у довгому ряді поодиноких виявів цей найбагатший за автентичним доробком напрям національної мистецької традиції¹⁴.

та реставрації. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – С. 21–22; *Його ж.* “Музейне відкриття” іконопису Волині другої половини XIV століття // Волинський музейний збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 3. – С. 9–18.

¹²Певним винятком може бути лише згадана дорогобузька “Богородиця”: *Александрович В.* Дорогобузька ікона... – С. 7–76.

¹³Серед новіших вражаючих за наївністю прикладів практикованого “ощадливого” методу – “відкриття” в досить скромній волинській іконі шойно другої чверті XVI ст. (приватна збірка) оригіналу кінця XIII – початку XIV ст. чи навіть XIII ст. й вперте намагання утвердити її з таким облюбованим датуванням: *Сидор О.* Вступ // Давня українська ікона з приватних збірок / Вступна стаття О. Сидор. – Київ, 2003. – С. 13, 15–16;

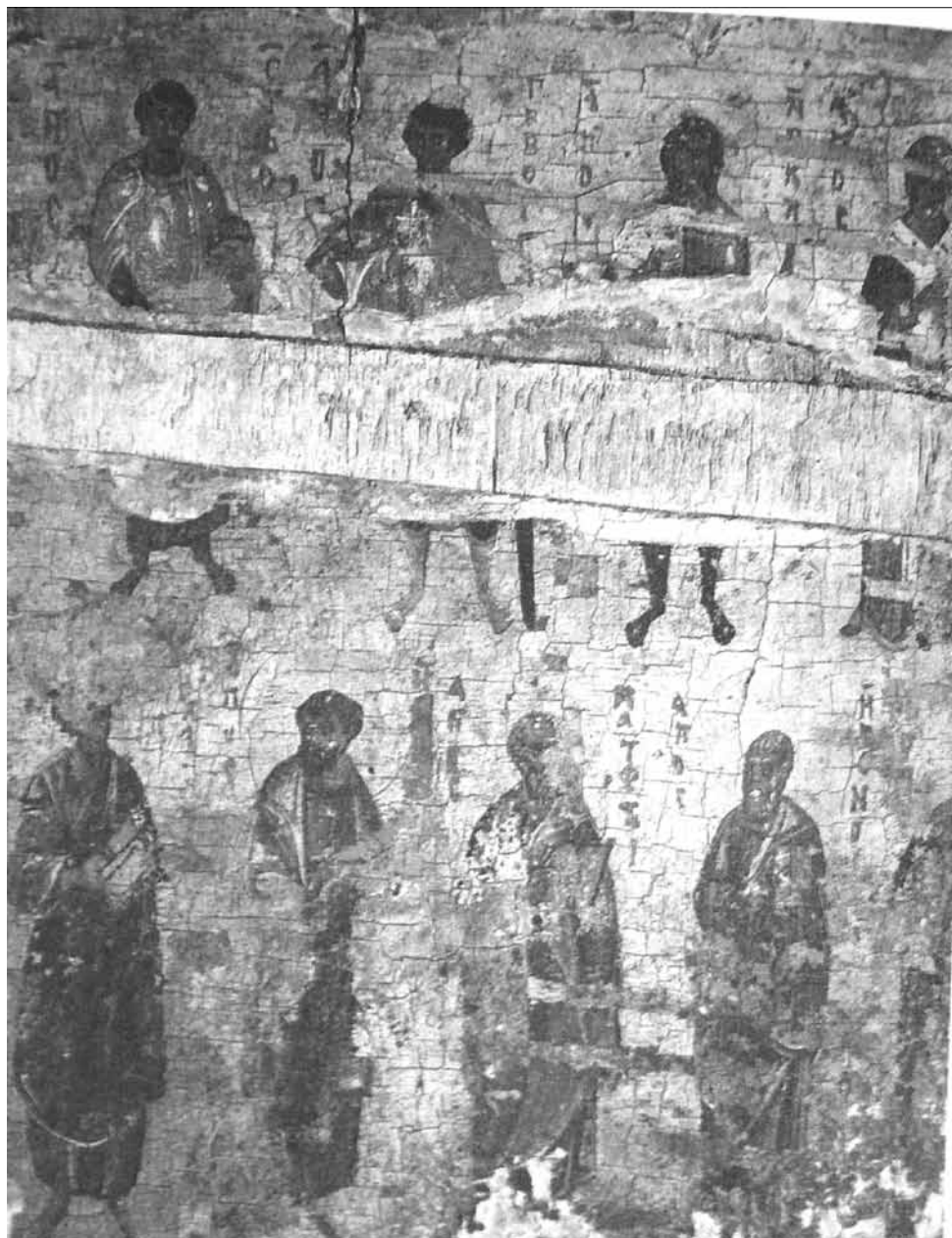
Гелитович М. Ікони XIII–XVIII століть у збірці родин Гринівих // Від Миколая до Йордану. Виставка українських ікон та артефактів XI–XVIII століть з приватної збірки Ігоря та Оксани Гринівих. – Київ, 2007. – С. 7; там само. – № 12. – С. 53. Коротко про безпідставність цієї пропозиції див.: *Александрович В.* Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2004. – Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – С. 62; *Ejusdem.* Ikony Matki Boskiej fundacji przedstawicielei księżęcych elit Wołynia XVI wieku // Acta Academiae Artium Vilmensis. – 2008. – T. 51: LDK sakralinė dailė: atadangos ir naujieji kontekstai. – S. 22.

¹⁴Щодо цього показовим виявляється виклад найновішої багатотомної “Історії

Перший побіжний погляд на неминуче обмежену найдавнішу спадщину станкового малярства західноукраїнського регіону показує насамперед очевидну її неоднорідність. За тодішніх умов природно очікувати

українського мистецтва”. Огляд відповідного періоду наполегливо пропагує перервання “поступального розвитку сакрального мистецтва” “монгольською навалою” та його подальше існування під знаком “наслідків катастрофи” – визначальним серед них мала стати “ізолюваність культурної діяльності” “від провідних мистецьких центрів східнохристиянського світу”: *Пуцко В.* Іконопис // *Історія українського мистецтва: у 5 т. – Київ, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 925.* Запропонований погляд наділений також не менш показовим продовженням: “Вплив палеологівських взірців на українське церковне малярство простежується від другої половини XIV ст.”: там само. – С. 931. Внаслідок цього витворюється “вакуум” протяжністю в ціле століття, який не здатні заповнити тільки лічені й навіть – у трактуванні автора – не завжди певні поодинокі ікони з-перед кінця XIII ст.: там само. – С. 928. Спосіб появи зазначеної порожнечі очевидний – жодна із впроваджених до літератури ще від 1995 р. ікон (*Александрович В.* Дорогобузька ікона... – С. 27), знаних і раніше, проте лише відтоді поставлених у їх власний історичний контекст, доказів очевидного продовження так яскраво відображених у дорогобузькій “Богородиці” традицій монументального стилю ранніх Палеологів, у тексті не відзначена. Вони виявилися послідовно зігнорованими: з них до огляду потрапив лише “Архангел Михаїл з діяннями” з церкви святого Миколи у Стороні (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького, далі – НМЛ), та й то винятково як найраніший знаний автору приклад української ікони з історією (життєвою): *Пуцко В.* Іконопис. – С. 932. Про українську версію монументального стилю ранніх Палеологів див.: *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 24–31; *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво //

Історія української культури: у 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 286, 288; Eiusdem. Ze sudiów nad geografią malarstwa ikonowego. Środowiskie przemyskie do początku XVI wieku // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku. – Łańcut, 2003. – S. 275–277; Його ж.* Західноукраїнські ікони... – С. 1031–1034. Пор. також: *Його ж.* Ікони першої половини XIV століття “Архангел Михаїл” та “Архангел Гавриїл” з церкви святої Параскеви у Даляві // *Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1998. – Т. 236: Праці Секції мистецтвознавства. – С. 41–75; Його ж.* Тур’ївська ікона святого великомученика Георгія з “Моління” // *Київська Церква. Альманах релігійної думки. – 2001. – Ч. 2–3(13–14). – С. 212–221.* Продовжуючи тему мистецької культури другої половини XIII–XIV ст., на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва” доводиться відзначити, що матеріали відповідного часу фактично виявилися проігнорованими також в огляді архітектури та містобудування, у якому згадано лише поодинокі пам’ятки, але не завжди правильно датовані та інтерпретовані, до того ж, –хаотично розкидані в тексті, так що вони не творять цілості: *Годованок О., Трегубова Т.* Містобудування та архітектура // *Історія українського мистецтва... – С. 838–866.* Про винятково показові для української ситуації середини – другої половини століття Холм князя Данила Романовича й викладені на сторінках Галицько-Волинського літопису будівельні заходи та загальновідомі пам’ятки діяльності не лише його, а й інших українських князів в останньому огляді, який, між іншим, досить активно відкликається до значно пізніших матеріалів, навіть не згадано. Спадщина відповідного кола на тогочасному історичному тлі в зазначеному виданні

Фрагмент із вибраними святими

найперше візантійський імпорт. Серед скромного фонду пам'яток, безперечно, не могли не віднайти також очевидні докладні наслідування візантійських зразків. Однак мистецька практика віддаленої периферії візантійського культурного ареалу, закономірно, не здатна була обходитися тільки перенесенням на власний ґрунт взірцевого візантійського досвіду. У процесі становлення й утвердження нового відгалуження релігійної мистецької культури східнохристиянського світу головна лінія творчих зусиль неминуче співпадала з відходом від притягального "взірцевого канону" й наступним незалежним від нього самостійним використанням привнесеного досвіду тільки задля вихідного поштовху¹⁵. Серед західноукраїнських пам'яток, природно, віднайшлися яскраві приклади й такого взаємозв'язку.

Поміж скромного кількісно фонду раних зразків своєрідне місце посідають ідентифіковані фактично нещодавно й не сприйняті досі як окрема цілість ікони, що послідовно відкликаються до мініатюрного напрямку візантійського іконопису¹⁶. Саме вони й відкривають відповідний аспект еволюції мистецької культури західноукраїнського регіону. За актуального стану історично-мистецьких досліджень в Україні найпоказовішим серед них, безперечно, виявляється фрагмент із двома рядами зображених на повний зріст святих, віднайдений у церкві святого Миколи в Яворі Турківського р-ну Львівської обл. (НМЛ). Оскільки у храмі вціліли різночасові зразки малярства, вони, можна здогадуватися, опинилися в церкві гірського села українських Карпат за якихось невідомих нам обставин вже у ближчі часи. Окрім того, згадана найдавніша з них виявилася на звороті зображення святого Іоана Златоуста з "Моління" перемишльської школи кінця XV ст. Тобто, в зазначений час давню, уже пошкоджену ікону використано як дошку для нового малярства, внаслідок чого питання про її первісне призначення назавжди приховане в майстерні анонімного перемишльського майстра другої половини XV ст. Втім, рідкісний зразок за стилем виконання мав призначатися до одного з давніх храмів, якщо не самого Перемишля, то його найближчої історичної околиці. Безперечною є належність цього

адекватно відображена: *Александрович В.* Скульптура та архітектурний декор // *Історія українського мистецтва...* – С. 888–894; *Його ж.* Монументальне малярство // *Історія українського мистецтва...* – С. 905; *Його ж.* Художня обробка металу // *Історія українського мистецтва...* – С. 978–979. Пор.: *Його ж.* Архітектура і будівництво // *Історія української культури.* – С. 262–263; *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 277–278, 286, 288, 292–295, 296–301.

¹⁵ Таку різномірність визначило паралельне функціонування на українському ґрунті декількох взаємозалежних моделей взаємозв'язків із візантійською

мистецькою традицією: *Александрович В.* Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємовідносин // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 55–72.

¹⁶ Як окреме явище релігійної мистецької культури західноукраїнських земель їх відзначено: *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 168–169. Докладніше див.: *Його ж.* Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 164–169.

унікального об'єкта до аристократичного напрямку малярства, що сприймається ще одним важливим свідченням особливостей візантійських контактів мистецької культури регіону відповідного часу¹⁷.

Вперше яворський фрагмент докладніше описала Віра Свенціцька. За її визначенням, у верхньому ряді зображені зліва направо святий Стефан Первомученик, святі воїни Георгій, Микита, а також Микола, від постаті якого збереглась, щоправда, лише ліва половина, у другому – євангелісти Марко, Матей, Іоан та ліва сторона обрізаної фігури не ідентифікованого святого¹⁸. До них треба додати також крайню ліву постать євангеліста Луки з того ж ряду, чомусь не враховану в запропонованому описі званої дослідниці давньої української мистецької спадщини¹⁹. В. Свенціцька вперше й відтворила ікону²⁰. Судячи із втрачених праворуч крайніх вцілілих постатей, а також відсутності правого поля, з цього боку дошка виявилася обрізаною, разом із нею загинула певна частина цілісного укладу. Аналізуючи склад збережених постатей, їх іконографію та розташування, можна спробувати реконструювати первісний задум усієї композиції. Її формальна відповідність знаним візантійським “Менологіям”, збереженим у монастирі святої Катерини Александрійської на Синаї²¹, та спорідненим пам'яткам безперечна. Однак водночас фрагмент наділений суттєвою відмінністю, якій досі не

¹⁷ Доступні нині пам'ятки як з-поміж ікон, так і книжкової мініатюри Галицько-Волинського князівства дають змогу робити висновок, що насамперед власне такі візантійські взірці слугували матеріалом для наслідування у місцевому професійному середовищі: *Александрович В.* Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – С. 21–22.

¹⁸ *Свенціцька В. І.* Українське станкове малярство XIV–XVI ст. і традиції візантійського мистецтва // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. – Київ, 1983. – С. 16. Перша друкована згадка про яворську ікону з її лаконічним описом: *Исаевич Я. Д.* Культура Галицько-Волинської Русі // Вопросы истории. – 1973. – № 1. – С. 106.

¹⁹ Її відзначив: *Пуцко В.* Візантійська ікона із села Явори // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та

повідомлення, 25–26 червня 1996 року, м. Дрогобич. – Дрогобич, 1996. – С. 73. При цьому вказано, що нібито ліворуч від святого Стефана є ще один персонаж: “Ліворуч від Стефана видно невизначені рештки фігури з кодексом в руках”: там само. Однак це очевидне непорозуміння – ліва сторона дошки збереглась у первісному стані й композиція нічого такого не передбачала. Судячи зі стилізації наведеного твердження, в ньому переплутано ряди, оскільки персонажі з книгами в руках зображені тільки в нижньому. Остання згадка підказує, що насправді мався на увазі фрагмент правої постаті нижнього ряду.

²⁰ *Свенціцька В. І.* Українське малярство XIV–XVI століть // *Свенціцька В. І., Сидор О. Ф.* Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – Іл. 1–2; *Петрушак П. І., Свенціцька В. І.* Ікона “Сретение со сценами из жизни Марии” конца XIV – начала XV в. из с. Станьбля // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1990. – Москва, 1992. – С. 221.

²¹ Їх відтворення див.: *Σωτηριου Γ. και Μ. Εικονες της Μονης Σινα. – Αθηνα, 1956. – Т. 1. – Стр. 136–144.*

приділено належної уваги. Як справедливо відзначила В. Свенціцька, він не є календарною іконою й персонажі підібрані за якимось іншим принципом. Привертає увагу певне розрідження розташованих фронтально фігур верхнього ряду й тісніше їх розставлення у нижньому, де євангелісти згруповані попарно. З цього зіставлення напрошується висновок про меншу кількість персонажів верхнього ряду. Підбір зображених підказує ще одну очевидну його особливість у симетричності розташування святих – в іншому випадку в іконі довелось б визнати ліве крило двох чи більше складової конструкції. Беручи до уваги гадано вірогіднішу першу можливість, природно визнати наявність у втраченій правій частині дошки відповідних святим Стефану, Георгію та Микиті святих Лаврентія, Дмитрія та Федора – Тирона чи Стратилата. Звідси виявляється, що втрачена частина дошки праворуч повинна була бути за шириною не меншою від збереженої.

Однак запропонований висновок виведено тільки з трьох крайніх фігур. Крім них, правіше зберігся ще фрагмент зображення святого Миколи. Очевидно, немає підстав бачити в центрі ряду лише його самого. Разом з ним на втраченій частині дошки логічно вбачати інших святих, судячи з традиційного для іконографії їх складу, – насамперед авторів Літургій. При такій пропозиції верхній ряд мав їх щонайменше десять. Доречніше було б навіть вбачати не чотирьох, а п'ятьох святих²², оскільки з богословського погляду складно прийняти зіставлення з авторами Літургій самітнього святого Миколи. Як і щодо вцілілих трьох фігур ліворуч, природно було би припустити наявність на втраченій частині дошки симетричної йому постаті праворуч, тобто всього одинадцяти персонажів. Тоді в нижньому ряді потрібно бачити дванадцятьох апостолів, хоча при такій інтерпретації неминуче виникає запитання, чому всі євангелісти зміщені до лівого краю? Втім, судячи за залишками книги в руках частково збереженої крайньої правої п'ятої фігури, з кодексами повинні були бути зображені не тільки чотири євангелісти. Очевидним є, правда, ще одне можливе запитання, яке здатна підказати подібна пропозиція: при такому складі реконструйований первісний формат дошки висотою 65 см наближається до квадрата, а це не зовсім відповідає візантійським іконам відповідного кола – вони насамперед зберігали достатньо яскраво виражену послідовну вертикальність пропорцій.

Іншу загадку пропонує втрачений нижній ряд, від якого не залишилось ні найменшого сліду. Тому первісний склад зображених можна пробувати відтворити тільки гіпотетично, за подібними переказами візантійської іконографії. "Менології" синайської збірки в цьому не найбільше допоможуть, оскільки фрагмент, на загал відкликаючись до відображеної у них традиції, пропонує, як уже відзначено, інший, своєрідний принцип добору святих.

²² Синайська ікона XIII ст. із Різдом Богородиці, святителями й святими у двох регістрах у другому ряді пропонує сімох святих: *Σωτηριου Γ. και Μ. Εικονες*... – Птв. 180; *Weitzmann K. Byzantine Miniature*

and Icon Painting in the Eleventh Century // Eiusdem. Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination. – Chicago; London, 1971. – P. 306. – Fig. 306.

Головну й доволі несподівану для східнохристиянської практики відмінність визначило вміщення у верхньому основному ряді мучеників та святих, тоді як апостолів, всупереч, видавалося, незмінному канону, відображеному стійкою традицією усїєї мистецької спадщини візантійського світу, перенесено до наступного реєстру. Однією з прикметних особливостей такого композиційного ходу виявляється відсутність притаманного більшості синайських календарних ікон чи близьких до них загальним вирішенням укладів організаційної ланки у верхній частині композиції²³. Чогось подібного цього разу не передбачалося. Наявність вибраних святих у верхньому ряді вказує на інший склад. Очевидно, в ньому випадало би бачити осіб зі скромнішим місцем в єрархії: пророків, монахів, стовпників, святих жінок. Таку можливість підказують деякі синайські ікони. За складом найважливішою з них виявляється дев'ятифігурне “Моління” XV ст. із вміщеними нижче чотирма рядами святих²⁴. Попри відносно пізнє походження, відтворення давніх канонічних взірців не підлягає сумніву. У цьому, зокрема, переконує мало поширене в іконографії молитовного укладу фронтальне розташування крайніх у ряду чотирьох апостолів, знане, зокрема, за перенесеними в такий же спосіб чотирма апостолами синайської ікони кінця XI ст. із Молінням та великими празниками²⁵. Пізній зразок збірки синайського монастиря близький і тематично, подаючи вибраних святих, хоча водночас він “традиційніший” через наявність організаційної ланки в Молінні. Суттєвою відмінністю сприймається й відсутність виведеного в реконструкційній пропозиції принципу симетрії. Що ж до нижнього реєстру, то вірогідність запропонованого добору підтверджують персонажі відповідних рядів вибраних святих ще однієї синайської ікони того ж часу – “Святого Миколи з донаторами, житієм та Молінням” із подібним зіставленням святих на обрамленні²⁶.

²³ У синайській збірці є також ікони, які об'єднують окремі сюжети, втім і календарного циклу, з розташованими нижче в декількох реєстрах святими. Для прикладу можна навести “Різдво Богородиці” та “Введення Богородиці” зі святими у двох рядах: *Σωτηριου Γ. και Μ. Εικονες...* – Пів. 180; *Weitzmann K. Byzantine Miniature...* – Р. 306. – Fig. 306–307. Іншу версію пропонує зображення пророків Іллі в пустелі та Мойсея перед Неопалимою Купиною з дванадцятьма апостолами також у двох реєстрах: *Ejusdem. Four Icons on Mount Sinai: New Aspects in Crusader Art // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.* – 1972. – Bd. 21: Festschrift für Otto Demus zum 70. Geburtstag. – S. 286–287. – Fig. 9. До них треба приєднати Триморфон із чотирнадцятьма(!) апостолами у трьох реєстрах: *ibidem.* – S. 279–286. – Fig. 1–7. Залучення

у всіх наведених випадках сюжетних сцен робить незрозумілою пропозицію В. Пуцка вбачати в них візантійські прецеденти яворському фрагмента: *Пуцко В. Візантійська ікона...* – С. 74. Окремо випадає наголосити, що під оглядом стилістики вони теж не мають нічого спільного із західноукраїнськими іконами мініатюрного стилю й репрезентують інші, принципово відмінні напрями малярської культури.

²⁴ *Σωτηριου Γ. και Μ. Εικονες...* – Пів. 221; *Ševčenko N. P. Menologio // Enciclopedia dell'arte medievale.* – Roma, 1997. – Т. 5. – Р. 305.

²⁵ *Σωτηριου Γ. και Μ. Εικονες...* – Пів. 57; *Bakalova E., Passarelli G., Petković S., Vasiliev A., Velmans T., Vocotopoulos P. L. Il viaggio dell'icona. Dalle origini alla caduta di Bisanzio / A cura di T. Velmans.* – Milano, 2008. – Р. 133.

²⁶ *Σωτηριου Γ. και Μ. Εικονες...* – Пів. 170.

Опрацьована на основі вказаних джерел гіпотетична версія первісного складу яворського фрагмента наголошує на його іконографічній оригінальності, цілком виразно присутній навіть у вцілілій меншій, якщо прийняти викладену реконструкційну пропозицію, частині. Однак йому властиві своєрідні не тільки іконографічні, а й стилістичні особливості. Мініатюрні персонажі відзначені яскраво вираженими індивідуальними рисами, кожен з них портретний не тільки у звичному трактуванні утверджених на той час “ликів”, а й усієї фігури загалом. Різноманітність не менш послідовно виражена також набором дрібніших деталей й водночас додатково наголошена ще й оригінальним кольоровим вирішенням кожного персонажа з яскравими дрібними штрихами-“спалахами” відтінків голубої та червоної барв. Важливий акцент до загального ладу вносять також чіткі вертикальні стовпці вільно, навіть дещо недбало накреслених кіновар’ю достатньо крупних у зіставленні з фігурами літер написів обабіч голів.

Яворський фрагмент – унікальна пам’ятка для усього східнохристиянського релігійного малярства. Тим більшою рідкістю виявляється він для української мистецької культури. Його візантійські зв’язки очевидні й не потребують особливого розгляду. Окремо випадає відзначити, що попри безперечні візантинізми, він, все ж, мало відтворює знані найближчі за стилем візантійські зразки. Вкажемо тільки на пізніший аналог рідкісного для іконографії обрису й рисунка фігури євангеліста Луки в зображенні святого Георгія на крилі виконаного близько 1320 р. константинопольського мініатюрного триптиху з історією пророка Іони (Лондон, Галерея Temple)²⁷. Водночас безперечним є й саме відкликання до давнішої традиції.

Невелика цитована стаття²⁸, присвячена яворській іконі, трактує її як візантійську пам’ятку XIII ст. зі спадщини “грецьких майстрів, які в XIII ст. залишили після себе сліди на широких просторах Русі”²⁹. Уже мовилося про присутність у запропонованому тексті “поспішних” помилок при описі складу зображених. Подібне доводиться відзначити й щодо відтворення імен окремих святих. Так, насправді написано “Геворги..”, а не “Геворгі..”, “Стъ9”, а не “Стъе”, “Матфъи”, а не “Матфы”. Що ж стосується грецьких майстрів, то прийняття їх достатньо “широкої” присутності на Русі – загальновідомий момент уявлень В. Пуцка про мистецький процес XIII ст.³⁰ Однак

²⁷ Temple R. Icons: a Sacred Art. – London, 1989. – Cat. no 3. – P. 17.

²⁸ Іконі присвячена ще одна новіша публікація, однак, не вникнувши в особливості малярської культури унікальної пам’ятки та відчайдушно плутаючись в еволюції візантійської мистецької культури XIII–XIV ст., автор “побачив” її... у колі таких мистецьких зразків кінця XIV ст., як нічим не поєднані між собою скопійовані з константинопольського оригіналу XI ст. мініатюри Київського Псалтиря 1397 р. (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека, далі – РНБ)

та новгородський храмовий “Покров Богородиці” близько 1399 р. із церкви Звіринецького монастиря (Новгородський державний об’єднаний музей-заповідник), що виводить запропоновану розмову поза загальноприйнятий контекст наукової дискусії: Скоп Л. Ікона “Мінеї-святці” з церкви св. Миколая села Явора // Національний науково-дослідний реставраційний центр. Львівський філіал. Бюлетень № 9. – Львів, 2007. – С. 58–62.

²⁹ Пуцко В. Візантійська ікона... – С. 75.

³⁰ Див., зокрема, спеціальну статтю, покликану утворити відповідний погляд:

на актуальному етапі вивчення спадщини найдавнішого українського станкового малярства й самого описаного фрагмента пропонувати остаточне визначення авторства навряд чи випадає. Видається, однак, принципово неприйнятним намагання бачити у збережених на місцевому ґрунті об'єктах високого професійного рівня неодмінно тільки продукцію приїжджих візантійських майстрів. Радше випадало би схилитись до призабутого, але не позбавленого актуального значення визначення Ольги Попової, яка свого часу писала з приводу найстаршої пам'ятки малярства Галицько-Волинського князівства XIII ст. – мініатюр Архидієрейського Службника першого перемишльського єпископа Антонія (він же новгородський архієпископ Антоній)³¹, званого як “Хутинський Службник” (Москва, Державний історичний музей): “Вглядываясь в письмо миниатюр «Хутинского Службника», мы убеждаемся, что в искусстве Южной Руси в начале XIII века существовала высокая византийская художественная традиция осмысленно понятая и грамотно претворенная. Нет сомнения, что галицко-волинские мастера были знакомы с греческими, вероятно, столичными образцами”³². Слушність такого міркування доводить уся спадщина малярської традиції Галицько-Волинського князівства XIII–XIV ст.³³ Яворський фрагмент підтверджує цей висновок як окремий винятково яскравий ранній приклад, сповнений виразної своєрідності.

Найновіші дослідження переконують у безперечному продовженні вказаного мініатюрного стилю у найдавнішій, донедавна зовсім “загадкової” українській іконі Покрову Богородиці (Київ, Національний художній музей України). Вона віднайдена ще від час Першої світової війни, найвірогідніше, на території нинішнього Яворівського р-ну Львівської обл.³⁴, але опублікована тільки в 1965 р.³⁵ При цьому без докладної аргументації запропоновано датування XIII ст., згодом, теж без належних доказів, подано ще раніше – XII–XIII ст.³⁶ Проти такого раннього визначення різко виступив В. Пуцко³⁷, побіжно відгукнувшись про образ, ніби намальований, на його думку, під

Пуцко В. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва // Археологія. – 1980. – № 1. – С. 26–41. Засноване на послідовному применшенні автохтонного творчого потенціалу викладене бачення візантійської присутності в мистецтві київської традиції XIII ст. у різноманітних версіях виникало на сторінках багатьох пізніших публікацій незмінною сталою прикметою викладів автора.

³¹ Замовника ідентифіковано: *Пуцко В. Г.* Давньоруські писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 45.

³² *Попова О. С.* Галицко-волинские миниатюры раннего XIII века (к вопросу о взаимоотношении русского и византийского

искусства) // Древнерусское искусство. Художественная культура Домонгольской Руси. – Москва, 1972. – С. 315.

³³ *Александрович В.* Західноукраїнські ікони... – С. 1041–1042; *Його ж.* Візантійський імпорт... – С. 17–27.

³⁴ *Його ж.* Покров Богородиці. – С. 88–89.

³⁵ *Миляева Л. С.* Памятник галицкой живописи XIII века // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 249–258.

³⁶ *Гордінський С.* Українська ікона 12–18 сторіччя. – Філадельфія, 1973. – С. 74; *Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В.* Український середньовічний живопис. – Київ, 1976. – Табл. XV.

³⁷ *Пуцко В. Г.* Г. Логвин, Л. Міляева, В. Свенціцька. Український середньовічний

московським впливом щойно кінця XV ст.³⁸, далі в короткому, теж поверховому викладі схилившись до XIV ст.³⁹ Однак ретельніше вивчення ікони переконало у винятково поверховому її сприйнятті, внаслідок якого виявилися не зауваженими навіть поодинокі важливі деталі самого зображення. Їх “відкриття” та аналіз їхньої сукупності дозволили визначити “непіддатливу” найстаршу українську ікону Покрову як перемишльську репліку кінця XIII – не пізніше початку XIV ст. з оригіналу, створеного в Холмі за умов короткотривалого розквіту новозаснованого міста в 40–50-х роках XIII ст.⁴⁰

живопис. *Ukrainian Medieval Painting*, Київ, 1976, 28 стр. + 109 табл. // *Russia Mediaevalis*. – München, 1978. – Vol. 5.1. – С. 247.

³⁸ *Его же*. “Темные века” в истории украинской и белорусской живописи // Наш радавод. Материали международной научной конференции по региональной истории Восточной Европы “Культура народов Великого Княжества Литовского и Белоруссии XIII – нач. XX в.”. – Гродно, 1991. – Кн. 3, ч. 2: Церковь и культура. – С. 368. Не можна не відзначити очевидного “анекдоту” у пропозиції датувати ікону тільки XVII ст.: *Kruk M. P. Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI*. – Kraków, 2000. – S. 23. З цього приводу див.: *Александрович В.* Вінкельман по ціцеронах, або про “іконокарпатознавство” ще раз. *Mirosław Piotr Kruk. Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI*. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – 350 s. + П. // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2003. – Вип. 3. – С. 354.

³⁹ *Пуцко В.* Найдавніші ікони Покрови // Родовід. Наукові записки до історії культури України. – 1994. – Ч. 8. – С. 34. Вирішальним аргументом запропонованого тут датування послужило зображення незнаних у такому вигляді в давнішій візантійській іконографії, як ствердив автор на підставі лише... накриття голови правого з них, двох “музикантів” праворуч від святого Андрія Юродивого. Згідно з текстом життя святого, насправді в цій частині композиції вміщені присутні при влахернському об’явленні Богородиці Єпіфаній зі своїм “отроком”. Останній за прикладом святого Андрія теж захотів прийняти юродивість,

але не одержав на це благословення звища: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 159. “Митарства” не сприйнятої ікони на цьому не закінчилися. Далі автор “переписав” (без відсилання!) від польського історика мистецтва Мечислава Гембаровича цілком надуману версію про нібито “нове” малярство на старій дошці: *Пуцко В.* “Богородиця Десятинна” – міф чи історична реалія? // *Ruthenica*. – 2006. – Т. 5. – С. 162. Пор.: *Gębarowicz M. Mater Misericordiae – Pokrow – Pokrowa w sztuce i legendzie Śródkowo-Wschodniej Europy (Studia z Historii Sztuki*. – Т. 38). – Wrocław etc., 1986. – S. 141. Таку можливість категорично заперечують відомі опубліковані матеріали про її реставрацію з докладним описом стану авторського малярства та його перемалювань перед розкриттям. Див.: *Александрович В.* “Богородиця Десятинна” – де міф, а де історична реалія // *Ruthenica*. – 2007. – Т. 6. – С. 333–335. Пор.: *Його ж.* Покров Богородиці. – С. 96, 106.

⁴⁰ *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 82–181. Додаткові аргументи на користь холмського родоводу реалізованої тут іконографії див.: *Його ж.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андронів поблизу Кобрини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 55–71. Пор. так само засноване на непорозумінні поспішне заперечення її холмського походження: *Gil A. Czy Lew Daniłowicz uposażył chełmską katedrę prawosławną wsią Pokrowa? // Україна... – S. 204–211.*

Її унікальна – на тлі доступних зразків теми у спадщині українського й російського середньовічного малярства – іконографія виявилася розробленою на основі життя святого Андрія Юродивого⁴¹. При цьому використано не тільки хрестоматійний епізод влахернського об’явлення Богородиці, втім, у пропонуваніх дотепер інтерпретаціях теж сприйнятий цілком поверхово. Єдине в покровській іконографії зображення Богородиці як тронної Оранти виявилось заснованим на двох сюжетах розповіді, що випереджують влахернський епізод. Це опис явлення святому Андрієві Юродивому у Вербну неділю в константинопольському Софійському соборі царя Давида й запропоноване далі його тлумачення, що акцентує на темі Богородиці як вмістилищі Бога. Водночас Вона – “господомолитвенниця”⁴², заступниця-покровителька, тобто й “покров” у тодішньому розумінні поняття. “Не зауважена” донедавна євхаристійна сцена з архиєреєм⁴³ – “холмським” святим Іоаном Златоустом (йому була посвячена друга за значенням церква Холма⁴⁴: як можна здогадуватися, князя Данила Романовича названо Іваном власне на його честь) і дияконом у лівій частині композиції⁴⁵, виявилася ілюстрацією відповідей святого Андрія Юродивого на запитання його учня Епіфанія з тлумаченням божественного і людського ества Христа,

⁴¹ Суттєвим доповненням до запропонованого трактування зображення святого Андрія Юродивого стала намальована між 1680–1691 рр., нещодавно опублікована храмова ікона Покрову Богородиці з церкви в Лопушанці (колись Лопушанці Лехновій) Турківського р-ну на Львівщині (НМЛ). Як відзначено при впровадженні ікони до наукового обігу, “у лівій руці він (святий Андрій Юродивий – В. А.) тримає невелику палицю”: *Косів Р.* Ікони “Покров Богородиці” та “Богородиця Замилування” 1680–1691 років з церкви в Лопушанці Лехновій на Львівщині // Літопис Національного музею у Львові. – Львів, 2011. – № 8(13). – С. 111 (репродукція ікони: там само. – С. 110). Не випадок, однак, погодитися з авторкою у визначенні цієї деталі як унікальної – таку пропозицію заперечує найстарша західноукраїнська ікона Покрову, переказ якої у статті переочено. Див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 154.

⁴² *Молдован А. М.* Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. – Москва, 2000. – С. 333.

⁴³ До неї окремо зверталась тільки Людмила Міляева, архиєрея вона, однак, фактично “не побачила” й зосередилася винятково на дияконі, гіпотетично, проте безпідставно прийнятому за святого

Романа Сладкопівця: *Міляева Л. С.* Памятник галицкой живописи... – С. 251, прим. 2. Докладніше див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 139–146.

⁴⁴ Знана винятково з літописного опису її спалення, вміщеного під 1259 р.: *Ипатьевская летопись.* – Стб. 843 (Л. 281 об.). Розгорнутий аналіз цього тексту з виправленням довільних переказів відповідної розповіді та допущених при цьому численних неоправданих відходів від буквальної вимови самого тексту див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 46–59.

⁴⁵ Пояснення окремих найважливіших складових її іконографії запропоновано: *Александрович В. С.* Іконографія древнейшей украинской иконы Покрова Богородицы // *Byzantinoslavica.* – 1998. – Т. 59, fasc. 1. – С. 125–135. В. Пуцко, не зорієнтувавшись у пропозиції й чомусь, всупереч викладеному, прийнявши сцену в запропонованій інтерпретації за... причащення диякона(?!), категорично відкинув тлумачення притаманного їй євхаристійного смислу, навіть заперечував... зображення чаші в руках диякона(!): *Пуцко В.* “Богородиця Десятинна”... – С. 169, приміт. 22. Іконографія цієї унікальної композиції вичерпно проаналізована: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 111–161.

викладеним через образ чаші з вином. Навіть ніби зовсім скромний третій персонаж групи святого Андрія Юродивого (В. Пуцко, як і в Епіфанії⁴⁶ з розкритою книгою поруч із ним, як відзначалося, схильний був вбачати... музикантів), теж персонаж Життя – “отрок” Епіфанія.

Безпрецедентне в іконографії Покрову Богородиці настільки докладне використання літературного першоджерела нічим, однак, не нагадує буквального ілюстрування. Осмислення конкретного співвідношення між літературним текстом та його відображенням в іконі привело до висновку про їх цілком своєрідне співвідношення. Розповідь Життя фактично використано лише як джерело ідеї. Конкретне ж образотворче трактування не меншою мірою визначили міркування загальнішого плану, ширшого значення. Найкраще це видно на зображенні Богородиці, виведеному від софійського видіння царя Давида, але іконографічно водночас заснованому на її зображеннях у програмах оздоблення храмових апсид⁴⁷. Тут, звичайно, не випадало би вбачати власного винаходу автора на цю конкретну нагоду, а загальну закономірність образотворчої традиції східнохристиянського світу, так яскраво реалізовану в композиції, розробленій на його віддаленій і ще зовсім “молодій” периферії.

Одним із важливих підсумків проведеного дослідження став також висновок, який виходить далеко поза завдання осмислення однієї конкретної пам’ятки, – про методологічну безпідставність поширеного сприйняття збереженої у Києві ікони неодмінно – і винятково – через пізніші зразки покровської іконографії, які насправді відтворюють значно новіші, самостійні іконографічні схеми, покликані до життя новішим комплексом ідей “актуалізованих” наступних етапів духовної еволюції східнохристиянської цивілізації й навіть розроблені на основі інших літературних джерел⁴⁸. Насправді запропонована композиція, окрім очевидної генетичної та

⁴⁶ Ідентифікацію обґрунтовують новгородські пам’ятки, які послідовно вміщують тут саме Епіфанія: *Смирнова Э. С. Живопись Великого Новгорода. Середина XIII – начало XV века. – Москва, 1976. – С. 225. Пор.: Александрович В. Покров Богородиці. – С. 152–157.*

⁴⁷ Про взаємозв’язок літературного першоджерела та його образотворчої реалізації в середньовічній іконографії Покрову див.: *Aleksandrowycz W. Źródła literackie oraz tradycja ikonograficzna w przedstawieniach Pokrowu Bogurodzicy // Dajlės historijos studijos. – Vilnius, 2010. – Т. 4: Socialinių tarpatumų reprezentacijos. Lietuvos Didžioios Kunigaikštystės kultūroje. – S. 361–382.*

⁴⁸ За результатами проведеного дослідження, розроблена в київському середовищі у другій половині XV ст. оновлена

іконографія засновувалась на інших джерелах – ідеях Акафісту й концентрувалася на уславленні Богородиці, лише в поодиноких мотивах відкликаючись до “застарілого” доробку давнішої покровської традиції: *Александрович В. Покров Богородиці. – С. 270–359.* Такий підхід – одна з прикметних особливостей українського прочитання теми порівняно, наприклад, із загальновідомою іконографією новгородської школи, де до XVI ст. неодмінно повторювався уклад, заснований на завезеному в останній третині XIII ст. зразку. Про “новгородську”, київського походження іконографію Покрову на прикладі намальованої близько 1399 р. найдавнішої збереженої у Новгороді ікони – згаданої храмової Покровської церкви Звіринського монастиря див.: там само. – С. 186–208.

сюжетної спорідненості, з пізніми іконографічними схемами не має нічого спільного, а закономірно відкликається насамперед до найближчої для неї попередньої мистецької практики.

Плідним виявилось осмислення ікони в тому контексті, до якого на рівні ідеї побіжно привернула увагу Енгеліна Смирнова, відзначивши давні елементи іконографії в зображенні тронної Оранти через паралель цього досить рідкісного для релігійної мистецької культури мотиву в мініатюрі Єчміадзінського Євангелія (Єреван, Матенадаран)⁴⁹. На підставі докладнішого вивчення окремих складових та елементів зображення, нерідко в попередніх публікаціях “не побачених” і не відзначених, вдалося не лише переконливо довести давнє походження ікони⁵⁰, а й на конкретних прикладах показати обійдену увагою вказану її природну залежність від давнішої традиції. Серед доробку українського малярства реалізовану композиційну схему однозначно випереджують фреска першої половини XI ст. “Проповідь апостола Петра” у вівтарі святих Петра і Павла київського Софійського собору⁵¹ разом зі званою київською іконою рубежу XI–XII ст. “Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими” з брянського Свенського Успенського монастиря (ДТГ)⁵². Тому однозначним непорозумінням виявляється твердження, ніби схема найстаршого українського “Покрову” виводиться тільки від пам’яток “кінця XIII ст. Раніше нічого подібного в сакральній іконографії невідомо”⁵³. Загальнодоступний начебто “канонічний”

⁴⁹ Смирнова Э. С. Живопись... – С. 224, прим. 14. Аналогія сприймається не зовсім коректно з огляду на набагато більше поширення мотиву тронної Оранти, втім також ряд молодших її зразків з української спадщини: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 133–135. Вірменська мініатюра – тільки найдавніший відомий такий приклад. Однак саме зауваження випадковим збігом обставин виявилось принципово слушним.

⁵⁰ Одна з таких “не побачених” унікальних особливостей іконографії, поряд з уже відзначеною палицею, – одяг святого Андрія Юродивого – хітон із вузькими рукавами, єдину аналогію якому пропонує повторення оригіналу XIII ст. у згаданій найдавнішій новгородській іконі Покрову, тоді як у всіх інших випадках святий, згідно з текстом житія, зображений у плащі з відкритими грудьми: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 153–154.

⁵¹ София Киевская. Государственный архитектурно-исторический заповедник / Автор статьи и составитель Г. Н. Логвин. – Киев, 1971. – Илл. 135. На цю відповідність

вказано: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 122–123, 170.

⁵² Государственная Третьяковская галерея. – № 16. У музеї дотримуються традиційного датування часом перенесення ікони з Києво-Печерського монастиря до Брянська близько 1288 р. На раніше походження вказав: *Овчинников А. Н.* “Пантелеймон” из ГМИИ и “Богоматерь Печерская” из ГТГ в свете реставрационного исследования // Русское искусство XI–XIII веков. Сборник статей. – Москва, 1986. – С. 52–61. Про ікону в контексті розвитку київської мистецької традиції із додатковими аргументами за раннім датуванням див.: *Александрович В.* Найдавніша київська ікона – “Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими” зі Свенського Успенського монастиря поблизу Брянська // Історія в школах України. – 2008. – Ч. 4. – С. 53–56. Найновіший приклад традиційного датування як “архаїзуючої” репліки давнішого оригіналу: *Луцко В.* Іконопис. – С. 925–926.

⁵³ *Луцко В.* “Богородиця Десятинна”... – С. 169.

зразок (хоча насправді в ньому, радше, треба би вбачати дещо інше явище) у фронтисписі Псалтиря Гамільтона зі сценою молитви перед константинопольською іконою Богородиці Одигітрії (Берлін, Державні музеї, Графічний кабінет)⁵⁴, не міг виникнути без “попередників” абсолютною новацією. Як переконують обидва наведених київських приклади, звернення до відповідних схем не були чимось винятковим навіть поміж рідкісної вже тепер найдавнішої київської спадщини. Врешті, застосований уклад заснований на звичній, нормативній для східнохристиянської традиції схемі пристояння, реалізованій насамперед (найчастіше) в іконографії Деїсусу-Моління. Тому, що в аналізованій іконі “пристоячими” виявилися дві самостійні сюжетні сцени, як і своєрідному піднесенню Богородиці над ними, звичайно, не випадало б надавати якогось додаткового значення.

Окремої уваги заслуговує неодноразово наголошена в літературі примітивність ікони⁵⁵. Ретельніше вивчення оригіналу переконало, що загальноновизнаний, мало що не канонізований з таким сприйняттям “примитив” насправді простує за протографом із доробку високої професійної культури, послідовно його спрощуючи відповідно до своїх можливостей. Вирішальним і найпоказовішим аргументом виявилось відтворення жовтою фарбою золотого асисту на зеленому вбранні ангелів⁵⁶ – ще один вражаючий приклад того, наскільки ікону в її прикметних особливостях “не бачили”. Поспішно проголошена “примитивом”, вона має небагато спільного зі стилістикою класичних примитивів та близькими до них зразками малярства, втім, відомими в Україні за доробком майстрів перемишльського кола починаючи щойно від кінця XV ст.⁵⁷ У такому контексті неодмінна, починаючи від Л. Міляєвої, тема примитиву виглядає щонайменше не зовсім коректною. Насправді можна говорити про унікальне за стилем і суттю для так ранньої спадщини українського малярства спрощення високої традиції, інших аналогічних прикладів якому дотепер не зафіксовано. Крім відзначеного асисту, ще одним яскравим аргументом на користь “допримитивної” для українського контексту стилістики слугує також чітко зазначене, однак досі теж навіть не зауважене відтворення висвітлень розбіленою фарбою на тканині голубої туніки Богородиці – на рукавах і подолі⁵⁸, також

⁵⁴ Byzantium: Faith and Power (1261–1557) / Edited by Helen C. Evans. – New Haven; London 2004. – No 77. – P. 153.

⁵⁵ Найкатегоричнішим у цьому був реставратор Микола Перцев, наголосивши з відповідного приводу: “...примитивность, сугубая примитивность исполнения. Автор произведения не имел высокой живописной культуры”. Див.: *Перцев Н.* Каталог реставрированных работ. – Санкт-Петербург, 1992. – С. 51.

⁵⁶ *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 130–131.

⁵⁷ Не буде зайвим пригадати, що свого

часу віднесений до XIV ст. інший знаний “примитив” (втім, теж із “не побаченим” срібним асистом на хітоні Христа), – “Успіння Богородиці” з церкви Собору Богородиці в Жукотині (Історичний музей у Сяноку) виявився назагал таким же наслідуванням професійного зразка. Правда, тут повторено оригінал тільки другої половини XV ст.: *Александрович В.* Так звана “найстарша українська ікона в польських колекціях” // *Перемишльські дзвони.* – 1995. – № 1(18). – С. 4–6.

⁵⁸ Увагу до нього привернуто: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 109.

ніяк не випадало б співвідносити із загально визнаними формальними за-собами “примітивного” пласту мистецької культури.

Невеликий формат дошки, ніби не зовсім вдало заповнений нечис-ленними дрібними постатями, відсилає до певного напрямку візантійсько-го малярства, до якого за стилістичними особливостями належить – при всіх їх очевидних індивідуальних відмінностях – і розглянутий яворський фрагмент. З огляду іконографії, суттєву різницю поміж ними визначає на-самперед те, що в “Покрові” реалізовано достатньо складну для відповід-ного етапу розвитку мистецької традиції за змістом та укладом сюжетну композицію, а не ряди постатей, хоча відголоси розташування пристоячих перед Богородицею рядами як відображення загальних закономірностей відповідного періоду еволюції мистецької культури сприймаються цілком виразно. Не варто також забувати, що збережена ікона – тільки невибагли-ва репліка оригіналу зі спадщини елітарної професійної культури, зорієн-тованого на візантійські зразки. У скромній копії щось важливе від аристо-кратичного оригіналу могло, мабуть, залишитися й поза увагою.

Репродукційність збереженої репліки, звичайно, вказує на більше поширення зазначеного напрямку в мистецькій культурі Галицько-Волин-ського князівства. Цей висновок здатне підтримати й одне з найновіших відкриттів серед ікон княжої доби – “Свята великомучениця Параскева зі сценами історії” з церкви архангела Михаїла в Ісаях Турківського р-ну Львів-ської обл. (НМЛ). Під оглядом іконографії вона виявляється унікальним, наскільки відомо, серед спадщини східнохристиянського світу прикладом вміщення сцен життійного циклу тільки з однієї сторони центрального зо-браження – праворуч. До наукового обігу ісаївську ікону впроваджено без попереднього вивчення з коротким коментарем та датуванням на XIV ст. під питанням⁵⁹. Не принесла суттєвих уточнень до первісно запропонова-ної інтерпретації й оглядова стаття, у якій нова ікона виявилася одним з об’єктів розгляду, хіба що при датуванні тут відпав знак запитання⁶⁰ (втім, належної аргументації й цього разу не запропоновано). У тексті наведено іконографічні аналоги лише зі спадщини українського малярства, проте ви-няткові молодші. Серед них є ікона зі сценами історії (збереглись лише дві з первісних чотирьох?) з однієї із церков с. Кульчиці (колись із чотирма хра-мами) Самбірського р-ну Львівської обл., вивезена з придорожної каплиці (Львівська національна галерея мистецтв). Її датування другою половиною XIV ст. обґрунтовують яскраво виражені прикмети стилю періоду утвер-дження у Візантії світоглядної системи ісихазму⁶¹. Однак ці своєрідні риси досі не сприйнято й кульчицька ікона фігурує у літературі як об’єкт лише

⁵⁹ Св. Параскева з житієм XIV ст. (?) з Ісаїв. – [Львів, 2005].

⁶⁰ Гелитович М. Нововідкриті з-під пізніших перемалювань пам’ятки іконо-пису із збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Лі-топис Національного музею у Львові іме-ні Андрея Шептицького. – Львів, 2006. –

№ 4(9). – С. 91–93.

⁶¹ Александрович В. Мистецтво... – С. 40–41. Пор.: Його ж. Образотворче та деко-ративно-ужиткове мистецтво. – С. 288. Докладніше про ікону й відповідний на-прямок західноукраїнського малярства у його зв’язку з візантійською традицією див.: Його ж. Західноукраїнські ікони... – С. 1041–1042.

XV ст.⁶² Саме так її подано й у зіставленні зі “Святою Параскевою” з церкви в Ісаях, хоча водночас відзначено, що остання “виглядає архаїчнішою”⁶³. Віддалений зв'язок поміж ними побачено також у колористичній відповідності основних барв. Проте можлива подібність виводиться найперше, очевидно, від самого сюжету, підтриманого найзагальнішими моментами композиційного вирішення, традиційної іконографії, тому надто далека і, внаслідок цього, – не принципова. За результатами радіо-вуглецевого аналізу (дуже популярного останнім часом у музеї, але, правду кажучи, поки мало переконливого за методологією та висновками) деревина ісаївської ікони визначена як зрізана в 1370-му р.⁶⁴(!). Уважніше вивчення приводить до висновку, що ісаївська насправді стилістично суттєво випереджає навіть кульчицьку ікону, не кажучи про значно пізніші щонайбільше тематичні аналоги серед спадщини перемишльської школи другої половини XV ст. З цього зіставлення стає очевидним, що запропоноване фактично без належної аргументації датування в межах XIV ст. нічим не доведене. Принаймні малярство самої ікони не має нічого спільного зі стилістичними течіями другої половини століття, знаними й на місцевому ґрунті⁶⁵, та одностайно їх випереджає. Так само послідовно вона зовсім “не вписується” й до спадщини першої половини століття, за свідченням доступних зразків ще цілком пов'язаної з ранньопалеологівською традицією, насамперед у домінуючому серед тодішньої мистецької продукції перемишльського кола монументальному її варіанті⁶⁶. Своєрідна “конструкція” завуженого донизу лику святої віддалено пригадує окремі візантійські пам'ятки першої половини століття, наприклад, “Святого Георгія” (Агіо, церква Зоодохос Пігі/Панагія Трипіті)⁶⁷. Стилiстично він, однак, сприймається немало молодшим, що теж пропонує доказ на користь ранішого походження ісаївської знахідки. Щодо цього вона знову ж таки значно ближча до лику Богородиці у згаданій іконі свенського монастиря чи лику святого Георгія в його іконі XII ст. (Афон, Велика Лавра)⁶⁸.

⁶² Львівська галерея мистецтв. – Львів, 2007. – С. 15. У музеї датується XV ст.

⁶³ Гелитович М. Нововідкриті з-під пізніших перемалювань... – С. 93.

⁶⁴ Її ж. “Богородиця Одигітрія” з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї – рідкісна пам'ятка українського іконопису XIV століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2008. – Вип. 15: Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 року. – С. 44.

⁶⁵ Огляд західноукраїнських ікон другої половини століття див.: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 31–33, 35–36; *Його ж.* Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 288, 290; *Його ж.*

Західноукраїнські ікони... – С. 1029–1049.

⁶⁶ Огляд цих ікон див.: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 24–31; *Ejusdem.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna.* – Łańcut, 2004. – Cz. 2: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 275–278.

⁶⁷ Byzantine and Post-byzantine Art. Athens. Old University July 26 th 1985 – January 6 th 1986. – Athens, 1985. – No 78.

⁶⁸ *Bakalova E., Passarelli G., Petković S., Vasiliiu A., Velmans T., Vocotopoulos P. L.* Il viaggio... – Il. 164.

Свята великомучениця Параскева зі сценами історії

Водночас видається цілком очевидним її взаємозв'язок з окресленою тут скромною групою візантизуючих зразків мініатюрного стилю. Ця залежність вартує окремого відзначення на прикладі історичного циклу. Вцілілі фрагменти чотирьох сцен пропонують чи не найяскравіший вияв мініатюризації серед спадщини початкового відображеного пам'ятками періоду розвитку українського станкового малярства. Під оглядом іконографії тут запропоновано найкоротшу серед знаних редакцію окремих сюжетів, зведених до зображення святої й винятково скупого антуражу, покликаного служити відкриттям до реалій конкретного епізоду її подвижницького життя. Виходячи за межі іконографії самої святої великомучениці, випадає визнати, що запропонована композиція належить до іншої редакції порівняно з тим, що засвідчує комплекс найраніших знаних житійних (з історією) ікон синайського зібрання⁶⁹ і навіть єдиний віднайдений їх історичний попередник – крила синайського ж триптиху XI ст. з епізодами історії святого Миколи⁷⁰. Водночас цілком очевидний внутрішній взаємозв'язок так вирішених сцен з аналогічними за “скупістю” складу двома вцілілими житійними епізодами хронологічно наступної за нею в західноукраїнській спадщині кульчицької ікони. Не дивлячись навіть на притаманну останній яскраво виражену безперечно пізнішу стилістику конкретного, достатньо вузького, а тим більше мало відображеного в Україні етапу еволюції мистецької традиції східнохристиянського світу. Варто також відзначити, що в першій з них присутня менше використана в іконографії, не позбавлена тематичного архаїзму сцена приборкання змія⁷¹. Усе це вказує на збереження в поодиноких відтворених сюжетах рідкісної редакції одного з ранніх для візантійської традиції житійних циклів, що, природно, надал виразного додаткового ширшого значення винятково своєрідному об'єкту, цим здатному виходити за межі власне української мистецької традиції. При очевидній відмінності індивідуальних стилістичних характеристик (вказаний аспект історичного родоводу потребує окремого дослідження), все ж, видається цілком оправданим співвіднесення рідкісної пам'ятки зі щойно тепер відкритим колом мініатюрного напрямку малярства Галицько-Волинського князівства XIII ст.

При очевидних індивідуальних відмінностях кожної з них, описані ікони органічно вкладаються до контексту єдиного цілісного явища, яке випадає співвідносити з одним із напрямів місцевої мистецької культури відповідного часу. На жаль, доступні поодинокі зразки на сучасному етапі їх сприйняття й осмислення поки мало допомагають при з'ясуванні хронології самого явища, хоча деякі свідчення щодо цього від них, все ж, вдається одержати. Передусім, обґрунтовані досить певні, в контексті вірогідних обставин складення, часові межі прототипу найдавнішого українського “Покрову” вказують на побутування відповідного напрямку малярства вже на середину століття – в

⁶⁹ Σωτηρίου Γ. και Μ. Εικονες... – Πιν. 165–168.

⁷⁰ Про нього див.: Weitzmann K. Fragments of an Early St. Nicholas Triptych on Mount Sinai // *Ejusdem. Studies...* – P. 211–244.

⁷¹ Вона присутня також в іконі другої половини XV ст. з церкви святого Дмитрія в Жогатині (НМЛ). Репродукцію див.: Логвин Г., Міляева Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – Табл. L.

молодому, але, судячи хоча б із цього, поки одинокого, винятково яскравого прикладу, – вельми активному, з немалими потенційними можливостями середовищі новозаснованого Холма. У книжковій ілюстрації його, не позбавленим своєрідності, раннім представником сприймаються елітарні мініатюри святих Іоана Златоуста та Василя Великого зі згаданого “Хутинського Службника”⁷² – Архидієцького Службника новгородського архієпископа Антонія з часу його перебування на перемишльській єпископській кафедрі між 1219(1220)–1225 рр.⁷³ У такому разі аналогічний напрям серед ікон випадало б відносити до першої половини – середини століття. Очевидно, як і в самій Візантії, останні десятиліття століття у мистецтві Галицько-Волинського князівства відзначені активним утвердженням цілком протилежного за комплексом формальних ознак, підкреслено монументального за виразом стилю ранніх Палеологів. У цьому переконує насамперед мініатюра останніх десятиліть століття з Христом, святими Григорієм Богословом, Євстахієм і двома ангелами “Бесід” святого Григорія Богослова (РНБ)⁷⁴. Її найяскравіша паралель серед ікон – вже згадана “Богородиця” з церкви в Дорогобужі⁷⁵. Внаслідок очевидних успіхів цього актуального для останньої третини століття аристократичного напрямку навряд чи варто закладати, що досвід попередньої епохи здатний був затриматися в місцевому середовищі на довший час. Хоча, з іншого боку, приклад найстаршого українського “Покрову” – через копійне походження його самого, втім, радше, винятковий – підказує вірогідність певних і пізніших відповідних відгуків. Очевидно, конкретні часові (як й інші можливі) уточнення, поки випадало б відкласти до докладнішого всебічного вивчення самого явища, яке щойно починає відкриватися.

⁷² Його опис див.: Сводный каталог славно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв. – Москва, 1984. – № 167; *Запаско Я. П.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – № 27. Найдокладніше дослідження мініатюр запропонувала: *Попова О. С.* Миниатюры Хутынского Службника раннего XIII в. // Древнерусское искусство. – С. 274–289.

⁷³ *Пуцко В. Г.* Давньоруські писемність і книга... – С. 45.

⁷⁴ Репродукцію див.: *Попова О. С.* Les miniatures russes de XI a XV siècle. – Leningrad, 1974. – Р. 43; *Запаско Я. П.* Пам’ятки... – С. 230.

⁷⁵ На більше поширення цієї стилістики перед кінцем століття вказує виведений з реплік другої половини XV – першої половини XVI ст. її перемишльський відповідник: *Александрович В.* Дорогобужська ікона... – С. 66. Важливим доповненням до неї виявляється віднайдення в Жидачівській

чудотворній іконі Богородиці (Воплочення) (Жидачів, церква Воскресіння Христового) копії оригіналу кінця XIII ст. – вірогідного образу, що його, згодом, князь Лев Данилович вклав до Спаського монастиря: *Його ж.* Чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) з Жидачева // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2005. – Вип. 5. – С. 126. Загублений оригінал виступає важливим доказом не лише побутування зазначеного стилю в елітарному середовищі, а й важливим аргументом до хронології його поширення. Ще один доказ більшого побутування відповідного малярського напрямку – не так давно віднайдена ікона Богородиці з церкви архангела Михаїла в Ісаях (НМЛ), яку є всі підстави вважати скромнішим варіантом стилю, відкритого в Україні Дорогобужською іконою. Коротко про її місце в мистецькій культурі Галицько-Волинського князівства див.: *Його ж.* Відкриття малярської спадщини... – С. 174–176.

Святий Василій Великий

Святий Іоанн Златоуст

Сприймається, однак, безперечним винятково тісний взаємозв'язок розглянутої скромної кількісно групи пам'яток із візантійською культурою й водночас її звернення до мало досі залученої в розмовах про тодішнє українське малярство спадщини попередньої епохи. Найновіші дослідження показали очевидну присутність у творчості українських майстрів XIII–XIV ст. безпосередніх відкликань до візантійської традиції першого століття її поширення на місцевому ґрунті⁷⁶, а водночас, природно, й не відомої уже нам нині власної давнішої спадщини – з-перед часу, від якого збереглися найстарші з віднайдених досі на західноукраїнських землях ікони. Тобто, якоюсь мірою вони здатні наголосити й на тих її зразках, які в той час з'явилися у західноукраїнському регіоні, хоча немає підстав акцентувати винятково на них, не враховуючи можливості запозичення певних особливостей мистецтва відповідного часу також з його власне візантійських пізніших відтворень. Найстарші у спадщині малярства Галицько-Волинського князівства ікони мініатюрного стилю теж послідовно відсилають до цього важливого та яскравого явища мистецької культури, яке поки перебуває на стадії відкриття. Не дивлячись на їх нечисельність, у них відобразились дві взаємопов'язані найважливіші сторони традиції, виражені у закономірному для періоду становлення очевидному наслідуванні візантійських джерел, з одного боку, й водночас настільки ж безперечних, цілком вдалих зусиллях задля відходу від цієї неминучої генетичної залежності – з іншого.

Нарешті необхідно окремо відзначити, що наведені ікони мініатюрного стилю – явище унікальне не тільки для українського мистецтва. Нічого подібного не збереглося ні в Росії, ні у значно ближчих до Візантії країнах Балканського півострова. З огляду на це, у відображеному обмеженою кількістю пам'яток українському варіанті мініатюрного стилю наука, правдоподібно, стикається з чимось їй досі невідомим, що тільки зайвий раз підтверджує значення поки дуже мало запотребованої української частини історичного досвіду багатолікої системи мистецької традиції східнохристиянського культурного ареалу.

Виділення окремим самостійним явищем національної мистецької традиції найстаршої для неї скромної групи ікон XIII ст. насамперед яскраво показує найновіші успіхи суттєвого розширення можливостей історично-мистецьких досліджень в Україні в тісному контакті з актуальним станом вивчення релігійного мистецького доробку усього східнохристиянського світу. Тільки в такому контексті можна відкрити й осмислити рідкісне явище, зафіксоване обмеженою кількістю автентичних ранніх пам'яток. Іншою важливою передумовою його повернення історичній традиції стало ґрунтовне вивчення самих оригіналів, запорукою якого також виявляється ретельніше їх опрацювання й відкриття у них не зауважених досі особливостей та прикмет, які й дозволили поєднати між собою стилістично немало відмінні найдавніші автентичні зразки. Завдяки цьому не лише вдалося

⁷⁶ *Александрович В.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // Студії

мистецтвознавчі. – 2006. – Ч. 1(13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 38–49.

ідентифікувати декілька унікальних – поза, звичайно, Візантією – найраніших позицій західноукраїнського релігійного станкового малярства, а й разом зі збереженими з кінця століття й пізнішими прикладами власної версії монументального стилю ранніх Палеологів показати відповідну аналогічним процесам у взірцевій візантійській традиції еволюцію малярської культури Галицько-Волинського князівства упродовж XIII ст. Навіть найновіші публікації пропагують традиційний погляд про доступність із зазначеного століття лише лічених об'єктів щойно із його кінця – щасливими “визнаними” виявилися фрагмент із вибраними святими та Дорогобузька “Богородиця”, при них “не визнаним” відзначено також “Покров”. Вони нібито не дозволяють “зробити узагальнюючі висновки щодо стану українського образотворчого мистецтва” того часу⁷⁷. Хоча зіставлення хоча б двох “визнаних” ікон на широкому візантійському тлі вже само здатне запропонувати надійний самодостатній матеріал для суджень про еволюцію традиції упродовж століття. Однак поки переважають не результати осмислення реального процесу, а прикладення до нього знаної російської схеми, виведеної з ситуації північно-східних князівств. Внаслідок цього, всупереч очевидним реаліям української історії, період після 1240 р. послідовно подається “темним віком”, ознаменований винятково монгольською катастрофою 1240 р.⁷⁸, що вкотре намагаються утвердити статті російських авторів (не без підтримки українських колег, як, наприклад, в огляді архітектури) для “середньовічного” тому нового видання “Історії українського мистецтва”.

Запропоноване переосмислення вказаних пам'яток XIII ст., їх передаткування та поповнення їхнього фонду новими відкриттями дало змогу, відповідно до знаних історичних обставин, які в тогочасній дійсності асоціюються з винятковими для тодішньої Східної Європи феноменами Холма часів князя Данила Романовича та “молодшого” Володимира князя Володимира Васильковича (до яких, видається, складаються підстави певною мірою долучити щойно останнім часом зауважене, умовно кажучи, перемишльське середовище князя Лева Даниловича⁷⁹), запропонувати зовсім інший погляд на західноукраїнську ситуацію зазначеного століття, сприйняту через ікони (й доповнену книжковими мініатюрами⁸⁰). Першим за часом із цих відкриттів і виявляється скромний фонд ікон мініатюрного стилю, які нині започатковують довгий ряд прикладів відповідного аспекту спадщини релігійного малярства західноукраїнського регіону. Водночас вони слугують яскравим доказом своєрідності його мистецької культури в колі культурного потенціалу старокиївського родовету, самобутніх як історичного досвіду, так і системи взаємозв'язків на візантійському напрямку, завдяки яким і склалося це виняткове для східнохристиянського світу явище. У процесі відкриття й

⁷⁷ Пуцко В. Ікони... – С. 928.

⁷⁸ Там само. – С. 925.

⁷⁹ Висновок заснований на аналізі насамперед найстарших збережених у регіоні ікон, про які в зазначеному контексті підготовлено окреме дослідження. Про покровський аспект цього явища див.: *Александрович В.*

Покров Богородиці. – С. 174–179.

⁸⁰ Їх лаконічний огляд див.: *Александрович В.* Відкриття... – С. 158–164. Пор.: *Ганзенко Л.* Ілюмування рукописної книги // *Історія українського мистецтва...* – С. 731–738; *Пуцко В.* Ілюмування рукописної книги // Там само. – С. 951–954.

осмислення національної мистецької спадщини вони, разом із наступним, молодшим доробком української версії монументального стилю ранніх Палеологів, здатні дати поштовх до докорінного перегляду багатьох аспектів загальноприйнятих уявлень про спадщину княжої доби в західноукраїнському регіоні, стати запорукою подальшого зближення поглядів на тогочасний мистецький процес із реальною історичною дійсністю.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

МІЖ НІКЕЄЮ ТА РИМОМ: КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА У СВІТЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І ДИНАСТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

В оповіданні Галицько-Волинського літопису, присвяченому коронації князя Данила Романовича, є згадка про його матір, яка, за словами літописця, змогла переконати сина, що раніше неодноразово відкидав пропозиції про коронування, прийняти королівський вінець від папи: “Він [Данило – О. М.], однак, не хотів [коронуватися], та переконала його мати його, і Болеслав, і Семовит, і польські бояри...”¹. Як бачимо, вплив матері на рішення Данила був настільки великим, що літописець вважає його чи не головною причиною згоди князя і ставить вище від впливу польських союзників, які обіцяли військову допомогу проти татар, якщо відбудеться коронація.

Чим пояснити цю вирішальну роль княгині-матері в коронуванні Данила? Що спонукало “велику княгиню Романову”, що тихо доживала свого віку в монастирі, востаннє вийти на політичну сцену і висловити свою позицію після багатьох років цілковитого мовчання?

Важливу роль княгині в цій ситуації історики відзначали неодноразово, проте досі вона не вивчена, а причини, що спонукали висловитися за коронацію сина, – не розкритими. Втім, окремі спроби з'ясувати мотиви, все ж, робилися. Однак вони привели до зовсім протилежних результатів, які заперечують один одного.

Так, на думку Михайла Грушевського, мати Данила ратувала за коронацію, бо їй, “як католицькій принцесі, не могла не бути приємною перспектива королівського титулу”². Єронім Граля вважав княгиню-вдову православною, вона обстоювала коронацію, позаяк це було в інтересах її грецьких родичів – впливового клану Каматирів, що підтримував політичну орієнтацію нікейського імператора на союз із папою³.

Що ж змусило Данила прислухатися до матері і погодитися з її аргументами? Це питання також поки без відповіді. Дослідники обмежуються

¹ “Оному же одинако не хотящу, и убе-
ди его мати его, и Болеслав, и Семовит,
и бояре Лядьские...”: Ипатьевская лето-
пись // Полное собрание русских летописей
(далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. –
Стб. 827.

² Грушевський М. Історія України-Руси.
– Київ, 1993. – Т. 3. – С. 72.

³ Grala H. Drugie małżeństwo Romana
Mściślawicza // Slavia Orientalis. – Warsza-
wa, 1982. – R. 21, nr 3–4. – S. 115–127.

лише загальними міркуваннями щодо незвичайного особистого авторитету княгині і великої поваги до неї всіх Романовичів⁴.

Усвідомленню ролі княгині-матері в коронації Данила не сприяє утверджене в літературі переконання, метою князя було: одержати допомогу Заходу проти татар і підвищити міжнародний статус як “короля Русі”⁵. З перспективи цих завдань причетність до коронації княгині-матері виглядає зайвою подробицею без будь-якого значення. Втім, із розповіді літописця з усією очевидністю випливає, що саме вмовляння матері стали для Данила найважливішим аргументом на користь нелегкого рішення про коронацію.

Щоби зрозуміти роль “великої княгині Романової”, потрібно розглядати коронацію в ширшому історичному контексті. У цій події, безсумнівно, переплелися впливи не тільки католицького Заходу, а й православного Сходу.

Значення останнього новітні автори, на жаль, схильні недооцінювати. Незважаючи на декілька століть домінуючого візантійського впливу на Русі, його або повністю ігнорують, або визначають номінальним, що зовсім не мав реального політичного впливу. Все зводиться до загальних міркувань про те, як після втрати Константинополя в 1204 р. правителі Візантійської (Нікейської) імперії самі шукали підтримки Заходу, погоджуючись заради цього на об’єднання Церков і верховенство папи над усім християнським світом. “У цих умовах, – пише, наприклад, Микола Котляр, – коронація Данила не могла викликати особливих негативних емоцій в Нікеї”⁶.

Можна сказати, що нікейський вплив взагалі не розглядають як фактор зовнішньої політики Данила Галицького. Єдиною спеціальною роботою про значення коронації Данила для русько-візантійських відносин залишається невелика розвідка Мелетія Войнара, опублікована у 1955 р. На думку історика, коронація означала цілковиту незалежність Галицько-Волинського князівства від Візантії. Данило не міг не розуміти, що прийняття корони від папи виключало його з візантійської світової ерархії і переносило в систему західноєвропейської церковно-політичної структури, “в орбіту західної концепції царства” з усіма можливими наслідками. Унія, на яку погодився князь, передбачала розрив церковних зв’язків із Візантією⁷.

⁴ Див., наприклад: *Домбровский Д.* К истории древнерусской княжеской семьи (отношения между взрослыми детьми и их родителями в роде Романовичей, галицко-волинской ветви Рюриковичей) // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История.* – 2005. – Вып. 3. – С. 11.

⁵ *Котляр Н. Ф.* Даниил, князь Галицкий. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 290; *Головко О. Б.* Корона Данила Галицкого: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 346–347; *Войтович Л. В.* Король Данило Романович: політик і пол-

ководець // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі.* Матеріали Міжнародної наукової конференції. 29–30 листопада 2007 р. – Львів, 2008. – С. 89.

⁶ *Котляр Н. Ф.* Даниил, князь Галицкий. – С. 290–291.

⁷ *Войнар М. М.* Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Візантії) // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* (далі – ЗНТШ). – Рим; Париж; Мюнхен, 1955. – Т. 164: Корона Данила Романовича. 1253–1953 рр. Доповіді Римської сесії II наукової конференції Наукового товариства ім. Шевченка (Рим, 18 грудня 1953 р.). – С. 116–117.

Ідеї М. Войнара розвинув Іван Паславський. На його думку, Данило Романович, наважився прийняти корону від папи на протидію політиці Нікейської імперії, спрямованій на підпорядкування руських князівств Орді. На противагу їй князь шукав союзників на Заході, насамперед в особі понтифіка. Коронація, за словами історика, була для Данила “втечею від Візантії на Захід”⁸.

* * *

Однак треба враховувати перебіг переговорів про коронацію і унію з Римом на тлі ширших церковно-політичних процесів, які супроводжували постійні контакти між Нікеєю і папським престолом у другій половині 1240 – середині 1250-х років. До цього часу справедливо привертала увагу Володимир Пашуто⁹. Нещодавно це питання знову заторкнув Борис Флоря¹⁰. Водночас у більшості досліджень з історії взаємин Західної та Східної Церков участь галицько-волинського князя в екуменічних процесах середини XIII ст. залишається не зауваженою¹¹, а іноді навіть заперечується¹².

Перш за все, не підлягає сумніву, що в Галицько-Волинській Русі добре знали про контакти між Нікеєю та Римом із приводу можливого об’єднання Церков. Щобільше, з повідомлення літопису випливає, що ці контакти стали умовою переговорів Данила про прийняття корони від папи й укладення церковної унії. У літописному оповіданні про коронацію згадано визнання папи Інокентія IV для грецької віри та обіцянка скликати Вселенський собор для об’єднання Церков: “Інокентій проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і хотів він собор створити про істинну віру [і] про поєднання Церкви”¹³.

На думку Б. Флорі, звістки про приготування до об’єднання Церков надійшли до Галицько-Волинської Русі через Угорщину. Дружина угорського короля Бели IV була донькою нікейського імператора Феодора I Ласкара. У середині 1240-х років вона відіграла помітну роль при налагодженні контактів папи з болгарським царем Коломаном I Асенем (1241–1246)¹⁴. Ймовірно, як вважає Б. Флоря, за її посередництвом у 1245 р. до Болгарії доставлено послання папи, в якому висловлено готовність скликати Вселенський

⁸ Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. – Львів, 2003. – С. 71–72.

⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 261–263.

¹⁰ Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII век). – Санкт-Петербург, 2004. – С. 161 и далее.

¹¹ Див.: Vries W. de. Innozenz IV. (1243–1254) und der christliche Osten // Ostkirchliche Studien. – Würzburg, 1963. – Bd. 12. –

S. 113–131; Gill J. Byzantium and the Papacy. 1198–1400. – New Brunswick, 1979.

¹² Norden W. Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches. – Berlin, 1903. – S. 362.

¹³ “Некентии бо кляняше тех, хулящим веру Грецькую правоверную, и хотящу ему сбор творити о правои вере о воединеньи цркви”: Ипатьевская летопись. – Стб. 827.

¹⁴ Флоря Б. Н. У истоков религиозного раскола... – С. 162.

собор за участю грецького та болгарського духовенства для вирішення усіх спірних питань, що існували між Східною та Західною Церквами¹⁵.

У нашому уявленні галицько-волинські князі могли підтримувати безпосередні контакти з нікейськими правителями. Підставою для таких зношин холмського двору з Нікеєю могли слугувати становище і родинні зв'язки матері Данила – “великої княгині Романової”, доньки візантійського імператора Ісаака II¹⁶. Вона була близько споріднена з правлячою в Нікеї династією і, очевидно, не могла залишатися осторонь зовнішньої політики нікейських володарів, головною метою якої було повернення Константинополя.

Нікейський імператор Іоан III I. Ватац (1222–1254) у стосунках з латинцями перейшов до активних наступальних дій. Важливе значення мала його перемога при Піманіоні (1224), в результаті якої Латинська імперія втратила усі володіння в Азії. Надалі Іоан за короткий час завоював острови Лесбос, Родос, Хіос, Самос і Кос, що суттєво послабило вплив Венеції в Егейському морі¹⁷.

Для продовження наступу Нікейська імперія потребувала військових союзників. У 1230-х роках для неї на деякий час таким став болгарський цар Іван II Асень (1218–1241), за підтримки якого 1234 р. вдалося захопити плацдарм у Фракії для подальшого відвоювання візантійських володінь на Балканах¹⁸.

Наприкінці 1230-х років новим спільником І. Ватаца виявився німецький імператор Фрідріх II (1220–1250). Шлях до союзу між ними відкрила смерть латинського імператора Іоана де Брієнна (1229–1237), тестя Фрідріха II, з яким останній підтримував назагал мирні стосунки¹⁹. У 1244 р. І. Ватац одружився з донькою Фрідріха Констанцією, яка прийняла в Нікеї ім'я Анна²⁰.

Фрідріх II успадкував уявлення про імператорську владу як необмежену, даровану Богом владу римських імператорів²¹. Внаслідок цього його ставлення до створеної під егідою папи Латинської імперії було ворожим.

¹⁵ Див.: Латински извори за българската история. – София, 1981. – Т. 4. – С. 91.

¹⁶ Див.: *Майоров А. В.* Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: Княгиня и монахиня // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2010. – № 1. – С. 76–106.

¹⁷ Див.: *Angold M.* A Byzantine government in exile: Government and society under the Laskarids of Nicaea. 1204–1261. – Oxford, 1975. – P. 197 sq.

¹⁸ Докладніше див.: *Жаворонков П. И.* Nikejsko-bolgarskie otnosheniya pri Ivane II Asene (1218–1241) // Византийские очерки. Труды советских ученых к XV Международному конгрессу византинистов / Отв. ред. З. В. Удальцова. – Москва, 1977. – С. 195–209.

¹⁹ *Жаворонков П. И.* Nikejskaya imperiya i Zapad (vzaimootnosheniya s gosudarstvami Apenninskogo poluostrova i papstvom) // Византийский временник. – Москва, 1974. – Т. 36. – С. 111.

²⁰ *Historia diplomatica Friderici Secundi: Sive constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta quae supersunt istius imperatoris et filiorum ejus; accedunt epistolae paparum et documenta varia* / Ed. A. Huillard-Bréholles. – Paris, 1861. – Т. 6, pars I. – P. 147; *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica majora* / Ed. H. R. Luard. – London, 1877. – Т. 4 (1240–1247). – P. 299.

²¹ *Васильев А. А.* История Византийской империи. От начала Крестовых походов до падения Константинополя. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 198.

Німецький імператор прагнув ліквідувати цю державу як незаконне знаряддя папського впливу на Сході²².

Скориставшись союзом з німецьким імператором і послабленням Болгарії після смерті Івана II Асеня, І. Ватац продовжив завоювання на Балканах і на 1246 р. приєднав до своєї держави території в Північній Фракії та Македонії з містами Адріанополь і Салоніки, а також частину Епірського царства. Ці успіхи поклали край існуванню так званої Фессалонікійської імперії, правителі якої не бажали підкорятися владі Нікеї і конкурували з нею за вплив над грецьким населенням Балкан²³.

Альянс Фрідріха з І. Ватацем був серйозною загрозою для Апостольського престолу. Оголошуючи про позбавлення влади імператора на засіданні Ліонського собору 17 липня 1245 р., Інокентій IV (1243–1254) вказував на численні злочини Фрідріха, вже двічі перед тим відлученого від Церкви. Серед них, поряд з образами єрархів, недбальством до церковного будівництва та справ милосердя, особистою аморальною поведінкою і організацією вбивства герцога Людвіга Баварського, значився “нечестивий союз” з мусульманами і “грецькими розкольникими”. Останнє звинувачення мало на увазі шлюб доньки Фрідріха з І. Ватацем²⁴.

Розуміючи всю небезпеку союзу німецького і нікейського імператорів, папа доклав чимало старань, щоб посягти ворожнечу між ними. З цією метою понтифік спробував схилити І. Ватаца до переговорів про унію з Римом в обмін на обіцянку повернути грекам Константинополь²⁵.

У 1247 р. до Нікеї прибув посол папи монах-мінорит (францисканець) Лаврентій, який зустрівся з Патріархом Мануїлом II (1244–1254) і повідомив його про бажання Інокентія IV здійснити об'єднання Церков на вигідних для греків умовах²⁶. Брат Лаврентій входив до найближчого оточення понтифіка. Під 1251 р. його як свого друга згадує фра Салімбене де Адам – монах-мінорит з Парми, автор великої хроніки про політику папського престолу та історію Італії середини XIII ст. За деякий час після повернення Лаврентія з Нікеї Інокентій IV поставив архієпископом Антіварі²⁷. Примітно, що він змінив на цій посаді іншого мінорита Джованні дель Плано Карпіні, який займав антіварійську кафедру на рубежі 1240–1250-х років.²⁸

²² Жворонков П. И. Никейская империя и Запад... – С. 112.

²³ Див.: *Bredenkamp Fr. The Byzantine Empire of Thessalonike (1224–1242)*. – Thessalonike, 1995.

²⁴ *Monumenta Germaniae Historiae* (далі – MGH). *Legum sectio IV: Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* / Ed. L. Weiland. – Hannoverae, 1897. – Т. 2. – Р. 508–512. Див. також: *Historia diplomatica Friderici Secundi*... – Т. 6, pars I. – Р. 325; *Annales Placentini Gibellini a. 1154–1284* / Ed. Ph. Jaffè // MGH. *Scriptores*. – Hannoverae, 1863. – Т. 18. – Р. 491.

²⁵ *Haller J. Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit*. – Stuttgart, 1953. – Bd. 4. – S. 262.

²⁶ *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum auctore...* / Ed. L. Wadding. – Romae, 1732. – Т. 3. – Р. 1247. – Nr. 8–10.

²⁷ *Chronica fratris Salimbene de Adam* / Ed. O. Holder-Egger // MGH. *Scriptores*. – Hannoverae, 1913. – Т. 32. – Р. 419. Російський переклад див.: *Салімбене де Адам. Хроніка* / Научн. ред. О. Ф. Кудрявцев. – Москва, 2004. – С. 484.

²⁸ *Шастина Н. П. Путешествия на Восток Плано Карпини и Гильома Рубрука* //

В Нікеї охоче прийняли пропозицію папи. Після відвоювання в 1246 р. Фессалонік І. Ватац побоювався дій латинян у відповідь. За свідченням Матвія Паризького, в описаний час латинський імператор Балдуїн II (1228–1261) їздив до Франції і Англії, збираючи хрестоносців для захисту Константинополя та повернення земель, що їх відібрав І. Ватац²⁹.

З Хроніки Салімбене де Адам відомо також, що в березні 1249 р. в Ліон до папи прибув нікейський посол монах Салімбен, який володів як грецькою, так і латинською мовами. Він привіз листи від І. Ватаца і патріарха Мануїла з проханням прислати до Нікеї для подальших переговорів генерального міністра ордену міноритів Іоана Пармського, що користувався незаперечним моральним авторитетом як на Заході, так і на Сході³⁰. 28 травня 1249 р. датуються листи Інокентія IV до Іоана III І. Ватаца і патріарха Мануїла, відіслані до Нікеї з посольством Іоана Пармського³¹.

Після успішно проведених переговорів у травні 1250 р. Іоан прибув до Рима в супроводі нікейського посольства, яке везло листи від І. Ватаца і Мануїла³². Однак пройти далі до Ліона, де перебував папа, послі не змогли, оскільки їх затримав імператор Фрідріх II, незадоволений контактами Нікеї з понтифіком. Нікейське посольство добралося до Ліона тільки на початку весни 1251 р.³³

Переговори з папою для І. Ватаца зовсім не передбачали розриву з Фрідріхом. Навпаки, нікейський імператор продовжував підтримувати тестя в його протистоянні з Інокентієм IV. У 1248 р. І. Ватац надіслав Фрідріхові велику суму, а навесні 1250 р. надав значні військові сили³⁴.

Смерть Фрідріха II 13 грудня 1250 р. призвела до докорінної зміни співвідношення сил у Європі. Його наступник, німецький і сицилійський король Конрад IV (1250–1254) вороже поставився до нікейського імператора. Розрив між ними стався після того, як Конрад вигнав з Італії сімейство Ланчіа, родичів матері імператриці Анни, дружини Іоана III І. Ватаца, що втекли до Нікеї³⁵.

На такому тлі латинський імператор Балдуїн II за підтримки папи знову почав збирати сили для боротьби з І. Ватацем, вирушивши на Захід вербувати хрестоносців. Водночас папа розіслав проповідників із закликом до походу проти Нікеї. Все це, а також загроза навали монголів, з якими

Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрика / Ред., вступ. ст. и прим. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 8.

²⁹Matthaei Parisiensis Historia Anglorum, sive, ut vulgo dicitur, Historia Minor. 1067–1253 / Ed. Fr. Madden. – London, 1869. – Т. 3 (Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores. – Т. 44). – Р. 24–25.

³⁰Chronica fratris Salimbene de Adam. – Р. 304–305, 321. Пор.: Салімбене де Адам. Хроніка. – С. 351–352.

³¹Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV / Ed. A. Potthast. – Berolini, 1875. – Т. 2. – Nr. 13385, 13386. – Р. 344.

³²Chronica fratris Salimbene de Adam. – Р. 662.

³³Norden W. Das Papsttum und Byzanz. – S. 325.

³⁴Жаворонков П. И. Никейская империя и Запад... – С. 114.

³⁵Diehl Sh. Figures byzantines. – Paris, 1908. – Т. 2. – Р. 219–220.

Рим підтримував постійні контакти, спонукало І. Ватаца погодитися на відновлення переговорів про об'єднання Церков³⁶.

У другій половині 1253 р. нікейський імператор відіслав до Рима нове посольство у складі митрополитів Георгія Кізікського й Андроніка Сардського, а також ігумена монастиря Аксея Арсенія Авторіана, майбутнього константинопольського патріарха, надавши послам найширші повноваження для обговорення умов унії. Про це посольство згадує Феодор Скутариот у примітках до "Історії" Георгія Акрополита³⁷.

Листи патріарха Мануїла до папи Інокентія IV, а також папи Олександра IV до єпископа Костянтина Орвіето зберегли нікейські умови унії: повернення Константинополя, відновлення Вселенського Патріархату, від'їзд з Константинополя латинського духовенства. Натомість нікейська сторона визнавала верховенство папи в церковних справах, його право скликати вселенські собори і головувати на них, приймати присягу від православного духовенства; імператор брав на себе зобов'язання виконувати всі укази папи, якщо вони не суперечили священним канонам³⁸.

Нікейське посольство затримав Конрад IV і лише на початку літа 1254 р. воно прибуло до Рима³⁹. Однак продовження переговорів незабаром виявилось неможливим через смерть головних учасників: 3 листопада 1254 р. помер імператор Іоан III I. Ватац, а через місяць (7 грудня) – папа Інокентій IV.

Новий нікейський імператор Феодор II Ласкар (1254–1258) був вихований у дусі ідей Аристотеля і бачив призначення правителя насамперед у служінні своєму народові (грецькій нації), заради якого він мав йти на будь-які жертви⁴⁰. Подібно до Фрідріха II, Феодор II ставив владу імператора над владою понтифіка. Він пропонував новому папі Олександрові IV (1254–1261) відновити переговори про унію на основі принципів рівності Церков і верховенства в них імператора⁴¹.

* * *

Початок переговорів галицько-волинських князів з Апостольським престолом про коронацію Данила і церковну унію збігається з поновленням переговорів про об'єднання Західної та Східної Церков, що проходили за ініціативою папи з володарями Нікеї і Болгарії, найактивніша стадія яких припадає на кінець 1240 – початок 1250-х років⁴².

³⁶ Жаворонков П. И. Никейская империя и Запад... – С. 114.

³⁷ Георгий Акрополит. История / Пер., вступ. статья, коммент. и прилож. П. И. Жаворонкова. – Москва, 2005. – С. 326. Див. також: Angold M. A Byzantine government in exile... – P. 82 sq.

³⁸ Hofmann G. Patriarch von Nikaia Manuel II. an Papst Innozenz IV // *Orientalia Christiana Periodica*. – Roma, 1953. – T. 19. – P. 67–70; Schillmann F. Zur byzantinischen Politik Alexandre IV. (1254–1261) // *Römi-*

sche Quartalschrift für christliche Altertums-kunde und Kirchengeschichte. – Freiburg, 1908. – Bd. 22. – S. 115–119.

³⁹ Norden W. Das Papsttum und Byzanz. – S. 367.

⁴⁰ Angelov D. Imperial ideology and political thought in Byzantium (1204–1330). – Cambridge, 2007. – P. 204 sq.

⁴¹ Жаворонков П. И. Никейская империя и Запад... – С. 116.

⁴² Докладніше про ці переговори див.: Lauret V. Le pape Alexandre IV (1254–1261)

Питання про унію з Римом обговорювалося одночасно в Нікеї та Галицько-Волинській Русі на переговорах, які вели два близьких до Інокентія IV мінорити, – Лаврентій та Іоанн (Д. дель Пано Карпіні). Восени 1245 р. останній, на шляху до Монголії, пройшов через землі Південно-Західної Русі, зустрівся з князем Васильком Романовичем, єпископами та боярами і зачитав їм грамоту папи про “...єдність святої матері Церкви”⁴³. Продовживши подорож, посланець навесні наступного року десь у придонських степах зустрівся і з князем Данилом, який повертався з Орди. На зворотному шляху з Монголії до Ліона в червні 1247 р. папський посланець ще раз відвідав Галицько-Волинську Русь, знову зустрівся з Данилом і Васильком, а також єпископами та “гідними поваги людьми”, які підтвердили, що “...бажають мати владу папу своїм батьком і паном, а святу Римську Церкву володаркою і вчителькою”⁴⁴.

На 1246–1248 рр. припадає інтенсивне листування Інокентія IV з руськими князями, що свідчить про постійні взаємні контакти⁴⁵. Незабаром після повернення з Орди, Данило Романович відправив до Ліону свого посланця ігумена Григорія, чие ім'я згадує лист папи до майнцького архієпископа від 15 вересня 1247 р.⁴⁶ Владислав Абрахам встановив, що цим Григорієм був ігумен монастиря св. Данила в Угровську. У червні 1247 р. галицько-волинські князі, мабуть, відіслали до Ліона ще одне посольство, що прибуло туди разом із Д. дель Пано Карпіні⁴⁷.

Переговори папи з правителями Нікеї та Галицько-Волинської Русі розвивалися синхронно і досягали кульмінації практично водночас. Посланець папи абат Опізо з Мезано зустрів Данила у Кракові наприкінці липня 1253 р.⁴⁸, проте домогтися згоди князя на коронацію й унію Церков йому вдалося не відразу, вагання Данила тривали декілька місяців. Восени посольство прибуло до Русі⁴⁹.

Дата самої коронації невідома. Найвірогідніше за В. Абрахамом, вона відбулася у грудні 1253 р.⁵⁰ М. Грушевський відносив її до останніх місяців 1253 р.⁵¹ Микола Чубатий вважав, що ця подія відбулася на початку

et l'Empire de Nicée // Echos d'Orient. – Bucarest, 1935. – Т. 34. – Р. 30–32; Haller J. Das Papsttum... – Bd. 4. – S. 261–262; Vries W. de. Innozenz IV... – S. 113–131.

⁴³ *Джиованни дель Пано Карпіні*. История Монгалов / Пер. А. И. Малейна // Путешествия в восточные страны... – С. 67.

⁴⁴ Там же. – С. 75, 82.

⁴⁵ *Regesta Pontificum Romanorum...* – Т. 2. – Nr. 12093–12098. – Р. 256. Російський переклад див.: *Большакова С. А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. 1975 год. – Москва, 1976. – С. 113–131.

⁴⁶ *Regesta Pontificum Romanorum...* – Т. 2. – Nr. 12689. – Р. 296.

⁴⁷ Див.: *Nagirnyy V.* “Curientes tuis votis annuere”: Kto był inicjatorem rokowań między książętami halicko-wolyńskimi a stolicą apostolską w połowie lat 40-ch XIII wieku? // Дрогоичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 134–141.

⁴⁸ *Włodarski B.* Polska i Ruś (1194–1340). – Warszawa, 1966. – S. 145.

⁴⁹ *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 36–37.

⁵⁰ *Abraham W.* Powstanie organizacji... – Т. 1. – S. 134.

⁵¹ *Грушевський М.* Хронологія... – С. 36–37.

1254 р.⁵², цим же роком (близько 1254) датував її й В. Папуто⁵³. Так чи інакше півроку папське посольство легата Опізо з Мезано, в якому одні бачать посла Риму в Польщі⁵⁴, інші – в Помор’ї⁵⁵, провело в очікуванні, поки Данило Романович не зважився прийняти королівські інсигнії і дати згоду на унію Церков.

Саме у другій половині 1253 р., коли відбувалися переговори про умови коронації і церковної унії у Кракові, а потім у Холмі, з Нікеї до Риму, як ми бачили, надіслано посольство, уповноважене для укладання унії на умовах, попередньо погоджених обома сторонами.

Мабуть, відкладення коронації Данила й очікування на неї папських послів, які привезли корону, але упродовж півріччя не мали змоги виконати свою місію, були пов’язані з вичікуванням холмського двору на звістки з Нікеї, що підтверджували остаточне узгодження умов союзу з Римом і відправлення повноважних представників для укладення договору з папою.

Думати так дозволяє участь у коронації руського духовенства. Згідно з Галицько-Волинським літописом, Данило прийняв корону “від отця свого папи Інокентія і від всіх єпископів своїх”. Руське духовенство від початку брало участь у переговорах з Римом. За свідченням Д. дель Плано Карпіні, привезені тоді пропозиції папи Данило і Василько обговорювали зі своїми єпископами⁵⁶.

Необхідністю безпосередніх контактів з нікейськими володарями в такий важливий для світової політики і долі Східної Церкви момент пояснюється, на наш погляд, поїздка до Нікеї найближчого сподвижника Данила Романовича Кирила – кандидата князя на київську митрополичу кафедру. У 1246 р., на шляху до Нікеї, він досяг Угорщини, де виконав ще одне доручення Данила, ставши посередником на переговорах про укладення шлюбу між його сином Левом і донькою короля Бели IV Констанцією. За сприяння в укладенні цього шлюбу Бела обіцяв Кирилові провести його “...до греків з великою честю”⁵⁷.

Кирило, судячи з усього, успішно виконав свою місію, підтвердивши готовність князя Данила дотримуватися цілей зовнішньої політики нікейського двору. Нагородою за це стало затвердження Кирила київським

⁵² Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 60.

⁵³ Папуто В. Т. Очерки... – С. 259. М. Котляр датує коронацію жовтнем–листопадом 1253 р.: Котляр Н. Ф. Комментарий // Галицко-Волынская летопись: Текст. Комментарий. Исследование. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 294.

⁵⁴ Чубатий М. Західна Україна і Рим... – С. 59.

⁵⁵ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. –

Москва; Ленинград, 1959. – С. 169.

⁵⁶ Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов. – С. 81.

⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 809. Про поставлення Кирила на київську митрополію див.: Жаворонков П. И. Никейская империя и княжества Древней Руси // Византийский временник. – Москва, 1982. – Т. 43. – С. 84–85; Соколов Р. А. Обстоятельства поставления первого русского по происхождению митрополита Кирилла // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История. – 2006. – Вып. 4. – С. 3–7.

митрополитом. Повернувшись уже в сані митрополита, Кирило за деякий час прибув у Суздальську землю⁵⁸.

Разом із дипломатичними зусиллями папської курії, значну роль у просуванні переговорів про церковно-політичний союз Сходу і Заходу відіграла нікейська дипломатія, найважливішим інструментом якої залишалися династичні зв'язки василевсів із правителями європейських держав.

Свій внесок у налагодження контактів Іоана III І. Ватаца з папою Інокентієм IV зробила дружина угорського короля Бели IV Марія Ласкаріна, сестра першої дружини І. Ватаца Ірини. Про посередницькі зусилля угорської королеви можна стверджувати за відомостями з листа до неї Інокентія IV, датованого 30 січня 1247 р. папа дякує Марії за її "щире бажання" сприяти возз'єднанню Церков. У листі повідомляється про прибуття до папи від королеви двох братів-міноритів, які "з радістю і захопленням" розповіли про її "...наполегливі старання повернути І. Ватаца і його народ в лоно матері Церкви". У відповідь понтифік пропонував негайно відрядити до Нікеї послів, обравши для цього "...мужів передбачливих і мудрих", щоб вони змогли остаточно переконати І. Ватаца погодитися на укладення унії⁵⁹.

Можливо, таким послом став наблизений до папи монах-мінорит Лаврентій, який прибув до Нікеї у тому ж 1247 р. Посередницька місія візантійської царівни Марії, дружини угорського короля, привела до відновлення безпосередніх контактів нікейського імператора з папою і до початку переговорів про об'єднання Церков.

У світлі наведених даних виникає можливість пояснити несподівану, на перший погляд, появу в літописному оповіданні про коронацію Данила як однієї з головних дійових осіб його матері, візантійської царівни Євфросинії-Анни, чії докази переконали князя прийняти корону. Княгиня-мати, безсумнівно, мала підтримувати стосунки зі своєю родичкою в Угорщині (Марія Угорська була двоюрідною племінницею Євфросинії) і мала знати про її посередницькі зусилля у переговорах Нікеї з Ліоном і Римом.

Втручання княгині-матері у справи Данила в такий відповідальний момент навряд чи могло бути зумовлено проримськими настроями чи бажанням сприяти у наданні їй синові королівського титулу. Воно, на наш погляд, визначалося політичними інтересами Нікеї, головним завданням якої залишалася повернення Константинополя і відновлення Візантійської імперії в її колишніх кордонах на Балканах. Для досягнення цієї мети використовувалися усі засоби і могли бути виправдані будь-які жертви. Євфросинія, очевидно, не залишалася байдужою до сподівань своїх співвітчизників і тому зробила все можливе, щоб утримати Данила в фарватері нікейської політики.

Санкт-Петербурзький державний університет

⁵⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 472.

⁵⁹ Vetera Monumenta Historica Hunga-

riam sacram illustrantia maximam partem nondum / Ed. A. Theiner. – Romae, 1859. – Т. 1. – Nr. 377. – P. 203.

**КИМ БУВ “DER KUNIC VON RÂZEN”,
ПРИСУТНІЙ НА ВЕСІЛЛІ ГЕРЦОГА БЕЛИ,
МОЛОДШОГО СИНА УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ БЕЛИ IV,
І КУНІГУНДИ БРАНДЕНБУРЗЬКОЇ
БІЛЯ МІСТА ROTTENBURG У 1264 РОЦІ**

З'їзди правителів, що влаштовувалися з приводу весілля дітей, віддавна привертала увагу сучасників та середньовічних літописців, чію обізнаність мусять ретельно перевірити історики, яким водночас щастить зайнятися давно минулими урочистостями з усіма перевагами та викликами цієї роботи.

У пропонованій статті маємо за мету розглянути лише одну деталь розповіді про весілля герцога Славонії Бели, сина угорського короля Бели IV, та Кунегунди Бранденбурзької, доньки маркграфа Оттона III і племінниці чеського короля Оттокара-Пшемисла II, відсвятковане 5 жовтня 1264 р.¹ Висновки цієї роботи, сподіваємося, будуть новим внеском у дослідження плідних українсько-угорських зв'язків XIII ст., які вписуються й до ширшого контексту європейської історії.

Спершу розглянемо подію, про яку в історіографії, як і треба було очікувати, написано немало², оскільки, ймовірно, це був найбільший і найрозкішніший з'їзд володарів Центральної і Південно-Східної Європи XIII ст. Водночас він став епілогом не так давно закінченої війни за австрійські землі між Чехією та Угорщиною і їхніми спільниками. Долю війни вирішила битва біля м. Кресенбрунн (Kroissenbrunn) влітку 1260 р., коли чеський король Оттокар-Пшемисл II завдав поразки війську угорського короля Бели IV. Наступного року у Відні укладено мир, згодом підтверджений подвійними шлюбними зв'язками представників династій Пшемиславовичів й Арпадовичів³. Спершу Оттокар-Пшемисл II одружився з Кунегундою

¹ Про генеалогію див.: *Wertner M. Az Árpádok családi története.* – Nagy Becskerek, 1892. – Old. 493–498.

² Наприклад: *Schlesinger L. Geschichte Böhmens.* – Prag; Leipzig, 1869. – S. 142–143; *Pauler G. A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* – Budapest, 1899. – T. 2. – Old. 259–260; *Wertner M. Az Árpádok családi története.* – Old. 496–497;

Novotný V. České dějiny. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). – Praha, 1937. – Díl 1, část 4. – S. 125–129; *Kuthan J. Přemysl Ottokar II, König, Bauherr und Mäzen.* – Wien; Köln; Weimar, 1996. – S. 280.

³ Докладний перегляд війни за австрійський спадок династії Бабенбергів, із поданням давнішої літератури: *Mika N. Walka*

Ростиславівною, онукою угорського короля і донькою його зятя, володаря Мачви Ростислава Михайловича (25 жовтня 1261 р.)⁴. За три роки, 5 жовтня 1264 р., молодший син Бели IV, герцог Бела взяв за дружину родичку чеського короля Кунегунду Бранденбурзьку. Це відбулося на торжестві, влаштованому на галявині правого берега Дунаю на (тодішньому) австрійсько-угорському кордоні біля м. Потенбург (Pottenburg)* між Хайнбургом (Heinburg) і Пожунем, тобто Братиславою. Наречену через великий понтонний міст, спеціально споруджений для цієї нагоди із суден, особисто провів на протилежний берег Дунаю її вуйко – чеський король у супроводі трьох єпископів і численних князів, шляхтичів і лицарів. На інший берег у супроводі своїх дворян прибув, разом із синами та гостями володарського рангу, угорський король. Після короткої зустрічі двох королів здійснено акт передачі нареченої. Потім молодий увінчав молоду золотою короною, яку, проте, за угорським звичаєм, один із супутників герцога скинув з її голови мечем. Розпочався розкішний бенкет за накритим столом, як це сповістив віденський хронікер, з чотирнадцятьма місцями, передбаченими для найвищих гостей. З цієї нагоди можна було побачити лицарські ігри й церемонії, вражаючий блиск і розкіш, передусім в угорського короля та його гостей. Цікаві свідчення про цю унікальну подію, відзначену як *maximum festum*, у якій взяли участь *multi principes de partibus diversis*, збережені в кількох творах сучасних чеських і німецьких літописців та їхніх наступників⁵.

Все ж, розповідь одного автора, який, правда, писав щойно в першому або другому десятилітті XIV ст. (проте джерельна цінність його тексту безсумнівна), привернула окрему увагу. У римованій німецькій хроніці Оттокара Штирійського – “*Ottokars österreichische Reimchronik*” – її автора можна ідентифікувати з *Otacher ouz der Geul* (Ottokar aus der Gaal)⁶ – також описаний королівський з’їзд 1264 р., хоча його хибно вміщено під

o spadek po Babenbergach 1246–1278. – *Racibórz*, 2008. – S. 15–79.

⁴ *Palacky F.* O Ruském knžeti Rostislawowí, otcí královny české Kunhuty, a rodu geho // *Časopis Českého Museum*. – 1842. – T. 16,1. – S. 23–24; *Wertner M.* Az Árpádok családi története. – Old. 472.

*Potenburg (Burg), сьогодні розташоване на південному сході від міста Wolfsthal.

⁵ *Kosmova latopisu českého pokračovatelé* (*Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus*) // *Fontes rerum Bohemiarum*. – Praha, 1874. – T. 2 / Ed. J. Emler. – S. 319–320; *Continuatio Sancrucensis II*, a. 1234–1266 // *Annales Austriae* / Ed. W. Wattenbach (*Monuments Germanical Historical Scriptores*, далі – MGH SS). – Hannoverae, 1951. – T. 9 / Ed. G. H. Pertz. – S. 646; *Continuatio prae-dictorum Vindobonensium a. 1025–1283* //

Annales Austriae. – S. 728; *Historia annorum 1264–1279* // *Annales Austriae*. – S. 649–650; *Annales sancti Rudberti Salisburgenses a. 1–1286* // *Annales Austriae*. – S. 797; *Annales Otakariani a. 1254–1278* / Ed. R. Köpke // MGH SS. – S. 186–187; *Cronica Boemorum auct. canonico S. Blasii Brunsvicensi* / Ed. O. Holder-Egger // MGH SS. – Hannoverae, 1896. – T. 30, pars I. – S. 42.

⁶ Про особу та твір Оттокара Штирійського див.: *Huber A.* Die steierische Reimchronik und das österreichische Interregnum // *Mittheilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* (далі – MIÖG). – Innsbruck, 1883. – T. 4. – S. 41–74; *Liebertz-Grün U.* Ottokar v. Steiermark // *Lexikon des Mittelalters*, CD-ROM Ausgabe. Verlag J. B. Metzner, 2000 (далі – LexMA). – T. 6. – S. 1587–1588.

1261 р.⁷ Але, на відміну від попередників, Оттокар єдиний виявився "поінформованим", що з угорського боку, разом із Белою IV, були присутні ще п'ятеро "королів":

*"Welan der kunic hêr
Harte frôlichen az,
wand er selp sehster kunic saz:
siner sûne wâren zwêne dâ,
Stephan unde Wêlâ,
die dâ gekrônnet sâzen,
und der kunic von Râzen
und der kunic von Matschouwe-
des selben hûsfrouwe
was ân underwint
kunic Wêlâns kint –
und der kunic von Sirvê"⁸.*

Окрім угорського короля Бели IV та його синів – молодого короля Стефана і нареченого, герцога Бели, автор, найправдоподібніше, мав на увазі певного руського короля, потім "короля Мачви" – ймовірно, одного з синів правителя Мачви, Ростислава Михайловича⁹, і короля Сербії Стефана Уроша I⁰. Виходячи з наведеного, не важко зауважити, що найзнатнішими гостями угорського короля, здається, були володарі земель Галицько-Волинського князівства, Сербії, Мачви – його спільники в недавно закінченій війні проти Оттокара-Пшемисла II¹¹. Історія їхніх зв'язків з Арпадовичами розмаїта і мінлива, але в підсумку всі вони раніше чи

⁷ Ottokars österreichische Reimchronik / Herausgegeben von J. Seemüller // MGH. Deutsche Chroniken (далі – MGH DC). – Hannover, 1890. – Т. 5, pars 1. – S. 108; Huber A. Die steierische Reimchronik... – S. 62.

⁸ Ottokars österreichische Reimchronik. – S. 106.

⁹ Зять угорського і тесть чеського короля, володар Мачви Ростислав Михайлович на час проведення весілля уже помер. Докладніше див.: Харди Б. Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку // Споменница Историјског Архива "Срем". – 2009. – № 8. – С. 70–72. Все ж, літописець, очевидно помилково, відзначив його, згадавши короля Мачви, який має за дружину доньку Бели IV. Антоній Флоровський та Атила Жолдош через це, на нашу думку, логічно припускають, що насправді йшлося про сина Ростислава Белу Ростиславовича: Флоровский А. В. Чехи и восточные

славяне. – Прага, 1935. – Т. 1. – С. 252; Zsoldos A. Családi ügy, IV Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. – Budapest, 2007. – S. 43; Поп.: Novotný V. České dějiny. – S. 126–127; Јуречек К. Историја Срба. – Београд, 1978. – Прва књ. – С. 182; Kuthan J. Přemysl Ottokar II... – S. 280.

¹⁰ Јуречек К. Историја Срба. – С. 182; Историја српског народа / Уредник Ђирковић С. – Београд, 2000. – Прва књ. – С. 352.

¹¹ Mika N. Walka o spadek... – S. 15–65; Huber A. Geschichte Österreichs. – Gotha 1885. – Erster Band. – S. 514–541; Dopsch H., Brunner K., Weltin M., Österreichische Geschichte 1122–1278, Die Länder und das Reich, Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. – Wien, 1999. – S. 203–207; 225–257; 442–449; 453–455; Kristó D. Az Árpád-kor háborúi. – Budapest, 1982. – Old. 133–136; Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 74–77, 518–519; Јуречек К. Историја Срба. – С. 182; Историја српског народа. – С. 351–352.

пізніше вступили у близькі родинні стосунки з Белою IV й угорською королівською сім'єю¹². Попри суперечності, уклався своєрідний угорсько-слов'янський комонвельт останнього великого правителя з дому Арпадовичів. Нас з цієї нагоди, з окремої причини, цікавить лише встановлення особистості володаря, наведеного як "kunic von Râzen".

Низка істориків, серед яких Франтишек Палацки, Мор Вертнер, Костянтин Їречек, Милован Ристич, Вацлав Новотни, Їржі Кутхан, під визначенням "der kunic von Râzen" побачили свата Бели IV, руського короля, правителя Галичини і Волині Данила Романовича¹³. Тим більше, що в 50-х роках XIII ст. Данило разом із родиною був учасником і водночас найважливішим угорським союзником у війні за австрійський спадок. Проте Броніслав Владарський, згодом Антоній Флоровський і, зрештою, Норберт Міка поставили під сумнів можливість участі Данила у з'їзді, оскільки руський правитель 1264 р. помер¹⁴. І справді, їхню підозру виправдовує факт, що того року, найімовірніше влітку (як вважають Михайло Грушевський, Даріуш Домбровський), Данило Романович закінчив життєвий шлях, що спричинив певний період "великої хвороби" князя, про який твердить добре поінформований літописець¹⁵. Тому очевидно: на початку жовтня 1264 р. короля Данила не могли побачити на весіллі угорського королевича – цього можна було б очікувати, якби з'їзд відбувся на два роки раніше¹⁶.

Беручи до уваги переконання і однієї, й іншої групи істориків, добрий знавець дійових осіб та епохи боротьби за австрійську спадщину династії Бабенбергів, Н. Міка недавно дав оригінальне тлумачення цьому питанню¹⁷ й результат його дослідження заохотив і нас долучитися до такої цікавої проблеми.

Прийнявши думку попередників, що Данило Романович не міг бути на весіллі, Н. Міка зробив крок уперед. Згідно з ним, Оттокар "Штирійський",

¹² Wertner M. Az Árpádok családi története. – Old. 463–472, 485–488, 505–510.

¹³ Palacký F. České dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. – Praha, 1875. – Díl I, část 1. – S. 52; Wertner M. Die Regierung Bela's IV // Ungarische Revue. – 1893. – T. 13. – S. 462 (наведено за Норбертом Мікою); Їречек К. Историја Срба. – С. 182; Ристич М. Босна од смрти бана Матије Нинослава до владе сремског краља Стевана Драгутина 1250–1284. – Београд, 1910. – С. 106; Novotný V. České dějiny. – S. 126–127; Kuthan J. Přemysl Ottokar II. – S. 280. Докладніший перегляд див.: Флоровський. Чехи и восточные славяне. – С. 252; Міка Н. Czy król Rusi Halickiej Daniel był obecny przy zawieraniu pokoju wiedeńskiego w 1261 roku? Z dziejów stosunków rusko-austriackich w średniowieczu // Kwartalnik Historyczny. – 1998. – Nr 2. – S. 5.

¹⁴ Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1309). – Lwów, 1931. – S. 37–43 (цит. за: Флоровський А. В. Чехи и восточные славяне. – С. 251–252; Міка Н. Czy król Rusi Halickiej... – S. 5, 11).

¹⁵ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 862. Про хронологію смерті князя Данила Романовича див.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 44–45, 69; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 61–62.

¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 857; Грушевський М. Хронологія... – С. 43, 69.

коли загадав короля "von Râzen", фактично і не мав на увазі руського правителя. Адже вже в самого Оттокара виразно можна спостерегти, що він використовує поняття "kunic von Riuzen", коли має на увазі короля Русі¹⁸. Також автор "Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften" – Леопольд Штейнрейтер (Leopold Stainreuter), який під кінець XIV ст. свій виклад запозичив саме з хроніки Оттокара "Штирійського"¹⁹, "kunic von Râzen" змінив на "chünig von Rassen", хоча йому була відома і назва "chünig von Reussen"²⁰. Через це Н. Міка дійшов висновку, що не йшлося про lapsus (varietas) calami, а насправді автори під "Râzen", тобто "Rassen", мали на увазі Сербію, в латинських текстах ще від кінця XII ст. знану як "Rassa" (Раша), "Rasia", "Rasscia", тобто сербською мовою Рашка²¹. Без огляду на те, що Сербія і Рашка, по суті, були середньовічними назвами однієї території, Н. Міка далі ствердив запрошення на весілля 1264 р. двох сербських правителів – сербського короля Стефана Уроша I, в Оттокара "Штирійського" згаданого як "kunic von Sirvîe", і його сина, спадкоємця престолу – молодого короля Стефана Драгутіна, який і був загадковим "kunic von Râzen".

Справді, під угорським впливом, Урош I в якийсь момент проголосив сина "молодим королем" (Junior Rex Servie) – заздалегідь визначеним спадкоємцем сербського престолу (перша згадка в угорській королівській грамоті від 3 липня 1271 р.)²². За усталеною думкою історіографії, король Урош I після програної війни проти Угорщини і свого полону навесні 1268 р. змушений був проголосити сина Драгутіна молодим королем. Зацікавлення Угорщини Урошевим сином обумовлювало те, що Драгутін чи ще до поразки, чи, ймовірініше, уже після неї, як спадкоємець престолу був одружений з Каталін, онукою Бели IV і донькою Стефана, молодого короля Угорщини²³.

¹⁷ *Mika N.* Czy król Rusi Halickiej... – S. 10–15; *Ejusdem.* Walka o spadek... – S. 66–57.

¹⁸ *Ottokars österreichische Reimchronik.* – S. 106.

¹⁹ Пор.: *Heilig K. J.* Leopold Steinreuter von Wien, der Verfasser der sogenannten Österreichischen Chronik von den 95 Herrschaften, Ein Beitrag zur österreichische Historiographie // *MIÖG.* – Innsbruck, 1933. – Т. 47, Heft 2–3. – S. 224–287; *Ott N. H.* Stainreuter, Leopold // *LexMA.* – Т. 8. – S. 39–40.

²⁰ "Chünig Belan von Ungern cham auch mit seinem sünen mëchtlicheich. Er cham mit fünf chünigen, wan er was da mit seiner sün zwain, hiessen Steffan und Bella, mit im cham auch der chünig von Rassen und der chünig von Matschaw, der auch chünig Belans tochter het, und der chünig aus der Syrfey": *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften / Herausgegeben von J. Seemüller // MGH, DC.* – Bd. 7. – Hannover; Leipzig, 1909. – S. 120.

²¹ Пор.: *Динић М.* О називима средњовековне српске државе – Славонија, Србија, Рашка // Прилози за књижевност, језик, историју, фолклор. – Београд, 1966. – Књ. 32, свеска 1–2. – С. 26–34; *Калић Ј.* Назив "Рашка" у стаљијој српској историји // Зборник филозофског Факултета. – Београд, 1979. – Књ. 14.1: Споменица Фрање Баришића. – С. 79–91.

²² *Vetera Monumenta historica Hungarum sacram illustrantia / Ab A. Theiner.* – Romae, 1859. – Т. 1. – S. 303.

²³ *Јиречек К.* Историја Срба. – С. 182–183; *Историја српског народа.* – С. 352–353; *Ђурковић С.* Срби у средњем веку. – Београд, 2005. – С. 96; *Wertner M.* Az Árpádok családi története. – Old. 472; *Pauler G.* A magyar nemzet története. – Old. 270, 538; *Рокаи П., Бере З., Пал Т., Касаи А.* Историја Мађара. – Београд, 2002. – С. 85; *Zsoldos A.* Családi ügy... – S. 112–113.

Однак Н. Міка обрав друге припущення. Згідно з його думкою, сербсько-угорська війна 1268 р. не призвела до розподілу сербської землі – він відбувся раніше. Адже, так само за угорським взірцем, Урош нібито поділив свою країну й одну її частину, очевидно Рашку, яка охоплювала ядро давньої сербської території, передав синові Стефану Драгутіну, внаслідок чого він одержав титул “*Iunior Rex*”. Зрештою, на цю обставину нібито вказує факт, що Стефана вже у 1263 р. називають королем,²⁴ а його батько Урош I, після 1254 р., перестає користуватися титулом короля Рашки²⁵.

Можливо, до цього напряму дослідження увагу Норберта Міки повернув К. Їречек. Великий історик балканських народів давно спостеріг, що на підставі звіту про королів Оттокара “Штирійського” літописець XV ст. Вайт Аранпек (*Veit Aranpeck*) до свого твору залучив, звісно, помилкову інформацію про участь “*tres reges ex Servia*” – в історіографії це згодом пояснювали так, що на весіллі були сербський король Урош і його сини Драгутін та Мілутін. К. Їречек, нагадаємо, залишився переконаним у присутності на з’їзді Данила Романовича²⁶.

Звичайно, 700 років опісля за відсутності безпосередніх паралельних джерел непросто встановити, кого літописець мав на увазі, коли учасником весілля 1264 р. назвав певного короля “*von Râzen*”. Скептики навіть могли б запитати, чи наведена в Оттокара Штирійського кількість королів не плід його уяви? Все ж, історіографи притримуються цієї розповіді, яка порівняно з мовчанням інших джерел, виявляється дорогоцінною. Припущення, за яким це був Стефан Драгутін, молодий король Сербії (*rex iuvenis*), правитель Рашки, не варто відкидати. Проте йому суперечать такі факти:

Імовірно, Драгутін був сербським спадкоємцем престолу, тобто молодшим королем, і до сербсько-угорської війни 1268 р., ще до того, як став зятем угорського короля. Про це, можливо, опосередковано свідчить фреска ктиторсько-володарської композиції монастиря Сопочани 1265 р., “задужбини” Уроша I, на якій королеви, ще хлопчик, зображений з королівськими символами біля батька²⁷. Проте це аж ніяк не означало, що сербський король поділив країну і поступився однією її частиною на користь сина. Без огляду на батьківську ласку, неважко зрозуміти, що на такий акт ослаблення королівської влади правителі йшли неохоче. Наприклад, Бела IV погодився поступитися владою над східними областями Угорщини на користь сина, молодого короля Стефана, аж після династичної війни, яка велася у 1262 р., та й то не так уже й охоче²⁸. На противагу цьому відомо, що сам Урош докладав чималих зусиль для централізації власної держави. Зі

²⁴ Стојановић Љ. Стари српски записи и натписи. – Београд, 1982. – Књ. 1. – С. 8–9.

²⁵ Пор.: *Mika N.* Czu król Rusi Halickiej... – S. 13–14.

²⁶ Докладніше див.: *Їречек К.* Историја Срба. – С. 182, примітка 110; Пор.: *Mika N.* Czu król Rusi Halickiej... – S. 13–14; *Vitus Arnpeckius (Aranpeckhius).* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae Aevo Ducum Et

Regum Ex Stirpe Arpad Descendentium... / Ed. Albinus Franciscus Gombos. – Budapestini, 1938. – Т. 3. – Р. 2635.

²⁷ *Марјановић-Душанић С.* Владарска идеологија Немањић. – Београд, 1997. – С. 51; *Ћирковић С.* Срби у средњем веку. – С. 104.

²⁸ Пор.: *Zsoldos A.* Családi ügy... – Old. 21.

свого титулу він викинув старі сербські історичні землі у Примор'ї, де усунув від влади побічні гілки династії Неманичів²⁹.

Зрештою, про те, що за часів володарювання Уроша не відбулося поділу сербської держави, свідчить й головне джерело цього питання, біограф Драгутіна – архієпископ Данило II. За оповіданням цього вченого сучасника, Драгутін неодноразово вимагав від батька частину держави й нагадував про його обіцянку угорському королеві. Урош від цього наполегливо відмовлявся, через що Драгутін зазнавав докорів тестя, угорського короля. Врешті, у 1276 р. за допомогою угорських та половецьких підрозділів Драгутін розпочав війну проти батька, переміг його і сів на сербський престіл³⁰. Це джерело додатково підтвердило думку істориків, що шлюб Драгутіна, виникнення інституції молодого короля в Сербії та вимоги розділити державу були пов'язані з підсумками сербсько-угорської сутички 1268 р.

З іншого боку, завдяки дослідженням Михайла Дініча, відомо, що впродовж певного періоду через поділ сербської держави чітко розрізнялися Рашка та Сербія як дві різні області під управлінням двох сербських королів. Хоча учасником розподілу був Драгутін, поділ все-таки відбувся після угорсько-чеського весілля. Адже Драгутін, через важку травму внаслідок падіння з коня, під тиском дворян у 1282 р. передав владу молодшому братові Мілутіну, водночас притримавши для себе північні території держави. Незабаром він долучив до них області, які отримав від Угорщини на правах королівського зятя (Мачву, частини Боснії). Відтоді й до смерті у 1316 р. Драгутін для європейських сучасників був "rex Serviae". Водночас його брат Мілутін відомий як правитель землі, званої "Rasia". Отже, Драгутін мав сербські землі вздовж Угорщини, тоді як Мілутін – головну й більшу частину держави з історичною областю Рашка. Оскільки Драгутін був людиною угорського короля, цілком імовірно, що назва його держави походить із самої Угорщини. Арпадовичі з початку XIII ст. "володіли" титулом "rex Serviae"³¹.

Варто пам'ятати ще два моменти. Перший з них – згадка про Стефана Драгутіна як короля в хіландарському монастирському тексті 1263 р., що, написаний тодішньою орфографією, звучить: "...нешему господину внуку светаго Симеона а Првовенчаного крале кир Стефана младшему сину jeho в всеи братиини, а пребольшему а превеликому кралу кир Стефану Урошу в својем отечестве..."³². Тут, усе ж, мовиться про Стефана I Уроша, онука

²⁹ Историја српског народа. – С. 354–355; Историја Црне Горе / Уредник С. Ђирковић. – Титоград, 1970. – Књ. друга, т. први. – С. 12–13.

³⁰ Живот краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други / Изд. Даничић Ђ. – Загреб, 1866. – С. 13–19; *Станојевић Ст.* Краљ Драгутин // *Годишњица Никле Чулића.* – Београд, 1936. – Књ. 45. – С. 1–3; *Јуречек К.* Историја Срба. – С. 183, 186; Историја српског народа. – С. 352.

³¹ *Динић М.* Стефан Драгутин, "rex Serviae" // *Гласник Историјског друштва у Новом Саду.* – 1931. – Књ. 4. – С. 436–437; *Його ж.* О називима... – С. 30–34; *Його ж.* Однос краља Милутина и Драгутина // *Зборник радова, Српска академија наука, Византолошки институт.* – Београд, 1955. – Т. 3. – С. 49–82; *Його ж.* Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије. – Београд, 1978.

³² *Стојановић Љ.* Стари српски записи... – С. 8–9.

сербського можновладця, жупана, святого Симеона (Стефан Неманя) і наймолодшого сина короля Стефана Первовінчаного, ким Урош, щодо своїх старших братів, королів Радослава та Владислава, і був. Ми впевнені, що можливість іншої інтерпретації тексту давно би привернула увагу знавців Сербії часів Неманичів. Врешті, останнє спостереження не на користь участі Стефана Драгутіна в “нашій” весільній урочистості. До того ж, коли б на ній були сербський король та його син, якому в той час було не більше 14 років³³, чому б Оттокар чи його джерело роз’єднали їх при переліку присутніх володарів?

Тому ми переконані, що “*kunic von Râzen*”, все ж, треба шукати серед нащадків короля Данила Романовича, тобто в Галицько-Волинському князівстві. На останньому році життя Данила четверо представників династії Романовичів могли брати участь у правлінні: його молодший брат, князь Волині Василько, та три сини – Лев, Шварно і Мстислав³⁴. Вибір того, хто з Романовичів міг бути запрошений на весілля сина угорського короля, на нашу думку, зведений до одного лише імені. Це був найстарший син Данила, спадкоємець Галицької землі Лев Данилович.

Передусім, головний аргумент на користь цього припущення – Лев був зятем угорського короля. Добре відомо, що Данило у 1246 р. одружив найстаршого сина з Констанцією, донькою Бели IV. Цей шлюб був запорукою союзу і початком нового розділу галицько-угорських відносин³⁵. Якщо залишити осторонь політичне значення участі руського князя на угорсько-чеській королівській урочистості, мусимо визнати, що зовсім очікуваним та природним було запрошення на весілля угорського королевича його рідної сестри та її чоловіка, зятя і члена угорської королівської сім’ї. Їхня присутність у будь-якому разі звеличила цю урочистість та родинну зустріч.

Щодо політичних обставин, то Лев, разом із батьком Данилом та молодшим братом Романом, був безпосереднім учасником угорсько-чеських війн за австрійські землі. На боці Угорщини він брав участь у русько-польському поході на Моравію 1253 р.³⁶, а, найімовірніше, також був учасником битви біля м. Кройсенбрун 1260 р.³⁷ З огляду на факт, що весілля 1264 р. – акт

³³ Пор.: *Јуречек К.* Историја Срба. – С. 181; Историја српског народа. – С. 348.

³⁴ *Грушевський М.* Історія... – С. 92, 568; *Пауто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. – Москва, 1950. – С. 102, 289–290; *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – Київ, 1998. – С. 214–216; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 494–503; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 77–180.

³⁵ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 809; *Senga T.* IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett “tatár-levele” // *Századok.* – 1987. – Nr. 1–2. – Old. 592–594; *Wertner M.*

Az Árpádok családi története. – S. 485–488; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 108–110.

³⁶ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 821–826; *Грушевський М.* Історія... – С. 74–75, 518–519.

³⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejér. – Budapest, 1832. – Т. 4.3. – S. 15–16; *Kosmova latopisu českého pokračovatelé (Cosmae chronicon Bohemorum cum continuatoribus)* / Ed. Emler J. // *Fontes rerum Bohemicarum.* – Praha, 1874. – Т. 2. – S. 316; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* / Ed. Emler J. – Prague, 1882. – Т. 2. – S. 103.

закріплення недавно досягнутого чесько-угорського миру, на ньому, через це, можна було очікувати і прибуття Лева як зацікавленої сторони, представника держави Романовичів, оскільки в той час його брата, "не судженого" австрійського герцога Романа, а напевно і батька, короля Данила, вже не було серед живих³⁸. Також історіографія вважає на підставі подібних аргументів, що на весіллі як угорський союзник у попередній війні з'явився і сербський король Урош I³⁹. Зрештою, коли 3 червня 1271 р. наступник Бели IV, його син Стефан V, уклав новий мирний договір з Оттокаром-Пшемислом II, серед численних союзників і родичів Арпадовичів були Романовичі. З-поміж них на першому місці наведений "Лев наш родич князь русинів", а потім "Мстислав брат цього ж, і Василь* син Василька, князь русинів"⁴⁰.

Погоджуємося, що подорож Лева до сусідньої країни безпосередньо після батькової смерті або в ту мить, коли її очікували, – ризикований задум. Ймовірно, серед Романовичів було відкритим питання поділу влади, а відомо, що стосунки між амбіційним Левом та рештою членів династії уклалися не найкраще. Проте, як зауважив М. Грушевський, до відкритої сутички у князівському роді тоді, все ж, не дійшло⁴¹. З іншого боку, з появи на угорсько-чеському королівському весіллі Лев Данилович, без сумніву, міг мати безпосередні політичні вигоди. Можливо, це дало нагоду з'явитися перед зібранням правителів спадкоємцем батька, підтвердивши попередні союзи та свою позицію на Заході.

У стосунках з Угорщиною для Романовичів насамперед було важливим підтримувати дружбу, про що у свій час Данило, а потім і Лев досить дбали. Відомо, що Лев у 1254 р. особисто вирушив у дорогу до Угорщини до тестя⁴². Його дружина, княгиня Констанція, разом із сестрами, княгинею Кракова Кінгою та княгинею Каліша Йолентою, перебувала в гостях королівського двору свого батька Бели IV, коли 2 квітня 1268 р. угорському королеві повідомили про перемогу над сербським королем Урошем I. Правдоподібно, Арпадовичівни з'явилися тоді при королівському дворі в супроводі своїх чоловіків (cum pricibus earumdem), тобто, припускаємо, там був і Лев Данилович⁴³.

Перегляд найважливішої історіографії подає: *Mika N. Walka o spadek...* – S. 58–63.

³⁸ Про смерть Романа Даниловича див.: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* – S. 115–124.

³⁹ *Јуречек К. Историја Срба.* – С. 182; *Историја српског народа.* – С. 352.

* Василь – Володимир Іван Василькович – чи це не третє, не зафіксоване в руських джерелах ім'я сина Василька Романовича!?

⁴⁰ "...et Leonem generum nostrum Ruthenorum Ducem, Mitizlaum fratrem eiusdem, et Wazulem filium Wazule duces Ruthenorum...": *Vetera Monumenta...* – S. 303.

⁴¹ *Грушевський М. Історія...* – С. 92; Пор.: *Mika N. Czy król Rusi Halickiej...* – S. 11.

⁴² *Ипатьевская летопись.* – С. 830; *Грушевський М. Хронологія.* – С. 37, 68.

⁴³ "...eadem eiam hora, domina Constancia ducissa Gallicie et Lodomerie, domina Kyngve ducissa Cracovie et Sandomerie, nec non et domina Jolen ducissa de Calis, karissime filie nostre, cum pricibus earumdem, ad visitandum nos convenissent...": *Hazai okmánytár, Codex diplomaticus patrius, Nagy Imre, ... Ráth Károly és Véghely Dezső, (I-VIII, Győr. – Budapest, 1865–1891).* – T. 8. – Old. 96. Про хронологію див.: *Pauler G. A magyar nemzet története...* –

Судячи з усього, дружні стосунки між Левом Даниловичем та його тестем Белою IV ніколи не були під сумнівом. Саме в такому світлі й оточенні, ймовірно, треба дивитися і на можливість участі руського князя у королівському з'їзді та весіллі 5 жовтня 1264 р. Виникає враження, що на цю велику подію спадкоємця Данила Романовича могли запросити з низки державницьких та династичних причин, відповідно до його репутації та статусу. Зрештою, як правитель Галичини та Волині, Лев Данилович до кінця XIII ст. підтримував зв'язки і з Арпадовичами, і з Пшемиславовичами, й особисто відіграв важливу роль у контактах з Угорщиною і Чехією⁴⁴.

Університет у Новому Саді

Old. 270, 538; *Динић М.* О угарском ропству краља Уроша I // *Историјски часопис*. – 1948. – Год. I, св. 1–2. – С. 31, 33.

⁴⁴ Пор.: *Войтович Л.* Княжа доба. – С. 497–501.

КНЯЗЬ ЮРІЙ-БОЛЕСЛАВ ТРОЙДЕНОВИЧ: ЕСКІЗ ПОРТРЕТА

Юрію-Болеславу Тройденовичу історики приділили небагато уваги¹. В історіографії закріпився стереотип сприйняття князя як польського ставленика, що не зумів знайти спільної мови з галицьким боярством і був отруєний за прихильність до католиків. Чи все було насправді так та чи можливо запропонувати хоча б ескіз портрета, близький до правди? Спробуємо з'ясувати це питання на основі тих незначних фрагментів його життєвого шляху, які зберегли джерела.

До 21 травня 1323 р. померли галицько-волинські князі Андрій та Лев Юрійовичі. Обидва брати мали проблеми з ординцями і періодично платили данину-вихід, як засвідчив відомий лист польського короля Владислава Локетка до римського папи Іоана ХХІІІ від 21 травня 1323 р.² Оскільки король вважав князів “непереможним щитом” проти ординців, можна припускати, що боротьба з ними за часів Юрійовичів тривала з перемінним успіхом. Відомо також пропозиція братів Тевтонському ордену про захист від наїздників³. Не випадкове й звернене до папи прохання польського короля оголосити хрестовий похід, аби запобігти ординській окупації Галицько-Волинської держави⁴. А це був період панування наймогутнішого із золотоординських ханів Узбека (1313–1342)⁵. На те, що брати одержали ханські ярлики на свої князівства вказує і швейцарський хроніст Йоган Вінтертурський⁶.

Обставини загибелі обох князів залишаються загадкою. Можна погодитися з неодноразовою їхнього відходу й смертю Лева перед Андрієм: інакше останній хоча б на короткий час став би сюзереном усієї держави⁷. Чи були князі отруєні, як натякав швейцарський хроніст, чи пішли з життя

¹ Болеслав-Юрій ІІ, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и исслед., собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Д. Пташицким и И. Резабком. – Санкт-Петербург, 1907; *Кордуба М.* Болеслав-Юрій ІІ. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті // *Минуле і сучасне.* – Краків, 1940. – Ч. 7. – С. 3–32.

² Monumenta Poloniae Vaticana (далі – MPV). – Kraków, 1913. – Т. 1. – Р. 83.

³ Болеслав-Юрій ІІ... – С. 149.

⁴ MPV. – Р. 83.

⁵ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана. Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 125–128.

⁶ Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH). – Lwów, 1872. – Т. 2. – С. 623.

⁷ *Беняк Я.* Вигаснення галицько-волинської княжої династії // *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* – Львів, 2001. – С. 79–85.

в інший спосіб – стверджувати важко. Припущення про їхню загибель у боротьбі з Ордою виглядає досить вмотивованим⁸. Тільки зовнішні чинники могли завадити братам, яких закликали закарпатські нобілі, поборотися за угорську спадщину⁹. Давню версію щодо смерті князів у війні з Литвою підтримував самотній Броніслав Влодарський¹⁰. Януш Беняк чи не єдиний із дослідників зупинився на аналізі інформації швейцарського хроніста. Він відкидав можливість загибелі князів у боротьбі з литовцями або ординцями, вважаючи, що вона, як випливало з цитованого листа, тільки відкрила ординцям можливість завоювати князівство. Дослідник також, услід за Казимиром Ясінським¹¹, звернув увагу на те, що в середні віки отруєнням пояснювали будь-яку несподівану смерть, причину якої з'ясувати не вдавалося, особливо якщо її пов'язували з хворобою органів травлення, навіть коли та була спричинена переїданням чи зловживанням алкоголем. Тому Я. Беняк дійшов висновку про відхід обох князів послідовно один за одним у мирний час, до того ж не обов'язково від отрути¹².

Не бачу можливості погодитися з істориками, які вважають, що в Київській Русі не було усталеної традиції успадкування князівських престолів¹³, у той час, як збережені пам'ятки (ранні угоди з Візантією, різні редакції "Руської правди", деякі статутні грамоти), свідчать не тільки про наявність, а й сувору регламентацію спадкового права, наприклад, у купців, смердів чи дружинників. Крім того, спадкове право функціонувало практично в усіх правлячих династіях, з якими Рюриковичі були споріднені. Передовсім, Русь принципово не відрізнялася від сусідніх держав, подібно, як династія Рюриковичів від сусідніх пануючих династій. Взаємини всередині династії ґрунтувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до засновника роду за старшинством. Ця проблема достатньо повно висвітлена як у давнішій, так і новішій літературі¹⁴.

⁸ *Paszkiwicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 7–11; *Мацяк В.* Галицько-Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових дослідках. – Авсбург, 1948. – С. 18; *Długopolski E.* Władysław Łokietek na tle swoich czasów. – Wrocław, 1951. – S. 22; *Шабильдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев, 1987. – С. 22; *Wyrozumski J.* Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego // *Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów.* – Toruń, 1997. – S. 1113.

⁹ *Войтович Л.* Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 322–323.

¹⁰ *Włodarski B.* Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 254–259.

¹¹ *Jasiński K.* Okoliczności śmierci ostatnich książąt mazowieckich // *Rocznik Pol-*

skiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa serja. – 1997. – T. 3(14). – S. 41–51.

¹² *Беняк Я.* Вигаснення галицько-волинської княжої династії. – С. 79–81.

¹³ *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Ленинград, 1980. – С. 45–46; *Толочко О. П.* Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. // *Феодалізм в Україні.* – Київ, 1980. – С. 30.

¹⁴ *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Ленинград, 1983. – С. 194–199; *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 222–227; *Пресняков А. Е.* Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по

Модерну концепцію колективного сюзеренітету Рюриковичів у Київській Русі, яку висунув Олександр Назаренко¹⁵, не підтверджують жодні джерела і вона не знаходить аналогій в інших тогочасних державах, застережень щодо неї значно більше, ніж аргументів на її підтримку¹⁶. Сама природа виконавчої влади (середньовічні правителі були правонаступниками військових вождів) не допускає поняття колективного сюзеренітету. Така влада завжди була персональною. Колективна влада існує тільки в суспільствах демократичних і то суто як законодавча. Звичайно, не були винятком серед європейських династій і Рюриковичі. Спостереження за практикою успадкування княжих престолів у співставленні з практикою спадкування у скандинавських, звідки походили Рюриковичі, та сусідніх державах, дозволило виявити її певні закономірності¹⁷.

Як справедливо зазначив Я. Беняк, на час смерті Андрія Юрійовича прямими спадкоємцями Романовичів залишалися його сестра Марія, дружина черського князя Тройдена, та тітка Анастасія, вдова добжинського князя Земивита¹⁸. Гіпотеза провідного польського дослідника генеалогії Романовичів Даріуша Домбровського щодо існування двох Мстиславів Даниловичів, один з яких був батьком Анастасії¹⁹, ґрунтується не на джерелах, а винятково логічних побудовах і домислах. З огляду на це, вона залишається тільки гіпотезою. Отже, поряд із матерями, претендентами виступали їхні сини: син Марії – Болеслав Тройденевич і син Анастасії – добжинський князь Владислав Земовитович, племінник польського короля Владислава Локетка.

Поряд з обома княгинями, найбільше прав на галицько-волинську спадщину мав Любарт-Дмитро Гедимінович як зять Лева Юрійовича²⁰. Ця непересічна особистість з різних причин також не дочекалася належної уваги українських та зарубіжних істориків²¹. Після того, як зникли сумніви

русской истории. Киевская Русь. – Москва, 1993. – С. 7–135, 181–184, 386–470; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Москва, 1998. – Кн. 2, т. 3–4. – С. 7–32.

¹⁵ *Назаренко А. В.* Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования. 1985 г. – Москва, 1986. – С. 149–156.

¹⁶ *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси... – С. 57–66.

¹⁷ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 29–42; *Його ж.* Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 120–127.

¹⁸ *Беняк Я.* Вигаснення галицько-волинської княжої династії. – С. 81.

¹⁹ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań, Wrocław, 2002. – S. 153–155, 174–180, 232–240.

²⁰ *Войтович Л.* Князівська верства у Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 82–83.

²¹ *Stadnicki K.* Lubart książę Wołyński. – Lwów, 1853; *Лукомский Г.* Луцкий замок. – Петроград, 1917; *Маслов Л.* Любартов замок у Луцьку // Наша культура. – Львів, 1937. – № 8–9. – С. 348–354; № 12. – С. 484–494; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 101–104; *Його ж.* Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст.

в існуванні київського князя Станіслава²² (крім білорусько-литовських літописів, сам князь під таким нехарактерним для Рюриковичів іменем записаний у переліку “ктиторів і опікунів монастиря Печерського” Афанасія Кальнофойського, а син Іван Станіславович – у Любецькому пом’янику; потрібні збіги просто виключені²³), можна не сумніватися і в участі луцького князя Лева Юрійовича в битві на р. Ірпінь на стороні київського князя проти Гедиміна. Сам похід Гедиміна і битву можна датувати зимою 1322–1323 р.²⁴ Взимку 1322–1323 р. під Берестям стояло литовське військо²⁵. Це, очевидно, було реакцією Гедиміна на союз луцького князя з київським. Мир, укладений після цієї війни (а Гедимінові, який посадивши свого васала в Києві, мав тепер могутнього ворога в особі золотоординського хана Узбека, вигідно було швидко помиритися з галицько-волинськими князями й навіть укласти з ними союз), скріплено шлюбом доньки Лева Юрійовича з Любартом-Дмитром Гедиміновичем.

Микола Андрусак пропонував вважати дружину Любарта внучкою степанського князя Володимира Івановича або донькою острозького князя Данила Васильовича²⁶. Останнє доводив також Геронім Граля, вважаючи, що саме на честь тестя князя Дмитра Острозького Любарт прибрав хресне ім’я²⁷. З певними застереженнями цю версію прийняв Ян Тенговський,

Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5: ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісачевича. – С. 153–168; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 18, 37, 40, 74–76, 109, 138, 230–231, 263, 295, 299–300, 310, 345–347, 352–353, 426, 437–438, 440–443, 446–447, 449–450, 463, 474, 476, 485–486, 499–501, 504; *Флоря Б. Н.* Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре первой пол. XIV в.) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. – Москва, 2000. – С. 250–254; *Троневич П.* Волинь у сутінках історії України XIV–XVI ст. – Луцьк, 2003; *Його ж.* Луцький замок. – Луцьк, 2003; *Мицько І.* Князь Любарт та його родина // Старий Луцьк. – Луцьк, 2005. – Вип. 2. – С. 43–48; *Флоря Б. Н.* О грамоте Любарта Гедиміновича Луцкой епископской кафедре // От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Щапову. – Москва, 2005. – С. 177–181;

Войтович Л. Княжа доба... – С. 37–42, 75, 511–512, 562, 614, 618–619, 636, 668–672, 678–679; *Мицько І.* Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів // Старий Луцьк. – Луцьк, 2009. – Вип. 5. – С. 34–40.

²² *Русина О.* Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 182–188.

²³ *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 415.

²⁴ *Його ж.* Князь Лев Юрійович: спроба портрета // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 10. – С. 129.

²⁵ *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев, 1987. – С. 26–27.

²⁶ *Андрусак М.* Останні Романовичі (нащадки Метислава і Романа Даниловичів) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1948. – Т. 5. – С. 4.

²⁷ *Grala H.* Chzesne imię Szwarua Daniłowicza. Ze studiów nad dyplomatyką południowo-ruską XIII i XIV w. // Słowiain-szczyzna i dzieje powszechnie. – Warszawa, 1985. – S. 201, 204–208.

виходячи з засади, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів, ніж Болеслав Тройденович²⁸. Подібні засади, самі гіпотетичні, не можуть слугувати підставою для остаточних висновків²⁹.

Ігор Мицько впровадив до наукового обігу Пом'яник Преображенського монастиря в с. Спас Старосамбірського р-ну Львівської обл.³⁰ За його відомостями, дружиною Гедиміна-Прокопія і матір'ю Любарта-Дмитра була Леоніда, яку дослідник вважає донькою Лева Юрійовича, названою на честь батька³¹. За такого споріднення підстави Любарта Гедиміновича на спадщину Романовичів були б найбільшими.

Щоправда, ця версія викликає певні застереження. Король Юрій Львович народився 24 квітня 1252 р. (1257?)³². Д. Домбровський датує його народження ширшим часом – 1247–1254 рр., але найправдоподібнішим вважає 23 квітня 1254 р.³³ За джерелами, Юрій Львович одружувався двічі: в 1282 р. із незнаною з імені донькою тверського князя Ярослава Ярославовича, яка померла близько 1286 р., та у 1287 р. з Євфимією, донькою куявського князя Казимира Конрадовича, яка померла 18 березня 1308 р.³⁴ Зрозуміло, що теоретично могла бути ще одна дружина, яка померла до 1282 р., але чомусь не потрапила до такого інформованого джерела, як Галицько-Волинський літопис. Але це вже видається спекуляцією. Від шлюбу з тверською княжною у 1283 р. народився Михайло Юрійович (названий на честь тверського діда), який помер дитиною у 1286 р.³⁵ Інші діти були від другого шлюбу. Оскільки Лев Юрійович був молодшим, він народився не раніше 1290 р., а його донька, відповідно, 1316–1317 р. За Я. Теньговським, Любарт-Дмитро народився близько 1312–1315 р.³⁶ Отже, донька Лева Юрійовича не могла бути його матір'ю. Якщо Леоніда, дуже вірогідно, походила з династії Романовичів, то була незнаною з джерел донькою короля Юрія Львовича. Тим більше, що у княжих родинах існувала стала тенденція надавати внукам імена на честь дідів³⁷.

За пом'яниками, ім'я першої дружини Любарта Гедиміновича – Агрипина³⁸. Можливо, це хресне ім'я княгині і сплутав Бартоломей Зіморович, назвавши її Агафією³⁹. Ян Яблоновський, відкликаючись до Марціна Кромера,

²⁸ *Tęgowski J.* Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku // *Genealogia*. – 1995. – Т. 6. – С. 17–26.

²⁹ *Мицько І.* Правові підстави... – С. 38.

³⁰ *Його ж.* Князь Любарт... – С. 43–48.

³¹ *Його ж.* Правові підстави... – С. 34–40.

³² *Balzer O.* Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – С. 347; *Грушевський М.* Історія... – С. 114, 522.

³³ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – С. 197–203.

³⁴ *Ibidem*. – С. 205–207.

³⁵ *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 895;

Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 53.

³⁶ *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – С. 235–236.

³⁷ Див.: *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – Москва, 2006.

³⁸ *Мицько І.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // *Лавра*. – 1998. – № 2. – С. 52.

³⁹ *Zimorowicz B.* Historia miasta Lwowa. – Lwów, 1835. – С. 82–83.

іменував дружину Любарта Бучою (Бушою)⁴⁰, але в М. Кромера імені княгині не наведено. Від Яна Яблоновського ім'я княгині запозичили Теодор Нарбут⁴¹ та Микола Карамзін⁴². Якщо це не помилка, то воно – скорочення від Богуслава. Отже, її мати могла бути полькою, правдоподібно, незнаною з інших джерел сестрою глоговських князів, що дозволило би пояснити союз Юрія Львовича з баварським герцогом Отто III та пізніші претензії глоговських князів на спадщину Романовичів. У такому разі Агрипина – хресне ім'я Богуслави⁴³. Але тоді Любарт-Дмитро як син Леоніди Юріївни не міг одружитися з донькою Лева Юрійовича, яка би доводилася йому двоюрідною сестрою.

Встановити однозначно чи був Любарт-Дмитро онуком короля Юрія Львовича, чи зятем князя Лева Юрійовича не вдається, але в нього були династичні підстави для успадкування галицько-волинського престолу, тобто один із цих варіантів відповідав дійсності.

Останній прямиий нащадок Романовичів – острозький князь Данило Василькович походив із гілки, що втратила право на успадкування найстаршого престолу зі смертю Романа Даниловича ще за життя батька: на це слушно вказав Микола Баумгартен⁴⁴. Князь міг претендувати тільки як близький родич, тобто після претендентів “по кужелю”, яких було багато. Згідно з відповідним правилом, і князі Острозькі, чий предок Роман Данилович загинув близько 1260–1261 р. за життя батька, вилучалися зі спадкоємців короля Данила, а син Романа – Василько мусив вдовольнитися Слонімським князівством у володіннях батька та діда по матері⁴⁵.

Польському королю Владиславові Локетку Юрійовичі доводилися племінниками. Вони були правнуками й угорського короля Бели IV, спадкоємцем якого виступав Карл Роберт Анжуйський. Тобто і польський, і угорський королі були претендентами також через близьке споріднення.

Як уже зазначалося, претензії на галицьку спадщину заявили навіть глоговські князі Генріх II та Ян⁴⁶. Позаяк їхні права визнав папа, вони мали бути переконливими. Князі були споріднені ще з першою галицькою династією як правнучаті племінники Ярослава Осмомисла. Їх дід Конрад I одружився зі Саломеєю, донькою Владислава Одонича, чиєю матір'ю

⁴⁰ *Tabulae Jablonovianae ex arboribus genealogicis familiarum Slavicarum regni Poloniae etc.* / Ed. J. A. Jablonowski. – Nörimberg, 1748. – Tabl. 10.

⁴¹ *Narbutt T.* Dzieje starożytne narodu Litewskiego. – Warszawa, 1838. – Т. 6. – С. 139.

⁴² *Карамзін Н. М.* История государства Российского. – Санкт-Петербург, 1818. – Т. 4. Примечания. – С. 138.

⁴³ *Мицько І.* Монастирські пом'яники... – С. 52.

⁴⁴ *Baumgarten N.* Halich et Ostrog // *Orientalia Christiana Periodica.* – Roma, 1937. – Т. 3. – Р. 166.

⁴⁵ *Ejusdem.* Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle // *Orientalia Christiana.* – Nr 37. – Roma, 1927. – Nr 37, maio – P. 50–51.

⁴⁶ *Skarbec* diplomatów papieskich, cesarskich, królewskich do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy i Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / *Zebrał... J. Daniłowicz.* – Wilno, 1860. – Т. 1. – Nr 314. – S. 161–162; *Řežabek J.* Jiří II, poslední kníže veškeré Malé Rusi, kritický pokus // *Časopis muzea Království Českého.* – Ročník. 57. – Praha, 1883. – S. 50.

була Вишеслава, донька Володимирка Володаревича. Але це надто далека рідня. Сестра глоговських князів Агнеса вийшла за баварського герцога Отто III, який претендував на угорську корону і свого часу виступав спільником короля Юрія Львовича. Цей союз, здається, скріплено шлюбом іншої сестри глоговських князів із Левом Юрійовичем. У такому разі Агрипина – хресне ім'я Богуслави⁴⁷. Лише така родинна пов'язаність висувала глоговських князів на серйозних спадкоємців Романовичів “по кужелю”.

Любарту-Дмитру на 1323 р. було 11–12 років. Смерть галицько-волинських князів заскочила його оточення зненацька. Не був “готовий” до неї і Гедимін. Про спробу Любарта успадкувати престіл Романовичів свідчить відома грамота від 8 грудня 1322 р., де його титуловано “дуцьким і володимирським князем”. Навколо автентичності документа, збереженого в підтвердженні 1492 р., триває полеміка. Водночас дослідники погоджуються, що він може мати близьке в часі походження до вказаної дати і принаймні перша частина грамоти списана з автентичної⁴⁸. Помилка в датуванні “тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третіх рук”⁴⁹: 8 грудня сьомого індікту припадало на 1324 р. і сплутати 6830 р. та 6832 р. могли при переписуванні у 1492 р.⁵⁰

Литва не була готовою підтримати претензії Любарта, хоча восени 1323 р. її військо виступило на Волинь і зимувало біля Берестя⁵¹. Оточення юного князя, все ж, спробувало утвердити його хоча б на Волині, про що може свідчити згадана грамота. Але остаточного компромісу досягнуто тільки у 1325 р. Одним з його важливих моментів було оформлення польсько-литовського союзу, скріпленого шлюбом спадкоємця польського престолу Казимира Владиславовича з Альдоною-Анною Гедимінівною (16 жовтня 1325 р.). Але охрестилася донька Гедиміна ще 30 квітня 1325 р., отже домовленості досягли раніше⁵².

Складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які претендували на спадщину Романовичів), з одного боку, та Литвою – з іншого, за участі хана Узбека⁵³ і згодою місцевого боярства⁵⁴, привели до влади внука короля Юрія – Болеслава Тройденевича. Перша грамота Юрія-Болеслава, яка дійшла до нас, датована 1325 р., й, вірогідно, видана восени⁵⁵,

⁴⁷ Мицько І. Монастирські пом'яники... – С. 52.

⁴⁸ Флоря Б. Н. Две грамоты... – С. 250–254; Его же. О грамоте... – С. 177–181; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. – Львів, 2004. – С. 384, 683–697.

⁴⁹ Щербаківський Д. М. Фундушева запис кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Киев, 1905. – Кн. 18, вып. 3–4. – С. 66–67.

⁵⁰ Войтович Л. Етапи політичної історії... – С. 154.

⁵¹ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Москва, 1980. – Т. 35. – С. 95.

⁵² Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 33–34.

⁵³ МРН. – Р. 623; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 19–26. На останнє прямо натякнув і швейцарський хроніст Йоган Вінтертурський: МРН. – Р. 623).

⁵⁴ МРН. – Р. 629.

⁵⁵ Кунік А. А. Объяснительное введение к правилам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси XIV в., с приложением подлинных текстов // Болеслав-Юрий II... – С. 117.

текст вказує на початок правління⁵⁶. Появі Юрія-Болеслава передувала, очевидно, низка угод, за однією з яких Любарту Гедиміновичу передано східну частину Волині з Болоховим, де він мав свою столицю, відновивши місто як Любартив (нині Любар)⁵⁷, що знайшло відображення у місцевій традиції.

Версію, ніби результатом порозуміння Литви та Польщі була передача Литві Берестейської землі й Підляшшя, що спричинило невдоволення Мазовії, зблизивши останню з Тевтонським орденом, і стало причиною військових дій 1326 р. у Куявії⁵⁸, не підтверджують пізніші події. З листа комтура Тевтонського ордену від 14 листопада 1325 р. довідуємося, що замок Візна на далекому мазовецько-волинському кордоні продовжував утримувати волинський гарнізон, а його воїни перебували у складі союзного литовського війська під Гродно⁵⁹. Навіть за угодою 1352 р. Берестейська земля залишалася частиною Волині⁶⁰.

Болеслав Тройденович народився між 1311–1314 р.⁶¹ і на час зайняття престолу мав не більше років, ніж Любарт. Але він був тільки сином удільного мазовецького князя Тройдена Болеславовича, який тримав дрібні Сохачевське та Черське князівства і навіть в ерархії мазовецьких князів посідав лише друге місце. Це, здається, стало основою компромісу, на який погодилися Польща, Литва та хан Узбек. В Угорщині ще завершувалося утвердження Анжуйської династії і вона була не готова втрутитися безпосередньо в боротьбу за спадщину Романовичів. Владислав Локетек хотів би бачити на галицько-волинському престолі свого племінника, але й особа мазовецького княжича відповідала його інтересам. Така компромісна фігура влаштувала і Литву, не готову підтримати претензії Любарта, та хана Узбека, основні сили якого зав'язли в боротьбі за Азербайджан. Підходив молодий князь і для галицької та волинської еліти.

Недавня знахідка Я. Тенговського дозволяє стверджувати, що принаймні перші грамоти молодий князь видав разом із матір'ю Марією Юрївною⁶². Очевидно, княгиня певний час залишалася правителькою. Її початкові кроки свідчать про намагання продовжити політику попередніх князів і сподобатися галицькій та волинській еліті. Князь Болеслав почав іменуватися Юрієм на честь діда по матері і декларував свою належність до православ'я. Знать отримувала грамоти з підтвердженням володін⁶³. Останнє було необхідним кроком, оскільки Галицька і Волинська землі, об'єднані унією Романовичів, далі мали свої особливості розвитку й

⁵⁶ *Купчинський О.* Акти та документи... – С. 189–190.

⁵⁷ *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси... – С. 34, 159; *Войтович Л.* Етапи політичної історії... – С. 157.

⁵⁸ *Zajczkowski S.* Przymierze polsko-litewskie 1325 r. // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1934. – R. 40, z. 4. – S. 603–608.

⁵⁹ *Paszkievicz H.* Jagiełłonowie a Moskwa. – Warszawa, 1933. – S. 272–273.

⁶⁰ Акты, относящиеся к истории За-

падной Руси, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1. – № 1. – С. 1.

⁶¹ *Balzer O.* Genealogia Piastów. – S. 783–788.

⁶² *Тенговський Я.* Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденовича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV століття) // *ЗНТШ.* – Львів, 2010. – Т. 260. – С. 45–56.

⁶³ Там само. – С. 53–56.

галицьке боярство продовжувало прагнути до влади, конфліктуючи з князями. Підтверджено також союз із Тевтонським орденом. У жовтні 1325 р. Юрій-Болеслав обіцяв великому магістрові Веренгерові вірність традиціям дружби часів Данила Романовича, Лева Даниловича та Юрія Львовича⁶⁴. 9 березня 1327 р. знову на прохання родича комтура Зігхарда Шварцбурга (внука короля Данила Романовича, наймолодшого сина Софії Данилівни та графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга), князь пролонгував угоду з орденом про дружбу, гарантуючи при цьому захист від татар⁶⁵.

Подальша діяльність молодого князя була цілком самостійною. Попри твердження старої польської історіографії, немає жодних доказів, що Юрій-Болеслав перетворився на польського сателіта і далі рухався у фарватері політики Владислава Локетка та його сина Казимира III, радше навпаки. Владнавши стосунки з Любартом Гедиміновичем, мати-правителька домоглася укладення союзу з Литвою, скріпленого у 1331 р. шлюбом Юрія-Болеслава з Офкою-Євфимією Гедимінівною⁶⁶. Відтоді можна датувати незалежне правління Юрія-Болеслава II.

Перші самостійні кроки князя свідчили про його намагання позбутися будь-якої опіки з боку надмірно активних сусідів. Насамперед він зайнявся вноормуванням стосунків із Золотою Ордою, яка була найпотужнішим і найнебезпечнішим сусідом. Прийняттям титулу “з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі” Юрій-Болеслав підкреслив відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди. Перед тим він використовував титули “Nos Georgis Dei gratia dux Russiae”, “Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere”, “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae”⁶⁷. “Мала Русь” тут виступає у значенні частини Русі, не підвладної монголам. Зайнятий боротьбою за Азербайджан, хан Узбек міг задовольнитися такою уступкою, можливо, прийнятою на його вимогу.

У 1332 р. угорський король збирався іти великим походом проти галицько-волинського князя у відповідь на напад останнього разом з ординцями на верхів'я Тиси (комітати Мараморощ чи Угоча?)⁶⁸. Що це було: остання спроба повернути втрачені попередниками закарпатські володіння чи, радше, реакція на польсько-угорське зближення? Вірогідніше останнє.

Далі, 11 лютого 1334 р., князь Юрій-Болеслав підтвердив союз із Тевтонським орденом, антипольська спрямованість якого безперечна⁶⁹. 20 жовтня

⁶⁴ Купчинський О. Акти та документи... – С. 167–170 (“...rex Daniel seu Leo n(oste)r avatus, aut Georgius n(oste)r avus karissimus...”).

⁶⁵ Там само. – С. 170–173.

⁶⁶ Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgiard i Kiejstut”, “Bracia Władysława Oldierdowicza Jagiełły” we Lwowie 1867. – Kraków, 1886. – S. 7–8; Кордуба М. Болеслав-Юрій II. – С. 23–30.

⁶⁷ Войтович Л. Королівство Русі: факти і міфи // Дрогоичинь 1253. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 4–17.

⁶⁸ Грушевський М. Історія... – С. 533–534.

⁶⁹ Купчинський О. Акти та документи... – С. 174–180. “...Ver(um) etiam nos, ut obululantium seu latrantium(m) et minus iuste detrahentium(m) c(on)dictatul memo(r)at[ae] unionis, qui concurrimus, veritati referu(n)t,

1335 р. він поспішив знову підтвердити союз із великим магістром Теодоріком фон Альденбургом на “вічні часи”⁷⁰. Очевидно, його підштовхували до активних дій саме польсько-угорські переговори у Вишеграді. У 1337 р. він разом з ординцями напав на Люблінську землю і 12 днів тримав Люблін в облозі, знявши її тільки через загибель вождя союзних татар⁷¹.

Польська історіографія досі доводить участь князя Юрія-Болеслава в польсько-угорських вишеградських переговорах 1335 та 1338 рр., де, буцімто, не тільки закладені основи наступної угорсько-польської унії, а й домовлено про успадкування галицького престолу польським або угорським королем за відсутності прямих спадкоємців Юрія-Болеслава⁷². Однак немає

ora c(on)cludamus et obstruamus pr(a)etacia teno(re) p(raese)ntium litte(er)ar(um), dignu(m) diximus renova(re), ut v[ul]t(um) et intuitum assumendo novitatis exultant ac l(a)etentum maiori pr(a)efulcimine fi(r)mitatis”. (“...Ми ж, щоб закрити рот наклепникам і брехунам, і тим, що несправедливо шкодять умовам згаданого союзу, вважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] цим документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішилася більшою силою та обґрунтованістю”).

⁷⁰Купчинський О. Акти та документи... – С. 180–187.

⁷¹Historiae Hungaricae Fontes Domenici / Ed. M. Florianus (далі – HHFD). – Lipsiae, 1884. – V. 3. – P. 128.

⁷²Gorzycski K. Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. – Lwów, 1889; Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1892. – Z. 1. – S. 3–21; Świeżawski E. S. Esterka i inne kobiety Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1894; Balzer O. Kazimierz III Wielki // Ejusdem. Genealogia Piastów. – Kraków, 2005(1895). – S. 60–682; Semkowicz A. Adalajda, Krystyna i Jadwiga, żony Kazimierza Wielkiego // Kwartalnik Historyczny. – 1898. – T. 12. – S. 561–566; Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku // Przegląd Historyczny. – 1922. – T. 23. – S. 97–110; Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925; Kętrzyński S. Ze studiów genealogicznych. 1. Nieznany dokument Kazimierza Wielkiego z r. 1344 // Mięsięcznik Heraldyczny. – 1934. – Nr 13. – S. 48–51; Kaczmar-

czyk Z. Kazimierz Wielki. – Warszawa, 1948; Sieradzki J. Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1959; Kozłowska-Budkowa Z. Z ostatnich lat Kazimierza Wielkiego // Małopolskie Studia Historyczne. – 1963. – T. 6, z. 3–4. – S. 17–26; Samsonowicz H. Kazimierz III Wielki // Poczet królów i książąt polskich. – Warszawa, 1980. – S. 247–253; Śliwiński J. Mariaże Kazimierza Wielkiego // Studium z zakresu obyczajowości i etyki dworu królewskiego w Polsce XIV wieku. – Olsztyn, 1987. – S. 44–46; Jasiński K. Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego // Studia Źródłoznawcze. – 1990. – Nr 32–33. – S. 58–65; Kryk F. Wielki król i jego następca. – Kraków, 1992; Jasiński K. Dzień koronacji Kazimierza Wielkiego w świetle współczesnych źródeł // Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors / Pod red. J. Hauzińskiego. – Słupsk, 1993. – S. 171–182; Śliwiński J. Kazimierz Wielki. Kobiety a polityka. – Olsztyn, 1994; Jasiński K. Przydomek Kazimierza Wielkiego – czas powstania i geneza // Genealogia. Studia i materiały historyczne. – 1995. – T. 5. – S. 25–43; Idem. Kazimierz Wielki // Idem. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich. – Poznań; Wrocław, 2001. – S. 163–171; Elmonowski J. Stosunki polityczne między Piastami a Luksemburgami i Witelsbachami w pierwszej połowie XIV wieku. – Toruń, 2002; Szczur S. Historia Polski średniowiecznej. – Kraków, 2002. – S. 365–380; Nowakowski T. Kazimierz Wielki a Bydgoszcz. – Toruń, 2003; Wyrzumski J. Kazimierz Wielki. – Wrocław, 2004; Barański M. K. Dynastia Piastów w Polsce. – Warszawa, 2006. – S. 484–489;

жодних доказів участі князя або його посла у вишеградських зустрічах⁷³. Передовсім, сам Казимир III ніде не відкликався до угоди, яка нібито зробила його легітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу. Щобільше, реакцією на політику Юрія-Болеслава була спроба підтримати іншого претендента на трон. Ним став племінник короля – син Анастасії Львівни, добжинський князь Владислав Земовитович: 29 червня 1338 р. до Вишеграда прибув “Лотко, князь руський” (за Дубницькою хронікою “Lothka dux Rutenorum”⁷⁴). Спроби перетворити “Лотко” на “Болько”, ототожнивши його з Юрієм-Болеславом⁷⁵, не витримують критики⁷⁶. Етимологічно таке перетворення неприйнятне, як неможливо звинуватити хроніста в незнанній ситуації. За умов спрямованого проти польсько-угорського зближення союзу Юрія-Болеслава з Литвою, Золотою Ордою та Тевтонським орденом в інтересах Галицько-Волинської держави, польська сторона була готова підтримати претензії Владислава Земовитовича⁷⁷. Гіпотеза Олега Мазура щодо існування князя Володимира Андрійовича⁷⁸ цілком у дусі гаданої тожності “Лотка” і “Болька”.

Зрозуміло, що новий претендент не міг з’явитися без участі частини галицького боярства. Тут ми наближаємося до найбільшої загадки Юрія-Болеслава Тройденевича – його загибелі у 1340 р. Найвигіднішою вона була Казимирові III. Він же виявився найкраще до неї підготовленим: на першу звістку про смерть князя король зумів зібрати військо (на подібні заходи, зазвичай, йшли місяці!), зайняти Львів і вивезти з княжої скарбниці коронаційні регалії, які пізніше потрапили до коронаційного релікварію польських королів⁷⁹.

Усі іноземні повідомлення про смерть Юрія-Болеслава походять від реляції Казимира III⁸⁰, викладають його версію. Отруєння князя боярами за

Dąbrowski J. Kazimierz Wielki: twórca korony królestwa polskiego. – Kraków, 2007; *Jasienica P.* Polska Piastów. – Toruń, 2007. – S. 291–299.

⁷³ *Dąbrowski J.* Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. – Kraków, 1918. – S. 111–112; *Włodarski B.* Polska i Ruś, 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 287–289; *Dowiat J.* Polska – państwem średniowiecznej Europy. – Warszawa, 1968. – S. 323; *Wyrozumski J.* Historia Polski do 1505 r. – Warszawa, 1973. – S. 227.

⁷⁴ HHFD. – P. 128.

⁷⁵ *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – T. 1. – S. 206; *Balcer O.* O następstwie tronu w Polsce // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Ser. 2. – 1905. – T. 11. – S. 430; *Dąbrowski J.* Ostatnie lata... – S. 112; *Zakrzewski S.*

Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku // Przegląd Historyczny. – 1922. – T. 23. – S. 99; *Włodarski B.* Polska i Ruś... – S. 288; *Wyrozumski J.* Kazimierz Wielki. – Wrocław etc., 1986. – S. 80–81.

⁷⁶ *Мазур О.* “Лотка князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 72–79.

⁷⁷ *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II. – С. 19–20.

⁷⁸ *Мазур О.* “Лотка князь руський...”... – С. 77–79.

⁷⁹ *Dąbrowska E.* Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesiątecie pracy naukowej. – Warszawa, 1991. – S. 67–86.

⁸⁰ *Грушевський М.* Історія... – С. 534–535.

його прихильність до католицького обряду та іноземців – непереконливе. Німецький патриціат у містах був ще від часів князя Данила Романовича. У сім'ях Лева Даниловича та Юрія Львовича не відзначено жодного протистояння з католиками. Донька останнього стала черницею в монастирі кларисок⁸¹. Галицьке боярство давно вже переплелось з угорськими баронами. Якщо князя отруїли бояри-змовники, то вони, радше, керувалися своїми зв'язками з Польщею або Угорщиною, а не міжконфесійним протистоянням, яке тоді ще не спостерігалось. Серед них, напевно, був Вовчок із Дроговижа (*Wolczkone de Drochovicze*), який пізніше виступив свідком при наданні магдебурзького привілею Львову⁸², чий град Дроговиж (нині село Миколаївського р-ну Львівської обл.) зруйнував князь Любарт-Дмитро Гедимінович і чия родина, обдарована та піднесена спадкоємцями Казимира III, першими серед руського боярства прийняла католицизм⁸³. Але це вже інший сюжет.

Можемо констатувати, що Юрій-Болеслав Тройденевич, утвердившись на галицько-волинському престолі, намагався провадити політику в інтересах цих земель і загинув саме через таку позицію. Зазнавши невдачі у сподіваннях перетворити його на сателіта, Казимир III спершу спробував підтримати іншого претендента – Владислава Земовитовича, а згодом знайшов спільників серед боярства, які усунули “непіддатливого” князя, відкривши новий етап боротьби за спадщину Романовичів.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁸¹ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 226.

⁸² Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядкував Мирон Капраль. – Львів, 1998. – С. 27–31.

⁸³ *Mysiński K.* Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400. – Lublin, 1981; *Sikora F.* Dymitr

z Goraja na Szczebreszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386–1400 // *Studia Historyczne.* – 1986. – Т. 26, nr 1. – S. 14–19; *Idem.* Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Garaja i jego rola na Rusi // *Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym.* – Toruń, 1989. – S. 55–89.

Jerzy SPERKA

ZARYS MIGRACJI RYCERSTWA ŚLĄSKIEGO NA ZIEMIE RUSI KORONNEJ W OKRESIE PANOWANIA WŁADYSŁAWA JAGIEŁŁY

Niniejszy artykuł jest kontynuacją wcześniejszego mojego tekstu dotyczącego początków osadnictwa rycerstwa śląskiego na ziemiach Rusi Czerwonej w końcu XIV wieku¹. Tam też omówiony został stan badań tego problemu, metody badawcze, w tym trudności związane z identyfikacją przybyszy i ogólne przyczyny migracji. Niewątpliwie pierwsza fala osadnictwa (migracji) rycerstwa śląskiego na Ruś Czerwoną wiązała się z krótkim okresem rządów Władysława Opolczyka (1371–1378, 1386). Z jego łaski dobra otrzymało tam ponad dwudziestu rycerzy śląskich, z których większość nie tylko się tam osiedliła – zresztą w wielu aktach był to warunek otrzymania dóbr – ale także została tam, po tym jak książę z rozkazu króla Ludwika Węgierskiego został z Rusi odwołany. Pochodzenie tych śląskich rycerzy było oczywiście różne. Część z nich wywodziła się z dawnych rodów polskich mających dobra na Śląsku, część to potomkowie rycerstwa niemieckiego, które przybywało tam od połowy XIII wieku, ale byli także przedstawiciele rycerstwa czeskiego, czy morawskiego, którzy wcześniej osiedlili się na Śląsku².

Zanim przejdę do omówienia w zarysie drugiej fali migracyjnej, której sprawcą był król polski Władysław Jagiełło (1386–1434), uzupełnię jeszcze listę o kolejnych przybyszów z czasów Władysława Opolczyka, co jest efektem ostatnich moich poszukiwań. Tak więc wszystko wskazuje na to, że na Ruś w czasie rządów księcia opolskiego, dotarli też Klusowie (Klussowie), herbu Szreniawa, którzy pochodzili najpewniej z księstwa raciborskiego. Ich pierwszy przedstawiciel związany był Władysławem Opolczykiem już w 1371 roku; 7 listopada tego roku, listem pisanym we Lwowie, książę informował bowiem

¹ *Sperka J.* Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 278–301.

² *Gilewicz A.* Stanowisko i działalność gospodarza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378 // *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*. – Lwów,

1929. – S. 74–105; *Sperka J.* Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006. – S. 84–90; *Ejusdem.* Początki osadnictwa... – S. 278–287; *Karczewski D.* “Meliorator terre Russiae”. Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371–1378) // *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach / Red. A. Barciak*. – Katowice, 2007. – S. 265–272.

rajców toruńskich, że o przebiegu sprawy (niestety nie sprecyzowanej), z którą się do niego zwrócili, poinformuje ich jego sługa Klaus (Klus)³. Jest on najpewniej tożsamy z Jaśkiem Klusem, który występował w 1378 roku (18 V) we Lwowie u boku starosty ruskiego Andrzeja⁴. Jego pozycja znacznie wzrosła, kiedy poślubił Małgorzatę (Marynę), córkę Chodka Łojowicza z rodu Korczaków (1393). Ta bowiem wniosła mu w posagu Wyźniany (skąd zaczął się pisać) i Poluchów w ziemi lwowskiej, początkując tym samym świetności rodziny Klusów. W 1400 r. wraz z żoną fundował kościół w Wyźnianach, a w 1417 r. król potwierdził mu posiadanie dóbr, na które składały się wtedy: Wyźniany, Poluchów, Kurowice, Szydłów, Pieczenięgi, Hanaczow i Rozwarzany⁵. Syn Jaśka, Mikołaj Klus z Wyźnian wszedł już do grona urzędników ziemskich lwowskich, był kolejno podczaszym (1437–1446) a następnie cześnikiem lwowskim (1452)⁶.

Kolejní Klusowie – dziedziczący wtedy na Pilchowicach koło Rybnika w księstwie raciborskim dotarli na Ruś w połowie XV w. Przybyli tam w otoczeniu księcia Wacława opawsko-raciborskiego, który poślubiwszy w 1445 roku Małgorzatę Szamotulską, siostrę Piotra, kasztelana poznańskiego i starostę wielkopolskiego, współgospodarzył jej dobrami posagowymi w ziemi lwowskiej (m.in. w 1454 roku fundował w Jaworowie koło Lwowa kościół parafialny)⁷. Mikołaj Klus (zwany też Sistrzeńcem) z Pilchowic wszedł najpierw w posiadanie wsi Posworzany w ziemi lwowskiej, a następnie (1460), wraz z bratem Wieruszem z Pilchowic, kupił od swego dalszego krewnego, Mikołaja Klusa z Wyźnian wieś Szydłów, też leżącą w ziemi lwowskiej, za 100 grzywien⁸. Nie wykluczone, że wsparciem dla nich na ziemiach ruskich był ich krewniak, Piotr z Pilchowic (zm. 1463), który przynajmniej od 1437 roku był kanonikiem

³ *Tęgowski J.* Nowe źródła do kwestii dacji objęcia rządów na Rusi przez Władysława Opolczyka // *Średniowiecze polskie i powszechne* / Red. I. Panic, J. Sperka. – Katowice, 2009. – T. 5. – S. 135 (Aneks dok. nr 2).

⁴ *Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. – Lwów, 1910. – S. 177.

⁵ Zbiór dokumentów małopolskich. – Cz. 1–8 / Wyd. Kuraś S., Sułkowska-Kuraś I. – Kraków; Wrocław, 1962–1975. – Cz. 6. – Nr. 1560 (dalej cyt.: ZDM); *Boniecki A.* Herbarz polski. – T. 1–13, Warszawa, 1899–1913 – T. 10. – S. 153.; *Sikora F.* Krąg rodziny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi // *Genealogia – kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym* / Red. Wroniszewski J. – Toruń, 1989. – S. 76; *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434).* – Wrocław; Kraków, 1983. – T. 1. – S. 282–283; *Otoczenie Władysława Opolczyka...* – S. 212–213.

⁶ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Przyboś. – Wrocław, 1987 nr 952, 793 (dalej – UrzRus); *Sperka J.* Otoczenie Władysława Opolczyka... – S. 213.

⁷ *Codex diplomaticus Silesiae.* – Bd. 1–36 (dalej – CDS). – Breslau, 1856–1936. – Bd. 2. – S. XXVI; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. 1–19 / Wyd. O. Pietruski, X. Liske, A. Prochaska (dalej – AGZ). – Lwów, 1868–1906. – T. 5. – Nr 135; *Tylus S.* Fundacje kościołów parafialnych w średniowiecznej archidiecezji lwowskiej. – Lublin, 1999. – Nr 18. – S. 145 (tu błędna identyfikacja Pilchowic).

⁸ AGZ. – T. 19. – Nr 2783; Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / Oprac. J. Tomaszewicz, M. Zdanek, red. W. Bukowski (dalej cyt.: Niewodniczański). – Kraków, 2004. – Nr 79.

przemyskim i czasowo pełnił też funkcję pisarza ziemskiego halickiego (1442–1449)⁹.

Najpewniej z Śląska pochodzili też przodkowie Kolów (Kołów), herbu Junosza. Mikołaj, protoplasta tej rodziny otrzymał od Władysława Opolczyka Sopów w ziemi kołomyjskiej¹⁰. Władysław Jagiełło znacznie poszerzył jego stan posiadania nadając Mikołajowi z Sopowa w 1389 roku (1 X) wsie: Kornicz (Kornicze) i Szeparowce w ziemi kołomyjskiej oraz Temerowce (Thumierz), Nastanów i Dalejów w ziemi halickiej¹¹. Z tej ostatniej wsi pisał się już jego syn, znany nam dobrze Jan Kola z Dalejowa, późniejszy podstoli (1429–1434) i stolnik królowej (1435), sędzieja (1435–1437) i kasztelan halicki (1437–1438)¹².

Po objęciu tronu polskiego przez Władysława Jagiełłę w 1386 r. nastąpiła druga fala migracji rycerstwa śląskiego do Królestwa Polskiego. Wtedy bowiem ponownie otworzyły się perspektywy zrobienia kariery i zdobycia majątku nie tyle na ziemiach rdzennie polskich (choć takich przykładów też nie brakowało, czego przykładem są: Jan Mężyk z Dąbrowy herbu Wadwicz, Hinczka z Roszkowic herbu Działosza, Kurzbachowie-Korzbokowie, Zyndram z Maszkowic herbu Słońce, Mikołaj Kornic Siestrzeniec), ale zwłaszcza na ciągle słabo zagospodarowanych i zaludnionych ziemiach ruskich. Podejmowaniu służby rycerzy śląskich u króla polskiego sprzyjały z pewnością także dobre w tym czasie stosunki polityczne i osobiste Jagiełły z większością książąt śląskich.

Po rewindykacji Rusi Czerwonej do Korony Polskiej w 1387 r., wkrótce zaczęli tam przybywać za sprawą monarchy – prócz rycerstwa polskiego – liczni rycerze śląscy. Część z nich otrzymała dobra w ziemi przemyskiej, sanockiej i lwowskiej, ale najwięcej z obdarowanych zasiedliło odległą ziemię halicką, a w latach 1431–1434 byli kierowani na Podole z wyraźnym celem obrony tej ziemi przed Świdrygiełłą. W niniejszym artykule nie zajmę się jednak tą ostatnią ziemią, ponieważ wymaga to dalszych badań. Natomiast w pozostałych ziemiach ruskich należących do Korony Polskiej, a mianowicie, w chełmskiej i bełskiej, do lat 30-tych XV wieku, z tego co dotychczas wiadomo, nie natrafiono na ślady osadnictwa rycerstwa śląskiego¹³.

⁹ Łosowska A. Kolekcja „Liber legum” i jej miejsce w kulturze umysłowej późnośredniowiecznego Przemysła. – Warszawa; Przemysł, 2007. – S. 15, 71–72, 85. Zob. też: Korespondencja żupnika krakowskiego Mikołaja Serafina z lat 1437–1459 / Wyd. W. Bukowski, T. Płóciennik, A. Skolimowska. – Kraków, 2006. – S. 60–63.

¹⁰ Bona regalia onerata in terris Russiae. Lustratio 1469 r. (dalej – Lustracja z 1469 roku) // Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1902. – T. 7: Ziemie ruskie, cz. 1 / Wyd. A. Jabłonowski (Źródła dziejowe. – T. 18, cz. 1) (dalej – ŹD). – S. 32.

¹¹ ZDM. – Cz. 6. – Nr 1562.

¹² UrzRus. – Nr 73, 289; *Abraham W.* Jakub Strepa, arcybiskup halicki 1391–1409. – Kraków, 1908. – S. 104; *Kiryk F.* Kola (Coła, Koła, Koło) Jan z Dalejowa h. Junosza (zm. 1438) // *Polski słownik biograficzny* (dalej – PSB). – Wrocław; Kraków, 1967. – T. 13. – S. 285; *Boniecki A.* Herbarz... – T. 10. – S. 344–345.

¹³ Zob.: *Czarnecki W.* Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku // *Rocznik Chełmski*. – 1997. – T. 3. – S. 9–63; *Janeček A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Warszawa, 1993. – S. 328–370.

Niewątpliwie jednymi z pierwszych rycerzy śląskich, którzy za sprawą Władysława Jagiełły osiedlili się na ziemiach ruskich byli Borschnitzowie. Jak podaje Jan Długosz, w 1396 r. król docenił ich bohaterską obronę Olsztyna, którego bronili w imieniu Władysława Opolczyka, i zamiast ukarać, nadał im dobra nad Dniestrem w okolicach Tłumacza¹⁴. Obdarowanymi byli bracia, Franciszek i Gunter (Guncerz), synowie Jana z Jamki na Opolszczyźnie. Razem z nimi podążył na Ruś Konrad Borschnitz (ich brat, albo stryj), który już w 1401 roku był posesjonatem w ziemi halickiej. Jeśli chodzi natomiast o Franciszka i Guntera, to król najpierw zapisał im jakieś sumy na Bóbrce w ziemi lwowskiej, a następnie zamienił to na dobra w okolicach Tłumacza nad Dniestrem. W skład dużego kompleksu dóbr, nadanego im na prawie lennym, wchodziły: Miłowanie (później Miłowaniec), Bukowno (później Bukowna), Ostryń (później Ostrynia) i Strzałki (później Strzałkowice). Władysław Jagiełło dodał jeszcze Borschnitzom wieś Czarnece, leżącą w powiecie kropieckim, którą z tego powodu przeniesiono do powiatu halickiego¹⁵. W 1417 roku monarcha zapisał Franciszkowi 60 grzywien na Tarnawicy i Smotryczu (koło Grabowca) w ziemi halickiej¹⁶. Bracia z łaski króla posiadali jeszcze wójtostwo w Tłumaczu. Synowie Franciszka, Gotard (Gocze), Urban i Franciszek dali początek rodzinom: Ostryńskich, Bukowińskich i Miłowańskich¹⁷.

Kolejnym obdarowanym został Jan z Bierawy (może herbu Strzała), któremu król za zasługi nadał w 1407 (27 X) wieś Zubrzę (koło Lwowa) pod warunkiem osobistej rezydencji na Rusi – jak argumentował – ze względu na małą ilość ludzi (propter defectum hominum) i obowiązkiem dostarczania na wyprawę wojenne jednego kopijnika i dwóch łuczników¹⁸. Obdarowany pochodził z Górnego Śląska, a jego rodzinna wieś Bierawa leżała koło Koźła. Jan wkrótce powiększył swoje ruskie dobra skupując w 1407 r. części w Zubrzy, a rok później (1408) uzyskał od króla prawo niemieckie dla tej wsi. W 1411 r. kupił od Piotra Włodkowica z Charbinowic, starosty trembowelskiego za 120 kop groszy ruskich sąsiednią wieś Oświęc z dworzyszczem Krelowlo oraz wieś Sichów za 130 kop groszy ruskich¹⁹. Po śmierci Jana z Bierawy, jego synowie, Jan z Zubrzy i Paweł Gawronek z Bierawy, przeprowadzili w 1437 r. (1 III) w Krakowie podział majątku, którego dokonano za pośrednictwem rozjemców, przyjaciół rodziny, Gumprechta z Bierawy, starosty strzeleckiego i Piotra z Lubszy, kanclerza księcia Bernarda niemodlińsko-strzeleckiego. Paweł zatrzymał dobra na Śląsku i otrzymał od brata rekompensatę w kwocie 30 grzywien, natomiast Jan z Zubrzy przejął dobra ruskie, on też dał początek rodzinie Zubr-

¹⁴ *Joannis Dlugossii. Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. lib. 10. – Varsaviae, 1985. – S. 214; Sperka J. Wojny Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391–1396). – Cieszyn, 2003. – S. 40.*

¹⁵ Lustracja z 1469 roku. – S. 36; *Sperka J. Borschnitzowie na Rusi Czerwonej w XIV–XV wiek // Miasta – Ludzie – Instytucje – Znaki. Księga jubileuszowa ofiarowa-*

na Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznice urodzin / Red. Z. Piech. – Kraków, 2008. – S. 249–251.

¹⁶ ZDM. – Cz. 6. – Nr 1817.

¹⁷ *Sperka J. Borschnitzowie na Rusi... – S. 250–262.*

¹⁸ AGZ. – T. 4. – Nr 16.

¹⁹ *Ibidem. – Nr 20, 24, 25, 29.*

skich, która funkcjonowała w gronie zamożnej szlachty lwowskiej do początku XVI wieku²⁰.

Zapewne w latach 80-tych XIV wieku przybył na Ruś Konrad Münsterberg, który pochodził najpewniej z Ziębic na Śląsku²¹. Pieczętował się krzyżem z pięcioma różami, czyli herbem Ramułt, w Polsce prawie nieznanym. Przystał go m.in. w 1427 i 1436 r., kiedy w gronie szlachty przemyskiej składał przysięgę wierności Władysławowi Jagielle i Władysławowi III²². Już w latach 90-tych XIV w. w jego rękach były Kosienice (k/Przemysła), Zabłotce (k/Radymna) i Boratyn (k/Jarosławia)²³. W 1399 r. wraz z żoną Petronelą fundował kościół parafialny w Kosienicach, pełnił też urząd wojewody grodzkiego przemyskiego (1397–1402), a w gronie szlachty przemyskiej funkcjonował do 1436 r.²⁴

Niewątpliwie ze Śląska wywodziła się też rodzina Czelatycznych z Czelatyc w ziemi przemyskiej. Pieczętowali się odmianą herbu Ramułt, przedstawiającym w tarczy krzyż św. Andrzeja na nami różę. Taki herb przystawił Mikołaj Czelatyczny na homagium złożonym przez szlachtę przemyską Jagielle w 1427 r.²⁵ Wraz z braćmi, Lutoldem i Stanisławem notowany był na Rusi (już jako dziedzic Czelatyc) od 1397 r.²⁶ Od Mikołaja, który pozostawił synów poszły kolejne pokolenia rodziny²⁷.

Kolejna rodzina to Ptaczkowie, którzy już w 1393 r. posiadali Jankowice (skąd się pisali) w ziemi przemyskiej; najpierw był to Ptacek, później jego syn Mikołaj Ptaczkowic²⁸. Pieczętowali się herbem – nie występującym w tym czasie w Polsce – mającym w tarczy trzy gołe miecze w półksiężycu; polska odmiana – bez półksiężyca – nosi nazwę Kownia, albo Równia. Jeszcze w XVI wieku Bartosz Paprocki zdawał sobie sprawę, że Ptaczkowie na Rusi byli przybyszami, pisząc o nich, że pochodzą zapewne z Niemiec i pieczętują się herbem – Kownia, podobnym do Herburtów²⁹. Rodzina wywodziła się jednak najpewniej z ziemi raciborskiej, może z Nieborowic koło Rybnika, gdzie w XV–XVI wieku dziedziczyła rodzina Nieborowskich pieczętująca się tym

²⁰ Ibidem. – T. 5. – Nr 68, 69, 71; *Polackówna H.*, [recenzja]: (*Dąbkowski P.* Wędrówki rodzin szlacheckich. Karta z dziejów szlachty halickiej. – Lwów, 1916 // *Kwartalnik Historyczny.* – 1926. – T. 40. – S. 443.

²¹ *Pilnáček J.* Rody starého Slezska. – Brno, 1991. – T. 1–5; T. 3. – S. 790.

²² Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // *Piekosiński F.* Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego (dalej – *Piekosiński*). – Kraków, 1907. – T. 7. – S. 27. – Nr 110; S. 67. – Nr 602.

²³ ZDM. – Cz. 4. – Nr 1087, 1141.

²⁴ Ibidem. – Nr 1141; AGZ. – T. 9. – Nr 6; ibidem. – T. 7. – Nr 35; ibidem. – T. 8. – Nr 58; Dokumenty pergaminowe w zbiorach biblioteczno-muzealnych hr. Tarnowskich w

Suchej / Wyd. J. Seruga. – Kraków, 1936. – Nr 5.

²⁵ *Piekosiński*. – S. 32. – Nr 207.

²⁶ AGZ. – T. 9. – Nr 6; ZDM. – Cz. 4. – Nr 1148.

²⁷ *Boniecki A.* Herbarz... – T. 3. – S. 352–253 (tutaj z błędnym herbem Leliwa). Z Czelatyc w ziemi przemyskiej pisała się jeszcze jedna rodzina, ale pieczętowała się herbem Awdaniec: ibidem. – S. 352.

²⁸ ZDM. – Cz. 4. – Nr 1107; AGZ. – T. 6. – Nr 7; T. 9. – Nr 6; ZDM. – T. 4. – Nr 1148.

²⁹ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego / Wyd. K. J. Turowski. – Kraków, 1858. – S. 668. Zob. też: *Niesiecki K.*, Herbarz Polski / Wyd. J. N. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – T. 7. – S. 570–571; *Szymański J.* Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego. – Warszawa, 1993. – S. 165–166.

rzadkim herbem³⁰. Przydomek Ptaczek (który już w XV wieku stał się nazwiskiem), pochodzi z języka czeskiego i oznacza ptaszka. Zresztą nazwisko to do dnia dzisiejszego – jako Ptaczek – funkcjonuje w okolicach Rybnika i Gliwic na Górnym Śląsku.

Jak wspominałem wcześniej za sprawą Jagiełły udali się na Ruś – notowani już u boku Władysława Opolczyka – przedstawiciele Nasięgniewiczów herbu Działosza, mający swoje gniazda w księstwie opolskim, oleśnickim i brzeskim. Od króla otrzymali Kormanice w ziemi przemyskiej; w 1424 roku Janusz Nasięgniewicz w sporze z Eliaszem, władzą przemyskim, tłumaczył, że nie może przedstawić dokumentów potwierdzających nadania królewskiego dla Kormanic, ponieważ były one w posiadaniu jego zmarłego stryja na Śląsku³¹. W tym czasie w rękach Janusza Nasięgniewicza i jego brata Piotra w ziemi przemyskiej były także Młodowice, Darowice i część Czajowic. Bracia dali początek XV-wiecznym rodzinom Młodowickich i Kormanickich³². Herbem Działosza pieczętowała się kolejna rodzina śląska osiadła na Rusi, a mianowicie Ramszowie (Ramschowice), spokrewniona w połowie XV wieku z Kormanickimi. Władysław Jagiełło w 1389 r. (29 IX) we Lwowie nadał Pawłowi Ramszowi wieś Tenetniki w powiecie halickim z obowiązkiem stawiania się na każdą wyprawę wojenną z kopią i 2 łucznikami³³. Później Ramszowie przenieśli się do ziemi przemyskiej nabywając m.in. Cieszacin; w 1427 roku Ramsch z Cieszacina składał przysięgę wierności Jagielle. Od nazwy wsi przyjęli nazwisko Cieszaczkich, a rodzina funkcjonowała jeszcze w XVI wieku³⁴. W połowie XV wieku Ramszowie stali się posesjonatami także w ziemi bełskiej³⁵.

Także przedstawiciele śląskich Bibersteinów, którzy weszli w posiadanie dóbr w Królestwie Polskim, dotarli na ziemie ruskie. Najpierw Hynek Biberstein z Kamienia (koło Raciborza; wieś już nie istnieje) za zasługi na rzecz króla już w 1412 r. został obdzielony dobrami w ziemi krakowskiej, a później w ziemi bieckiej; pełnił też urząd starosty bieckiego (1440–1442) i kuchmistrza królowej Zofii Holszańskiej³⁶. Natomiast inny z Bibersteinów,

³⁰ Sękowski R. Herbarz szlachty śląskiej. – Katowice, 2007. – T. 5. – S. 371; Pilnáček J. Rody... – T. 1. – S. 90. W grę może wchodzić także Neborów w ziemi cieszyńskiej: ibidem.

³¹ AGZ. – T. 7. – Nr 33; Lustracja z 1469 roku. – S. 6–7; Czwojdrak B. Młodowiccy herbu Działosza. Przyczynek do dziejów szlachty w ziemi przemyskiej w XV wieku // Mieszczanie, wasale, zakonnicy / Red. B. Śliwiński. – Malbork, 2004. – S. 48–49.

³² Czwojdrak B. Młodowiccy... – S. 49–59; Boniecki A. Herbarz... – T. 11. – S. 155–156 (tu z błędnym herbem – Junosza).

³³ Niewodniczański. – Nr 24.

³⁴ Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku / Wyd. O. Halecki (dalej – Halecki) // Archiwum Komisji Histo-

rycznej. – Kraków, 1919. – T. 12. – S. 186. – Nr 48; ŻD. – T. 18. – S. 110, 112; Boniecki A., Herbarz... – T. 3 – S. 203; Ibidem. – T. 11. – S. 155.

³⁵ Janeczek A. Osadnictwo... – S. 334.

³⁶ Kodeks dyplomatyczny Małopolski (dalej – KDM) / Wyd. F. Piekosiński. – Kraków, 1905. – T. 4. – Nr 1135; Słownik historyczno-geograficzny ziemi krakowskiej w średniowieczu. – Cz. 1–4 / Oprac. W. Bukowski, J. Kurtyka, J. Laberschek, A. Marzec, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, J. Wiśniewski, M. Wilamowski, M. Wolski, M. Zdanek. – Wrocław; Kraków, 1980–2009. – Cz. 1. – S. 542; Ibidem. – Cz. 2. – S. 470; Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy / Oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P. K. Wojciechowski, B. Wyrozumka. –

może jego brat Georg (Jurga), był z ramienia monarchy starostą tyczyńskim (1427–1428)³⁷.

Kolejnym przedstawicielem śląskiej rodziny, który z łaski Jagiełły stał się posesjonatem na Rusi był Mikołaj Kloch herbu Kornic, dworzanin królewski. W 1431 roku monarcha zapisał mu 100 grzywien na mieście Jałtuszkowie i wsi Letniowce (na Podolu) z obowiązkiem rezydencji i niemożności zastawienia tych dóbr innym osobom³⁸. Mikołaj miał jeszcze Putiatyńce, koło Rohatyna w ziemi halickiej, na której król zapisał mu 50 grzywien; w 1434 roku wykupił jednak tę wieś z rąk Klocha za zgodą króla Mikołaj Parawa³⁹. Natomiast w ziemi sanockiej Kloch posiadał Strachocinę, na której miał zapisane 200 grzywien; tę wieś wykupił natomiast w 1434 Piotr Smolicki⁴⁰. Kornicowie, którzy byli na Rusi od czasów Władysława Opolczyka, dla autora Klejnotów Królestwa Polskiego (przypisywanych Długoszowi) uchodzili wręcz za ród ruski, który stamtąd miał przybyć do Polski i na Śląsk (jak wiadomo było akurat odwrotnie)⁴¹. W ziemi sanockiej znaleźli się także Smoliccy herbu Szreniawa, wywodzący się ze Smolic w ziemi oświęcimskiej; najwybitniejszy z nich, Jan ze Smolic, notowany na Rusi od 1415 r.⁴², osiągnął z czasem urząd kasztelana (1433–1463) i starosty sanockiego (1438–1442)⁴³.

Licznie na ziemiach ruskich osiedlili się przedstawiciele Świerczków (Świerczów), którzy pochodzili z ziemi lublinieckiej. Na wschodzie pojawili się już razem z Władysławem Opolczykiem, ale dobra zawdzięczali tam dopiero księciu Fiodorowi Koriatowiczowi, wielkiemu księciu Witoldowi i królowi Władysławowi Jagielle. W pierwszej połowie XV wieku funkcjonowały cztery rodziny Świerczów, które dziedziczyły na Orzechu i Trzcieńcu w ziemi przemyskiej, Humieńcu w ziemi lwowskiej oraz na Wachniowcach i Biedrzykowcach na Podolu⁴⁴.

Wrocław; Kraków, 1990. – Nr 1248; *Maleczyński K.* Biberstein Hinko z Kamienia, h. Momot // PSB. – Kraków, 1936. – T. 2. – S. 20; *Czwojdrak B.* Z badań nad dworem królowej Zofii Holszańskiej // *Średniowiecze Polskie i Powszechne* / Red. I. Panic, J. Sperka. – Katowice, 2010. – T. 2(6). – S. 167–168.

³⁷ *Fastnacht A.* Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. Cz. 1–3. – Brzozów; Kraków, 1991–2002 (dalej – SHGSanok). – Cz. 3. – S. 199.

³⁸ Materiały do Repertorium podolskiego. Dokumenty z lat 1430–1447 // *Kurtyka J.* Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały. – Kraków, 2011. – S. 458. – Nr 27; *Kurtyka J.* Z dziejów królewszczyzn i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (Wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.) // *Rocznik Przemyski*. – 2007. – T. 43. – S. 26.

³⁹ ZDM. – Cz. 7. – Nr 2167.

⁴⁰ AGZ. – T. 11. – Nr 644, 645; *Dąbkowski P.* Szkice z życia szlachty sanockiej w XV stuleciu // *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego*. – Kraków, 1923 (osobna odbitka: Lwów, 1923). – T. 6. – S. 17; SHGSanok. – Cz. 3. – S. 153.

⁴¹ Klejnoty Długoszowe / Wyd. M. Friedberg // *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*. – 1931. – T. 10. – S. 80–81.

⁴² Niewodniczański. – Nr 48.

⁴³ *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 159; *Urz-Rus*. – Nr 2246, 2548; *Dąbkowski P.* Szkice z życia... – S. 17–21; *Fastnacht A.* Piotr ze Smolic (Smolicki), h. Śreniawa (zm. 1463) // PSB. – Wrocław; Kraków, 1981. – T. 26. – S. 430–431.

⁴⁴ *Dunikowski J.* O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich // *Miesięcznik Heraldyczny*. – 1931. – R. 10. – S. 202–206, 217–218,

W czasach Władysława Jagiełły zawędrowali na Ruś z pewnością jeszcze przedstawiciele śląskich Wipplerów (Wyplerów), którzy służyli najpierw Władysławowi Opolczykowi, a potem Spytkowi z Melsztyna (Piotr Wyppler był burgrabią w Oleśnie)⁴⁵. W 1427 i 1436 r. ich herbem – nieznanym w Polsce – a przedstawiającym 3 krzyże połączone końcami, pieczętował się Andrzej z Przedan (1436) oraz Josko (Jaśko?) z Głuchowic w ziemi lwowskiej⁴⁶. Korzenie śląskie z pewnością miał także Ścibór z Wasiuczyna (ziemia halicka), podsędek ziemski halicki, którego herb znany jest z 1427 r., a pieczęć zachowała się z 1447 r. Herb przedstawia trzy listki zwrócone wierzchołkami ku trzem rogom⁴⁷. Takim herbem pieczętowała się rodzina Płużnickich z księstwa cieszyńskiego, która była gałęzią Řičanskich z Řičan na Morawach⁴⁸. Także Stefan z Posuchowa, który złożył w 1427 r. przysięgę królowi w gronie szlachty halickiej pieczętował się herbem, nieznanym w Polsce, a mianowicie przedstawiającym skrzyżowane trzy miecze⁴⁹. Herb taki występował jednak na Śląsku Górnym. Pieczętowała się nim rodzina Niewiadomskich, dziedzicząca w czasach nowożytnych na Niewiadomiu koło Rybnika⁵⁰.

Na koniec jeszcze o jednej rodzinie uznawanej za polską, a pochodzącej jakoby z ziemi lubelskiej i pieczętującej się – jak sugerowano – herbem Rawa, a mianowicie o Kemliczach (Kiemliczach), którzy mieli dobra w ziemi halickiej i na Podolu⁵¹. Ci jednak wywodzili się także ze Śląska, o czym zaświadczył sam protoplasta rodziny *Joannes Kemlicz de Slezia*, kiedy naganiał w 1424 r. Jana Dawidowskiego (h. Prus) ziemianina lwowskiego⁵². Pieczętowali się herbem własnym (przedstawiającym fragment koła z trzema kłosami), znanym z aktu homagialnego szlachty podolskiej z 1439 r., takim jak śląscy Kemnitzowie⁵³.

222–226; *J. Kurtyka*. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu* / Red. F. Kiryk. – Kraków, 2000. – T. 1. – S. 22–27, 44–46; *Ejusdem*. Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie. Represje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439 // *Roczniki Historyczne*. – 2000. – R. 66. – S. 111–119, *Aneks*, nr 2 (artykuł wydany ponownie w: *Kurtyka J.* Podole w czasach jagiellońskich. *Studia i materiały*. – Kraków, 2011. – S. 52–53, 63; *Sperka J.* Otoczenie Władysława Opolczyka... – S. 336–337; *Ejusdem*. Początki osadnictwa... – S. 287.

⁴⁵ *Sperka J.* Otoczenie Władysława Opolczyka... – S. 323.

⁴⁶ *Piekosiński*... – S. 67. – Nr 596. – S. 100. – Nr 1092; *Halecki*. – S. 179.

⁴⁷ *Haisig M.* Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich. – Lwów, 1938. – S. 58 oraz *Tablica VIII*, nr 153; *AGZ*. – T. 4. – S. 153; *Piekosiński*. – S. 83. – Nr 843; *Halecki*. – S. 192.

⁴⁸ *Piekosiński*. – S. 66. – Nr 585; *Kolář M.* Českomoravská Heraldika. – Praha, 1902. – S. 188; *Halada J.* Lexikon české šlechty. Erby, fakta, osobnosti, sísla a zajímavosti. – T. 1–3. – Praha, 1992–1994. – T. 1. – S. 135–136.

⁴⁹ *Halecki*. – S. 183. – Nr 7; *Piekosiński*. – S. 29. – Nr 133.

⁵⁰ *Siebmacher's J.* Grosses und allgemeines Wappenbuch. – Bd. 4: Der Adel von Oesterreichisch Schlesien / Hrsg. C. Blažek. – Nürnberg, 1885. – S. 51, tab. 27; *Sękowski R.* Herbarz... – T. 5. – S. 382.

⁵¹ *Niesiecki K.* Herbarz... – T. 5. – S. 79; *Boniecki A.* Herbarz... – T. 10. – S. 114; *Kurtyka J.* Z dziejów walki... – S. 106, 117 (nowe wydanie artykułu w: *Ejusdem*. Podole... – S. 53, 65).

⁵² *Inscriptiones clenodiales ex libris iudicialibus palatinatus Cracoviensis* / Wyd. B. Ulanowski // *Starodawne prawa polskiego pomniki*. – Kraków, 1885. – T. 7. – Nr 434.

⁵³ *Piekosiński*. – S. 89. – Nr 927; *Zob.*: *Der abgestorbene Adel der preussischen Provinz Schlesien*. – Nürnberg, 1887. – Bd. 1 / Hrsg.

Podsumowując ten pobieżny przegląd śląskich rycerzy, którzy za sprawą księcia opolskiego Władysława, a potem króla polskiego Władysława Jagiełły osiedlili się na ziemiach ruskich przynależnych do Korony Polskiej, można pokusić się o szacunkowe liczby emigrantów. Ważnym odniesieniem jest tutaj liczba rycerzy, którzy zostali wpisani na akty homagialne w 1427 r., kiedy przysięgę składali ziemianie ruscy oraz z 1436 r. i 1439 r., kiedy uczynili to ziemianie ruscy i podolscy. W sumie znalazło się na tych dokumentach nieco ponad 400 osób⁵⁴. Z tej liczby udało się zidentyfikować ponad 40 osób, jako niewątpliwych Ślązaków, tzn. tych, którzy pochodzili z obszaru księstw śląskich. Nie są to z pewnością wszyscy, gdyż np. przedstawiciele panów z Bierawy, którzy na Rusi znani są jako Zubrscy, na wspomnianych aktach nie ma. W sumie jest to jednak około 10%, co wydaje się znaczącym wynikiem, zważywszy, że prawie połowa składających przysięgę to przedstawiciele bojarstwa ruskiego, jest tam też spory odsetek Wołochów i Węgrów, a około 150 osób, to rycerze z Królestwa Polskiego. Z pewnością dalsze badania dotyczące migracji na ziemie ruskie w późnym średniowieczu (nie tylko rycerstwa śląskiego) pozwolą odpowiedzieć na wiele innych pytań, w tym dotyczących asymilacji i mobilności rycerstwa obcego w warunkach przecież w dużej mierze innych (kulturowych, językowych i wyznaniowych) od tych z których wyemigrowali.

Сілезький університет в Катовіцах

C. Błażek. – S. 51, tab. 38. – S. 65; *Pilnáček J.*, *Rody...* – T. 3. – S. 702.

⁵⁴ *Halecki.* – S. 179–193; *Spierski Z.* *Z dziejów Archiwum Koronnego Krakowskiego.*

Kopiarz Jan Łaskiego (około 1505) // *Studia Źródłoznawcze.* – 1979. – T. 24. – S. 129–134, 136–137; *Kurtyka J.* *Z dziejów walki...* – S. 111–119, *Aneks*, nr 2 (ponowne wydanie w: *Ejusedem.* *Podole...* – S. 58–66).

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ІКОНИ КНЯЖОЇ ДОБИ НА СТОРІНКАХ НОВОГО ВИДАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Упродовж останніх десятиліть мистецька культура княжої доби української історії привертає усе більшу увагу дослідників, проте в цьому наростаючому інтересі ікона все ще посідає скромніше місце. Повсюдно панує переконання про майже цілковиту втрату найдавніших українських ікон, з яких нібито мали вціліти винятково поодинокі, насамперед молодші зразки. Дошкульну порожнечу пробували заповнити віднесенням до української спадщини поодиноких найдавніших об'єктів, збережених на території Росії¹. Проте це робиться здебільшого в неприпустимій для науки манері категоричного імперативу, без докладнішого вивчення “спірного” матеріалу, що не тільки виводить проблему поза загальновизнаний науковий контекст, а й послідовно дискредитує саму ідею пошуку української спадщини на відповідному напрямі. Поширення мистецької продукції старокиївського кола на північних та північно-східних теренах Київської держави, де згодом склалася новіша російська традиція, підтверджено згідним переказом писемних джерел та оригінальних пам'яток. Однак для вивчення конкретних фактів та автентичних зразків найдавнішої мистецької культури Росії у їх старокиївських генетичних пов'язаннях поки зроблено вкрай недостатньо, найактивніші в її опрацюванні російські дослідники у такій роботі зі зрозумілих міркувань не найбільше зацікавлені.

Про найдавнішу ікону – княжих часів – в Україні досі написано вкрай недостатньо. На початках вивчення національної традиції вона, зрозуміло, була малодоступною. За так званої “радянської доби” подібний інтерес, делікатно кажучи, “не заохочувався” й не міг набути належного розвитку. Нові умови останнього двадцятиліття виявилися продовженням попередньої ситуації внаслідок дії “людського фактора”. З цього огляду вельми показовим сприймається калузьке авторство розділів про ікони кінця X – першої половини XIII та другої половини XIII – першої половини XVI ст. найновішого видання багатотомної “Історії українського мистецтва”². Васілій Пуцко належить до знаних дослідників середньовічного мистецтва християнської традиції. Як одинокий серед численних російських фахівців

¹ Див., наприклад: *Овсійчук В. А.* Український живопис X–XVIII століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996. – С. 47–106.

² *Пуцко В.* Іконопис // Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 657–674, 925–950.

із проблем мистецької культури Середньовіччя він немало пише про українську спадщину від княжих часів до XVIII ст., тому його запрошення видається оправданим. Проте водночас не можна не відзначити, що ані в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, провідній науковій установі відповідного профілю в Україні, ні, зрештою, в Україні загалом видавці з головної академічної установи не віднайшли кандидата для укладення огляду одного з центральних аспектів національної мистецької традиції доби Середньовіччя...

Залучений російський автор знаний з численних, переважно невеликих за обсягом оглядових статей з різних аспектів історії української мистецької культури княжої доби, пізнього Середньовіччя та Нового часу, друкованих не лише в Україні, а й Росії та інших країнах. Частина з них присвячені іконам. Викладені погляди й стали основою відповідного розділу "середньовічного" тому нової "Історії українського мистецтва". Сам поданий текст нерідко буквально відтворює фрагменти давніше опублікованих праць. За такого підходу про глибші концептуальні пропозиції, звичайно, не йшлося. Виклад не виходить поза жанрову практику огляду поодиноких пам'яток й відкликання до аналогічних фактів і явищ візантійського та російського культурного кола не без очевидного відсторонення від контексту історично-культурних проблем української традиції. Внаслідок цього він достатньо віддалений від ширших узагальнень та висновків, що заздалегідь применшує його значення у ролі академічного синтетичного огляду відповідного етапу історії зазначеного напрямку національної мистецької культури. Окрім того, повторення власних давніших викладів (в українській літературі нерідко сприйнятих із застереженнями, а то й очевидно дискусійних), виразне акцентування особистої позиції автора супроводить недостатня увага до найновіших відкриттів і здобутків українських дослідників у вивченні найдавнішої спадщини національної іконописної практики. Внаслідок цього видання покликане стати підсумковим синтезом актуального стану уявлень про найважливіші й найпоказовіші аспекти історії національної культури, в одному з центральних розділів виявляється тільки перебільшеною пропозицією суб'єктивної позиції автора, в багатьох важливих моментах немало застарілою щодо актуального стану відповідного напрямку вітчизняної науки.

За не чисельності спадщини княжої доби при вивченні історії української ікони неминуче зростає значення інших складових синтетичного знання, насамперед писемних відомостей, матеріалів про організацію професійної творчості та її майстрів. Однак ці важливі аспекти, неодмінне доповнення синтетичних уявлень про традицію та широкий спектр її індивідуальних особливостей, не привернули належної уваги й фактично опинилися поза викладом. Внаслідок цього погляд на ікону як явище української культури виявився неоправдано звуженим, наперед відстороненим від окремих безперечних здобутків актуального стану історично-мистецьких досліджень в Україні. Виклад також зведено до очевидної переваги огляду поодиноких пам'яток коштом інших можливих аспектів синтетич-

ного осмислення ікони як культурного досвіду в його широких різнобічних як внутрішніх, так і зовнішніх зв'язках.

У зазначеному контексті показове вже перше речення запропонованого огляду: "Християнське образотворче мистецтво прийшло на Русь разом із самим християнством, мабуть, уже в другій половині IX ст. як один із наслідків кирило-мефодіївської місії" (с. 657). Хоча конкретних відомостей про поширення кирило-мефодіївської традиції в Україні надалі небагато, її присутність – пряма чи опосередкована – в основах українського християнства та українського відгалуження релігійної мистецької культури східнохристиянського світу не підпадає під сумнів. Однак наведена цитата "недобачає" іншої, набагато важливішої для тогочасного досвіду безпосередньої візантійської складової християнського синтезу в Україні. Обстоювати її присутність і дію, звичайно, не випадало б. Відсутність бодай згадки про неї у вступних формулюваннях красномовно засвідчує наскільки запропонований "синтетичний огляд" далекий від об'єктивного висвітлення усїєї повноти реального історичного процесу. Обов'язок максимально можливого показу явища фактично виявляється замінений "приватизованими" суб'єктивними розмірковуваннями з опущенням показових аспектів історичного мистецького синтезу при мимовільному "забутті" важливих, іноді навіть і визначальних для поодиноких явищ сторін традиції, які з тих чи інших причин не удостоїлися "ласкавого погляду"³.

Вивчення початкового періоду розвитку іконопису в Україні неминуче стикається з дошкульною малочисельністю оригінальних пам'яток та писемних джерел. Внаслідок цього викликає необхідність реконструювати епоху становлення традиції насамперед за пізнішими переказами та скупими джерельними свідченнями, вдаючись до ретроспекції та аналогій. Проте за таких умов випадає бути винятково обережним, оскільки пізніші матеріали, очевидно, не здатні замінити втрачених оригіналів. Неоправданим видається також запропонована у другому абзаці думка, нібито джерелом християнського мистецтва України мала бути книжкова мініатюра (с. 857). При цьому автор твердить про мистецтво найдавніше, хоча поданий контекст виразно вказує на період щойно після запровадження християнства як державної релігії за святого Володимира Великого. Про давніші часи в тексті не йдеться зовсім, хоча не випадало б дискутувати, що в основі старокиївської релігійної мистецької культури періоду після Володимирового хрещення лежала не "книжкова мініатюра", а власна достатньо розбудована традиція тривалої попередньої доби, якої автор чомусь волів не побачити зовсім, неодмінно примножена актуальним візантійським

³Зазначену особливість тексту В. Пуцка вперше показано на прикладі викладу про немало визначальну для класичної пори середньовічної мистецької історії західноукраїнського регіону спадщину українського Перемишля: *Александрович В.* Середньовічне мистецтво Перемишльської єпархії на сторінках нового видання "Істо-

рії українського мистецтва" // Церковний календар 2012. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 2011]. – С. 138–162.

* "Пропозиція" сприймається яскравим прикладом поверхово запозиченої з чужої практики "уподобаної цитатки", не дивлячись на її однозначну абстрактність й ціл-

досвідом. Інший, зовсім неприйнятний для початкового контексту мистецтва старокиївської традиції момент – твердження буцімто “обов’язковою у візантійському храмі в цей період стала вівтарна огорожа (темплон), прикрашена кількома рядами ікон, а пізніше перетворена в іконостас” (с. 658). Виклад покликаний переконати в чинності подібної норми також в Україні. Однак про темплон із “кількома рядами ікон” для візантійського, як і для українського мистецтва епохи твердити не доводиться. Український матеріал із Життя святого Алімпія Печерського (текст укладено на початку XIII ст., розповідь передає ситуацію зламу XI–XII ст.) засвідчує винятково “п’ять великих ікон Дієсуса”⁵, а “ряди ікон” в українських темплонах знані фактично щойно від XVI ст. Проте автор увірував і здатний переконувати інших у розвинутому ансамблі ікон у зоні передвівтарної огорожі уже на початках української релігійної мистецької культури. Відзначаючи зображення Христа Вседержителя в бані та “Моління” “на тріумфальній арці” (sic!)⁶ київського Софійського собору, він навіть ствердив: “Ці образи, доповнені зображеннями архангелів, апостолів і мучеників, також могли прикрашати вівтарну огорожу” (с. 658). Для чого було так “зашифрувати” звичний для пізнішого часу склад молитовного ряду й що повинно доводити побутування його розширеної версії уже так рано – гадати не доводиться. Принаймні вказаний Триморфон Софійського собору та два загальновідомі іконних зразки теми з Успенського собору Московського Кремля (Москва, Державна Третьяковська галерея, далі – ДТГ) та залишок третього в “Золотоволосому ангелі” (Санкт-Петербург, Державний Російський музей, далі – ДРМ)⁷ вказують на побутування цієї вихідної версії ядра складу ікон у зоні передвівтарної огорожі ще й із початком XIII ст. Новіші дослідження доводять збереження умовно генетично виведених від софійського Триморфону пізніх реплік у мистецькій практиці українських земель ще й XVIII ст.⁸ Однак цього аспекту значення софійського взірця не зауважено. Поза увагою виявилися й окремі важливі повідомлення Києво-Печерського патерика про малярство в монастирі й глуха, проте цілком виразна вказівка на діяльність у монастирі за часів святого Алімпія Печерського й інших малярів, тобто вже окремого середовища⁹. Це не тільки найрані-

ковиту непридатність для прикладення до старокиївського контексту.

⁵ *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – Київ, 1931. – С. 10.

⁶ Йдеться про Триморфон, насправді вміщений на арці конхи апсиди, див.: Софья Киевская. Государственный архитектурно-исторический заповедник / Автор статьи и составитель Г. Н. Логвин. – Киев, 1971. – Ил. 12, 13.

⁷ *Лазарев В. Н.* Иконы XI–XIII веков // *Его же.* Русская иконопись от истоков до начала XVI века. – Москва, 1983. – Ил. 6.

⁸ *Александрович В.* Київський Софійський собор: маловідоме, невідоме та не зауважене в історії // *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання.* – 2011. – № 5. – С. 38–39. Пор.: *Його ж.* “Музейне відкриття” іконопису Волині другої половини XIV століття // *Волинський музейний вісник. Науковий збірник.* – Луцьк, 2011. – Вип. 3. – С. 12–14.

⁹ *Александрович В.* Святий Алімпій Печерський – перший віднотований джерелами український маляр // *Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках.* Матеріали міжнародної наукової кон-

ші джерельні перекази до історії відповідного аспекту національної мистецької традиції¹⁰, а й унікальне свідчення про початки виняткового для української історії, усе ще недооціненого мистецького середовища Києво-Печерської лаври¹¹. У тексті В. Пуцка святого Алімпія Печерського відзначено побіжно, винятково через бездоказове віднесення до доробку митця званого пізнішого “Воплочення” (Ярославська Оранта) з соборної церкви Спаського монастиря у Ярославлі (ДТГ) (с. 663).

З оригінальних раннях ікон на сторінках огляду, звичайно, присутні лише поодинокі шановані візантійські зразки, насамперед Вишгородська “Богородиця” (у молодшій російській традиції Владівірська), до якої 2000 р. долучилася Холмська чудотворна ікона Богородиці (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей). Перша з них фігурує як “Елеуса” (с. 664), хоча відповідне поняття ще в 1975 р. визначено як епітет Богородиці, присутній практично при всіх знаних варіантах її іконографії¹². Поширення візантійських ікон в Україні за княжої доби було доволі активним й не так давно його свідчення зібрано разом¹³. Тому природно очікувати в огляді підсумку відповідного аспекту контактів. Проте увагу В. Пуцка зосереджено не на

ференції 1–2 жовтня 2001 р. – Київ, 2002. – С. 12.

¹⁰ Найдокладніший їх огляд див.: *Александрович В.* Святий Алімпій Печерський... – С. 8–19.

¹¹ *Александрович В.* Святий Алімпій Печерський... – С. 19. Пор.: *Його ж.* Нотатки про київських малярів XIV–XVII століть // Пам’ятки України: історія та культура. – 1997. – Ч. 3. – С. 76–80.

¹² *Tatič-Djurič M.* Eleousa. A la recherche du type iconographique // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.* – 1976. – Bd. 25. – S. 259–267. До контексту української традиції цей висновок впроваджено: *Александрович В.* Ікона Богородиці Страстної з церкви апостола Луки в Доросині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 28. Останню з них В. Пуцко вперто співвідносить із гаданою іконою київського Федорівського монастиря, нібито перенесеною до Холма. В аналізованому тексті з цього приводу вміщено одну з “не прочитаних” й тому незрозумілу фразу: “Немає жодних підстав припускати пізніше походження холмської ікони з київського Вотчого монастиря, перед якою молився незадов-

го до своєї мученицької смерті 1147 року князь Ігор” (с. 664). Відзначений момент “піфійського викладу” належить до прикмет авторського стилю – у своїх текстах він плутається постійно. Див., наприклад: *Александрович В.* “Богородиця Десятинна” – де міф, а де історична реалія // *Ruthenica.* – Київ, 2007. – Т. 6. – С. 323–330. Проте вже неодноразово наголошено засвідчене літописом знищення відзначеного на сторінках літописного оповідання образу у знаній пожежі Холма. Підсумок відповідних розмірковувань див.: *Його ж.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–72. Аналіз літописного повідомлення провадить до висновку, що безпідставно “дискусійна” втрачена холмська ікона, найправдоподібніше, походила з Володимира, де у знаному місцевому монастирі святого Федора перебувала сестра князя Данила Романовича Феодора, яка, за свідченням літопису, подарувала цю ікону: там само. – С. 57.

¹³ *Этингоф О.* Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России. – Москва, 2005.

конкретних об'єктах, а на відображенні в українській спадщині чинника візантійської залежності з послідовним наголошенням спрощення високих взірцевих зразків. Показово, зокрема, що не визнано ідентифікованої у новіших дослідженнях старокиївської ікони Богородиці Пирогощої (с. 667), від шанування якої виводиться унікальна для східнохристиянського світу українська іконографія Покрову Богородиці¹⁴ як одне з найприкметніших явищ національної релігійної мистецької культури. Приставши до знаного насамперед за Вишгородською іконою перенесення поодиноких об'єктів з українських земель до північної та північно-східної околиці Київської держави, В. Пуцко послідовно перевів мову з пам'яток власне українських на найстарші ікони, збережені в Росії, відвівши саме їм головне місце в огляді, оскільки за переконанням автора від початку XII ст. "...розвиток іконопису можна простежити лише на творах, що історично пов'язані з північними і північно-східними регіонами Русі" (с. 667). Причому, серед відібраного матеріалу навіть не пробували виділити й окремо відзначити зразки з вірогіднішою українською метрикою чи принаймні правдоподібніше тісніше пов'язані з Україною – про щось подібне не йшлося взагалі. За такого підходу не дивує запропонований підсумковий, втім, ні до чого не зобов'язуючий висновок щодо не без надмірних зусиль залучених ікон, збережених на території Росії: "Згадані ікони відображають шлях розвитку давньоруського іконопису X – першої половини XIII ст.". Його продовжує визнання: "...історія найдавнішої пори руського іконопису цілком адекватно відбиває етапи широкого творчого засвоєння візантійської мистецької спадщини та її прилучення до християнської європейської культури" (с. 674). Попри безперечний мовний курйоз із формулюванням, що виник внаслідок неухважності в останній цитаті (згадане тут "прилучення до європейського досвіду" стосується, звичайно, не візантійської, а давньоруської культури), цілком очевидно, що над особливостями власне української традиції, до чого мала б зобов'язувати нагода, В. Пуцко не замислювався зовсім. Природно для російського автора акцентовано "руський" контекст, який знаним зусиллям зозуленяти в чужому гнізді цілковито відсунув притаманний історії українського мистецтва ракурс викладу, в багатьох моментах фактично поставивши його поза запропонованим оглядом. "Руськість" у вигляді "російськості" з неприкритим імперського зразка новішим її домінуванням над українським заступила прикметні особливості мистецького синтезу, насамперед становлення власної іконографічної традиції. Поширення ікон святих Антонія та Феодосія Печерських, Бориса і Гліба, папи Климента, вироблення найдавнішого варіанта укладу Покрову Богородиці як самостійні здобутки нової у візантійському колі культури навіть не згадані. Не підлягає сумніву, що саме ці виразно "позавізантійські", самостійні в самих їх основах фактори відіграли першопланову роль у становленні й зміцненні тривалий час усе ще "молодого" старокиївського відгалуження

¹⁴ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії*

українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 38–81.

релігійної мистецької культури візантійського світу. Усі розпрацьовані й утверджені на старокиївському ґрунті найпоказовіші осягнення національної традиції, які вигідно вирізняють її серед “молодих” слов'янських версій культури східнохристиянського кола, в запропонованій синтезі опинилися поза увагою. Над ними задомінували “звичні”, апробовані в давніших статтях калузького автора, віддавна засвоєні підходи, подані не без очевидного “*nihil novi*”. Внаслідок так розвинутої “вірності самому собі” текст виявився достатньо рутинним “повторенням засвоєного завдання”. Прикметне для української історії останніх десятиліть (відколи стало “можна”) широке відкриття найдавнішого мистецького доробку й показових особливостей старокиївської традиції та її дії у мистецькій культурі найближчого наступного періоду текст відобразив надто скромно. Назагал, як це не видається дивним, він насамперед відтворює очевидно сумнівні здобутки українських “надтопатріотів”, готових відібрати “рішуче геть усе від Росії”. Тільки відповідний “успіх”, природно для калузького автора, має “рідне” триколірне забарвлення, посилене стійким призвичаєнням не зауважувати усього, що “...не может быть, потому что... не может быть никогда”.

Неподільне домінування російського начала при осмисленні української дійсності найпоспідовніше виявила прийнята в томі періодизація, за якою час до середини XIII ст. визнано “великокняжим” періодом, тоді як далі до середини XVI ст. панує винятково фантастичний для української дійсності “період удільних князівств”. “Новотворці” не схильні були зауважувати очевидної абсурдності такої пропозиції у її зіставленні з українською дійсністю від XIV ст., як і кричущого незнання української історії під дахом провідної інституції Національної академії наук, як і того, що “робиться” на відповідному напрямі хоча б у найближчих колег із розташованого поверхом вище Інституту історії України НАН України. За такого самовідданого перекраювання історії на окремих мистецьких її напрямках спрацьовано ще більше. Прийнята хронологія княжої доби насамперед розділила один із найяскравіших і найсамобутніших епізодів української історії – Галицько-Волинське князівство часів князя і короля Данила Романовича та його винятково яскраву мистецьку культуру, знану насамперед за холмським літописом князя¹⁵. Вона ніяк не вписується до уже відзначеної “улюбленої і рідної” російської схеми: “Поступальний розвиток сакрального мистецтва в XIII ст. був перерваний монгольською навалою, яка значною мірою відокремила те, що було створено за нових умов. Навіть великі духовні осередки з досвідченими майстрами відчули наслідки катастрофи. Звичайно, культурна діяльність остаточно не припинилася, але посилилась її ізольованість від провідних мистецьких центрів християнського світу, насамперед Візантії” (с. 925). Галицько-волинська дійсність після 1241 р. та фонд ікон, немало з яких дотепер із різних причин не побачено, рішуче заперечують таке сприйняття, позначене очевидним цілковитим розходженням запропонованого трактування історії із самою історією.

¹⁵ Найдокладніший аналіз поодиноких її аспектів див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 38–72.

Не можна погодитись й зі ствердженою на початках огляду малярства другої половини XIII – першої половини XVI ст. самотністю для київської спадщини другої половини століття знаної ікони Богородиці зі святими Антонієм і Феодосієм Печерськими зі Свенського Успенського монастиря поблизу Брянська (ДТГ) (с. 925). Обстоюючи її традиційне датування близько 1288 р., В. Пуцко використовує як аргумент “аналіз живописної техніки”, відкликаючись до підсумкових за походженням міркувань, викладених у науковому каталозі збірки (с. 926). Зазначений текст, однак, єдиним конкретним аргументом на користь традиційного датування пропонує застосування кольорових висвітлень з самотньою аналогією у знаній новгородській іконі святого Іоана Ліствичника зі святими Георгієм і Власієм (ДРМ)¹⁶. Водночас рубрика каталогу про історію атрибуції викладає й немало відмінні погляди поодиноких дослідників. Вони доводять, що “загальноприйнята” дата підтримується насамперед колективною “змовою”, а ще більше – знаною “всесильною” інерцією призвичаєння¹⁷. Новіші ж відкриття у спадщині українського малярства середини – другої половини XIII ст. формують уявлення про цілком відмінну не лише стилістику, а й напрям еволюції самої традиції відповідного часу. З-поміж них враховано тільки фрагмент із вибраними святими з церкви святого Миколая у Яворі (НМЛ) та Дорогобузьку ікону Богородиці Одигітрії (Рівненський обласний краєзнавчий музей). Проте навіть уже саме звернення до них обох здатне перекреслити переконання про ізоляваність мистецького процесу другої половини століття від Візантії. Однак, перебуваючи в колі оригінальних зразків, автор, здається, встиг забути сумнівний власний “загальнотеоретичний здобуток”, тепер уже послідовно наголошуючи візантійський контекст українського малярства. Правда, при зверненні до нього на прикладі одного з найяскравіших зразків – Дорогобузької ікони акцентовано улюблені в залученому арсеналі поняття спрощення та архаїзацію взірця (с. 927), що надалі виявляється провідним мотивом обговорення української спадщини в її стосунку з високою взірцевою традицією. Прикладом архаїзуючих тенденцій, до яких додано ще й “фольклоризовану іконографію”, далі подано найдавнішу українську ікону Покрову Богородиці (Київ, Національний художній музей України, далі – НХМ) (с. 928). Щодо неї в оглядових статтях висловлювалися досить відмінні міркування – аж до “відкриття”... нового малярства на давній дошці¹⁸. Докладніше вивчення

¹⁶ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – Москва, 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века. – С. 72.

¹⁷ В українській літературі нове датування вперше підтримано: *Александрович В.* Святий Алімпій Печерський... – С. 18. Новіше зіставлення аргументів на користь раннього датування див.: *Його ж.* Найдавніша київська ікона – “Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими”

зі Свенського Успенського монастиря поблизу Брянська // *Історія в школах України.* – 2008. – Ч. 4. – С. 53–56.

¹⁸ *Пуцко В.* “Богородиця Десятинна” – міф чи історична реальність? // *Ruthenica.* – 2006. – Т. 5. – С. 162. Пор.: *Gębarowicz M.* Mater Misericordiae – Pokrow – Pokrowa w sztuce i legendzie Śródkowo-Wschodniej Europy (*Studia z Historii Sztuki.* – Т. 38). – Wrocław etc., 1986. – S. 141. Таку можливість категорично заперечують відомі опубліковані

показало в ній перемишльську останньої третини XIII ст. копію холмського оригіналу 40–50-х років із послідовним спрощенням вимови елітарного взірця¹⁹. Водночас встановлено стилістичний зв'язок “Покрову” зі згаданим тур'янським фрагментом. Опрацювання цього сліду привело до відкриття незауваженого досі окремого явища як “мініатюрного” стилю, до оригінальних прикладів якого належить також опублікована 2005 р. “Свята великомучениця Параскева з історією” з церкви архангела Михаїла в Ісаях (НМЛ)²⁰. Вони укладають не ідентифіковану донедавна найстаршу збережену групу західноукраїнських ікон²¹, що випереджує свою молодшу протилежність – відкриту із впровадженням до наукового обігу Дорогобузької “Одигітрії” та подальшим дослідженням зразків цього напрямку малярства унікальну для позабалканського світу українську версію монументального стилю ранніх Палеологів.

До Дорогобузької ікони калузький автор звертався неодноразово, проте прийнятого від початку датування близько 1300 р. не змінював і не уточнював. Інакше було зі сприйняттям та інтерпретацією стилістики. Зіставлення поодиноких висловлювань засвідчує поступове наростання відзначеного акцентування архаїзації та спрощення²². “Улюблена і дорога”

матеріали про її реставрацію з докладним описом стану авторського малярства та його перемалювань перед розкриттям. Див.: *Александрович В.* “Богородиця Десятинна” – де міф, а де історична реальність // *Ruthenica*. – 2007. – Т. 6. – С. 333–335. Пор.: *Його ж.* Покров Богородиці. – С. 96, 106.

¹⁹ *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 177–178. Холмський родовід ікони підтверджено: *Його ж.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андронові поблизу Кобрини // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Львів, 2011. – Вип. 20: *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 55–71.

²⁰ Св. Параскева з житієм XIV ст. (?) з Ісаїв. – [Львів, 2005]. Пор.: *Гелитович М.* Нововідкриті з-під пізніших перемалювань пам'ятки іконопису із збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького // *Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. – Львів, 2006. – № 4(9). – С. 91–93. Цієї та інших відкритих останнім часом з-поміж не лише найдавніших, а й молодших українських ікон В. Пуцко в аналізованому огляді не врахував.

²¹ *Александрович В.* Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 154–179; *Його ж.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю” – невідомий аспект мистецької культури XIII століття // *Княжа доба: історія і культура* (див. у цьому випуску).

²² *Пуцко В.* Волинські ікони Богородиці Одигітрії // *Краківські українознавчі зошити*. – Краків, 1994–1995. – Т. 3–4. – С. 415. Пор.: *Його ж.* Ранні ікони Волині // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: тези та матеріали II Міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 року*. – Луцьк, 1995. – С. 5; *Його ж.* Волинський іконопис XIII–XVIII ст.: основні тенденції розвитку // *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. – Луцьк, 2003. – Вип. 10. – С. 17; *Його ж.* Фольклоризація давнього волинського іконопису // *Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк–Володимир-Волинський, 2–3 листопада 2006 року*. – Луцьк, 2006. – С. 5; *Його ж.* Волинський іконопис в українській культурі на межі світів // *Волинська ікона: дослідження та реставра-*

концепція явно переважає над реаліями самої пам'ятки, оскільки складна багатопланова техніка моделювання й виняткове для усієї східнохристиянської спадщини за багатством та різноманітністю використання золота в орнаментах й при відтворенні одягу ніяк не стикується з поняттям архізації, вимагають очевидного уточнення й докладнішого опрацювання самого терміна. Родовід унікальної стилістики дорогобузького образу потребує дальших пошуків, проте навіть на актуальному етапі осмислення очевидно, що церква Дорогобузького монастиря зберегла один із найвищих під фаховим оглядом зразків відповідної творчості для усього східного християнства. Найновіші дослідження переконують, що це був власне напрям, попри нинішню малочисельність прикладів, у тогочасній дійсності достатньо широкий, зі своїми видозмінами, нерідко достатньо віддаленими від вихідного аристократичного константинопольського першовзірця. До такого висновку схиляє насамперед впроваджена до наукового обігу у 2007 р. "Богородиця" з церкви архангела Михаїла в Ісаїях (НМЛ)²³. Проведене вступне дослідження у контексті переосмислення найдавнішої спадщини західноукраїнського малярства підводить до висновку, що вона назагал відтворює стилістику дорогобузької реліквії, однак на скромнішому фаховому рівні, засвідчуючи більше поширення відповідного малярського напряму в тогочасній мистецькій практиці українських земель та ширший контекст самого явища²⁴. Ісаївська "Богородиця" виявляється єдиним для української спадщини оригінальним зразком цього малярства, синхронним образів Дорогобузького монастиря як вихідній "взірцевій" моделі цього відгалуження національної мистецької практики.

Найважливішим продовженням віднайдення дорогобузької реліквії стало власне сформоване від середини 1990-х років усвідомлення того, що вона відкриває цілий напрям західноукраїнського малярства кінця XIII – першої половини XIV ст., репрезентований більшою групою як оригінальних пам'яток, так і новіших реплік втрачених автентичних зразків. Таке переконання склалося при вивченні ікон архангелів Михаїла та Гавриїла з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві й святого Георгія з церкви святого Миколая в Тур'ї (усі – НМЛ)²⁵. За ними та іншими зраз-

ція: Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року. – Луцьк, 2007. – С. 6; *Його ж.* Проблема наслідування традицій у волинському іконописі XIII–XVII ст. // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – Луцьк, 2010. – С. 7.

²³ *Гелитович М.* "Богородиця Одигітрія" з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї – рідкісна пам'ятка українського іконопису XIV століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Науковий збір-

ник. – Вип. 15: Матеріали XV Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року. – Луцьк, 2007. – С. 41–46; *Її ж.* "Богородиця Одигітрія" з Ісаїв // Літопис Національного музею у Львові. – 2008. – № 6(11). – С. 138–141.

²⁴ *Александрович В.* Відкриття... – С. 174–176.

²⁵ *Його ж.* Ікони першої половини XIV століття "Архангел Михаїл" та "Архангел Гавриїл" з церкви святої Параскеви у Даляві // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1998. – Т. 236. – С. 41–75; *Його ж.* Тур'ївська ікона святого великому-

ками відповідного кола й вироблено висновок про активнішу роль цього малярського напрямку в мистецькій практиці західноукраїнського регіону перед серединою XIV ст.²⁶ В. Пуцко, звичайно, не міг не знати цих ікон. Із запропонованим передатуванням останніх із перелічених зразків він погодився: “Отже, мова вже не про дві-три невеликих ікони, і наявний матеріал дозволяє робити не лише спостереження, але так само припущення і певні висновки”²⁷. Попри безперечне прийняття групи ікон, які репрезентують українську версію монументального стилю ранніх Палеологів, жодна з них зокрема, як і явище загалом, в огляді, написаному для “Історії українського мистецтва”, навіть не згадані. Одиноким – і лише частковим – винятком став віднесений до другої половини століття “Архангел Михаїл з діяннями” з церкви святого Миколая у Стороні на Дрогобиччині (НМЛ), пригаданий, однак, не в контексті малярства монументального ранньопалеологівського родоvodu, а “найдавнішою серед збережених” ікон “житійного” зразка (с. 932). Втім, таке визначення уже застаріло, оскільки згадана ісаївська “Свята великомучениця Параскева з історією” випереджає сторонянський приклад однозначно і немало. З огляду на наведене визнання 2004 р., відсутність найяскравішого окремого явища українського іконопису княжої доби – власної версії монументального малярства ранньопалеологівської стилістики не випадає сприймати інакше, як свідоме, а, отже, – цілеспрямоване опущення. Звичайно, не випадало б розвивати “детектив” на тему чому це зроблено, проте спеціально прикладене зусилля очевидне. Як наслідок перша половина XIV ст., ставши завдяки відкриттю зазначеної групи ікон винятково цікавим і багатим продовженням традиції найбільшого піднесення за умов середини – другої половини попереднього століття, виявилася суцільною “темною плямою”, наївна “рукотворність” якої не зупинила калужського автора перед її проголошенням.

Втім, одна з пам’яток відповідного кола уже давно користується особливою увагою В. Пуцка. Ще в 1976 р. він без аргументації датував знану ікону Богородиці з Покровської церкви в Луцьку (НХМ) початком XVI ст.²⁸ Їй відтоді в різних варіантах вперто тиражує свою пропозицію, уточнивши надалі датування на подане і в аналізованому тексті “близько 1500 р.”. Хоча

ченика Георгія з “Моління” // Київська Церква. – 2001. – Ч. 2–3(13–14). – С. 212–221.

²⁶ *Його ж.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 25–31; *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 286, 288; *Ejusdem.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. – Łańcut, 2004. – Cz. 2: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej

Łańcut–Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 275–277.

²⁷ *Пуцко В.* Про церковне малярство України XIV ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2004. – Львів, 2004. – Кн. 2. – С. 514.

²⁸ *Пуцко В. Г. Г.* Логвин, Л. Міляєва, В. Свенціцька. Український середньовічний живопис. Ukrainian Medieval Painting, Київ, 1976, 28 стр. + 109 табл. // *Russia Medievalis.* – 1978. – Vol. 5.1. – S. 248 (“выполнена под воздействием классических образцов московской иконописи зрелого XV в. и, скорее всего, может быть датирована началом 1500 гг.”).

на тверде переконання “за всіма стилістичними ознаками” (с. 930) вона нібито тяжіє до вказаного часу, насправді нічого спільного з уже чималою групою тодішніх ікон Богородиці луцька не має. Нещодавно znana російська дослідниця Енгеліна Смірнова переконано наголосила її закоріненість у стилістиці кінця XIII ст.²⁹ Як уже неодноразово була нагода вказати, насправді йдеться про об’єкт другої чверті XIV ст. із виразними пізніми ремінісценціями монументального стилю ранньопалеологівського зразка³⁰.

За такого підходу перша група українських ікон, як загальноприйнято досі вважали, мала б походити щойно з другої половини XIV ст., проте у В. Пущка вона теж виявляється невеликою і неповною щодо впровадженій дотепер до наукового обігу спадщини. Монументальне “Преображення” (відтворене у стані перед розкриттям³¹) з церкви Собору Богородиці в Бусовиськах (НМЛ) виразно продовжує стилістичні прикмети раннього малярства зрілих Палеологів зразка мозаїк та фресок константинопольського монастиря Хора 1316–1321 рр., тому не може бути старшим від другої половини XIV ст.³² й перелічувати пропоновані датування “на потребу”, звичайно, немає сенсу. Тим більше, що уважніший аналіз стилевих особливостей не тільки “твердо” вписує ікону в другу половину століття, а й пропонує їй яскраву аналогію у знаних нині насамперед за головою Христа з композиції “Воскресіння – Зішестя до аду” фресках собору святого Іоана Богослова в Луцьку³³. З цього зіставлення стилістика бусовиського “Преображення” постає прикладом однієї з окремих течій українського релігійного малярства другої половини XIV ст.

Інший, уже давніше знаний за конкретними зразками, проте так само недооцінений напрям відкрито із впровадженням до наукового обігу у 1935 р.³⁴ ікони святого Георгія з церкви Собору святих Йоакима і Анни у Станілі (НМЛ). У 1995 р.³⁵ до неї додано іншу версію композиції з церкви Перенесення мощів святого Миколая у недалекому Старому Кропивнику

²⁹ Смирнова Э. Некоторые наблюдения над иконописью Галицко-Волынского княжества XIII–XIV веков // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. – С. 14–15.

³⁰ Александрович В. Мистецтво... – С. 24–25; Його ж. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 286.

³¹ Репродукцію розкритої ікони див.: Патріарх Димитрій (Ярема). Іконопис Західної України XII–XV ст. – Львів, 2005. – С. 33; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона XI–XVIII століть. – Київ, 2007. – Іл. 29.

³² Найдокладніше про нього див.: Петрушак П. И., Свенцицкая В. И. Икона

“Сретение со сценами из жизни Марии” конца XIV – начала XV в. из с. Станьля // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1990. – Москва, 1992. – С. 213–223.

³³ Александрович В. “Музейне” відкриття”... – С. 11–12.

³⁴ Zaloziecki W. R. Ikonenzammlung an der Griechisch-Katolischen Theologischen Akademie in Lemberg // Byzantinische Zeitschrift. – 1935. – Abb. 1.

³⁵ Александрович В. Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла – і перемисьльське малярство XIV–XV століть // Його ж. Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 169, приміт. 201. Вперше репродукована: Його ж. Друга збірка релігійного мистецтва отців Студи-

(Львів, збірка “Студіон”). Їх справедливо відзначено як переказ про “певну локальну іконографічну традицію”. Проте її не співвіднесено з історичними візантійським джерелами в малярстві періоду торжества ісихазму й не доповнено ще одним українських зразком, яким є впроваджена до наукового обігу 1981 р.³⁶ й достатньо давно вже співвіднесена з обома “Святими Георгіями”³⁷ “Свята великомучениця Параскева зі сценами історії” з придорожньої каплиці в Кульчицях (Львівська галерея мистецтв). Разом вони утворюють окреме виняткове для власне позавізантійського ареалу явище релігійної мистецької культури східнохристиянського світу, виявляючись важливим свідченням якнайтісніших візантійських контактів мистецтва Галицько-Волинської держави й за нових історичних умов другої половини XIV ст.³⁸ Проте в аналізованому огляді згадано тільки “Георгіїв” й винятково в контексті іконографічних аналогій через вилічення поодиноких ікон.

Закінчують огляд спадщини іконопису княжої доби два абзаци, присвячені іконам “житійного” зразка на прикладі згаданих “Архангела Михаїла” з церкви в Стороні та “Принесення Марії до Храму”³⁹ з церкви у Станілі (с. 932–933). Новіші відкриття, яких автор взяв до уваги, не лише “розширюють” проблему, а й, як уже відзначено, виводять (зазначена ікона святої великомучениці Параскеви з церкви в Їсях⁴⁰) поза контекст XIV ст. До попереднього століття відсилає й вказаний перемишльський протограф ікон святого Миколая з історією. Не тільки поки не сприйнята в контексті малярської культури XIII ст., а й давно впроваджена до наукового обігу (див. вище) кульчицька ікона святої великомучениці Параскеви засвідчують ще одну недооцінену прикметну особливість української іконографії відповідного зразка – поширення ікон із скороченим історичним циклом. У зіставленні з іншими національними традиціями східнохристиянського культурного кола воно видається однією зі своєрідних прикмет української мистецької культури⁴¹.

тив у Львові // Пам’ятки України: історія та культура. – 1998. – Ч. 1. – С. 13.

³⁶ Олеский замок. Путівник. – Львів, 1981 (іл. не нумеровані). Новіші репродукції див.: Львівська галерея мистецтв. – Львів, 2007. – С. 15; *Міясва Л.* за участю *М. Гелитович.* Українська ікона... – Іл. 93.

³⁷ Вперше такий погляд разом із передаванням запропоновано: *Александрович В.* Мистецтво... – С. 40–41.

³⁸ *Александрович В.* Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія СМОЛЯ. – Київ, 2010. – С. 1029–1049.

³⁹ Давніша література здебільшого подавала сюжет як Стрітєння, зазначено тему встановив і обгрунтував: *Майоров О.* Галиць-

ко-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат: У 2-х т. – Біла Церква, 2011. – Т. 2: Політична та культурна спадщина, родина, династія. – С. 439–449. Те ж: *Его же.* Русь, Византия, Западная Европа. Из истории политических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. – Т. 1). – Санкт-Петербург, 2011. – С. 383–391.

⁴⁰ Датування XIII ст. запропоновано: *Александрович В.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю”... (див. у цьому томі).

⁴¹ В. Пуцко не зауважив цієї прикметної особливості української версії ікон відповідного зразка й у присвяченій їм невеликій спеціальній статті: *Пуцко В.* Композиційна схема української житійної ікони XIV–XVI ст. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2005 рік. – Львів, 2005. –

Наприкінці вміщено короткий “теоретичний” абзац, який, не подаючи конкретної дати, в контексті перегляду пам’яток другої половини століття перекоонує: “У цей період у Галичині привертають увагу такі активні малярські осередки як Перемишль і Львів, про що свідчать згадки про майстрів, щоправда, переважно пізнішого часу (sic!)” (с. 933). Наведена фраза пропонує декілька характерних для методи В. Пуцка очевидних “курйозів”. Насамперед безперечно позаісторичним у тогочасному контексті є поняття Галичини, витворене й утверджене щойно за австрійських часів, після 1772 р. Притаманного для малярської традиції відповідного часу поняття перемишльської школи в тексті шукати марно, хоча пропоновані розмірковування зроблено насамперед на матеріалі перемишльського кола. Ще очевидніший “курйоз” – з однозначно сумнівного використання новіших відомостей про малярів для наповнення давнішого часу. Проте навіть так неможливо “відтягнути” до зламу XIV–XV ст. історію професійного середовища львівських українських малярів: за джерелами вона розпочинається акурат на століття пізніше⁴².

Ці суто історичні “упущення” яскраво окреслюють одну з прикметних особливостей викладу не без виразних паралелей в аналізі мистецького матеріалу. Зіставлення перекоонує в очевидній своєрідності позицій автора. Відзначене виразне акцентування насамперед у послідовно позаукраїнському контексті достатньо численних пам’яток, збережених на території Росії, поєднується з очевидним опущенням матеріалів, здатних розширити і поглибити уявлення про особливості власне української традиції. Зокрема, явно недостатню увагу відведено винятково важливим на тлі малочисельності найдавніших автентичних українських ікон писемним переказам. Поза увагою виявилися самотні для старокиївської традиції відомості Життя святого Алімпія Печерського, холмського літопису князя Данила Романовича та володимирського князя Володимира Васильковича. Поверхово і вибірково,

Кн. 2. – С. 712–719. Втім, попри назву, тут не проаналізовано саму композиційну схему, а запропоновано огляд поодиноких її зразків, скорочені ж цикли як окреме явище української мистецької практики навіть не відзначено. Проте воно, безперечно, наділене ширшим контекстом, оскільки такий підхід присутній і в інших лініях розвитку іконографії. Проблема, звісно, вартує окремого вивчення. З-поміж найяскравіших раніших зразків варто вказати неповні цикли похвали Богородиці через пророків в іконах із церков святого Георгія у Стороневичах (Львів, Музей народної архітектури та побуту), святої Параскеви Тирновської у Крампній (НМЛ) та архангела Михаїла у Флоринці (Історичний музей у Сяноку), а з інших сюжетів – “Святого Георгія” з церкви в Даляві (НМЛ). Репродукції див.: *Патріарх Димитрій (Ярема)*.

Іконопис... – С. 18, 72, 75, 327; *Міляєва Л.* за участю *М. Гелитович*. Українська ікона... – Іл. 103, 113.

⁴² *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студія з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000. – С. 85. Втім, у літературі існують відкликання до львівських українських малярів ранішого часу (*Jarema W., o. O pracowniach w Galicji w XIV–XVI wieku // Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku / Pod red. Jarosława Giemzy, Andreja Stepana. – Łańcut, 1999. – S. 32*), проте вони засновані винятково на безпідставному віднесенні до українського кола знаних за давнішими документами майстрів міста німецького та польського походження.

залучивши доступний фонд самого оригінального малярства, практично зовсім не вдаючись до проблеми реплік втрачених оригінальних зразків⁴³, автор явно не мав наміру розшукувати їх задля поповнення фонду відомостей до історії відповідного аспекту культурної практики⁴⁴. Тим більше не стояло питання про відзначення в українському контексті виразних відкликань до старокиївської традиції, присутніх у найдавнішій російській спадщині, як, наприклад, іконографія святого Климента папи⁴⁵, святих Бориса і Гліба. Окремо варто згадати не побачену досі в українському контексті, зафіксовану новгородськими джерелами фреску назовні місцевої церкви Спаса на Нередиці із зображенням Успіння зі святими Володимиром і Ольгою (1246)⁴⁶ – безперечно історичну попередницю поширеної від ілюстрації київського видання Бесід святого Іоана Златоуста на 14 послань апостола Павла 1623 р.⁴⁷ новітньої київської (української) іконографії Успіння зі святими Антонієм і Феодосієм Печерськими. Тим більше не побачено київського родоводу “новгородської”

⁴³ У дотеперішній літературі проблема майже не опрацьована. Наскільки важлива вона при нечисельності автентичної української спадщини може показати зіставлення поодиноких опрацьованих прикладів. Саме за пізніми й суттєво переосмисленими репліками вдалося встановити іконографію зовсім “загадкової” згаданої літописної старокиївської “Богородиці Пирогощої”: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 56–67. Аналіз молодших реплік – XV–XVI ст. – ікони святого Миколая з історією вивів на протограф у втраченій перемишльській іконі XIII ст.: *Його ж.* Найдавніша перемишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії.* – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 156–181. Так само на підставі новіших відкликань у жидачівській чудотворній іконі Воплочення ідентифіковано репліку оригіналу кінця XIII ст.: *Його ж.* Чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) з Жидачева // *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство.* – Львів, 2005 – Вип. 5. – С. 116–135. Втім, дослідження показали й ширший контекст явища – присутність у молодшій українській спадщині переказів поодиноких об’єктів періоду утвердження християнської релігійної мистецької традиції в Україні: *Його ж.* Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // *Студії мистецтвознавчі.* – 2006. – Ч. 1(13). – С. 38–49.

⁴⁴ Така постава тим більше дивує, що в його доробку виділяються декілька спеціальних робіт, присвячених аналізу поодиноких писемних переказів до історії мистецької культури епохи: *Pucko W.* “Pochwała” księcia Włodzimierza Wasylkowicza jako źródło studiów nad sztuką Wołynia w XIII wieku // *Slavia Orientalis.* – 1975. – Nr 3. – S. 307–317; *Його ж.* Киевский художник XI века Алимпий Печерский (по сказанию Поликарпа и данным археологических исследований) // *Wiener Slavistische Jahrbuch.* – 1979. – S. 63–88; *Його ж.* Літописне оповідання про місто Холм // *Український історичний журнал.* – 1997. – № 1. – С. 115–121. Поодинокі свідчення писемних джерел автор також нерідко викладав поверхово, не завжди належно заглиблюючись у їх вимову. Конкретні приклади див.: *Александрович В.* Святий Алімпій Печерський... – С. 5–19; *Його ж.* Мистецькі сюжети... – С. 38–72.

⁴⁵ Короткий перегляд літератури про неї див.: *Сарабьянов В. Д.* Образ Климента Римского в Софии Киевской и его иконография в Византии и Западной Европе // *Софійські читання.* – Київ, 2010. – Вип. 5: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції “Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва” (Київ, 28–29 травня 2009 р.). – С. 343, прим. 53.

⁴⁶ *Дмитриев Ю. Н.* Изображение отца Александра Невского на нередицкой фреске XIII в. // *Новгородский исторический сборник.* – Новгород, 1938. – Вып. 3–4. – С. 39–57.

та “суздальської” іконографії Покрову Богородиці⁴⁸. Очевидний історичний український контекст найдавнішого іконопису нинішньої Росії В. Пуцко змінив “популярним” викладом (теж, зрештою, не вичерпним, і так само не без очевидних пропусків серед новіших відкриттів) про збережені в Росії ікони з-перед середини XIII ст., що для історії власне українського іконопису – сюжет не без безперечного віддалення, щонайменше не найпершого плану. Як видається, автор просто повторив віддавна завчене й добре знайоме замість завдавати собі клопоту, шукаючи нове, специфічно автохтонне, те, що від початків українського християнства працювало над утвердженням основ його самобутнього мистецького відгалуження. Для В. Пуцка самого цього поняття ніби не існує взагалі, а винятково “наслідування моделей” хоча в достатньо широкій палітрі взаємин із Візантією, це був напрям об’єктивно не наділений найважливішим потенційним результатом⁴⁹. Однак уже неодноразово відзначена своєрідність авторського вибору спрацювала і тут.

Така заданість вибору зобов’язує поставити запитання: наскільки запропонований огляд української ікони княжої доби насправді відповідає її історії? Суть проблеми полягає, звичайно, не в баченні запрошеного “зі сторони” автора, а в тому, що і як він бачить. Насамперед, як і у відображеній відзначені “своєрідною” для української історичної дійсності хронології, у викладі однозначно домінує російський підхід. Там, де, при всьому його новітньому експансивному потенціалі, він виявляється очевидно безсилим, як у ситуації з українською версією малярства монументального ранньопалеологівського зразка, “непіддатливий матеріал” за віддавна практикованою при такій потребі моделлю вдається “не зауважити”. У результаті історія української ікони виявляється викладеною за зноюю “моделлю колонізатора”, здатного впізнати в чужій традиції тільки своє, у “кращому” випадку – ще також те “не своє”, що вдається видати за “своє”, як, наприклад, у дотеперішньому російському трактуванні іконографії Покрову Богородиці. Вартість такої “історії”, звичайно, не потребує додаткового обґрунтування. Найпоказовішим з огляду ікон княжої доби в новому виданні виявляється не те справжнє їх відкриття, яким відзначена остання чверть століття, що минула від часу віднайдення Дорогобузької “Богородиці”. Запропонований до друку текст у численних конкретних випадках обійшовся без нього. Найвимовнішим виявляється повторення і через півстоліття після виходу попередньої аналогічної позиції знаменитої під усіма оглядами ситуації, коли в Україні надалі відсутні власні кадри, здатні впоратися із створенням “Історії українського мистецтва” справді “без фальсифікацій і змін” (с. 8) не у “прогресивних деклараціях”, а з відчуттям та усвідомленням обов’язку, на ділі.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

⁴⁷ *Іоан Златоуст*. Бесіди на 14 послань апостола Павла. – Київ, 1623. – Арк. тит. зв. (*Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. перша: 1574–1700. – № 138).

⁴⁸ *Александрович В.* Покров Богородиці. –

С. 183–221.

⁴⁹ Перегляд моделей стосунків див.: *Александрович В.* Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємодій // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 55–72.

Андрій КОПИТКО

ПІДСУМОК СТУДІЙ НАД СЕРЕДНЬОВІЧНИМ ВОЛОДИМИРОМ

Терський С. Княже місто Володимир. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 316 с., іл.

Волинська земля була одним із найактивніших регіонів містобудування в Україні впродовж усього Середньовіччя. Кожне її місто має свою яскраву історію, варту того, щоб її належно дослідити та ознайомити з нею сучасників і прийдешні покоління. Над вирішенням цього завдання плідно працює львівський археолог Святослав Терський. У його доробку вже чимало наукових та науково-популярних праць, присвячених містам Волині, зокрема Лучеську, Пересопниці, Олиці, Перемилю. Нещодавно їх поповнила книга про давню столицю Волинської землі – Володимир. Автор поставив перед собою непросте завдання: відобразити на основі даних археологічних, писемних, топонімічних джерел історію міста від витоків до ХІХ ст., а також складні перипетії його наукового вивчення. За вже опрацьованою у попередніх дослідженнях міст Волинської землі схемою, увазі читача запропоновано поодинокі розділи, де відображено стан джерельної бази для вивчення Володимира, а також основні результати наукових пошуків істориків та археологів ХІХ – початку ХХІ ст. у відкритті невідомих сторін суспільно-політичного, економічного й культурного життя, міжнародних зв'язків міста. Завдяки понад 20-річним археологічним дослідженням різних об'єктів С. Терський немало долучився до того, щоб історія Володимира не була оповита пільмою невідомості. Тим значимішою для науковців й усіх, хто цікавиться Володимиром та Волинською землею, є рецензована праця зі вступом, п'ятьма розділами, висновками, а також додатками, переліком скорочень, джерел та літератури, іменним і географічним вказівниками.

Тривалі дослідження дали змогу запропонувати цілісну наукову картину еволюції одного з найбільших міських осередків України доби Середньовіччя. Вже у вступі справедливо відзначено, що тривалий час вивчення пам'яток Володимира розвивалося як предмет зацікавлень ентузіастів і було епізодичним, а не системним, порівняно з іншими княжими столицями Київської Русі: Києвом, Переяславом, Черніговом (с. 5). Слушна також думка про сприятливі природні фактори – неодмінну передумову виникнення та розвитку осередку (с. 5), що дозволило добре обжити

територію майбутньої княжої столиці вже від енеоліту. Небезпідставно швидко зростання Володимира виведено і від його розташування на головній транспортній артерії через українські землі до країн Європи (с. 6).

Перший розділ присвячений історіографії та писемній історії Володимира (с. 7–58). Тут викладено стан джерельної бази, а також основні проблеми та здобутки істориків й археологів у вивченні історії міста, головні її віхи за документами. Водночас випадає зауважити, що назва розділу “Історіографія та історія Володимира за писемними джерелами” видається не зовсім вдалою. Адже в тексті значну увагу приділено також археологічним матеріалам, даним топоніміки (див. п. 1. 1. Огляд джерел). Писемну історію доцільно було б викласти в окремому розділі, що дало би змогу гармонійніше розкрити різні сторони життєдіяльності мешканців. Використаний фактичний матеріал (с. 31–58) підказує для нього назву “Суспільно-політичне життя Володимира”.

У розділі “Історіографія та історія Володимира за писемними джерелами” ґрунтовно подано історію археологічних, архітектурних та краєзнавчих досліджень Володимира і Зимного, що дозволяє простежити стан формування й динаміку наукових уявлень про минуле міста та його околиць, їх місце в історії Волинської землі й України. Слушно відзначено, що проведені перед кінцем 1980-х років археологічні дослідження не пропонували цілісної картини історичної топографії, етапів розвитку, соціально-економічного і культурного статусу Володимира княжої доби (с. 29). Вироблення уявлення про процес археологічного вивчення міста полегшує хронологічна таблиця робіт 1955–2001 рр. (с. 29). Актуальне й відзначення у праці факту нищення археологічних пам’яток Володимира представниками Інституту археології НАН України замість проведення фахового наукового дослідження (с. 30). Треба також сказати, що автор на основі власних пошуків переглянув схему розвитку укріплень та забудови, середньовічних церков, зробив помітний внесок у вивчення керамічного виробництва, писемності, військової справи.

Водночас дискусійним є твердження про передачу вже у 988 р. новозаснованого міста в уділ синові Володимира Святославовича Всеволоду (с. 31). Можливо, доцільніше говорити про призначення його намісником. Адже удільна система з виокремленням окремих князівств у Київській державі утвердила щойно від другої половини XI ст. Цікавим є авторське припущення про статус Володимира від його заснування як нового адміністративного центру всієї Південно-Західної Русі, покликаного замінити Червен (с. 32). Заслуговує уваги й висновок про стимулюючий вплив загострення міжусобної боротьби за Волинь наприкінці 40-х років XII ст. на інтенсифікацію розбудови укріплень столиці (с. 39). Доцільно врахувати і погляд про будівництво Успенського собору, призначеного стати своєрідним атрибутом самостійності Володимира (с. 41). Подібні тогочасні заходи в Галичі та Володимирі (на Клязьмі) засвідчили також появу в Київській державі нових серйозних політичних гравців: Галицького та Володимиро-Суздальського князівств. Автор наводить надання князя Романа Мстиславовича Успен-

ському собору у володіння Купичівської волості у верхів'ях р. Воронки біля Турійська (с. 43). Тут, припускаємо, радше повинно йтися про право збору платежів із наданої території, ніж безпосереднє володіння нею. У Київській Русі подібна практика була поширеною (здаймо хоча б історію Києво-Печерського монастиря або церковні надання смоленського князя Ростислава, Лешка Білого (початок XIII ст.) названо польським королем (с. 44). Натомість добре відомо, що в Польщі від кінця XI ст. королівський титул не функціонував – його відновлено щойно у 1295 р., а старший представник династії П'ястів титулувався великим князем. Автор зауважив таку цікаву деталь, яку треба врахувати при вивченні розвитку церковно-релігійного життя у Володимирі: при кафедральному соборі від 1240-х років згадано клірос, що слугує свідченням чисельності білого духовенства та значної кількості храмів у місті (с. 45). Видається цікавим також припущення про можливість вбачати в наказі Бурундая зруйнувати укріплення волинських міст та заборони на зведення нових прагнення прирівняти їх до золотоординських, які не мали укріплень (с. 48). Підставу взяти його до уваги дають засвідчені археологічно різнопланові зв'язки міст Волині та Золотої Орди у другій половині XIII–XV ст. До стабілізації політичних відносин з Ордою прагнули й самі галицько-волинські володарі – адже це провадило до забезпечення умов нормального розвитку їхніх земель та притоку економічно активного населення, що писемні та археологічні джерела й фіксують для другої половини XIII – першої половини XIV ст.

Дослідник запропонував цікаві міркування щодо еволюції культу святого Юрія – покровителя Володимира і Волинської землі та пов'язав його виникнення з постаттю князя Володимира Васильовича, який шукав у святому покровителя від прокази, на яку хворів (с. 49). Водночас не можна оминати висновку про завершення за правління князя Юрія Львовича будівництва укріплень Великого Окольного города Володимира (с. 50), що засвідчує зростання чисельності населення та назрілу потребу його захисту. Натомість безпідставним є віднесення отруєння галицько-волинського князя Юрія II до 1341 р., – близько Великодня 1340 р. (16 квітня) король Польщі Казимир III, вже знаючи про смерть князя, вирушив із невеликим військом і захопив замок Львова¹.

Суттєвий аспект пізнання історії середньовічного Володимира вивчення особливостей формування його території та передмість, а також оборонних укріплень. До того ж, важливо простежити специфіку виникнення самого осередку майбутнього міста. Цим питанням присвячено другий розділ. Передовсім автор локалізував первинний укріплений центр, який виник ще перед включенням цих теренів до Київської Русі, при впадінні р. Смочі до р. Луги (с. 62). Формування платформи первісного Окольного города – глиняного валу – датовано рубежем X–XI ст. (с. 62). За результатами аналізу територіального розвитку запропоновано висновок про існування

¹ Грушевський М. Історія України-Русі. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 138, 535; там само. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 25.

у середньовічному Володимирі класичної планувальної структури: дитинця, Окольного города, передмість (с. 67). Цікавим видається припущення про церкву святих Йоакима та Анни як додатковий князівський храму-усипальницю на дитинці (с. 72). С. Терський визначив територію первісного Окольного города в межах острова між рукавами р. Смочі, прилеглого до дитинця від заходу та півночі (с. 76). Заслугове на увагу думка про штучні водойми і греблі як елементи укріплень (с. 80). Подібні конструкції були в містах Волинської та Галицької земель, зокрема в Лучеську, Звенигороді, давніше – у столиці білих хорватів Стільско. Внеском до вивчення територіальної структури Володимира є також встановлення меж визначеного з рубежем X–XI ст. первісного торжища (с. 82–83), на якому пізніше сформувався ринковий майдан. Завдяки власним дослідженням визначено і розташування Подолу – в долині р. Смочі (с. 83).

С. Терський археологічно простежив занепад східної частини Володимира (середина – друга половина XIV ст.), а також встановив вибірковість її заселення і в наступні століття (с. 85). З'ясовано, що північно-східний район Окольного города в урочищі Апостольщина був активно заселений з X по XIV ст. (с. 86). Запроповано висновок про взаємозв'язок храмового будівництва з етапами розвитку посадів та існування двох поясів храмових об'єктів (с. 90). Відзначимо також перегляд датування та розташування ряду храмів середмістя (с. 90–94).

Помітним внеском до вивчення давнього Володимира є ґрунтовний аналіз різних аспектів функціонування передмість і приміської інфраструктури (с. 95–117). Автор встановив, що приміська інфраструктура та передмістя розвивалися вздовж р. Луга і її приток, а найближчі околиці роздавалися княжим дружинникам (с. 102–103). Переглянуто та спростовано думку про належність хреста на околиці Зимного могилі дружинника Данила Романовича Клима Христинича і встановлено, що на цьому місці у XV–XVI ст. було кладовище (с. 109). Цікавим, перспективним для подальших досліджень видається припущення про існування князівських дворів-резиденцій у Зимному, Мстишині, Клевані (с. 109). Зроблено низку відкриттів на пам'ятках в околицях Володимира: Хвалимичах, Зимному, Маркоставі, Бужковичах, Березовичах, що дозволяє краще розуміти формування приміської інфраструктури (с. 104–115). Зокрема, викладено обґрунтований висновок про роль островів на р. Луга як застав-рогаток на основній дорозі до Володимира від сходу (с. 113). С. Терський запропонував тлумачення Устилуга як великокнязівської фортеці, а згодом і порту Володимира в усті р. Луга (с. 115). Провівши аналіз формування територіальної структури міста та його околиць, дослідник небезпідставно ствердив її становлення на основі попередніх поселень гніздової забудови. Оригінальним є висновок про планомірну забудову з ініціативи княжої адміністрації (с. 115), створення системи укріплень Окольного города за часів найбільшого розквіту міського організму (друга половина XIII – перша половина XIV ст.).

У третьому розділі проаналізовано особливості світської та церковної архітектури, а також житлового будівництва. Найбільшу увагу відведено

монументальній мурованій та дерев'яній архітектурі (с. 118–148). Варто відзначити насамперед спостереження про початок спорудження Успенського храму ще до утвердження в 1156 р. на володимирському престолі князя Мстислава Ізяславовича як суверенного правителя Волинського князівства (с. 118). Дослідник критично поставився до поширеної думки про монопольність будівельної артілі з Переяслава у спорудженні собору (с. 125). Автор висунув цікаву версію про поховання в монастирському храмі святого Федора жінок із князівської родини, померлих у чернецтві (с. 125). Слушною видається пропозиція про необхідність видлучення Михайлівського монастирища з приватного володіння для його широкого дослідження та музеєфікації, збереження цієї важливої пам'ятки княжого Володимира (с. 139). На основі аналізу стилістичних та технічних особливостей ротонди святого Василя Великого визнано необґрунтованою пропозицію щодо її датування 1194 р. Варта уваги й думка про використання у XIII–XIV ст. оздоблення декоративною керамічною плиткою фасадів споруд, запозиченого від Золотої Орди (с. 145). Наголошено також на використанні в долівках дерев'яних храмів керамічної плитки, втім і поліхромної (с. 145), висунуто припущення щодо можливості місцевого виготовлення таких плиток (с. 154).

Певний внесок зроблено також до вивчення житлового й господарського будівництва. Так, археологічно досліджено садибу заможного мешканця XIV ст. із житловими та господарськими спорудами (с. 150). Запропоновано аналіз техніки виготовлення залізних цвяхів, які широко побутували у Володимирі XIV ст., із листа (с. 152–153). Встановлено використання брускової цегли в цивільному будівництві від 1370-х років (с. 154). Початок кам'яного житлового будівництва пов'язаний зі спорудженням з наказу короля Польщі Казимира III мурованого замку (с. 155). Наступну хвилю монументального, передовсім оборонного, будівництва наприкінці XV ст. обґрунтовано загрозою татарських нападів (с. 156).

Значне місце в монографії відведено господарській діяльності жителів, якій присвячено четвертий розділ (с. 157–198). Автор показав різноманітні сторони занять: сільське господарство і промисли, ремесло, торгівлю. Слушно відзначено, що сільське господарство відіграло доволі помітну роль у діяльності жителів Володимира, що було характерною рисою середньовічного міста (с. 157). Цю думку підкріплено численними даними археології. Простежено поширення рибного ставкового господарства на передмістях (с. 158), започаткованого з XIII ст. і пов'язаного з німецькою колонізацією. За літописом відомо про присутність тут колоністів з-перед 1268 р.

На основі ґрунтового аналізу археологічних джерел дослідник зробив важливі висновки для вивчення історії ремесла. Так констатовано, що гончарне виробництво продукції на продаж локалізується переважно за межами міських укріплень (с. 159). Скрупульозно вивчено набір гончарного посуду, який побутував у місті, простежено місцеві та привнесені традиції ремесла. С. Терський визначив часові межі поширення практики клеймування донець посудин другою половиною XIII – рубежем XIV–XV ст. (с. 179). Водночас переглянуто усталені погляди на шляхи розвитку залізобного

ремесла. Найбільше майстерень виплавлення заліза локалізовано на північній околиці, де були сприятливі умови для добування болотяної залізної руди (с. 180). Дослідник дійшов висновку, що залізні вироби стали значно різноманітнішими за набором та чисельнішими за найбільшого піднесення міста в XIII–XIV ст. (с. 181).

Наведений матеріал підводить до думки про значимість Володимира і як торговельного осередку Буго-Дністровського торгового шляху, роль якого особливо зросла від XIII ст. з важливими геополітичними змінами в регіоні Північного Причорномор'я та басейні Вісли. На основі нового археологічного матеріалу запропоновано широку панораму зовнішньоекономічних зв'язків. Занепад економіки пов'язано із заходами польських королів у середині – другій половині XIV ст. (с. 190), спрямованими на обмеження торгівлі Волині з Пруссією, що призвело до відтоку економічно активного населення до сусіднього Лучеська, Львова, а також міст Польщі.

П'ятий розділ присвячений питанням культури, міжнародних зв'язків, розвитку військової справи та соціальної структури населення (с. 199–229). Автор відзначає, що в місті провідна роль належала військово-політичній еліті, передовсім боярам та іншим представникам княжої дружини (с. 199). Констатовано, що у Володимирі ще в XIV ст. були сильними дохристиянські звичаї й вірування і наведено цікаві приклади на підтвердження запропонованих розмірковувань (с. 199–201). На переконання дослідника, постійний приплив вихідців із віддалених лісових країв, де продовжував існувати язичницький світогляд, сприяв консервації подібних засад й у самому місті (с. 201). Треба наголосити слушність таких висновків. Силу язичницьких вірувань жителів Волинської і Галицької земель XIII–XIV ст. фіксують археологічні джерела, зокрема з басейну Збруча. С. Терський обґрунтовано приймає наявність двовір'я аж до XIV ст. (с. 201–202).

Розквіт мистецької культури дослідник доцільно розглядає у контексті піднесення міського життя у Володимирі та на Волині загалом. Запропоновано цікаві судження про ведення державного діловодства в місті (с. 203), а також осередок книгописання у Зимнівському монастирі (с. 209). Водночас не наголошено прямого зв'язку між економічним і політичним розвитком та культурним життям, показано, що навіть після занепаду економічного й політичного життя Володимир зберіг роль осередку високої культури (с. 209).

С. Терський припускає, що значна частина жителів Володимира була професійними дружинниками (с. 218). Це сприяло розвитку військової справи на місцевому ґрунті. Проаналізовано різноманітний набір оборонної та наступальної зброї і простежено роль елементів західної та східної військових традицій у його складенні, зміни в ньому впродовж X–XIV ст. Особливо відзначено вплив на модифікацію озброєння кочовиків Північного Причорномор'я, з якими передовсім доводилось мати справу. До того ж, самі кочовики нерідко залучались на військову службу до місцевих князів.

Цікава сторінка історії – формування соціальної спільноти міста. Автор визначив основні моменти процесу утворення боярства і набуття ним високого соціального статусу, специфіку його розвитку порівняно з іншими

землями (с. 227–228). Варто відзначити і спробу розкрити роль духовенства в житті Володимира (с. 228–229). С. Терський наголосив на його значимості як своєрідної моделі формування подібних структур в інших українських містах доби Середньовіччя (с. 229). Слушно зауважено значення чинника внутріполітичної стабільності у Волинській землі, його помітну роль у другій половині XIII ст. для конституювання міської общини (с. 230). Саме відтоді й до рубежу XIV–XV ст. простежується найвищий розвиток міської громади, добре підкріпленій археологічними та – для окремих періодів – писемними матеріалами.

Перевагами монографії є чималий ілюстративний матеріал (схеми, таблиці, фотографії, малюнки), каталоги поховань із території Старого міста, а також житлових та господарських споруд, хронологія найважливіших подій з життя міського осередку, список володимирських князів, єпископів, старост. Відзначені складові суттєво полегшують роботу з книгою. Відрадно й те, що фахово систематизовано значний обсяг інформації, зібраної із залученням різноманітних історичних джерел – писемних, археологічних, топонімічних, нумізматичних. Водночас книга написана доступно без зниження наукового рівня висвітлення різних сторін історії важливого міського центру українських земель доби Середньовіччя.

Львівський національний аграрний університет

НАЙСТАРША АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ПЕРЕМИШЛЯ У НОВІШОМУ ОСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Pianowski Zbigniew, Proksa Michał. Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006. – Rzeszów: Wydawca Mitel, 2008. – 130 s., il.

Праця Збігнева П'яновського та Міхала Прокси, що вийшла друком 2008 р., – це виправлена та доповнена версія двох їх спільних публікацій, у яких висвітлено матеріали дослідження двох не просто самотніх, а унікальних перемишльських пам'яток – палацового комплексу з ротондою на Замковому узгір'ї та ротонди святого Миколая, виявленої під пресвітерієм перемишльської латинської катедрі. Науковий доробок цих авторів не обмежується працями, написаними в тандемі, а охоплює низку окремих статей на зазначену перемишльську тематику, розпорошених у наукових виданнях 80–90-х років минулого століття. Їх перелік вміщено наприкінці рецензованої монографії у списку опрацьованої літератури. Проте, за прикрим недоглядом, пропущено одну з двох згаданих публікацій, декларованих ще у вступі як спільний доробок, що передує монографії. У загальному списку зацікавлений читач може знайти лише публікацію 1998 р., написану за матеріалами архітектурно-археологічних досліджень 1996–1998 рр. ротонди святого Миколая¹. Натомість новіша спільна праця, у якій синтезовано матеріали дослідження дороманського палацового комплексу на Замковому узгір'ї, у списку літератури відсутня². У згаданому переліку є й інші пропуски, які згадаємо нижче, аналізуючи текст за порядком його викладу.

Монографію поділено на дві частини, присвячені одній з двох перемишльських пам'яток. Виклад розпочинається із давнішої – замкового палацового комплексу. Його відкриває аналіз розвитку перемишльського міста та замку, розбудованого пізніше на тому ж місці (с. 9–16). Автори констатують, що найстаршою його оборонною лінією ймовірно, була, тут

¹ Pianowski Z., Proksa M. Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998. – Przemyśl, 1998.

² Pianowski Z., Proksa M. Przedro-

mańskie palatium i rotunda na wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych do roku 2002. – Przemyśl, 2003. – S. 28–79.

“palisada” (частокіл). Цей гіпотетичний частокіл датується умовно X ст. Натомість добре зберігся оборонний вал города, який також, не цілком впевнено, “można datować” кінцем X – початком XI ст. Проте запропоноване окреслення конструктивних особливостей валу абсолютно суперечливе. Відкликаючись до археологічних досліджень 1958–1959 рр. під керівництвом Антоні Куниша та Анджея Жакі, спершу стверджується, що в основі конструкції є зрубна кліть – “konstrukcję tego wału określono jako skrzypową”, а далі, очевидно як власне уточнення, йдеться про т. зв. перекладну конструкцію – “ewentualnie – przekładkową”. Отож, з аналізованого тексту важко одержати достовірну інформацію як про датування, так і про конструкцію найстарших оборонних ліній города. Проблема заснована на давньому “камені спотикання” польських медієвістів – літописній звістці про похід князя Володимира Великого “на ляхів” 981 р: “Иде Володим”ръ . к Лахомъ . и заа грады их³ . Перемышль . Червень . и ины города . иже суть и до сего днѣ подъ . Русью ”³. Справа “наукової честі” польських дослідників східних порубіжних територій є намагання прив’язати не цілком докладне, закономірно, археологічне датування до цієї вікопомної дати. З нею логічно співвідноситься і поява валів зі зрубною конструкцією, яку традиційно пов’язують зі східнослов’янською будівельною практикою. Оскільки давніша “палісадова” оборонна лінія – є не стільки реальна, як гіпотетична (“mogła być palisada”), то довелось би визнати, що появу укріпленого валами города потрібно пов’язувати з діяльністю східнослов’янської людності, вужче – киево-руської адміністрації. Звідси й з’являється у тексті не підкріплена аргументами вставка про перекладну конструкцію (przekładkową), яку наукова традиція приписує західним слов’янам. Зауважені коливання авторської думки, без сумніву, шкодять науковому рівню аналізованого тексту. Прискіпливому читачеві аж ніяк не досить дуже схематичних та надто узагальнених схем розвою забудови середньовічного Перемишля, якими рясніють перші сторінки видання. Назріла необхідність аналізу конкретних планів та перетинів археологічних розкопів, траншей та шурфів, які б підкріплювали те чи інше припущення або гіпотезу. На жаль, таких матеріалів у рецензованій праці бракує.

Ще більше запитань викликає прочитання підрозділу про стан досліджень та наукової дискусії у вивченні перших кам’яних будівель, зведених на території города, – палацово-сакрального комплексу ротонди та поєднаної з нею палацової споруди (с. 16–22). Відкриття цього комплексу у 50–60-х роках минулого століття стало науковою сенсацією і вже від перших публікацій у польській науковій літературі час його появи почали, вслід за А. Жакі (озвучено ще на початку 1960-х років), беззастережно пов’язувати з короткотривалим періодом далеко не доконаного “факту” п’ястівського володіння Перемишлем за часів панування Болеслава Хороброго та Мешка II. У цьому підрозділі автори висвітлюють етапи археологічного дослідження замкового комплексу і доволі неочікувано й побіжно

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 69.

вдаються до практики визначення мірничих особливостей. Неочікувано насамперед тому, що цю важливу складову архітектурного аналізу варто було би прецизійніше розглянути в одному з наступних підрозділів, у яких мовиться про “*zarys budowli, wymiary*” (с. 23) чи їх “*układ przestrzenny*” (с. 24–25). Натомість автори виразно уникають професійних дискусій на цю тему, наголошуючи на суперечливості висновків й протиставляючи думку Івана Могитича, Василя Петрика та Юрїя Дибби (про використання східних мір у розплануванні комплексу) думці А. Жакі, який вважав, що в основі розпланування ротонди лежить римська стопа. Врешті, під сумнів ставиться й наукова вартість методики мірничого аналізу з використанням архітектурного модуля “*przy znacznych wahaniach grubości murów, a także braku zgodności kolejno dokonywanych pomiarów pałatium*”. Останній закид щодо неточності археологічних обмірів палацової споруди звернено, очевидно, до археологів-співвітчизників. А от щодо мірничих методик, то про їх достовірність варто пояснити докладніше, оскільки автори аналізованої праці не є професійними архітекторами. Міра, вирахована не із загальних розмірів об'єкта чи його окремих частин, а з будівельного модуля, об'єктивно дає достовірніший результат, оскільки мінімізує варіативність можливих комбінацій. Проілюструємо це на прикладі. Припустімо, що потрібно визначити будівельну мірну одиницю на промірі у 1866 см. Приблизно з однаковою похибкою до цієї величини можна прикласти 55 мір (54,882) величиною у 34 см (каролінзька стопа) або 60 мір (60,194) величиною у 31 см (грецька стопа). Обидві числові комбінації, одержані при поділі, кратні п'яти, тобто, на перший погляд, однаково достовірні. Але такий висновок, через свою контроверсійність, не може вдовольнити. Однак, якщо відомо, що базовий промір ділиться на 10 модулів по 186,6 см, то величина мірної одиниці визначається цілком певно. Поділивши величину модуля на 34, отримуємо 5,448, а поділивши на 31 – 6,01. Отож, певніше, що величина модуля складала 6 грецьких стіп по 31,1 см. До того ж, величина саме в шість стіп відповідає грецькій оргії, що доводить правильність вибору міри.

Перемишльську ротонду також розпланували за модульною системою. Величина будівельного модуля дорівнювала товщині зовнішньої стіни й вкладалася у величині в 4 модулі у внутрішній промір ротонди. Тому її зовнішній діаметр дорівнював 6 модулям. Авторі аналізованої праці вказують, що зовнішній діаметр ротонди становив 1 120 см. Поділивши його на шість одиниць, одержуємо величину модуля, рівну 186,66 см, що відповідає чотирьом ліктям або шести стопам по 31,11 см. Цей промір максимального наближений до грецької стопи. І саме ця обставина, а ніяк не недовіра до методики, і є немилою авторам, оскільки не вкладається у “традиційну” схему початків Перемишля, культивовану від часу перших польських археологічних досліджень міста.

Повернемося до тексту праці. Наступний підрозділ “*Materiał i technika budowy*” присвячено аналізу будівельних матеріалів та технологій, використаних при зведенні палацового комплексу. Авторі констатують, що

мурування виконувалося з плитуватого каміння ламаного пісковіку сірої та сіро-іржавої барви, викладеного на вапняно-піщаній заправі чи практично вапняному розчині, оскільки піску в його складі було заледве 7 %. Чимала кількість вапна зафіксована і в тиньку лицевих поверхонь. Дослідники зауважують, що техніка мурування, застосована в перемишльських пам'ятках, нагадує техніку мурування вавельського тетраконха (ротонди святих Фелікса і Адаукта). Проте поза увагою З. П'яновського та М. Прокси залишається той факт, що обидві пам'ятки випадають із загальнопольської традиції дороманського будівництва, заснованого на застосуванні не вапняних, а гіпсових розчинів. Згадана обставина не може бути випадковою, оскільки технологія випадку вапна вимагає суттєво вищої температури і свідчить про цілком іншу будівельну майстерність. На цей промовистий факт звернуто особливу увагу в окремій розлогій статті, присвяченій обидвом ротондам (перемишльській та вавельській). Це дослідження, опубліковане 2005 р.⁴, вийшло за три роки до появи монографії, проте залишилося поза увагою авторів. Невідомим для них виявилось і видане окремою книгою того ж року дослідження українських храмів-ротонд X – першої половини XIV ст.⁵

Згадані публікації, що свідомо чи через незнання випали з наукового багажу польських колег, могли би бути корисними і в наступних підрозділах аналізованої праці, як-от “Układ przestrzenny, elementy wyposażenia architektonicznego” (с. 24–25) чи “Próby rekonstrukcji” (с. 26–46). Варто наголосити: відомі реконструкції перемишльських пам'яток, що їх тиражують у польських наукових виданнях, надто схематичні, засновані на поверховому порівняльному аналізі й пропускають факти, важливі для повноцінного архітектурного вивчення об'єктів.

Певна односторонність опрацювання теми простежується і в аналізі підрозділів “Budowle przemyskie i architektura rezydencjonalna monarchii pierwszych Piastów” (с. 39–46), “Architektura pałacowa pierwszych Piastów na tle europejskim” (с. 62). Уже назви відображають притаманну польській літературі сталу тенденцію “недобачати” того, що робилося у той час на сході Європи. Не кажучи про тонкощі архітектурного аналізу, для формування повноцінної картини зовнішніх впливів треба було б на рівні порівняння планувальних вирішень згадати палацові споруди Києва. Та й у тогочасній Центральній Європі далеко не всі культурні вияви можна однозначно трактувати як західні. Згадаємо в цьому контексті хоча би бенедиктинців східного обряду, доволі активних у кінці X та на початку XI ст., зокрема – впливи монахів Сазавського монастиря в сусідніх Чехії та Угорщині. Демонстративна орієнтація винятково в один бік суттєво спрощує проблематику.

⁴ Дибя Ю. Фундації Богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття // Записки Наукового

товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2005. – Т. 249. – С. 35–104.

⁵ Його ж. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. – Львів, 2005.

Другий розділ монографії присвячено не менш важливій пам'ятці – ротонді, виявленій у 1961 р. під пресвітерієм перемишльської латинської катедри. Від старшої замкової ротонди Миколаївська відрізняється насамперед технікою мурування з лицевих, старанно витесаних блоків вапняку, й окремим кільцем кам'яного фундаменту в межах кола нави, призначеним для утримання внутрішніх опор.

Споруда є унікальною як за масштабами (їй важко знайти подібного роду значний відповідник у тогочасній Польщі), так і за планувально-просторовими характеристиками (серед власне польських пам'яток внутрішнє кільце опор наявне лише в готичній за стилістикою легницькій палацовій каплиці). Ця обставина простежується у підрозділі “Kościoły centralne z obejściem w architekturze wczesnego średniowiecza” (с. 78–97). Практично всі пам'ятки наведені з-поза меж історичної Польщі. У переліку фігурують переважно об'єкти, далекі від історичного контексту, дотичного до порівнюваного перемишльського храму, – аж до ранніх римських баптистеріїв.

Долучено також ряд галицьких та волинських ротонд, апелюючи до їх західного технологічного та об'ємно-просторового “родоводу”. Цілком позбавлене історичного підґрунтя трактування монастирської Михайлівської ротонди у Володимирі як збудованої західними майстрами для колонії купців, подібно до “Німецької божниці”. Як недосконале (sic!) копіювання кам'яних взірців трактовано унікальну за архітектурою та оздобленням дерев'яну Олешківську ротонду. Відмахнулися автори і від атрибуції ротонди X ст., виявленої у Києві, в межах т. зв. “города Кия” (за З. П'яновським та М. Проксою – в городі Ярослава!) (с. 95), у якій спостерегли “brak śladów podróg wewnętrznych”. Проте опори таки існували – дерев'яні, на ступінчатих кам'яних основах, одна з яких виявлена археологічно. Причина помилок – поверхова обізнаність з київською пам'яткою, знаною авторам лише за нашою контекстною ілюстрацією з публікації про перемишльську Миколаївську ротонду. Невідомою для них залишилася як спеціальна публікація про київську ротонду X ст.⁶, так і дискусія на тему кам'яної бази під дерев'яну опору⁷. Треба сказати, що наявні у праці З. П'яновського та М. Прокси скорочені поклики в тексті не завжди мають відповідну позицію у прикінцевому переліку літератури (вище уже вказано на неуважність у покликах на власні праці). Подібно, без розшифрування, бачимо (с. 67) і поклик (29) на якусь із наших ближче не окреслених у тексті праць (“J. Dуба 2001”) зі згадкою про київську ротонду X ст., класифіковану опонентами, через поверхове ознайомлення з українською літературою, як “anigmatyczny obiekt z Kijowa, datowany na X wiek”. Так, цілком реальну й неодноразово досліджену київську пам'ятку польський науковий тандем ставить в один ряд з абсолютно надуманою ротондою в

⁶ ДИБА Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі // ЗНТШ. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 524–558.

⁷ Його ж. Проблеми інтерпретації

однієї кам'яної деталі з київських знахідок (нотатки на берегах монографії Є. Архипової) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2007. – № 3. – С. 125–132.

Познані, примальованою до прямокутної палацової споруди, дослідженою в районі костелу Богородиці (NPMarii), на підставі спостереження зарису ближче не окреслених “kolistych struktur”, що проглядалися “w trakcie badań geofizycznych (с. 40).

Безузв'язним залишається те, що унікальна за архітектурними характеристиками перемишльська Миколаївська ротонда випадає з тогочасного польського історично-архітектурного кола. Для центральних польських влад (якщо навіть прийняти за доконаний факт короткочасні періоди захоплення П'ястами Перемишля) місто над Сяном було, звичайно, далекою та нестабільною провінцією, наповненою руською людиною. Ця обставина позбавляє сенсу припущення про появу у провінції пам'ятки, масштабнішої від тогочасних столичних польських відповідників ротондового типу.

Водночас, Перемишль був столичним руським городом і саме в цьому контексті необхідно аналізувати недатований документ князя Лева Даниловича, відомий з обляти в лавничій книзі Перемишля за 1469–1480 рр. Він інформує, що княжий храм передано самоврядній міській громаді “на право німецьке”. Про руське походження храму свідчать хоча би знахідки бронзових енколпіонів XIII ст., що фігурують у каталозі та бібліографії пам'яток Марії Петрусінської, як знахідки, пов'язані з Миколаївською ротондою у Перемишлі⁸. Цього факту авторам праці “вдалося не згадати”. Все ж, у прикінцевих висновках, попри загальний “руський” скептицизм роботи, дослідники визнають, що немає суттєвих перешкод, щоби храм не міг бути спорудженим за часів князя Данила Романовича.

Отож, попри безсумнівні позитивні моменти праці З. П'яновського та М. Прокси, в якій систематизовано значний обсяг матеріалів до двох перемишльських пам'яток ротондового типу, в ній, на наш погляд, виразно відчутне намагання – часто всупереч фактам – надати пам'яткам своєрідного “патріотичного” звучання. Нагадаємо, що типова романська технологія та стилістика не робить, для прикладу, білокам'яні храми Владимиро-Суздальської землі чужими східній традиції. Зауважена тенденція, що не має нічого спільного з наукою, заважає її природному поступу. Без цього нашарування праця, безперечно, лише б виграла. Без сумніву, “драстичність” теми провокує складне минуле українсько-польського порубіжжя, проте минуле не має перешкоджати на дорозі до майбутнього.

Національний університет “Львівська політехніка”

⁸ *Pietrusińska M. Katalog i bibliografia zabytków // Dzieje sztuki Polskiej. – Warszawa, 1971. – T. 1. – S. 751.*

Мирослав ВОЛОЩУК

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПРАВИТЕЛІВ ГАЛИЦЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ 1198(1199)–1264 РОКІВ

Nagirnyj W. *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264*. – Kraków, 2011. – 362 s. (Нагірний В. Зовнішня політика князівств Галицької і Волинської земель в 1198(1199)–1264 роках. – Київ, 2011. – 362 с.)

Вивчення історії Галицької та Волинської земель XI–XIII ст. за останні десятиліття суттєво покращилося. Вийшло чимало помітних монографій не тільки вчених з України¹, а й Росії² та Польщі³. На цьому тлі для вітчизняної історіографії спроба переосмислення зовнішньополітичної діяльності галицьких та волинських князів не виглядала нагайним завданням. Однак дослідження, які впродовж 2000–2011 рр. проводив молодий український вчений Віталій Нагірний⁴, довели, що цей аспект

¹ *Головко О. Б.* Князь Роман Мстиславович та його доба. – Київ, 2001; *Його ж.* Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного Середньовіччя. – Київ, 2006; *Галицько-Волинський літопис.* Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. – Київ, 2002; *Котляр М. Ф.* Данило Галицький. Біографічний нарис. – Київ, 2002; *Его же.* Даниил, князь Галицкий. Документальное повествование. – Санкт-Петербург, 2008; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004; *Томенчук Б. П.* Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006; *Його ж.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали археологічних досліджень 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008; та ін.

² *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / Под ред. И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербург, 2001; *Томенчук Б. П.* Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006.

³ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich // Biblioteka Genealogiczna / Pod red. M. Górnego. – Poznań; Wrocław, 2002. – Т. 6; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005.

⁴ Віталій Миколайович Нагірний (1978) – випускник історичного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (2000), аспірант (його науковий керівник – доктор історичних наук, професор Володимир Грабовецький) (2000–2004), докторант Інституту історії Ягеллонського університету (науковий керівник – доктор

історичного минулого залишається дискусійним, потребуючи ще не однієї спеціальної студії.

Останню тезу підтверджує проблема, окреслена в назві книги. Історик вирішив розглядати зовнішню політику не крізь призму історичного минулого Галицько-Волинського князівства у характерних для давнішої історіографії хронологічних межах 1199–1349 рр., а з огляду міждинастичних (втім із монархами сусідніх європейських держав) відносин окремих князів Галицької і Волинської земель, які, здебільшого, не були суверенами усєї території (йдеться про численних волинських володарів, чернігівських князів, які обіймали галицький престіл та інші). Такий підхід, на нашу думку, об'єктивний, оскільки засвідчує неправомірність застосування в історичній науці поняття Галицько-Волинське князівство, чи Галицько-Волинська держава, для 1199–1349 рр.

Безумовно, вказаний проміжок часу був перенасичений появою як на Волині, так і в Галичині, різних політичних утворень, поширення влади іноземних володарів. Відтак, про об'єднане стабільне Галицько-Волинське князівство, з оглядом на васальний статус щодо Монгольської держави, може йтися тільки після 1245 р., і то лише до утворення королівства Русі у 1253 р.

Праця В. Нагірного відзначається глибокою обізнаністю з джерелами та історіографією теми⁵. Фахова критика використаних наративних й актових матеріалів, наукового доробку попередників свідчать про власний високий професійний рівень.

Автор запропонував читачеві ознайомлення з книгою за проблемно-хронологічним принципом, поділивши основну частину тексту на три розділи:

- Зовнішня політика Галицько-Володимирського князівства за правління Романа Мстиславовича 1198(1199)–1205;
- Зовнішня політика князівств Галицької і Волинської земель у 1205–1245 рр.;
- Галицько-Волинська держава Романовичів на тлі міжнародних відносин 1245–1264 рр.

Вчений цілком аргументовано піддав критиці низку усталених в історіографії проблем. Серед найважливіших – встановлення докладної дати об'єднання волинських земель володимирського князя Романа Мстиславовича з галицькими. На основі вивчення календарів, якими послуговувалися автори середньовічних хронік та літописів, В. Нагірний встановив, що приєднання відбулося не в 1199 р., а, очевидно, між 1 вересня 1198 та 31 грудня 1199 р.⁶

Не менш дискусійними були питання імені та походження другої дружини князя Романа⁷, ймовірності перебування в Галичі колишнього візантійського імператора Олексія III⁸, причини останнього походу князя Романа

габілітований, професор Кшиштоф Стопка (2006–2008).

⁵ *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198

(1199)–1264. – Kraków, 2011. – S. 15–75.

⁶ *Ibidem.* – S. 90–91.

⁷ *Ibidem.* – S. 96–97.

⁸ *Ibidem.* – S. 100–108.

до Польщі та його загибелі⁹. Вступаючи в полеміку з російським вченим Олександром Майоровим щодо того, чи міг галицько-володимирський володар відправитися до Саксонії на підтримку Філіпа Швабського, чи здійснював похід до Польщі проти Лешка Білого, автор піддав сумніву низку висновків свого опонента. На його думку, комплекс джерел, хронологічно найближчих і створених у середовищі осіб, добре проінформованих про перебіг політичних справ на Русі та в Польщі на 1205 р., може засвідчувати лише одне – Роман Мстиславович взяв участь у війні на території сусідньої Польщі, де й загинув за випадкового збігу обставин¹⁰.

Аналізуючи зовнішню політику галицьких і волинських князів після 1205 р., В. Нагірний виокремив декілька напрямів, за якими й проводив дослідження: стосунки з європейськими монархами (Угорщина, Польща, Священна імперія, Австрія, Апостольська столиця), з іншими князями Русі (чернігівськими, київськими, новгородськими тощо), кочівниками Степу та прибалтійськими племенами. Обрана методика логічна, оскільки суттєво полегшує сприйняття тексту.

Важливим здобутком автора є теза про те, що наявність у період від 1205 до 1245 рр. кількох князівств у межах Волині та Галичини передбачала ведення місцевими володарями часто зовсім самостійної зовнішньої політики, яка, хоча й мало відображена у джерелах, все ж, мала місце. Практично кожна розглянута проблема подана крізь призму глибокої джерельної презентації та аргументованої дискусії з опонентами. Важливий атрибут книги – деталізація хронології досліджених подій (прихід угорського воеводи Бенедикта до Галича¹¹, дата повішення князів Ігоревичів¹², прихід до влади в Галичі князя Мстислава Мстиславовича¹³, зайняття м. Дорогочина військами князя Данила Романовича¹⁴ тощо). Зі слів історика, новітнє дослідження хронології галицько-волинського літописання вже давно на часі.

При вивченні міжнародного становища держави Романовичів у 1245–1264 рр. автор цілком справедливо відзначив зміну пріоритетів у зовнішній політиці. На такі трансформації безпосередньо впливали результати монгольських походів на Русь і країни Європи упродовж 1236–1243 рр. В. Нагірний вперше в історіографії висловив думку, що ординське командування вимагало підпорядкування князя Данила у два етапи: взимку 1243–1244 р. – щодо його волинських володінь та після 17 серпня 1245 р. – щодо галицьких¹⁵. Саме внаслідок останнього старший Романович був змушений поїхати до хана Бату.

Визнавши суверенітет Чингізидів, князь Данило, все ж, не сподівався позбутися їхньої зверхності. Автор висловив також припущення, що у стосунках із папою Інокентієм IV саме галицько-волинський володар був ініціатором та першим відправив посольство до Рима. При цьому особливу роль у дипломатичних переговорах відіграли монахи жєбрущих

⁹ *Nagirnyj W.* Op. cit. – S. 120–145.

¹⁰ *Ibidem.* – S. 135.

¹¹ *Ibidem.* – S. 155.

¹² *Ibidem.* – S. 159.

¹³ *Ibidem.* – S. 175–176.

¹⁴ *Ibidem.* – S. 213–216.

¹⁵ *Ibidem.* – S. 229–230.

орденів, особливо – домініканці. Не останнє місце у планах Романовичів щодо боротьби з кочівниками займало залучення угорських та польських правителів. Практично будь-яка зовнішньополітична активність галицько-волинських володарів на західному та північному напрямках (боротьба за Австрійське герцогство, війни з ятвягами, можливо навіть і походи проти болохівських князів) передбачали, на думку історика, мобілізацію ресурсів та сил європейських монархів проти монгольської загрози.

При цьому, як зауважив В. Нагірний, “не виключено, що участь у поході проти чехів могла бути трактована Данилом і Васильком і як демонстрація незалежності Галицько-Волинського князівства від монголів”¹⁶. Однак каральна військова експедиція кочівників під керівництвом темника Бурундая не тільки призвела до значної втрати обороноздатності володінь Романовичів, втечі короля Данила до Угорщини, але після смерті останнього загалом змінила тенденції розвитку зовнішньополітичних відносин його наступників.

Не дивлячись на високий професійний рівень, у книзі є декілька дискусійних фрагментів, які потребують, на наш погляд, прискіпливішого висвітлення. Зупинимо увагу лише на окремих із них.

Попри використання широкого спектру наративних джерел, автор зауважив, що “на жаль, до наших днів не збереглося жодної угорської хроніки з XIII ст.”, використавши компілятивні праці XIV–XV ст.¹⁷ Однак добре відомо, що серед хронік, створених у XIII ст. на території Угорщини, можна щонайменше назвати такі: “Нещаслива пісня” монаха Рогерія середини XIII ст. (дослідження наративу – І. Сентпетері¹⁸ та ін.), “Історія архієпископів Салони і Спліту” сплітського архієпископа Фоми другої половини XIII ст. (джерелознавчі дослідження О. Акімової¹⁹, О. Назаренка²⁰, Л. Штайндорфа²¹ та ін.) та “Діяння Угорців” магістра Шимона Кезаї кінця XIII ст. Кожен із цих документів зберіг дані про “руську” топоніміку за межами східнослов'янських князівств, а також важливі свідчення про зовнішню політику Романовичів, особливо в час татарського походу до країн Європи у 1241–1242 рр.

На прискіпливіший аналіз, на нашу думку, також заслуговують не тільки взаємини з австрійськими Бабенбергами (до 1246 р.)²², а й обставини

¹⁶ *Nagirnyj W.* Op. cit. – S. 276.

¹⁷ *Ibidem.* – S. 30.

¹⁸ *Rogerii Carmen Miserabile // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum: In 2 v. / Edendo operi praefuit E. Szentpétery.* – Budapestini: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, 1937. – Vol. 1. – S. 543–589.

¹⁹ *Фома Сплитский.* История архиепископов Салони и Сплита / Перевод,

комментарий О. А. Акимовой. – Москва, 1997.

²⁰ *Назаренко А. В.* Русь и монголо-татары в хронике сплитского архидиакона Фомы (XIII в.) // История СССР. – 1978. – № 5. – С. 149–158.

²¹ *Штайндорфф Л.* Чужая война: военные походы монголов в 1237–1242 гг. в хронике Фомы архидиакона Сплитского // Древняя Русь. – 2008. – № 4. – С. 18–29.

²² *Nagirnyj W.* Op. cit. – S. 209–210. Автор так до кінця і не з'ясував питання, як у 1237 р. Данило Романович погодився

походу монголів до Галицької землі у 1241 р.²³, останні військові конфлікти з угорцями в середині 40-х років XIII ст.²⁴, обставини налагодження двосторонніх відносин із римськими папами й відправлення перших посольств до Рима й Ліона²⁵ та ін.

Все ж, книга В. Нагірного справляє надзвичайно позитивне враження, а його підхід до вирішення поставлених завдань – подальшого наслідування²⁶.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

підтримати ворога Бели IV австрійського герцога Фрідріха у війні з імператором Фрідріхом II Штауфеном, не маючи при цьому не те що спільних кордонів із володіннями Бабенбергів (щоб потрапити до Австрії, необхідно було пройти маршем через підконтрольну чернігівським князям ворожу Галичину та Угорське королівство), а й перебуваючи у залежності від угорського монарха (sic!), з чим В. Нагірний погоджується (*Nagirnyj W. Op. cit. – S. 208*).

²³ Вчений переконаний, що кочівники здобули Галич (*Nagirnyj W. Op. cit. – S. 217*), попри те, що, крім вкрай лаконічного літописного запису, історична наука не має інших підтверджень такого припущення, втім і з результатів понад півтора-сотлітніх археологічних досліджень міста.

²⁴ Характеризуючи, зокрема Ярославську битву, В. Нагірний переконаний, що це була “довготривала і вичерпна битва”, в якій брали участь “значні угорські сили на чолі з баном Філею” (*Nagirnyj W. Op. cit. – S. 222–223*). Мабуть, історикові варто було би, все ж, врахувати загальнодемографічну та господарську ситуацію у країні, коли після спустошень 1241–1243 рр., як зазначав Фома Сплітський, “...все Угорське королівство було виснажене ненаситним мечем варварського шаленства, голод, який настав одразу ж, довів, зрештою, нещасний народ до повного виснаження. Адже, через загрозу татарського безумства нещасні селяни не могли засіяти поля, ні зібрати плодів попереднього врожаю. Тому за відсутності істівних припасів нещасні люди падали, уражені мечем голоду. На полях та дорогах лежали незліченна кількість трупів людей, і вважають, що жорстокі

біди голоду принесли угорському народові не менше спустошення, ніж пагубна лють татар”: *Фома Сплітський. История... – С. 368*. Відтак, ми переконані, що стягувати під Ярослав улітку 1245 р. масштабні сили було ризиковано та й навряд чи можливо з огляду на постанови Золотих булл 1222 та 1231 рр., які дозволяли угорській знаті ухилитися від участі в зовнішньополітичних кампаніях монарха, якщо той не міг профінансувати їх із королівської скарбниці. Непростими в цей час були стосунки Арпадів із Бабенбергами, а тому очевидні втрати у війні могли призвести до катастрофічних наслідків у гіпотетичних конфліктах із Фрідріхом Сварливим.

²⁵ Проводячи на сторінках монографії глибоку дискусію щодо того, чи міг бути архієпископ із Русі Петро – учасник I Ліонського собору 1245 р. – посланцем Романовичів (*Nagirnyj W. Op. cit. – S. 248–250*), автор загалом приймає погляд своїх попередників про те, що аргументів на користь саме такого твердження практично немає (*Nagirnyj W. Op. cit. – S. 250*). Однак при цьому в індексах осіб називає Петра (Акеровича) галицьким єпископом (*Nagirnyj W. Op. cit. – S. 343*).

²⁶ Значна заслуга історика – в організації і проведенні упродовж 2010–2011 рр. двох спеціалізованих студентсько-викладацьких міжнародних наукових конференцій під загальною назвою *Colloquia Rusica* (“Розмови про Русь”), покликаних мобілізувати молодих дослідників до активнішого вивчення історії Русі. Перша конференція під назвою “*Ruß ŝredniowieczna a sąsiedzi (IX – ро́лова XIII w.)*” (“Середньовічна Русь і сусіди (IX – середина XIII ст.)”) відбулась

24–26 листопада 2010 р. в Інституті історії Ягеллонського університету у Кракові (Польща). Натомість друга конференція – “Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI–XIV ст.” відбулася на базі Інституту історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника в Івано-Франківську 20–22 жовтня 2011 р. На осінь 2012 р. при Інституті історії Варшавського університету (Польща) заплановане проведення третьої конференції.

Р Е З Ю М Е

Юрій ДИБА

“И САНИ ЄІА СТОЯТЬ ВЪ ПЛЕСЬКОВЪ И ДО СЕГО ДНІ”: ПЕРШИЙ ПРИКЛАД “МУЗЕОФІКАЦІЇ” ЧИ ЛІТЕРАТУРНА МІСТИФІКАЦІЯ?

Проаналізовано літописний переказ, згідно з яким у Пскові свого часу зберігалися сани княгині Ольги. На підставі зіставлення списків літописів та історичної традиції автор дійшов висновку, що в протографі йшлося про сани княгині, використані під час описаної в літописі траурної церемонії на могилі її чоловіка – князя Ігоря в Іскоростені. До Пскова їх віднесла новіша зацікавлена книжність.

Ключові слова: княгиня Ольга, Псков, сани, Іскоростень, літопис, похоронний обряд.

Ігор СКОЧИЛЯС

ГАЛИЧ ПІСЛЯ ГАЛИЧА: ПОНИЗЗЯ (РУСО-ВЛАХІЯ) У XII–XIV СТОЛІТТЯХ ТА УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Звернуто увагу на неакцептований у сучасній історіографії феномен тісної інституційної, культурної та релігійної пов’язаності впродовж XII–XIV ст. земель Карпато-Дністровського межиріччя та Нижнього Подунав’я (Русо-Влахії) із Галицьким (Галицько-Волинським) князівством. Доказами цього зв’язку подано хіротонію у Галичі наприкінці 1380-х років перших молдавських владик, вірогідне підпорядкування між 1303 і 1328 рр. кафебри в Аспрокастроні-Білгороді Успенській Крилоській кафедрі та низку інших прикладів інституційної залежності місцевої Православної Церкви від Галицької єпархії (митрополії). Показано, що на теренах майбутньої Молдавської держави Галицькій Церкві доводилось конкурувати з духовними впливами Царгородського патріархату й Баківської та Куманської латинських дієцезій. Русо-Влахійське генеральне намісництво описано як поліетнічну адміністративну структуру з переважачим до середини XIII ст. слов’янським населенням, що упродовж другої половини XIV ст. перетворилася на “дволику” християнську спільноту, основу якої склали етноси східних слов’ян та волохів.

Ключові слова: Карпато-Дністровське межиріччя, Нижнє Подунав’я (Русо-Влахія), Галицьке (Галицько-Волинське) князівство, Аспрокастрон-Білгород, Білгородська єпархія, Галицька єпархія (митрополія), Молдавська держава, Молдавська Церква.

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

ЦЕРКОВНІ РУКОПИСИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ XII–XIV СТОЛІТЬ: СПРОБА УЗАГАЛЬНЕННЯ (закінчення)

У другій частині статті продовжено огляд віднесених в історіографії до спадщини галицько-волинського регіону рукописів XII–XIV ст., що зберігаються в колекціях Росії, України, Білорусі та держав Балтії.

Ключові слова: Галицько-Волинська Русь, церковні рукописи XII–XIV ст.

Олександр ГОЛОВКО

ГАЛИЧ І ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ У ПОЛІТИЦІ КНЯЗІВ ПРИДНІПРОВСЬКОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ РУСІ (КІНЕЦЬ XII – КІНЕЦЬ 30-х РОКІВ XIII СТОЛІТТЯ)

Викладено та проаналізовано комплекс літописних свідчень про присутність Галича і Галицької землі в політичних планах та комбінаціях князів Подніпров’я й Північної Русі за період від утворення Галицько-Волинського князівства до складення нової історичної ситуації з монгольською навалою від кінця 1230-х років.

Ключові слова: Галич, Галицька земля, Галицько-Волинське князівство, Подніпров’я, Північна Русь, князь Роман Мстиславович, князівська політика.

S U M M A R Y

Iurii DYBA

WAS “И САНИ ЄА СТОЯТЬ ВЪ ПЛЕСЪКОВЪ И ДО СЕГО ДНІИ”: THE FIRST EXAMPLE OF ‘MUSEIFICATION’ OR WAS IT A LITERARY MISTIFICATION?

The article analyzes the legend according to which the sleigh of princess Olha were kept in Pskov. Based on the comparison of the different versions of the chronicles and the historical tradition the author concluded that a protograph described the sleigh that were used by the princess during the burial rite of her husband, prince Ihor, which took place in Iskorosten. They were ‘transferred’ to Pskov in the later literature on the subject.

Key words: princess Olha, Pskov, sleigh, Iskorosten, the chronicles, burial service.

Ihor SKOCHYLYAS

HALYCH AFTER HALYCH: PONYZZYA (RUSO-VLAKHIYA) IN THE XII–XIV th CENTURIES AND FORMATION OF MOLDAVIAN PRINCIPALITY

Attention is paid to the unacceptable phenomenon in modern historiography of close institutional, cultural and religious connectedness of lands of the Carpathian-Dniester interfluve and the Lower Danube (Ruso-Vlakhiiyi) with Galician (Galicia-Volyn) principality in the XII–XIV centuries. Evidence of this connection provides chirotonia in Halych at the end of 1380’s of the first Moldavian rulers, subjection of the department in Asprokastron-Bilgorod to Uspenska Kryloska department is likely to happen between 1303 and 1328, and several other examples of institutional dependence of the local Orthodox Church from Galician eparchy (metropoly). It is shown that Galician Church had to compete with the spiritual influences of Constantinople Patriarchate and Bakivska and Kuman-ska Latin dioceses on the territory of the future Moldavian state. Ruso-Vlakhiiya general viceroyalty is described as a multi-ethnic administrative structure with a majority of Slavic population in the middle of the XIII century and that during the second half of the XIV century it is turned into the “two-faced” Christian community, the basis of which are ethnic groups of Eastern Slavs and Volokhs.

Key words: the Carpatian-Dniester interfluve, the Lower-Danube (Ruso-Vlakhiiya), Galician (Galicia-Volyn) principality, Asprocastron-Bilhorod, Bilhorod eparchy, Moldavian state, Moldavian Church.

Victoria LIUBASHCHENKO

THE CHURCH MANUSCRIPTS OF KINGDOM OF GALICIA-VOLHYNIA IN THE XII–XIV th CENTURIES: AN ATTEMPT AT AN OVERVIEW (completion)

The second part of the article finishes the overview of the manuscripts of the XII–XIV th centuries from the collections in Russia, Ukraine, Belarus and Baltic states that are considered to belong to the region of Galicia-Volhynia. It also summarizes the manuscripts available in the European collections; manuscripts, the location of which is not known presently; and manuscripts that may have originated in the Kingdom of Galicia-Volhynia Rus`.

Key words: Kingdom of Galicia-Volhynia Rus`, the Church manuscripts of the XII–XIV th centuries

Alexander GOLOVKO

GALICIA AND GALICIAN TERRITORIES IN POLITICS OF PRINCES OF DNEIPER AND NORTHERN RUS (THE END OF THE XII TH CENTURY – LATE 30’s OF THE XIII th CENTURY)

The article highlights and analyzes the complex of annalistic evidences of the presence of Galicia and Galician territories in political plans and combinations of princes of Dnieper and Northern Rus from the formation of Galicia-Volyn principality till the development of a new historical situation with Mongol invasion in late 1230’s.

Key words: Galicia, Galician territories, Galicia-Volyn principality, Northern Rus, prince Roman Mstyslavovych, princes politics.

Віктор МАНДЗЯК

РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ – “DUX GALICIAE ET IMPERATOR BULGARORUM”

Розглянуто біографію маловідомої постаті української середньовічної історії – Ростислава Михайловича (близько 1219–1264), князя Новгороду Великому (1230–1231), Галича (1236–1239), Луцька (1240) і Чернігова (1241–1242), березького і земплинського жупана (1245–1246), бана Славонії (1246–1247), господаря Мачви (1247–1264) та царя Болгарії (1257–1264). Він не був звичайною маріонеткою галицького боярства чи угорського короля, а хоробрим воїном і політиком, який намагався правити в умовах обмеження князівської влади з боку сильного боярства.

Ключові слова: Ростислав Михайлович, галицький князь, бан Славонії, господар Мачви, цар Болгарії, Михайло Всеволодович, Данило Романович, Бела IV Угорський.

Адріан ЮСУПОВИЧ

ВПЛИВ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЖОГО ОТОЧЕННЯ НА “ВЛАДУ” В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст. НА ПРИКЛАДІ СУДИСЛАВА

Аналізуються відомості Галицько-Волинського літопису та інших джерел, у яких висвітлюється активність представника галицьких боярських еліт першої половини XIII ст. у контексті притаманних для того часу взаємозв'язків між правителями та боярською верхівкою Галицької й Волинської земель.

Ключові слова: галицькі боярські еліти, Галицько-Волинський літопис, Галицька земля.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ІКОНИ “МІНІАТЮРНОГО СТИЛЮ” – НЕВІДОМИЙ АСПЕКТ МИСТЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ XIII СТОЛІТТЯ

Проналізовано групу стилістично споріднених найраніших ікон Галицько-Волинського князівства, визначених як окреме історичне явище, що випереджує поширену на місцевому ґрунті від останньої третини XIII ст. окрему версію монументального стилю ранніх Палеологів. Їх визначено як зразки “мініатюрного стилю”, позначеного якнайтіснішою залежністю від візантійської традиції. Розглянуті ікони середини другої половини століття засвідчують не лише адаптацію візантійських зразків, а й самостійні творчі пошуки, реалізовані, зокрема, в іконографії Покрову Богородиці та унікального складу фрагментів з вибраними святими. Ікона святої великомучениці Параскеви зі сценами історії виказує європейські пов'язання як найраніше оригінальне їх свідчення серед українського станкового малярства.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, ікони середини – другої половини XIII ст., “мініатюрний стиль”, візантійська традиція, візантійські вземозв'язки.

Олександр МАЙОРОВ

МІЖ НІКЕЄЮ ТА РИМОМ: КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА У СВІТЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І ДИНАСТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

Розглянуто історію коронації князя Данила 1253 р. і спроби укладення церковної унії з Римом, пов'язані з переговорами про об'єднання Західної та Східної Церков, які вели нікейський імператор Іоанн III Ватац і папа Інокентій IV. Посол папи абат Опізо з Мезано прибув до Русі для укладення унії і коронації Данила. Водночас у другій половині 1253 р. нікейський імператор відправив до Риму нове посольство у складі митрополитів Георгія Кізікського і Андроніка Сардського для обговорення умов та укладення унії. Відкладення коронації Данила пов'язано з очікуванням новин із Нікеї для остаточного вирішення питання про унію. Немає підстав стверджувати, як це традиційно робилося, що коронація і проект церковної унії з Римом означали розрив з Візантією (Нікеєю) і переорієнтацію зовнішньої політики Галицько-Волинської Русі на Захід.

Ключові слова: галицько-волинський князь Данило Романович, папа Інокентій IV, коронація, церковна унія.

Viktor MANDZIAK

RHOSTYSLAV MYKHAYLOVYCH: "DUX GALICIAE ET IMPERATOR BULGARORUM"

The biography of little-known figure of Ukrainian history – Rhostyslav Mykhaylovych (near 1219–1264), Prince of Novgorod the Great (1230–1231), of Halych (1236–1238, 1242), of Lutsk (1240), and of Chernihiv (1241–1242), Lord of Bereg and Zemplin (1245–1246), Ban of Slavonia (1246–1247), Dominus of Mačva (1247–1264), Tsar of Bulgaria (1257–1264) is considered in the article. He was not the simple marionette of the Halychyna boyars or Hungarian king, but was a brave warrior and adroit politician that tried to govern in the conditions of limitation of princely power from the side of strong boyars.

Key words: Rhostyslav Mykhaylovych, Prince of Halych, Dominus of Mačva, Tsar of Bulgaria, Mykhaylo Vsevolodovych, Danylo Romanovych, Béla IV of Hungary.

Adrian IUSUPOVYC

THE INFLUENCE OF THE PRINCE'S ENTOURAGE ON THE "AUTHORITY" AT THE BEGINNING OF XIII TH CENTURY: THE CASE OF SUDYSLAV

The article revisits information from Galician-Volhynian Chronicle and other manuscripts that sheds light on the activities of Galician boyars' elite at the beginning of the XIII th century. The article analyzes this information in the context of the relations between the rulers and the boyars' leaders characteristic of the period in Galicia and Volhynia.

Key words: Galician boyars' elite, Galician-Volhynian Chronicle, Galicia

Volodymyr ALEKSANDROVYCH

WESTERN UKRAINIAN ICONS OF "MINIATURE STYLE" – UNKNOWN ASPECT OF ARTISTIC CULTURE OF THE XIII TH CENTURY

The group of the earliest stylistically related icons of Galicia-Volyn principality is analyzed and a separate historical phenomenon is established, which is ahead of widespread local tradition that dates back to the last third of the XIII th century of the local version of the monumental style of the early Palaiologos. They are identified as examples of «miniature style» and marked with very close dependence on the Byzantine tradition. Icons from the middle of the second half of the century present not only adaptation of Byzantine models, but also independent creative pursuits implemented particularly in the iconography of the Intercession of the Theotokos and the unique fragments of the saints. Icon of St. Paraskeva with the historical scenes display European links as the earliest evidence of the original Ukrainian easel painting.

Key words: Galicia-Volhynia principality, icons of the mid- and late XIII th century, miniature style, Byzantine tradition, relations with Byzantine

Alexander MAIOROV

BETWEEN NICEAE AND THE ROMAN: CORONATION DANIEL ROMANOVYCH OF LIGHT ON THE EXTERNAL POLITICS AND DYNASTIC TIES GALICIAN-VOLYN PRINCES

The article reviews the history of the coronation of prince Daniel Romanovich and Church Union in 1253. These events took place against the background of the negotiations on the union of Eastern and Western churches, which led the emperor of Nicaea John III Vatats and Pope Innocent IV. Ambassador Pope Abbot Opiza of Mezan came to Russia to conclude a union of church and coronation Daniel simultaneously with sending of Nicea in Rome Embassy of the emperor, headed by Metropolitan George of Kizik and Andronicus of Sardy for the conclusion of the union of Eastern and Western churches. Delay the coronation ceremony of Daniel Romanovich has been associated with waiting for news from Nicaea to finalizing terms of the union. There is no reason to believe that the coronation of Daniel and the Church Union with Rome meant a complete break in relations with the Byzantine (Nicaea), Empire and the reorientation of foreign policy of Galicia-Volhynia Russia to the West.

Key words: Galicia-Volynian Prince Daniel Romanovich, Pope Innocent IV, coronation, Church Union.

Джура ГАРДІ

КИМ БУВ “DER KUNIC VON RÂZEN”, ПРИСУТНІЙ НА ВЕСІЛЛІ ГЕРЦОГА БЕЛИ, МОЛОДШОГО СИНА УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ БЕЛИ IV, І КУНІГУНДИ БРАНДЕНБУРЗЬКОЇ БЛЯ МІСТА ROTTENBURG У 1264 РОЦІ

Проаналізовано повідомлення римованої німецької хронічки Оттокара Штирійського про присутність “руського короля” на весіллі молодшого сина угорського короля Бели IV, герцога Бели та Кунігунди Бранденбурзької у 1264 р. Через зіставлення біографічних відомостей правителів Галицько-Волинської держави запропоновано висновок, що згаданою особою міг бути тільки князь Лев Данилович.

Ключові слова: *Оттокар Штирійський, угорський король Бела IV, герцог Бела, Кунігунда Бранденбурзька, князь Лев Данилович.*

Леонтій ВОЙТОВИЧ

КНЯЗЬ ЮРІЙ-БОЛЕСЛАВ ТРОЙДЕНОВИЧ: ЕСКІЗ ПОРТРЕТА

Проаналізовано обставини приходу до влади, діяльності та загибелі князя Юрія-Болеслава Тройденевича (1325–1340). Здійснено спробу заперечити традиційне зображення князя як польського сателіта. Розглянуто його намагання протиставити польсько-угорському альянсу союз із Литвою, Золотою Ордою та Тевтонським орденом.

Ключові слова: *Юрій-Болеслав Тройденевич, Галицько-Волинська держава, Польща, Литва, Золота Орда, Тевтонський орден.*

Єжи Сперка

ЗАРИС МІГРАЦІЇ СІЛЕЗЬКОГО РИЦАРСТВА НА РУСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ПОЛЬСЬКОЇ КОРОНИ В ПЕРІОД ПАНУВАННЯ ВЛАДИСЛАВА ЯГАЙЛА

Аналізується комплекс писемних відомостей до історії другої фази міграції сілезького рицарства на руські землі у складі Польської Корони за часів панування польського короля Владислава II Ягайла як продовження раніше опублікованих матеріалів про аналогічний процес за часів правління князя Владислава Опольського.

Ключові слова: *руські землі у складі Польської Корони, друга фаза міграції сілезького рицарства, часи короля Владислава II Ягайла.*

Dura HARDI

WHO WAS "DER KUNIC VON RÂZEN" PRESENT AT THE WEDDING OF DUKE BELA, THE YOUNGER SON OF THE KING OF HUNGARY BELA IV, AND KUNIGUNDA OF BRANDENBURG THAT TOOK PLACE NEAR THE CITY OF POTTENBURG IN 1264.

The article is concerned with a rhymed notice from German chronicle by Ottokar of Styria about "Rus King" presence at the wedding of a younger son of Hungarian King Bela IV, Duke Bela and Kunigunde of Brandenburg, in 1264. Through comparison of biographical information of rulers of Galicia-Volyn state we come to the conclusion that this previously unknown person is prince Leo Danylovych.

Key words: *Ottokar of Styria, king Béla IV of Hungary, Kunigunda of Brandenburg, prince Lev I of Galicia.*

Leontij VOYTOVYCH

BOLESŁAW-YURI TROTDENOVYCH: SKETCH PORTRAIT

This article the way to power and the death of Prince Boleslaw-Yuri Troydenovych (1325–1340). An athe challenges the traditional image of this prince as Polish satellite. His attempts to oppose the Polish-Hungarian alliance through the union with Lithuania, the Golden Horde and the Teutonic Order are considered.

Key words: *Boleslaw-Yuri Troydenovych, Galicia-Volynian state, Poland, Lithuania, the Golden Horde, the Teutonic Order.*

Jerzy SPERKA

OUTLINE OF THE MIGRATION PATTERNS OF THE SILESIA KNIGHTS WITHIN THE RUS' TERRITORIES UNDER THE POLISH CROWN DURING THE RULE OF WŁADYSŁAW II JAGIEŁŁO.

The article analyzes the collection of the written information on the second phase of migration of the Silesian knights within the Rus' territories under the Polish Crown during the rule of the Polish king Władysław II Jagiełło. It is the continuation of the research on the similar processes during the rule of the Prince Władysław Opolski.

Key words: *the second phase of migrations of the Silesian knight within the Rus' territoire, Polish king Władysław II Jagiełło.*

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – Вип. 5. – 272 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Наталя Лех

Коректор
Світлана Іваник

*На 5 сторінці “Покров Богородиці” кінця XIII ст.
Київ, Національний художній музей України.
(до статті В. Александровича)*

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 24.11.2011. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 22,04.